

ВІСНИК

Дніпропетровського університету

Науковий журнал

№ 1/1

Том 20

2012

РЕДАКЦІЙНА РАДА:

акад. Академії наук ВО України, д-р фіз.-мат. наук, проф. **М. В. Поляков** (голова редакційної ради); ст. наук. співроб., проф. **В. І. Карплюк** (заст. голови); д-р фіз.-мат. наук, проф. **О. О. Кочубей**; д-р хім. наук, проф. **В. Ф. Варгалюк**; чл.-кор. НАПН України, д-р філос. наук, проф. **П. І. Гнатенко**; д-р фіз.-мат. наук, проф. **О. Г. Гоман**; д-р філол. наук, проф. **В. Д. Демченко**; д-р техн. наук, проф. **А. П. Дзюба**; д-р пед. наук, проф. **Л. І. Зеленська**; чл.-кор. НАН України, д-р фіз.-мат. наук, проф. **В. П. Моторний**; чл.-кор. НАПН України, д-р психол. наук, проф. **Е. Л. Носенко**; д-р філос. наук, проф. **В. О. Панфілов**; д-р біол. наук, проф. **О. Є. Пахомов**; д-р екон. наук, проф. **І. Л. Сазонець**; д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко**; акад. Академії наук ВО України, д-р фіз.-мат. наук, проф. **В. В. Скалозуб**; д-р філол. наук, проф. **Т. С. Пристайко**; чл.-кор. НАН України, д-р біол. наук, проф. **А. П. Травлєєв**; д-р техн. наук, проф. **Ю. Д. Шептун**.

**Серія: ІСТОРІЯ
ТА АРХЕОЛОГІЯ**
Випуск 20

Дніпропетровськ
Видавництво
Дніпропетровського
національного університету

*Друкується за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету
імені Олеся Гончара згідно з планом видань на 2012 р.*

Випуск містить різноманітні матеріали наукових досліджень, присвячених актуальним проблемам української та всесвітньої історії від найдавніших часів до початку XXI ст., зокрема розкриває маловивчені аспекти історії України XIX – перших десятиліть XX ст., радянського та сучасного періодів української історії. Значне місце відведено результатам останніх джерелознавчих, історіографічних та археологічних досліджень.

Для науково-педагогічних працівників ВНЗ, науковців академічних установ, докторантів, аспірантів та студентів.

Выпуск содержит разнообразные материалы научных исследований, посвященных актуальным проблемам украинской и всемирной истории от древнейших времен до начала XXI в., в частности раскрывает малоизученные аспекты истории Украины XIX – первых десятилетий XX в., советского периода украинской истории. Значительное место уделено результатам последних археологических, источниковедческих и историографических изысканий.

Для научных работников, преподавателей, аспирантов, студентов.

Issue contains a variety research material of topical problems of Ukrainian and world history from ancient times to the beginning of the XXI century. In particular reveals the little studied aspects of the history of Ukraine XIX – first decades of the XX century, the Soviet period of Ukrainian history. Considerable space is devoted to new archeological, source materials and historiographical research.

For researchers, professors, graduate students, students.

Редакційна колегія:

д-р. іст. наук, проф. С. І. Світленко (відп. редактор); д-р іст. наук, проф. О. Б. Шляхов (відп. секретар); д-р. іст. наук, проф. А. Г. Болебрух, д-р. іст. наук, проф. О. І. Журба, д-р. іст. наук, проф. В. В. Іваненко, д-р. іст. наук, проф. І. Ф. Ковалєва, д-р іст. наук, проф. Ю. А. Святець (заст. відп. редактора), д-р іст. наук, проф. В. К. Якунін, д-р іст. наук, проф. В. І. Яровий, канд. іст. наук, проф. С. Й. Бобилєва, канд. іст. наук, доц. Д. Л. Тесленко.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Яковенко О. В. Соціальна та світоглядна ролі давньоруських волхвів через їх образи у Повісті минулих літ	3
Світленко С. І. Українське інтелектуальне середовище О. М. Лазаревського	8
Остропольська М. В. М. Павлик та М. Драгоманов: до історії інтелектуальної співпраці	16
Кушлакова Н. М. Південно-Російське товариство технологів: спроба зміни юридичного статусу	22
Хоречко А. М. Соціально-історичний портрет предводителів дворянства Катеринославщини кінця XIX – початку XX ст.	30
Гриженко Л. В. Стан медичного обслуговування міського населення Катеринославщини (кінець XIX – початок XX ст.)	36
Поплавський О. О. Тема Донецько-Криворізької республіки як основа політичної концепції сучасних ідеологів федералізації України	44
Романець Н. Р. Роль репресій у боротьбі з селянським опором в Україні (1927–1929 рр.)	51
Нікілев О. Ф. Житлово-комунальний стан українського села: реалії повсякденності 1950-х – середини 1960-х рр.	58
Микитчук Н. М. Особливості взаємовідносин України й Туркменістану	65

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Ходченко О. Є. Тривалий шлях гутерітської комуні (від утворення до сьогодення)	72
Морозов О. В. Система охорони митного кордону в Південно-Західних губерніях Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст.	79
Бобылева С. И. Теодор Рузвельт – один из конструкторов геополитики США	86
Берестень Ю. В., Левін О. Л. Про підготовку менонітськими громадами Півдня Російської імперії гуманітарних програм та проектів на початку Першої світової війни (серпень 1914 – січень 1915 рр.)	93
Лавренко В. С. Образи «вождів» у емігрантській мемуаристиці	100
Архирейський Д. В. Процеси розробки і впровадження першого радянського митного тарифу 1922 р.	108
Коломосьць О. Ю. Дискусії в РКП (б) початку 1920-х рр. і нова економічна політика	118
Моїсєєнко С. О. Взаємовідносини збройних сил та влади Німеччини в 1918–1933 рр.	124
Каковкіна О. М. Економічний аспект українсько-болгарських відносин «добы соціалізму»: джерелознавчі перспективи	132

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Болебрух А. Г. Нужна ли нам история?	140
Перетокін А. Г. Матеріали галузевої преси в дослідженнях професора Володимира Крутікова	146
Чекушина Ю. Н. Тема регіонального інженерного підприємництва в інтерпретації професора В. В. Крутікова і сучасних дослідників	152
Святець Ю. А. Рівні наукової комунікації та властивості історичних джерел	158
Чирук С. В. Метричні книги Старошведської лютеранської колонії XVIII – початку XX ст. як джерело історичної демографії	168
Долецький Е. В. Рівень життя вчителя Таврійської губернії другої половини XIX ст.	178
Івлєва Я. А. Статистичні документи з історії православних сектантів Таврійської губернії у першій половині XIX ст.	185

Стенько Ю. Г. Проблеми еволюції української палеографії в історіографії XIX–XX ст.	192
Димніч О. Ю. Суспільні проблеми радянських людей та місцева преса 1986 р. (результати пілотного контент-аналізу)	200

АРХЕОЛОГІЯ

Ковальова І. Ф. Катакомбні поховання північностепового Подніпров'я з олтарями	206
Харитонova О. В. Торгівля гутним склом на українських землях XVII–XVIII ст.	214
Шалобудов В. М. Монети із закритих комплексів Новобогородицької фортеці: підстави нумізматичного передаткування	218
Кривий І. О. Анотований огляд докторських і кандидатських дисертацій з історичних спеціальностей, захищених у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара у 2010 р.	222

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477) «10 в»

О. В. Яковенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СОЦІАЛЬНА ТА СВІТОГЛЯДНА РОЛІ ДАВНЬОРУСЬКИХ ВОЛХВІВ ЧЕРЕЗ ЇХ ОБРАЗИ У ПОВІСТІ МИНУЛИХ ЛІТ

Розглянуто варіації образів волхвів у Повісті минулих літ у зв'язку з їх соціальною і світоглядною ролями.

Ключові слова: волхв, язичництво, християнство.

Рассматриваются вариации образов волхвов в Повести временных лет, в связи с их социальной и мировоззренческой ролями.

Ключевые слова: волхв, язычество, христианство.

The variations of images of the sorcerers in Primary Chronicle in the connection of their social and world vision roles are considered.

Key words: sorcerer, heathenism, Christianity.

Вивчення ментальності давньоруського суспільства на початковому етапі його християнізації неможливо реалізовувати без вивчення контексту епохи. У даному випадку контекстом виступає язичницький світогляд давніх слов'ян, вивчення якого украй ускладнене за відсутності давньоруських письмових джерел дохристиянського періоду. Проте в письмових джерелах християнської пори (Повість минулих літ, Оповідь про Бориса і Гліба, Києво-Печерський патерик, Галицько-Волинський літопис та ін.), що написані вже на підставі біблійної, агіографічної, патристичної літературних традицій, періодично перед нами виникають образи язичницьких персонажів, традицій – явищ дохристиянської системи суспільних відносин. Такими персонажами, в основі діяльності яких лежало таємне, лише їм одним доступне знання, були волхви. Через свою неординарність вони користувалися серед простого населення Русі великим авторитетом. Ми пропонуємо прослідкувати варіації форми, частоти виникнення образу волхва у зв'язку з тими чи іншими подіями, ситуаціями, що мають визначені соціальне значення і забарвлення на прикладі джерела початку християнського періоду у Давній Русі – Повісті минулих літ (далі – ПМЛ).

Подібна постановка питання дозволить нам поглянути на процес початкового етапу християнізації з позиції виявлення міри впливу волхва на суспільну свідомість тієї доби.

Волхв – особа непроста, така, що володіє знанням, яке володарює навіть над майбутнім не лише простих членів суспільства, але і самого князя (пригадаємо хоч би смерть «віщого» Олега). Через брак належної уваги і пошани до носія цього знання волхв може використати своє знання проти цієї самої громадськості і будь-якого її члена, включаючи самого князя. Актуальність даної теми полягає в

пошуку нових позицій для вивчення язичницьких основ ментальності в процесі її трансформації у зв'язку з християнізацією Русі у домонгольський період.

Вивченню давньоруського жрецтва (волхвів) приділяли увагу вітчизняні дослідники. Потрібно відзначити, що історіографія передреволюційного періоду зверталася до тематики походження давньоруського жрецтва (М. М. Гальковський [6], О. М. Веселовський [4], В. О. Ключевський [9]), а також до досліджень народних уявлень про волхвів та їхні містичні знання через вивчення руського фольклору (Ф. І. Буслаєв [3]). У радянській же історіографії давньоруське жрецтво вивчалось з точки зору:

– соціальних процесів та рухів антицерковного характеру (волхви виступали перш за все як опозиція владі і церкві) – Б. О. Рибakov [14];

– встановлення достовірності й адекватності дійсним переконанням волхвів тих або інших їхніх промов, переданих в ПМЛ літописцем-християнином, – В. А. Гріхін, В. К. Билінін, М. М. Тихомиров [15; 16];

– причетності до відправлення культів у зв'язку з вивченням слов'янської міфології (В. В. Іванов [7], М. В. Попович [13], В. М. Топоров [7]);

– дослідження його походження, а також співіснування зі світською владою, церквою та народом (В. В. Іванов [7], В. М. Топоров [7], І. Я. Фроянов [17] та ін.).

Сучасні вчені досліджують дану проблематику в контексті вивчення походження давньоруського жрецтва (С. Є. Ерліх [19]), язичництва Київської Русі як основи архаїчної ментальності її населення в процесі залучення до християнства і формування народного варіанта останнього (Ю. Г. Борейко [2] та ін.).

З метою встановлення соціальної ролі жрецтва серед населення Давньої Русі вже після прийняття християнства пропонуємо проаналізувати систему чинників, які супутні появі волхвів-чарівників: контекст, настрої персонажів, результати взаємодії світських та церковних осіб з волхвами на прикладі тексту ПМЛ.

З'ясуємо, що ж означає поняття «волхв». Енциклопедичний словник Ф. А. Брокгауза та І. А. Ефрона дає таке визначення: «мудрецы» или так называемые маги, мудрость и сила которых заключалась в знании ими тайн, недоступных обыкновенным людям. Смотри по степени культурного развития народа, его волхвы или мудрецы могли представлять собою разные степени «мудрости» – от простого невежественного знахарства до действительно научного знания» [18]. Ще одне визначення Історичної енциклопедії: «волшебники, ворожеи, вопрошатели мертвых, вызыватели духов, гадатели, мудрецы, обаятели..., тайноведы,... чародеи, являлись родом ученых людей или магов древности... Волхвы, или маги у мидян и персов, были одновременно жрецами, учеными, астрономами и пророками» [8]. Ця інформація укрay цікава. Річ у тім, що волхви згадуються досить часто і в Старому (Бит 41.8,24; Ісх 7.11,22; 8.7,18,19; 9,11; Лев 20.27; Чис 22.7; 24.1), і в Новому (Мф 2.1,7,16; Діян 8.9,11; 13.6,8) Заповідях. Волхви на сході – це мудреці, інтелектуали свого часу, що володіли досить пристойним багажем знань і, виходячи з цього, проникливіші, бо, як свідчить Євангеліє, саме волхви першими прийшли зі сходу, щоб вклонитися «Цареві Іудейському» (Мф 2.2).

У енциклопедії «Мифы народов мира» читаємо: «...у восточных славян жрецы, служители языческого культа. В христианских преданиях... цари-волхвы, маги, мудрецы-звездочеты, пришедшие поклониться младенцу Иисусу Христу» [11]. Давньоруські волхви мали великий авторитет серед населення Русі завдяки володінню знаннями з аграрної магії, здібності передбачати майбутнє, зціляти хвороби.

Але звернемося до ПМЛ. Уперше волхви в ній згадуються під 912 роком у зв'язку з їхнім пророцтвом смерті князя Олега: «Ибо когда-то спрашивал он (Олег – О. Я.) волхвов и кудесников: «Отчего я умру?». И сказал ему кудесник: «Князь! От коня твоего любимого, на котором ты ездешь....» [12, с. 226]. Далі

слідують всім відомий результат життя Олега, який посміявся заздалегідь над пророчтвами волхва [12, с. 226]. Автор Повісті продовжує тему волхвувань і чаклунств розлогим описом причин, за якими від «волхвовання» відбувається чародейство» [12, с. 226], на прикладі сюжету про волхва часів «царствования Доментиана» [12, с. 227] – Аполонія Тіанського. Він відомий як кападокійський філософ-неопіфагореєць. Аполоній захоплювався філософією й аскезою, провів своє життя в мандрах, проповідуючи та моралізуючи. Він запевняв людей у своїх здібностях передбачати майбутнє і творити дива [5]. У III ст. неоплатоник Гієрокл у своєму творі протиставив Аполонія Ісусові, що привело до написання Евсевієм Кесарійським у відповідь трактату під назвою «Проти Гієрокла» [10]. Отже, літописець ПМЛ, звертаючись до образу волхва, який передбачив смерть князя Олега, переходить до образу волхва Аполонія – реально існуючого філософа, інтелектуала свого часу, мандрівника-мораліста. Літописець називає пророкування і чудеса Аполонія «бісівськими», резюмуючи, що подібні діяння «творением бесовским случается, – всеми подобными делами испытывается наша православная вера...» [12, с. 228]. І у такий спосіб у тому числі, літописець намагається прищепити читачеві, на нашу думку, лояльність до християнства, намагаючись «злякати» того, хто все ще волхвам вірить, показуючи на прикладах з історії, що волхви у всі часи є «врагами рода человеческого и слугами зла» [12, с. 228].

Наступна згадка про волхвів відноситься до 986 р. [12, с. 257]. Вона пов'язана з переказом греком-філософом християнської оповіді князеві Володимирі. Йдеться про волхвів, які прийшли вклонитися «царю єврейському» [12, с. 270]. Ця згадка не потребує коментарів, зважаючи на її євангельське походження.

Наступна згадка відноситься до 1024 р. Тут уперше волхви виступають як бунтарі, підбурювачі народу до заколотів. У статті під цим роком соціальна роль волхвів виступає на перший план. Вони з'являються перед нами як опозиція владі: «В этот же год поднялись волхвы в Суздале, избивали зажиточных людей, по дьявольскому наущению..., говоря, что они держат запасы.» [12, с. 299]. І далі: «Был мятеж великий и голод по всей той стране...» [12, с. 299]. Очевидним є той факт, що літописець-християнин, який був представником офіційного вчення церкви, сприймав можновладців, а отже тих самих «заможних», яких «били» волхви Суздаля, як законних власників майна; волхвам же, які з прийняттям християнства стали поза всяким законом, не знайшлося місця в цій новій системі суспільного устрою. Проте, розуміючи, що з прийняттям християнства волхви нікуди не поділися, християнські інтелектуали знайшли їм ужиток – усі знання й уміння цієї колись могутньої жрецької касты вони звели до «дьявольского наущения и бесовского действия» [12, с. 299]. І у цьому, безумовно, є логіка: раз не можна явище ігнорувати, треба його дискредитувати в очах громадськості, але неодмінно з християнських позицій, тому для літописця і є актуальним вкладати в уста волхвів промови про Антихриста [12, с. 318] як про об'єкт їхнього поклоніння. М. М. Тихомиров вказував: «Летописец... сам проговаривается о своём подлоге, уверяя, что языческие волхвы называли своего бога Антихристом, о котором волхвы не имели никакого понятия» [16, с. 113]. До цього сюжету ми ще звернемося в процесі подальшого аналізу статей ПМЛ, у яких згадуються волхви.

Повернемося до 1024 р. Почувши про заколот, який був улаштований волхвами у Суздалі, князь Ярослав вирушає туди, щоб «розібратися» з цією справою. Однак, незважаючи на те, що стаття містить не лише цю інформацію, і центральною подією був не бунт волхвів, а боротьба між братами Мстиславом та Ярославом, який є головним персонажем статті, тим не менш, літописець не пропускає слушної нагоди, щоб «осоромити» волхвів. І в цьому, повторюємо, є логіка діяльності нової (в порівнянні з волхвами) духовної еліти, покликаної християнізувати суспільну свідомість.

Далі згадка про волхвів зустрічається під 1044 р. Князь Всеслав, народжений матір'ю своєю «с помощью волхвования» [12, с. 304], мав на голові «язвенно» [12, с. 304]. Літописець указує на те, що волхви порадили матері князя: «Это язвенно навязи на него...» [12, с. 304]. У цьому автор Повісті і вбачає причину жорстокості Всеслава – «потому и немилостив на кровопролитие» [12, с. 304]. І знову бачимо вказівки літописця на те, що знання волхвів є згубними для душі людської, спрямовані проти людини, причому в рівній мірі і страждаючого від зла, і того, що творить це зло і беззаконня.

Стаття під 1071 р. найобширніша з точки зору розкриття світогляду волхвів. Але чи їм цей світогляд належить...?

Почнемо з того, що на початку статті повідомляється про волхва, який прийшов до Києва і почав поширювати серед населення відомості про катаклізми: «Днепр обратно потечет», «...земли изменят свое положение» [12, с. 317]. Далі літописець говорить так: «Невежды слушали его, а крещенные смеялись...» [12, с. 317]. З цього твердження автора Повісті можемо зробити висновок про те, що для хрещеної людини того періоду погляди волхва мали бути чимось архаїчним, віджилим і лише «неуки» могли вірити подібним небилицям. Але чи так це могло бути...? Адже сільське населення Русі все ще продовжувало вирощувати їжу, та і традиції, пов'язані з аграрною магією, в якій саме волхви були компетентні, були набагато більш давніми ніж християнське вчення, якому в Київській Русі на момент описуваних подій навіть і століття ще не було. Давньоруська громадськість, найімовірніше, схильна була швидше наслідувати традиціям, що закріплювалися цілими поколіннями, ніж сміятися над тим, що було сказано волхвом, вважаючи це дурницею. З іншого боку, подібний «хід» літописця можна розцінювати як бажання подати християнство, а значить і тих, хто йому наслідував, «прогресивнішими» у порівнянні з «неуками», які продовжували вірити волхвам, виявити їм (тим, хто вступив на шлях віри у Христа) підтримку і схвалення з боку офіційних духовних осіб і держави. Характерним є те, що поява волхвів у ПМЛ пов'язана не лише з поширенням сумнівних відомостей з приводу очікуваних в майбутньому подій (як наведено вище), але і у зв'язку з недородом і голодом. Так з'являються волхви й у статті під 1024 р. У статті ж під 1071 р. далі читаємо: «...во время недорода в Ростовской области явились два волхва...» [12, с. 317]. І знову волхви викривають саме заможних людей: «... и называли зажиточных женщин» [12, с. 317]. Далі йде опис «утихомиренья» волхвів воєводою Яном Вишатичем та його розмови з одним із захоплених волхвів. Багато дослідників убачали в промовах волхвів відносно створення світу богомилські погляди [14; 15]. І це справедливо, оскільки богомили стояли на дуалістичних позиціях світобачення [1]. Проте, чи є сказане або приписуване волхвам автором Повісті, сутністю світогляду волхвів...? І тут пригадаємо вже згадану нами думку М. М. Тихомирова про те, що літописець сам же вказує на свій підлог, «роблячи» Антихриста богом волхвів, які були язичниками [16, с. 113]. Безумовно, подібне спостереження у жодному випадку не спростовує впливу богомилських, як і інших еретичних поглядів, на населення Київської Русі, що християнізувалося та намагалося (хоча не у всій масі своїй) досягнути нове вчення, яке, до речі, не так вже і легко було досягнути. Це спостереження вказує лише на складність, неоднозначність та багатозаровність даної проблематики.

У ПМЛ волхви, які відповідали Яну Вишатичу на запитання «какому богу веруете?» [12, с. 318], що вірують Антихристу, вже упродовж діалогу говорять так: «Нам *боги* (курсив мій – О. Я.) говорят, что ты с нами не можешь сделать ничего!» [12, с. 319]. Тут ми бачимо, що волхви, які називали того, у кого вірують (за словами Нестора) Антихристом, просять про те ж у якихось «богів» (у множині) відповіді на дуже важливе, чи не основне питання на той момент, що стосується їхнього подальшого фізичного існування. Проте, незважаючи на те, що говорили волхвам боги, доля їхня була непринадлива, як указує нам Повість [12, с. 319].

Далі йде епізод про те, як біси злякалися натільного хреста новгородця, який прийшов по волхвування до чарівника «в землю чудскую» [12, с. 320]. Чарівник називав цих бісів богами, що живуть «у безднах» [12, с. 320]. Але відмітимо, що волхв не сприймав своїх богів, як бісів і відповідно так їх не називав. Бісами їх називає літописець. Можливий також той факт, що волхв волхвові – різниця. Так, автор ПМЛ вказує на те, що «особливо же через женщин бесовские волхво-вания бывают» [12, с. 320]. Літописець пояснює це тим, що «искони бес женщи-ну прельстил, она же мужчину» [12, с. 320]. Проте, чи в цьому лише криється по-яснення цього явища...? Чи не є волхвування жінок все-таки чимось іншим, від-мінним від того ж у волхвів-чоловіків, у тому числі й тих, які підбивали народ на заколоти? Можливо, що під жіночим волхвуванням розуміються простіші (побу-тові) чаклунства: «...много волхвуют женщины...и отравою, и иными бесовскими кознями» [12, с. 320], що мабуть не є системою, але лише проявами архаїчного світогляду; і що не мають прямого відношення до того «таємного знання», залу-чення до якого і виділяло давньоруське жрецтво в окрему касту.

І, нарешті, останній епізод, уміщений у статті під 1071 р., стосується волхва, що з'явився в Новгороді за часів князя Гліба [12, с. 321]. Цей волхв, відповідно до повідомлення літописця, мабуть уперше, безпосередньо хулив віру християн-ську [12, с. 321]. Говорив волхв: «перейду Волхов на глазах у всех» [12, с. 321], сі-ючи смуту у народі. Якщо порівняти цей епізод з тим, що трапився у Києві, коли «...крещенные смеялись» [12, с. 317], а «невежды слушали» [12, с. 317], то вихо-дить, що у Новгороді «неуків» було побільше, ніж у Києві, тому що волхвам уда-лося «взболотити» Новгород: «И замутился весь город, и все поверили в него (волхва – О. Я.), и собирались убить епископа» [12, с. 321]. Проте, і цього волхва чекала та ж доля – він був убитий князем Глібом [12, с. 321].

Остання коротка згадка про волхва у ПМЛ зустрічається під 1091 р., коли описується «знамение на солнце» [12, с. 342] та полювання князя Всеволода [12, с. 342]: «В тот же год волхв объявился в Ростове, который вскоре сгинул» [12, с. 342]. Бачимо, що навіть факт появи волхва викликає інтерес у літописця, тож він фіксує цю подію у Повісті під окремою статтею.

Таким чином, підводячи підсумки того, що було сказано раніше, відмітимо: у суспільстві, що християнізується, не лише язичницькі традиції були дуже силь-ні, що само собою зрозуміло, але і вплив, і авторитет старого жрецтва – волх-вів – усе ще залишалися великими. І навіть християнський літописець, представ-ник офіційної релігії у творі, що сповнений християнською літературною тради-цією, яким є Повість минулих літ, не знаходить можливим ігнорувати цей соці-альний шар. Образ волхва з'являється у Повісті у зв'язку із пророцтвами (у стат-тях під 912, 1071, 1091 рр.), заколотами та бунтами (у статтях під 1024, 1071 рр.), знахарством (у статті під 1044 р.), хулою віри християнської (у статті під 1071 р.). Звичайно ж, літописець виставляє цих мудреців, чиє становище з офіційним при-йняттям християнства значно погіршується, служителями диявола. Проте цей факт лише розкриває методи боротьби церкви зі своїми «конкурентами» за пра-во володарювати над свідомістю та душами людей, але зовсім не розкриває пер-ед нами суті їхніх знань і світогляду. На нашу думку, волхви Давньої Русі явля-ли собою осіб, чиї знання та духовні можливості (здатність до пророцтв, знахар-ства) були сакралізовані у свідомості давньоруського населення, що сприяло його активній підтримці волхвів у боротьбі з офіційною владою. З прийняттям хри-стіянства давньоруське жрецтво лише формально перестає бути духовною елі-тою. Воно поставлене офіційною релігійною владою поза законом, але це зо-всім не заважає йому ще довго утримувати свій вплив серед населення Русі й очолювати народні хвилювання, виступаючи в жорсткій опозиції до влади кня-жої і церковної.

Бібліографічні посилання

1. Ангелов Д. Богомилство в Киевской Руси / Д. Ангелов. – М., 1954.
2. Борейко Ю. Г. Українське язичництво і християнство: світоглядні проблеми взаємодії / Ю. Г. Борейко. – Луцьк, 1998.
3. Буслаев Ф. И. Русская хрестоматия. Памятники древней русской литературы и народной словесности с историческими, литературными и грамматическими объяснениями и словарем / Ф. И. Буслаев. – М., 1912.
4. Веселовский А. Н. Историческая поэтика / А. Н. Веселовский. – М., 1989.
5. Владимиров А. Аполлоний Тианский / А. Владимиров // Апостолы: гностико-эллинистские истоки христианства. – М., 2003. – С. 218.
6. Гальковский Н. М. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси / Н. М. Гальковский. – Х., 1916. – Т. 2.
7. Иванов В. В. Исследования в области славянских древностей / В. В. Иванов, В. Н. Топоров. – М., 1974.
8. Историческая энциклопедия [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.slovarus.ru/?di=83753>;
9. Ключевский В. О. Курс русской истории / В. О. Ключевский. – М., 1978. – Т. 1.
10. Кривушин И. В. Рождение церковной историографии: Евсевий Кесарийский : учеб. пособ. / И. В. Кривушин. – Иваново, 1995. – С. 25.
11. Мифы народов мира / под ред. С. А. Токарева. – М., 1987. – Т. 1. – С. 243.
12. Повесть временных лет / под ред. В. П. Адриановой-Перетц. – М.; Л., 1950.
13. Попович М. В. Мировоззрение древних славян / М. В. Попович. – К., 1985.
14. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М., 1987.
15. Тихомиров М. Н. Крестьянские и городские восстания на Руси XI–XIII веков / М. Н. Тихомиров. – М., 1955.
16. Тихомиров М. Н. Русская культура X–XVIII вв. / М. Н. Тихомиров. – М., 1968.
17. Фроянов И. Я. Древняя Русь: Опыт исследования истории социальной и политической борьбы / И. Я. Фроянов. – СПб., 1995.
18. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.vehi.net/brokgauz/>
19. Эрлих С. Е. Поклонение волхвам (опыт динамического структурализма) [Электронный ресурс] / С. Е. Эрлих // Режим доступа: <http://varvar.ru/arhiv/texts/erlih1.html>

Надійшла до редколегії 12.11.2011

УДК 94 (477) Лазаревський «19/20»

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

УКРАЇНСЬКЕ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО

Розглянуто формування і становлення українського інтелектуального середовища О. М. Лазаревського – визначного українського історика та археографа другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: О. М. Лазаревський, українське інтелектуальне середовище, українські громади, журнал «Киевская старина».

Рассмотрены формирование и становление украинской интеллектуальной среды О. М. Лазаревского – выдающегося украинского историка и археографа второй половины XIX – начала XX в.

Ключевые слова: А. М. Лазаревский, украинская интеллектуальная среда, украинские громады, журнал «Киевская старина».

Бібліографічні посилання

1. Ангелов Д. Богомилство в Киевской Руси / Д. Ангелов. – М., 1954.
2. Борейко Ю. Г. Українське язичництво і християнство: світоглядні проблеми взаємодії / Ю. Г. Борейко. – Луцьк, 1998.
3. Буслаев Ф. И. Русская хрестоматия. Памятники древней русской литературы и народной словесности с историческими, литературными и грамматическими объяснениями и словарем / Ф. И. Буслаев. – М., 1912.
4. Веселовский А. Н. Историческая поэтика / А. Н. Веселовский. – М., 1989.
5. Владимиров А. Аполлоний Тианский / А. Владимиров // Апостолы: гностико-эллинистские истоки христианства. – М., 2003. – С. 218.
6. Гальковский Н. М. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси / Н. М. Гальковский. – Х., 1916. – Т. 2.
7. Иванов В. В. Исследования в области славянских древностей / В. В. Иванов, В. Н. Топоров. – М., 1974.
8. Историческая энциклопедия [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.slovarus.ru/?di=83753>;
9. Ключевский В. О. Курс русской истории / В. О. Ключевский. – М., 1978. – Т. 1.
10. Кривушин И. В. Рождение церковной историографии: Евсевий Кесарийский : учеб. пособ. / И. В. Кривушин. – Иваново, 1995. – С. 25.
11. Мифы народов мира / под ред. С. А. Токарева. – М., 1987. – Т. 1. – С. 243.
12. Повесть временных лет / под ред. В. П. Адриановой-Перетц. – М.; Л., 1950.
13. Попович М. В. Мировоззрение древних славян / М. В. Попович. – К., 1985.
14. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М., 1987.
15. Тихомиров М. Н. Крестьянские и городские восстания на Руси XI–XIII веков / М. Н. Тихомиров. – М., 1955.
16. Тихомиров М. Н. Русская культура X–XVIII вв. / М. Н. Тихомиров. – М., 1968.
17. Фроянов И. Я. Древняя Русь: Опыт исследования истории социальной и политической борьбы / И. Я. Фроянов. – СПб., 1995.
18. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.vehi.net/brokgauz/>
19. Эрлих С. Е. Поклонение волхвам (опыт динамического структурализма) [Электронный ресурс] / С. Е. Эрлих // Режим доступа: <http://varvar.ru/arhiv/texts/erlih1.html>

Надійшла до редколегії 12.11.2011

УДК 94 (477) Лазаревський «19/20»

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

УКРАЇНСЬКЕ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО

Розглянуто формування і становлення українського інтелектуального середовища О. М. Лазаревського – визначного українського історика та археографа другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: О. М. Лазаревський, українське інтелектуальне середовище, українські громади, журнал «Киевская старина».

Рассмотрены формирование и становление украинской интеллектуальной среды О. М. Лазаревского – выдающегося украинского историка и археографа второй половины XIX – начала XX в.

Ключевые слова: А. М. Лазаревский, украинская интеллектуальная среда, украинские громады, журнал «Киевская старина».

We consider the formation and development of Ukrainian intellectuals A. M. Lazarevsky – outstanding Ukrainian historian and archeografa second half of the nineteenth – early twentieth century.

Key words: A. Lazarevsky, Ukrainian intellectuals, the Ukrainian community, the magazine «Kiev an Antiquity».

Життєвий шлях і творчий внесок у розвиток історичної україністики визначного українського історика й археографа другої половини XIX – початку XX ст. Олександра Матвійовича Лазаревського викликали зацікавлення вже кількох поколінь вітчизняних дослідників, починаючи від В. Б. Антоновича, Д. І. Багалія, М. С. Грушевського, І. В. Луцицького, В. О. М'якотіна до Л. А. Коваленка, М. І. Марченка, Л. К. Полухіна, В. Г. Сарбея, Г. К. Швидько, В. І. Воронова та ін. [3].

Безперечними історіографічними досягненнями є постановка і розв'язання таких сюжетів, як основні етапи життя й діяльності, історичні погляди вченого, аналіз його творчого доробку в царині історії Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст., української археографії та бібліографії, місця і ролі в українському історіографічному процесі другої половини XIX – початку XX ст. Водночас не можна не констатувати, що постать знаного українського дослідника потребує подальшого ретельного вивчення, оскільки впродовж тривалого радянського історіографічного періоду піддавалася аналізу крізь призму тодішніх ідеологічних догм і стереотипів, що не могло не вплинути на точність оцінок та узагальнень. До того ж деякі важливі аспекти в силу різних причин спеціально не вивчалися.

На наш погляд, науково новим підходом є осягнення постаті О. М. Лазаревського в контексті інтелектуальної історії. Поміж цієї проблематики заслуговує на розгляд тема українського інтелектуального середовища Олександра Матвійовича, визначення його сутності й особливостей.

Під інтелектуальним середовищем слід розуміти оточення людей з насиченою розумовою діяльністю, яке створювало між собою певне контактне поле, впливаючи на світогляд та діяльність. Тема українського інтелектуального середовища О. М. Лазаревського розглядалася в історіографії фрагментарно й опосередковано, лише в ракурсі інших сюжетів. Спеціальне ж вивчення українського інтелектуального середовища О. М. Лазаревського відкриває можливість простежити українську інтелектуальну компоненту в процесі формування і становлення світогляду вченого, розкрити причини його творчого вибору, що зумовив напрям життєвого і наукового шляху.

Українське інтелектуальне середовище О. М. Лазаревського почало формуватися вже на першому, родинному етапі кристалізації особистості. Ще М. С. Грушевський помітив зв'язок родинних традицій, оточення, вражень молодості зі сферою, «що потім стала предметом його (О. М. Лазаревського. – *Авт.*) спеціальних інтересів і наукових студій, – старою Гетьманщиною» [4, с. 573]. Є певні підстави вважати, що інтерес до українського минулого почав зароджуватися в Олександра ще в дитячі роки під впливом батька – Матвія Ілліча. Свого часу В. Г. Сарбей відмічав, що загальні характеристики українських гетьманів Б. Хмельницького, І. Мазепи, К. Розумовського у працях О. М. Лазаревського в цілому співпадали з оцінками, що містилися в незакінчених мемуарах «Памяти мои» М. І. Лазаревського [13, с. 23–24]. І цей факт є вельми промовистим.

Інтелектуальний вплив справили на Олександра Лазаревського і його старші брати. З Федором, студентом університету, Олександр проживав два роки у Харкові, а з Василем – у Санкт-Петербурзі. У 1847 р., будучи 13-річним підлітком, Олександр пристав на пропозицію переїхати до Оренбурга. Там, у далекому від України місті, тоді вже працювали його брати – Василь, Михайло і Федір. Пе-

ребування в російській глибинці закарбувалося Олександром Лазаревському тим, що в дружньому братерському колі велися розмови про рідну Україну, про тяжку долю Т. Г. Шевченка, який у той час відбував заслання в Орській фортеці [10, с. 5–7]. Саме в оренбурзький період життя О. М. Лазаревський зацікавився читанням, у процесі якого, під впливом, певно, узагальнюючої праці Д. М. Бантиша-Каменського в нього з'явився більш стійкий і вже більш осмислений інтерес до України, її історії [13, с. 24–25].

Аналізуючи віхи життя О. М. Лазаревського, слід зазначити, що формування його особистості тривалий час проходило поза межами України, а прямий вплив українського інтелектуального середовища не міг бути стійким і системним. Так, чотирирічне перебування О. М. Лазаревського у столичній гімназії за часів завершального періоду правління Миколи I скоріше за все показало майбутньому історика всі вади консервативно-охоронної системи навчання. Однак ці зовнішньо несприятливі обставини не зашкодили зміцненню інтересу Олександра до української минувшини. Характерно, що в 16 років він систематично читав літературу з історії України і вже здобув певні знання. Усе це дало йому можливість уже в гімназичний період приступити до перших історичних досліджень, які були опубліковані в «Черниговских губернских ведомостях» 1853 р. [13, с. 26; 10, с. 10–11].

Напевно, в юнацькі роки фізична відірваність Олександра Лазаревського від України компенсувалася позитивними впливами його старших братів. «Один з молодших синів, – писав про молодого О. М. Лазаревського М. С. Грушевський, – він виростав під доглядом своїх старших братів – Василя, Михайла й Федора, типових українофілів, приятелів Шевченка. Молодечі літа прожив він в далеких переїздах, на чужині, і так звичайна у українців ностальгія підіграла і в свідомість перевела фізичне прив'язання до вітчизни» [4, с. 573].

Подальший розвиток особистості О. М. Лазаревського відбувався під час навчання на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету. У студентські роки, починаючи з 1854 р., зав'язалося листування між О. М. Лазаревським і відомим істориком та археографом, знавцем козацького періоду української минувшини О. М. Бодянським. У творчому доробку цього публікатора вартісних першоджерел були такі пам'ятки, як козацький «Літопис Самовидця», «Історія Русів» тощо. Можна погодитися з припущенням В. Г. Сарбея, що епістолярне спілкування згодом, з 1855–1856 рр., доповнювалося особистими зустрічями у Москві. Ці активні інтелектуальні контакти, безсумнівно, сприяли посиленню інтересу молодого історика до минулого України, прищеплюванню зацікавленості до занять археографічними розвідками [13, с. 28].

Під час перебування в Санкт-Петербурзі у О. М. Лазаревського формувалося й певне коло знайомств з українськими діячами науки, культури, суспільного руху. Відтак його українське інтелектуальне середовище вийшло за межі в основному сімейного кола й помітно розширилося.

Відомо, що на початку 1856 р. молодий дослідник українського минулого познайомився з істориком О. М. Марковичем. Опанас Васильович був колишнім учасником Кирило-Мефодіївського товариства, переконаним українським народолюбцем, який з великою шаною ставився до селян-хліборобів, був колоритним носієм староукраїнських народних звичаїв і справляв сильне враження на оточуючих надзвичайною жвавистю своєї натури [9, с. 483, 487–489]. Особистість О. М. Марковича згодом вплинула на суспільні та наукові погляди Олександра Матвійовича. Зближення між цими діячами сприяло тому, що О. М. Лазаревський добре знав життя і творчу спадщину О. М. Марковича, а пізніше написав про нього історичний нарис [13, с. 29–30].

У 1858 р. О. М. Лазаревський особисто познайомився з велетнем українського поетичного слова Т. Г. Шевченком, який 27 березня прибув поїздом із тривалого заслання до столиці імперії. Вельми примітно, що український поет відразу

ж завітав до свого «нелицемерного» друга М. М. Лазаревського – старшого брата Олександра Матвійовича, і спочатку поселився у нього – на Мойці, в будинку графа Уварова [2, с. 396–397].

Відомо, що Т. Г. Шевченко високо поцінював усіх шістьох братів Лазаревських, у тому числі Олександра Матвійовича, який входив до Шевченківського кола спілкування в Санкт-Петербурзі. Не підлягає сумніву, що думки, міркування і спогади великого поета і патріота України мали вплив на О. М. Лазаревського. Про близькість Олександра Матвійовича до Т. Г. Шевченка свідчить той факт, що він щиро допомагав хворому поету, детально описав його останній день життя, був на похованні великого Кобзаря 10 березня (26 лютого за ст. ст.) 1861 р., а згодом одним із перших розпочав написання Шевченкової біографії [2, с. 398, 520; 10, с. 14–15].

У другій половині 1858 р. у Санкт-Петербурзі почала формуватися перша українська громада – напівлегальний осередок національно-патріотичної інтелігенції, що являв собою нову на той час організаційну форму українського національного руху. Першими українськими громадівцями ставали різночинці: письменники, учені, службовці та студенти. Серед учасників знаходимо знакові імена колишніх кирило-мефодіївців: В. М. Білозерського, М. І. Костомарова, П. О. Куліша, Т. Г. Шевченка. До їхніх однодумців молодшого покоління належали і два старших брата О. М. Лазаревського – Михайло і Федір, а також Г. С. Вашкевич, С. С. Гулак-Артемівський, Д. С. Каменецький, В. П. Каховський, О. Ф. Кістяківський, З. Ф. Недоборовський, М. І. Стороженко, Г. М. Честахівський та ін. [6, с. 8].

Є підстави вважати, що О. М. Лазаревський теж брав участь у діяльності Петербурзької української громади, або, принаймні, близько примикав до її кола. Промовистим аргументом на користь цього є те, що у квітні 1861 р. для перевезення труни з тілом покійного Т. Г. Шевченка до нової могили в Україні Петербурзька українська громада відрядила саме О. М. Лазаревського та художника Г. М. Честахівського, близьких до Кобзаря на останньому відрізку його життєвого шляху [2, с. 529–530]. М. С. Грушевський так писав про цей період життя О. М. Лазаревського: «Він обертався тоді в петербурзьких українофільських колах, одягався по-українськи і був близьким чоловіком до Шевченка, як і його старші брати, – перебував при нім при його смерті і проводжав його тіло на Україну» [4, с. 573].

22 травня (10 травня за ст. ст.) 1861 р. О. М. Лазаревський взяв участь у перепохованні Т. Г. Шевченка на Чернечій горі біля Канева, яка перетворилася на українську патріотичну маніфестацію. У панахиді, жалобній процесії та перепохованні великого українського поета брали участь мешканці Канева, селяни з навколишніх сіл, студенти-народолюбці – учасники Київської української громади. Місія О. М. Лазаревського по перевезенню тіла народного поета в Україну була оповита навіть романтичною народною легендою, згідно з якою він привіз не труну Шевченка, а скриню з ножами для різанини панів [2, с. 529–530, 534–536; 8, с. 455].

Характерно, що на початку 1860-х рр. О. М. Лазаревський діяльно співробітничав з часописом «Основа» – органом, за словами М. С. Грушевського, «російського українофільства» [4, с. 573], який був тоді важливим центром тяжіння українських національно-культурних сил. Ідейний лідер Київської Старої громади В. Б. Антонович у своїй розвідці того періоду «Про українофілів та українофільство (Відповідь на напади «Вестника Южной и Ю.-З. России»)» згадував про О. М. Лазаревського в контексті полеміки з К. В. Шейковським з приводу «Словаря», в передмові до якого містилися закиди проти П. О. Куліша та всіх співробітників «Основи». В. Б. Антонович навів цей приклад поряд з іншими, які свідчили про брак «всякої солідарності» між українофілами [14, с. 179; 1, с. 139]. Для

нас важливо, що один з ідейних лідерів громадівського руху беззастережно зарекомендував О. М. Лазаревського до українського національного табору.

Спілкування з Т. Г. Шевченком, діячами Петербурзької української громади, участь в «Основі» не пройшло для О. М. Лазаревського даремно. Усі ці інтелектуальні контакти назавжди закріпили пізнавально-дослідницький вибір випускника Санкт-Петербурзького університету, яким стала історія України. Можна припустити, що національно-культурницька домінанта, характерна для українських громадівців-народолюбців рубежу 1850-х–1860-х рр., прямо чи опосередковано теж посприяла вибору О. М. Лазаревським засобів служіння власному народові – у царині наукового поступу. Напевно, саме цей вибір найбільше відповідав національно-поступовому ліберально-демократичному світогляду, який на той час уже сформувався у О. М. Лазаревського.

Невипадково столичні перспективи і можливості академічного кар'єрного зростання не приваблювали О. М. Лазаревського, який з осені 1861 р. майже без перерв (за винятком кількомісячної служби у Курську) все життя прожив в Україні, працюючи у Чернігові, Полтаві, Кременчуці, Ніжині та в Києві. Особливістю цього тривалого періоду життєдіяльності О. М. Лазаревського в Україні було поєднання ним державної служби спочатку мировим посередником, згодом у різних губернських судових установах з плідною науковою діяльністю в царині історичної україністики, зокрема в галузі історії України другої половини XVII–XVIII ст. [10, с. 19–43; 13, с. 34–36].

На початку 1860-х рр. О. М. Лазаревський з ентузіазмом зустрів селянську реформу Олександра II і навіть узяв безпосередню участь у втіленні її у життя, працюючи мировим посередником у Сосницькому, Борзнянському, Конотопському та Кролевецькому повітах Чернігівської губернії. Такий життєвий вибір Олександра Матвійовича можна пояснити тим, що кажучи словами М. С. Грушевського, його більше тягнуло «до практичної українофільської роботи» [13, с. 34; 4, с. 573]. Подібне «ходіння у народ» і прагнення служити справі селянської реформи, а відтак сприяти емансипації селян, було характерним для тодішніх українських народолюбців.

У зазначений період Олександр Матвійович разом із І. О. Андрущенком, О. М. Білозерським, М. А. Вербицьким, Л. І. Глібовим, І. П. Дорошенком, Г. Коваленком, О. В. Маркевичем, С. Д. Носом, О. А. Тишинським та іншими народолюбцями належав до учасників Чернігівської української громади. Під керівництвом Л. І. Глібова чернігівські громадівці взяли активну участь у виданні газети «Черниговский листок». Дієвим співробітником газети, поряд із М. А. Вербицьким, П. С. Єфименком, О. Я. Кониським, П. О. Кулішем, О. В. Марковичем, М. Т. Симоновим (Номисом), О. А. Тишинським та іншими, став О. М. Лазаревський. Це видання українського ідейного спрямування було припинено за наказом міністра внутрішніх справ П. О. Валуєва від 10 серпня 1863 р. [6, с. 57–58].

Напевно, чиновницьке середовище, в якому проживав О. М. Лазаревський під час своєї офіційної служби в державних установах, у сукупності із загальними суперечливими обставинами суспільно-політичного життя пореформеної Росії з його непослідовними й незавершеними реформами і періодичним поверненням урядового курсу до консервативно-охоронних заходів (згадаємо заборону недільних шкіл, Валуєвський циркуляр та Емський указ Олександра II тощо) помножених на поміркований прогресизм світогляду – все це спричинило те, що Олександр Матвійович за своїми поглядами не виходив за межі суто культурницького українофільства і в 1870-х – 1890-х рр. не брав участі у громадах – осередках українського національного руху. Не випадково у «Щоденнику» О. Ф. Кістяківського від 5 березня 1884 р. зазначено, що О. М. Лазаревський після 1861 р. «давно став чиновником не тільки по службі, а й по душі» [8, с. 455].

Майже двадцять останніх років свого життя О. М. Лазаревський мав чин дійсного статського радника, працюючи членом Київської судової палати, та був землевласником, володіючи на початку 1890-х рр. 402 десятинами землі. Усі ці обставини, напевно, сприяли тому, що його світогляд дещо змістився з ліберально-демократичних на ліберальні позиції поміркованого українського народолюбства. У цьому контексті цікавими видаються розмисли М. С. Грушевського, який писав: «Суспільно-національний його (О. М. Лазаревського. – *Авт.*) світогляд задержався, так як вилився в часах народолюбного українофільства «Основи», – не подався він назад (і се для людей його покоління треба вважати заслугою), але не пішов і наперед. Від новішого українського і наукового руху стояв він осторонь» [12, с. 63; 4, 579]. На наш погляд, після 1860-х рр. О. М. Лазаревський за своїми ідейними переконаннями розташувався на правому, найпоміркованішому фланзі українського національного табору.

Характерно, що в пореформені десятиліття О. М. Лазаревський не припиняв контактів з українськими діячами, з якими познайомився в період підготовки та проведення селянської реформи 1861 р. Проживаючи в інших містах, наприклад у Ніжині, Олександр Матвійович підтримував контакти з киянами, які визнавали його як «знавця малоросійської старовини» [7, с. 99, 128, 201, 256]. Але водночас О. М. Лазаревський завжди виказував недовіру щодо українофільства та українофілів. Так, О. Ф. Кістяківський відмічав, що «ту ж недовіру він (О. М. Лазаревський. – *Авт.*) виявляв і стосовно Антоновича, з яким він у хороших відносинах і в двадцятилітньому знайомстві» [8, с. 455].

«Не верю-с Антоновичу! Не искренен-с!», – частенько промовляв зі своїм особливим акцентом О. М. Лазаревський [1, с. 51]. Причини його недовіри до провідника київських громадівців полягала в тому, що Олександр Матвійович негативно ставився до будь-яких «конспірацій» українських народолюбців, до тієї вимушеної політики, коли на людях говорили одне, а робили чи думали по-іншому. Проте О. М. Лазаревський не відкидав співпрацю з В. Б. Антоновичем, коли йшлося про заходи суто національно-культурницького змісту. Таким став задум створення історичного журналу з української проблематики, хоча й російськомовного, який почав обговорюватися між О. М. Лазаревським і В. Б. Антоновичем ще навесні 1879 р. У 1881 р. зазначені діячі увійшли до оргкомітету майбутнього журналу, зупинившись на назві «Киевская старина» [11, с. 32, 34].

Прихильник конкретних справ О. М. Лазаревський, не будучи формальним учасником Київської Старої громади, багато зробив для видання її фактичного друкованого органу – журналу «Киевская старина», що в останні десятиліття XIX – на початку XX ст. стала важливим центром консолідації українського національного культурництва.

Хоча, прибувши до Києва у 1880 р., О. М. Лазаревський, кажучи словами М. В. Стороженка, спочатку «держав себе якось ізольовано від усіх, то й не знали гаразд, якого держатиметься він напрямку в українських справах...» [14, с. 179]. Напевно, така лінія поведінки була взагалі характерною для Олександра Матвійовича, який в попередній період у наукових колах не шукав і не мав популярності, а за межами Києва і Чернігова ніколи не брав участі в жодних наукових інституціях чи товариствах. Відтак його українське інтелектуальне середовище тривалий час було досить обмеженим, не виходячи за межі певного центру, наприклад Чернігова або Києва [4, с. 579]. Однак після смерті видавця і редактора журналу «Киевская старина» Ф. Г. Лебединцева О. М. Лазаревський виявив ініціативу підтримати важливий для українолюбців часопис. Саме він умовив громадського і земського діяча, багатого поміщика О. С. Лашкевича узяти на себе видання журналу.

Дещо пізніше, коли офіційним редактором часопису став Є. О. Кивлицький, фактичне редагування, яке тривало з 1888 р. до 1892 р., взяв на себе Олександр Матвійович. Його власний будинок на Мало-Володимирській вулиці став цен-

тром проведення редакційних засідань – вівторкових «вечірок» з чаєм, куди запрошувалися П. Я. Армашевський, М. П. Василенко, Ор. І. Левицький, М. В. Стороженко й А. В. Стороженко та ін. «Вечірки» тривали по кілька годин і наповнювалися бесідами про українське минуле, про редакційні справи. За спогадами М. В. Стороженка, О. М. Лазаревський був «високої постаті, міцний, з довгим обличчям, бородою, лисий, сірими підпухлими знизу очима, густим та низьким голосом, блідий, бо хворів склерозом та й помер від запалення легенів». Але в той час Олександр Матвійович був «енергійний, палкий, з надзвичайною пам'яттю про українську старовину за час Гетьманщини» [14, с. 179; 11, с. 55, 261].

До київського інтелектуального кола близьких друзів О. М. Лазаревського входив відомий землевласник, колекціонер, меценат, творець знаменитої Качанівки В. В. Тарновський. Він любив, коли до нього сходилися співробітники «Киевской старины». Як згадував М. В. Стороженко, «душею цього осередка під той час був О. М. Лазаревський».

На вечерях у В. В. Тарновського були такі діячі, як О. О. Андрієвський, В. Б. Антонович, М. Ф. Біляшівський, М. П. Василенко, В. П. Горленко, І. М. Каманін, О. М. Лазаревський, Ор. І. Левицький, М. В. Лисенко, К. П. Михальчук, Ф. Г. Міщенко, І. Ор. Новицький, А. В. Стороженко, М. В. Шугуров, Д. І. Яворницький, заїжджали брати Тобілевичі. На цих зібраннях, які проходили в неформальній обстановці, обговорювалися платформа журналу, зміст наступних номерів, відбувалися дискусії з різних проблем трактування історичного минулого [14, с. 181, 182, 183].

Поряд із О. М. Лазаревським найбільший вплив у редакційному комітеті «Киевской старины» того періоду мали П. Г. Житецький та Ор. І. Левицький. Постійно відвідували редакційні наради і брали участь у дискусіях М. П. Василенко, В. П. Горленко, М. В. Лисенко, К. П. Михальчук, Н. В. Молчановський, В. П. Науменко, А. В. Стороженко, М. В. Стороженко, Є. К. Трегубов, М. В. Шугуров, Я. М. Шульгін, В. І. Щербина та ін. [11, с. 56].

Зазначені діячі утворювали незабутнє інтелектуальне середовище спілкування О. М. Лазаревського, яке, безсумнівно, сприяло активізації його діяльності як історика та археографа. Як встановила М. Г. Палієнко, впродовж перших двадцяти років видання «Киевской старины» О. М. Лазаревський належав до найактивніших авторів, публікуючи в кожному номері статті, замітки, рецензії, видання архівних документів [11, с. 55].

У квітні 1893 р. редактором журналу став В. П. Науменко, авторитетний громадський діяч, учений-філолог і педагог, який мав організаторські здібності. О. М. Лазаревський був одним із тих, хто побоювався такої кадрової ротації через можливе надмірне увиразнення старогромадівського «українофільського» обличчя часопису, що, на його думку, могло спричинити звуження авторського кола видання. І дійсно, за спостереженнями М. Г. Палієнко, у другій половині 1890-х рр. «Киевская старина» перетворилася з наукового аполітичного друкованого органу на українофільський, який активніше повів боротьбу за українське слово та утвердження української національної літератури [11, с. 57, 60, 61].

Узагалі журнал «Киевская старина» об'єднав понад 450 авторів та кореспондентів, які складали склади своєрідну інтелектуальну мережу, що створювала цілком певне українське національне середовище. Багатьма інтелектуальними нитями воно було пов'язано з О. М. Лазаревським, який поряд з В. Б. Антоновичем, П. Г. Житецьким, Ф. Г. Лебединцевим, Ор. І. Левицьким, В. П. Науменком та іншими найдіяльнішими співробітниками часопису актуалізував поступ різноманітних галузей україністики, зокрема історії України, архівознавства, джерелознавства і документознавства, генеалогії, іконографії, археографії, етнографії, фольклористики, археології тощо [11, с. 96, 110, 112, 114, 124, 128, 153].

Проте на рубежі XIX–XX ст. навіть активне українське культурництво вже не задовольняло потреби дня, адже в українському інтелектуальному середовищі повіяв вітер політичних ідей, мрій, розмислів. Ця тенденція поступово набирала силу. Однак частина українських культурників, у тому числі й О. М. Лазаревський, не помічали чи не захотіли помічати тих змін. В умовах політизації українського національного руху й українського інтелектуального життя постать О. М. Лазаревського не здавалася ідеальною. Саме таку думку висловив А. Ю. Кримський у листі до Б. Д. Грінченка від 11 квітня 1906 р., критикуючи статтю в першій українській громадсько-політичній газеті в Наддніпрянщині «Громадська Думка» про О. М. Лазаревського, в якій його «...виставлено на ідеал для кожного українця!...» [5, с. 370].

Примітним був зворотний лист Б. Д. Грінченка із Чернігова від 24 квітня 1906 р., де автор, позитивно оцінюючи зазначений лист А. Ю. Кримського щодо О. М. Лазаревського, писав, що він «вельми сподобався нам усім, починаючи з [Ф.] Матуш[евського], і вельми «розгнівив» [В.] Леонтовича, – він б'є поклони перед українофільськими пічкурами і через щось дуже тепер став їх поважати» [5, с. 373]. Зазначене свідчить, що українське інтелектуальне середовище по-різному оцінювало постать О. М. Лазаревського.

Таким чином, українське інтелектуальне середовище супроводжувало все життя та діяльність О. М. Лазаревського. Воно почало виявлятися достатньо рано, у родинному колі, продовжувало формуватися та впливати на особистість Олександра Матвійовича в молоді роки студентства та на початках професійної діяльності. Напередодні та в період проведення селянської реформи 1861 р., за часів першого загальнодемократичного піднесення, інтелектуальні контакти з діячами Петербурзької, Київської Старої та Чернігівської громад сприяли визначенню його життєвого і професійного вибору, яким стало служіння рідній землі засобом творення панорами української історії часів Гетьманщини.

У пореформені десятиліття ідейні погляди О. М. Лазаревського не вийшли за межі поміркованого ліберально-демократичного українського народолюбства, не пов'язаного формальною належністю до осередків українських громад. Це спричинилося комплексом як внутрішніх особистих, так і зовнішніх причин, впливами різних середовищ спілкування (поряд з неофіційним українським активно впливало офіційне російське). Діяльність О. М. Лазаревського в журналі «Киевская старина» сприяла розширенню і становленню його українського інтелектуального середовища у 1880-х – 1890-х рр.

Займаючи ліберально-демократичні, часом помірковані ліберальні позиції, О. М. Лазаревський усе ж таки не вийшов за межі світоглядної орбіти українського національного табору, вносячи помітний вклад у поступ української історичної науки та журнальної періодики. Характер інтелектуального середовища, в якому відбувалася творча діяльність О. М. Лазаревського, не дозволяє визначити його як російського ліберала. Навпаки, його аналіз свідчить про помітну причетність О. М. Лазаревського до української національної справи. Проте на початку XX ст., за умов помітної політизації українського національного руху й інтелектуального життя ідейна, суто культурницька, позиція О. М. Лазаревського викликала критику в українському інтелектуальному середовищі, яке все більше набувало національно-політичної спрямованості.

Бібліографічні посилання

1. Антонович В. Б. Моя сповідь : Вибр. історичні та публіцистичні твори / В. Б. Антонович. – К., 1995.
2. Бородин В. С. Т. Г. Шевченко. Біографія / В. С. Бородин, Є. П. Кирилюк, В. Л. Смілянська. – К., 1984.

3. **Воронов В. І.** Вітчизняна історіографічна традиція щодо вивчення наукової діяльності та творчого доробку О. М. Лазаревського / В. І. Воронов // Грані. Наук.-теор. і громад.-політ. альманах. – 1999. – № 2 (4), березень – квітень. – С. 19–27.
4. **Грушевський М.** Пам'яті Олександра Лазаревського / М. Грушевський // Твори : у 50 т. – Л., 2005. – Т. 7 : Серія Історичні студії та розвідки (1900–1906). – С. 572–579.
5. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.) : у 2 т. – Т. 1: 1890–1917 / відп. ред. вип. О. Д. Василюк. – К., 2005.
6. **Катренко А. М.** Український національний рух XIX століття. Ч. II. 60–90-ті роки XIX ст. : навч. посіб. / А. М. Катренко. – К., 1999.
7. **Кістяківський О. Ф.** Щоденник (1874–1885) : у 2 т. / О. Ф. Кістяківський. – К., 1994. – Т. 1: 1874–1879.
8. **Кістяківський О. Ф.** Щоденник (1874–1885) : у 2 т. / О. Ф. Кістяківський. – К., 1995. – Т. 2: 1880–1885.
9. **Маркович Д.** Заметки и воспоминания об Афанасии Васильевиче Марковиче / Д. Маркович // По степах і хуторах: Оповідання. Драма. Спогади. – К., 1991. – С. 483–508.
10. **Марченко М. І.** Видатний історик України О. М. Лазаревський / М. І. Марченко, Л. К. Полухін. – К., 1958.
11. **Палієнко М.** «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Палієнко. – К., 2005.
12. **Сарбей В. Г.** Історичні погляди О. М. Лазаревського / В. Г. Сарбей // Вісник Академії Наук Української Радянської Соціалістичної Республіки. – К., 1957. – № 3 (244). – Березень. – С. 61–71.
13. **Сарбей В. Г.** Історичні погляди О. М. Лазаревського / В. Г. Сарбей. – К., 1961.
14. **Стороженко М.** З мого життя / М. Стороженко. – К., 2005.

Надійшла до редколегії 25.12.2011

УДК 94 (477) (09)

М. В. Остропольська

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

М. ПАВЛИК ТА М. ДРАГОМАНОВ: ДО ІСТОРІЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ СПІВПРАЦІ

Розглянуто й проаналізовано особливості інтелектуальної співпраці між М. Павликом та М. Драгомановим у контексті культурних, суспільно-політичних, економічних процесів, що відбувалися наприкінці XIX ст. в Україні.

Ключові слова: М. Павлик, М. Драгоманов, Галичина, Женева, соціалізм, інтелектуальне співробітництво.

Рассмотрены и проанализированы особенности интеллектуального сотрудничества между М. Павликом и М. Драгомановым в контексте культурных, общественно-политических, экономических процессов, которые происходили в конце XIX в. на Украине.

Ключевые слова: М. Павлик, М. Драгоманов, Галиция, Женева, социализм, интеллектуальное сотрудничество.

The specialties of intellectual relations between M. Pavlyk and M. Drahomanov in the context of cultural, social and political, economical processes which took place at the end of XIX century in Ukraine are examined and analysed.

Key words: M. Pavlyk, M. Drahomanov, Galichina, Zheneva, socialism, intellectual ties.

В останні десятиліття XIX ст. центром національно-визвольного руху стали західноукраїнські землі. Народницький рух 60–90-х рр. XIX ст. відповідав

3. **Воронов В. І.** Вітчизняна історіографічна традиція щодо вивчення наукової діяльності та творчого доробку О. М. Лазаревського / В. І. Воронов // Грані. Наук.-теор. і громад.-політ. альманах. – 1999. – № 2 (4), березень – квітень. – С. 19–27.
4. **Грушевський М.** Пам'яті Олександра Лазаревського / М. Грушевський // Твори : у 50 т. – Л., 2005. – Т. 7 : Серія Історичні студії та розвідки (1900–1906). – С. 572–579.
5. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.) : у 2 т. – Т. 1: 1890–1917 / відп. ред. вип. О. Д. Василюк. – К., 2005.
6. **Катренко А. М.** Український національний рух XIX століття. Ч. II. 60–90-ті роки XIX ст. : навч. посіб. / А. М. Катренко. – К., 1999.
7. **Кістяківський О. Ф.** Щоденник (1874–1885) : у 2 т. / О. Ф. Кістяківський. – К., 1994. – Т. 1: 1874–1879.
8. **Кістяківський О. Ф.** Щоденник (1874–1885) : у 2 т. / О. Ф. Кістяківський. – К., 1995. – Т. 2: 1880–1885.
9. **Маркович Д.** Заметки и воспоминания об Афанасии Васильевиче Марковиче / Д. Маркович // По степах і хуторах: Оповідання. Драма. Спогади. – К., 1991. – С. 483–508.
10. **Марченко М. І.** Видатний історик України О. М. Лазаревський / М. І. Марченко, Л. К. Полухін. – К., 1958.
11. **Палієнко М.** «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Палієнко. – К., 2005.
12. **Сарбей В. Г.** Історичні погляди О. М. Лазаревського / В. Г. Сарбей // Вісник Академії Наук Української Радянської Соціалістичної Республіки. – К., 1957. – № 3 (244). – Березень. – С. 61–71.
13. **Сарбей В. Г.** Історичні погляди О. М. Лазаревського / В. Г. Сарбей. – К., 1961.
14. **Стороженко М.** З мого життя / М. Стороженко. – К., 2005.

Надійшла до редколегії 25.12.2011

УДК 94 (477) (09)

М. В. Остропольська

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

М. ПАВЛИК ТА М. ДРАГОМАНОВ: ДО ІСТОРІЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ СПІВПРАЦІ

Розглянуто й проаналізовано особливості інтелектуальної співпраці між М. Павликом та М. Драгомановим у контексті культурних, суспільно-політичних, економічних процесів, що відбувалися наприкінці XIX ст. в Україні.

Ключові слова: М. Павлик, М. Драгоманов, Галичина, Женева, соціалізм, інтелектуальне співробітництво.

Рассмотрены и проанализированы особенности интеллектуального сотрудничества между М. Павликом и М. Драгомановым в контексте культурных, общественно-политических, экономических процессов, которые происходили в конце XIX в. на Украине.

Ключевые слова: М. Павлик, М. Драгоманов, Галиция, Женева, социализм, интеллектуальное сотрудничество.

The specialties of intellectual relations between M. Pavlyk and M. Drahomanov in the context of cultural, social and political, economical processes which took place at the end of XIX century in Ukraine are examined and analysed.

Key words: M. Pavlyk, M. Drahomanov, Galichina, Zheneva, socialism, intellectual ties.

В останні десятиліття XIX ст. центром національно-визвольного руху стали західноукраїнські землі. Народницький рух 60–90-х рр. XIX ст. відповідав

культурно-політичній стадії національного відродження. Значний вплив на втілення ідеї соборності України справили інтелектуальні зв'язки відомих діячів із Західної та Наддніпрянської України – М. Павлика та М. Драгоманова.

Взаємовідносини між М. Павликом та його учителем М. Драгомановим уже були у фокусі уваги дослідників. Це, передусім, такі вчені, як О. Грушевський [2], І. Денисюк [3], М. Лозинський [7], П. Феденко [3]. Ці автори намагалися частково показати їхні творчі зв'язки. Однак, на цих розвідках позначилася пануюча на той час радянська ідеологія, отже, потрібно критично аналізувати дані праці. У центрі уваги дослідників була постать М. Павлика, його біографія, суспільно-політична та громадська діяльність, а не його інтелектуальна співпраця з будь-яким сучасником. Вартісною, з погляду даної проблематики, є монографія С. Світленка «Народництво в Україні 60–80-х рр. XIX ст.: теоретичні проблеми джерелознавства та історії», в якій було частково показано, як М. Павлик розуміє світогляд М. Драгоманова [1]. Все ж таки, слід відмітити, що на монографічному рівні ця сюжетна лінія не була досліджена. Саме тому існує необхідність її подальшого вивчення.

Джерельною базою даного дослідження є опубліковані західноукраїнським діячем листування у восьми томах М. Павлика та М. Драгоманова, що поглиблює знання про культурно-творчі зв'язки між двома митцями. Розвідка М. С. Русанова «Что такое г. Драгоманов?», котра знаходиться в Архіві Дому Плеханова, Російської національної бібліотеки, проливає світло на питання «Чому М. Драгоманов не вважав Т. Шевченка соціалістом, унаслідок чого і відбувся конфлікт між М. Павликом та його наставником?».

Об'єкт розвідки – постаті М. Павлика та М. Драгоманова у їхній інтелектуальній співпраці. Предметом дослідження є особливості культурно-творчих зв'язків М. Павлика з М. Драгомановим наприкінці 1876 – наприкінці XIX ст. Мета роботи – з'ясування характеру та особливості інтелектуальної співпраці між М. Павликом та М. Драгомановим даного періоду.

Наукова новизна даної розвідки полягає у тому, що інтелектуальна співпраця М. Павлика з М. Драгомановим досі ще не була предметом системного, поглибленого вивчення. Завдяки зібраним та проаналізованим матеріалам можна розкрити особливості та значення цієї співпраці між двома митцями задля поширення ідеї соборності України.

Варто зазначити, що знайомство двох постатей відбулося у березні 1876 р., коли М. Драгоманов проїздом зупинився у Львові (переїзд М. Драгоманова до Відня – *О. М.*), відвідаючи університет. Але ще до приїзду М. Драгоманова, М. Павлик читав у газеті «Друг» його перший та другий лист до редакції (третій лист М. Павлик читав, уже знаючи особисто М. Драгоманова). М. Павлик, говорячи про знайомство з М. Драгомановим, неодноразово зазначав, що познайомився «з одним із таких світлич українських соціалістів» [9, т. 3, с. 209]. Так, у перших листах М. Павлик висловив свою радість, що нарешті познайомився з мудрою, живою й щирою людиною. Саме з того часу зав'язалася дружба двох товаришів, яка тривала до смерті М. Драгоманова (1895 р.). Варто наголосити на тому, що М. Павлик був у колі кореспондентів М. Драгоманова з 1876 р. – з моменту їхнього листування – а у період політичної еміграції (1879–1881 рр.) західноукраїнський діяч жив у свого учителя в Женеві.

Перш ніж розпочати статтю, слід дати визначення поняттю «інтелектуальна співпраця». До цього терміну варто відносити, у першу чергу, розумові зв'язки, котрі несуть в собі певну ідею. Основи ж інтелектуальної співпраці закладаються ще в період здобуття освіти. Термін «культурно-інтелектуальні зв'язки» – контакти, котрі сприяють взаємному культурному збагаченню осіб, між якими вони відбуваються та піднесенню їхнього інтелектуального рівня. І з цього погляду до них можна зарахувати навіть побутові контакти, що відповідають зазначеним критеріям. Саме такими були творчі зв'язки між М. Павликом та М. Драгомановим.

Дослідниця І. Колесник, наприклад, у своєму монографічному дослідженні дала таке визначення «інтелектуальному співтовариству»: «не просто «базова реальність», це водночас витвір уяви, образ, що конструюється учасниками культурного життя та дослідниками цього життя. Концепт «Інтелектуальне співтовариство» слугує інструментом вивчення культурно-освітніх, науково-корпоративних та політичних практик українських інтелектуалів» [6, с. 59].

Плідні інтелектуальні контакти М. Павлика з європейським діячем М. Драгомановим дали свої плоди. Пізніше, М. Павлик став найпалкішим проповідником думок М. Драгоманова. Так, завдяки своєму наставнику М. Павлик почав поступово виступати з доповідями на вечорах, публікувати свої праці. Його метою на той час було донести інтелігенції, селянам свої думки: про національну єдність українців, рівність усіх людей, критики церкви як інституту. Слід зазначити, що протягом 1876 р. зв'язки між М. Павликом та М. Драгомановим ставали щораз тіснішими. За гроші свого вчителя М. Павлик винаймав помешкання, куди приїжджали однодумці М. Драгоманова, коли переїжджали через Львів. Іншими словами, М. Павлик став у Львові головним представником тих ідей і тієї праці, яку пропагував М. Драгоманов [7, с. 9]. Невипадково, що М. Павлик вважав свого старшого друга за вчителя, а тому про всі свої незгоди повідомляв М. Драгоманову. Той, у свою чергу, давав молодому хлопцю життєві поради. Так, після виходу на волю з в'язниці М. Павлик одразу ж листом від 24 березня 1877 р. повідомив про це М. Драгоманову. Зокрема, він зазначав, що у в'язниці йому не дозволяли читати жодних газет. Університетські професори не бажали більше спілкуватися з таким студентом і саме тоді, із сумом, М. Павлик зрозумів, що повної вищої освіти у нього не буде [9, с. 197].

На М. Павлика дуже вплинула ідея, котру пропагував М. Драгоманов: несплатний борг інтелігенції перед народом, який своєю працею повинен підтримувати інтелігенцію, давати їй можливість «віддатись своїм заняттям, своїм захопленням». Ця ідея була надзвичайно важливим відкриттям для нової селянської інтелігенції [2, с. 53].

Варто наголосити на тому, що саме М. Павлик познайомив ближче М. Драгоманова з І. Франком як з молодим літератором. Про це свідчить заява самого М. Драгоманова: «...І. Франко може бути для мене корисним, як продаючий свої видання і мігший доглядати за коммисовим спродажем і моїх виданих в Австрії книг» [9, с. 274]. М. Драгоманов знав про складні відносини між М. Павликом та І. Франком, і став на бік першого. Про це він написав М. Павлику 23 березня 1881 р. М. Драгоманов навіть написав про своє незадоволення І. Франку. Він напеліг, щоб Каменярь перестав морально знущатися з М. Павлика. Однак, учитель дещо розкритикував і М. Павлика, який писав занадто великі коментарі І. Франку, коли той висловлював свою думку, протилежну думці М. Павлика [9, т. 3, с. 414].

Слід зазначити, що під час перебування М. Павлика у Женеві, він деякий час жив у М. Драгоманова. Там вони разом з С. Подолинським видавали «Громаду». М. Павлик почав вивчати іноземні мови, а це не могло не позначитися на його інтелектуальних контактах з європейськими діячами. Необхідно наголосити на тому, що після непорозумінь між М. Драгомановим та С. Подолинським ускладнилися відносини між М. Павликом та його старшим учителем. Останній почав закидати М. Павлику, що той дотримується радикальних принципів, хоча сам був боягузом, стверджував, що у нього суцільні монологи, які люди навіть слухати не хочуть. М. Павлик з приводу цього дуже комплексував, хоча пізніше дав контрвідповідь на таку заяву, де вказав, що його несправедливо звинувачували і прохав, аби вони з М. Драгомановим, все ж таки, залишилися друзями [9, т. 3, с. 436, 470].

Під час перебування у Женеві, М. Павлик у своїх листах писав, що за кордоном він був легальним громадянином. Про це свідчить лист до Л. Драгоманів-

ни з Женеви 13 серпня 1879 р., у якому чоловік повідомив її, що часто купався в р. Арві разом з М. І. Зіббером [9, с. 114].

Треба сказати, що ставлення М. Павлика до переконань М. Драгоманова не завжди було однаковим. Між ними були дискусії, ідейні розходження. На це треба обов'язково звернути увагу, щоб переконатися, що М. Павлик не завжди погоджувався із критикою свого учителя [3, с. 20]. У своїй монографії «Народництво в Україні 60–80-х рр. XIX ст.: теоретичні проблеми джерелознавства та історії» С. І. Світленко зазначив, що М. Павлик неодноразово висловлювався про свого учителя так: «політичний драгоманівський ідеал – се прудонівський анархізм, або, по-нашому, безначальство, наконечна ціль якого: повна воля особи» [1, с. 107].

У 80-ті рр. XIX ст. М. Павлик не міг погодитися з драгоманівським еволюціонізмом та лібералізмом. Особливо рельєфно ці розходження окреслилися у 1881 р. після Олександра II, коли М. Павлик сподівався на революцію в Росії. Ці непорозуміння призвели до дуже напружених відносин між друзями. Їхнє листування чітко показує постійні суперечки, особисту незгоду.

Про те, що між двома діячами існували суттєві ідейні розходження свідчить лист М. Павлика до М. Драгоманова від 3 січня 1883 р.: «Чуючи подібні Ваші слова до мене від смерті Александра II, аж до останнього Вашого листа, – всякий завпадкував би ся: «господи, що за пропащий і негідний чоловік, той П – к!»... Усякий, знаючи всі наші подібні спори, зачудував би ся, що таке є між людьми, котрі в громадській думці вважаються найбільшими приятелями. Як не важко й не жалко, а це факт, що з якогось часу ми до того говоримо на різних языках, що навіть найвиразнішу річ, котру бачимо й котру чуємо... кождий розуміє зовсім інакше... Та благодать ще тому, хто може відділити особистісні відносини від ділових: тоді непорозуміння може обмежитися на особи. Тільки ж, що не говоріть, а Ви цієї границі не держитесь» [9, т. 4, с. 130–131].

Як відомо, М. Драгоманову були властиві еволюційні погляди. Він був прихильником не революційного, а еволюційного шляху розвитку. У питанні про зміну існуючого ладу революційним шляхом, М. Павлик ближче стояв до ідейних поглядів І. Франка [3, с. 20]. З цього погляду цікавою є думка дослідника П. Феденка, який стверджував, що М. Драгоманов думав, нібито соціалістичні ідеї швидко знайдуть позитивне сприйняття у селянстві. Так, він вважав, що кождий соціаліст, котрий хотів працювати в Україні і мати вплив у народних масах, повинен обов'язково стати на українську національну ідею. З іншого ж боку, кождий український патріот, «що бажає своєму народові визволення, повинен стати соціалістом, бо тільки так він зможе підсилити боротьбу України за національну свободу» [13, с. 44].

Незважаючи на ідейні розходження, М. Драгоманов завжди залишався вчителем і «батьком» для М. Павлика. Пізніше М. Павлик неодноразово повідомляв йому, що вже місяць у нього запалення очей, вдень він не встигав справлятися з важливою роботою, а вночі, при світлі, зовсім не міг навіть писати та читати. А в листі від 3 листопада 1884 р. М. Павлик повідомив прикру для нього звістку, що йому було відмовлено працювати в газеті «Діло» [9, т. 4, с. 256, 303].

Більш критично ставився до М. Драгоманова І. Франко, у якого майже завжди були протиріччя щодо поглядів М. Драгоманова. У листі від 27 квітня 1886 р. М. Павлик навіть радив учителеві якийсь час не спілкуватися з І. Франком. Автор листа зауважив: «він належить до тих людей, котрі, як їм що раз-у-раз нагадувати, то вони ще гірше ідуть по тій же дорозі... У мене з ним також тільки дуже загальні стосунки, – до діла ми з ним не станемо разом, хоть він і тягне» [9, т. 5, с. 93].

У наступних роках листування між двома діячами більш одностороннє: М. Павлик періодично вислав М. Драгоманову «Народ», а коли постала загроза припинення виходу журналу – вчитель надавав матеріальну допомогу. Варто наголоси-

ти на тому, що М. Драгоманов дуже уважно читав журнал і, навіть, давав свою критику. Про це свідчить лист від 26 березня 1891 р. з Софії, де автор наголошував, що шостий номер «Народа» був «зроблений екземплярно незручно... Критика і виводи занадто короткі і через те або темні, або просто шкідливі, як наприклад, натяки про вільну любов» [9, т. 6, с. 150–151].

М. Драгоманов зауважив, що згоден з М. Павликом у відстоюванні жіночого права на освіту, працю, проте, вчитель застерігав його обережно пропагувати вільне кохання «як у птахів», бо у птахів моногамія існує поки виростуть діти, а в людей дитина росте 20 років. Далі М. Драгоманов навів приклад свого подружнього життя з дружиною. Побралися вони з дружиною у 1864 р., однак розлучитися вони зможуть тільки у 1905 р., коли сину виповниться 20 років, а на той час чоловіку вже буде 64 роки, дружині – 61 рік. «Нам прилічніше буде «о смертнім часі» думати, ніж о любові вільній чи невольній» [9, т. 6, с. 151].

У 1893 р. між М. Павликом та М. Драгомановим розгорнулася нова полеміка. Цього разу у питанні про цинізм у літературі, зокрема у вірші Т. Шевченка «Н. Т.». Так, М. Драгоманов обвинувачував Т. Шевченка у цинізмі: «Найбільше жалко, що цинічний елемент проскочив у Шевченка в его поезії «До Н. Т.» [М. Драгоманов Слівце про цинізм у літературі // Народ. – 1893. – № 17, с. 188–189, с. 188].

У Архіві Дома Плеханова зберігається цікава розвідка М. С. Русанова, яка називається «Что такое г. Драгоманов?». Зокрема, автор писав, що М. Драгоманов не вважав Т. Шевченка соціалістом, тому що Кобзар не знав, що таке європейська кооперація (спілка), не міг виступати в Україні у якості революціонера, бо він сам всього того не усвідомлював, а тим більше – суспільство [10, арк. 8–9]. М. Павлик погоджувався з критикою М. Русанова і одразу ж дав відповідь М. Драгоманову: «Нам бачиться, що в тільки що надрукованих словах про Шевченка є деяке непорозуміння... Ніхто не воріг собі: кожному бажаєся відітхнути вільним воздухом – матеріальним чи моральним – і власне серед найгидшого цинізму, бувають найрізчі контрасти моральні» [8, с. 189–190].

У цій дискусії на бік М. Павлика став І. Франко, який погоджувався з М. Павликом щодо поглядів Т. Шевченка [9, т. 7, с. 285]. У листі від 26 серпня 1893 р. вірш Т. Шевченка «Н. Т.» М. Павлик розглянув «виходячи з світогляду поета, з його високоетичних поглядів на жінку, і приходить до висновку, що погляди Шевченка не дозволяють розглядати вірш як заклик до «блуду», як це хибно розумів Драгоманов» [3, с. 22]. Таким чином, в окремих питаннях М. Павлик ставився до М. Драгоманова доволі критично, аргументуючи власну думку.

16 грудня 1894 р. друзі М. Драгоманова влаштували у Львові відзначення 30-річного ювілею його громадсько-політичної та літературно-наукової діяльності. Доповідь про вченого виголосив його учень М. Павлик, зазначивши, що «найперша і найбільша перешкода до поступу народу в Росії – політична неволя, і зміркував, що без політичної волі у Росії поступу не буде. Се він перший з усіх російських соціалістів заявив прилюдно в Росії 1876 р.» [4, с. 244–245]. Далі М. Павлик підкреслив, що М. Драгоманов давно займався історією Галичини, навіть його друзі у Києві почали називати його «Михайлом Галицьким» [4, с. 245].

У листі до Лесі Українки від 26 лютого 1895 р. М. Павлик писав, що хотів видати про М. Драгоманова ювілейну книгу і додати до неї повний і точний список праць ученого у хронологічному порядку. Леся Українка повинна була виписати все те, що було опубліковано в Росії і за кордоном, окрім Швейцарії, – це мав зробити сам М. Павлик, додавши твори, які були написані у Галичині [1, арк. 1].

20 червня 1895 р. М. Драгоманов помер. На похорон приїхав М. Павлик. Їхав також і І. Франко, однак австрійська влада не дозволила письменникові перетнути кордон. М. Павлик виступив з прощальною промовою, а також зібрав усі некрологи болгарської преси, усі промови над труною М. Драгоманова, його біо-

графію і опублікував їх у 1896 р. під назвою «Михайло Петрович Драгоманов. 1841–1895. Його юбілей, смерть, автобіографія і спис творів» [12, с. 145–151].

Як зазначив дослідник І. Денисюк, після смерті М. Драгоманова М. Павлик зробив колосальну роботу, видавши листування та твори М. Драгоманова. Чого тільки коштує восьмитомне видання «Переписки М. Драгоманова з М. Павликом». Було зібрано фольклорні праці, написані англійською, французькою, російською, болгарською мовами і видано в чотирьох томах під назвою «Розвідки М. Драгоманова про українську народну словесність і письменство» [3, с. 22].

М. Павлик належав до знакових, видатних постатей українського національно-культурного руху. Протягом усієї історії знайомства двох непересічних постатей у історії українського національного руху М. Павлик налагодив та підтримував тісну інтелектуальну співпрацю із М. Драгомановим. Одним із головних векторів творчих та громадсько-політичних зв'язків М. Павлика були його взаємовідносини з учителем. М. Павлик ставився до останнього як до батька, проте пістет перед особистістю М. Драгоманова не заважав становленню М. Павлика як самостійної знакової фігури серед пантеону діячів українського національного відродження, про що свідчить подальший критицизм М. Павлика до висловлювань М. Драгоманова, виражений у їхньому листуванні. Ця складна комунікативна мережа вартісна з погляду на дві важливі особливості інтелектуальної співпраці двох провідних громадських діячів – відокремлення особистої дружби чи особистих конфліктів від творчої співпраці та значний вплив на їхні контакти стосунків з іншими лідерами українського соціалістичного руху – І. Франком та С. Подолинським. Спілкування з М. Драгомановим на теми, пов'язані з обговоренням про переоблаштування суспільства наштотхнули М. Павлика на думку про борг інтелігенції перед трудовим народом, що в подальшому знайшло відображення у ідеї створення РУРП.

Бібліографічні посилання

1. Відділ рукописних фондів і текстології. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 101, спр. 145.
2. Грушевський О. Драгоманов і галицька молодь (Франко і товариші) / О. Грушевський // Україна. – Кн. 6. – 1926. – С. 43–55.
3. Денисюк І. М. Павлик / І. Денисюк. – К., 1960.
4. Драгоманов М. Документи і матеріали. 1841–1994 / М. Драгоманов. – Л., 2001.
5. Драгоманов М. Слівце про цинізм у літературі / М. Драгоманов // Народ. – 1893. – № 17. – С. 188–189.
6. Колесник І. Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій / І. Колесник. – К., 2009.
7. Лозинський М. Михайло Павлик. Його життя і діяльність / М. Лозинський. – Відень, 1917.
8. Павлик М. Слівце про цинізм у літературі / М. Павлик // Народ. – 1893. – № 17. – С. 189–190.
9. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом : у 8 т. – Чернівці. – 1910.
10. Российская национальная библиотека. Архив Дома Плеханова. (г. Санкт-Петербург). – Ф. 657, оп. 1, ед. хр. 84.
11. Світленко С. І. Народництво в Україні 60–80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії / С. І. Світленко. – Д., 1999.
12. Романченко І. Михайло Драгоманов у Болгарії / І. Романченко // Жовтень. – 1958. – № 5. – С. 145–151.
13. Феденко П. Соціалізм давній і новочасний / П. Феденко. – Лондон; Париж; Мюнхен, 1968.

Надійшла до редколегії 18.11.2011

Н. М. Кушлакова*Західнодонбаський інститут економіки та управління (м. Павлоград)***ПІВДЕННО-РОСІЙСЬКЕ ТОВАРИСТВО ТЕХНОЛОГІВ:
СПРОБА ЗМІНИ ЮРИДИЧНОГО СТАТУСУ**

Розглянуто нормативно-правову базу діяльності товариства шляхом вивчення процесу затвердження Статуту Південно-Російського товариства технологів (ПРТТ). Досліджено процедуру внесення змін у Статут, яка була спробою створити товариство кластерного типу з розгалуженою системою філій по всій території Російської імперії.

Ключові слова: Південно-Російське товариство технологів, статут, засновники, інженер, дійсні члени, філія, відділення.

Рассмотрена нормативно-правовая база деятельности общества путем изучения процесса утверждения Устава Южно-Русского общества технологов (ЮРОТ). Исследована процедура внесения изменений в Устав, которая явилась попыткой создать общество кластерного типа с разветвленной системой филиалов по всей территории Российской империи.

Ключевые слова: Южно-Русское общество технологов, устав, основатели, инженер, действительные члены, филиал, отделение.

In this work the standard-legal base of the society activity is considered by studying the statement process of the Charter of Southern-Russian Society of Technologists (SRST). The procedure of modification in the Charter which was attempt to create a society of cluster type with the ramified system of branches all over Russian empire is investigated.

Key words: Southern-Russian Society of Technologists, the charter, founders, the engineer, full members, branch, department.

Південно-Російське товариство технологів (ПРТТ) офіційно розпочало свою діяльність у Харкові 14 вересня 1895 р. після затвердження його Статуту, хоча ідея створення та копітка підготовча робота велася протягом двох років. У Харкові це було вже друге (після Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства (ХВ ІРТТ), 1880 р.) технічне товариство, але головна ідея його відкриття докорінно відрізнялася від мети, яку ставило перед собою ХВ ІРТТ. Якнайкраще ідею створення Південно-Російського товариства технологів у м. Харкові обґрунтував у своєму листі до Міністерства народної освіти директор Харківського технологічного інституту (ХТІ) В. Л. Кирпичов, наголосивши на тому, що таке товариство для випускників інституту «...служило бы тесной связью их по окончании курса института. Подобные общества весьма облегчают приискание мест на фабриках, заводах и ж/д, и кроме помощи самим технологам оказывают немаловажное содействие владельцам и распорядителям промышленных предприятий... Без такого центрального органа, в котором сосредотачиваются все сведения о технологах, свободных от занятий или желающих переменить место служения, и куда стекаются все предложения о вакантных местах, русским техникам, при обширности нашего отечества, будет весьма затруднительно приискывать себе занятие...» [8, л. 3–4].

Аналогічні товариства технологів уже функціонували в столичних центрах Санкт-Петербурзі та Москві. Історіографія створення та діяльності перших науково-технічних товариств висвітлена в працях знаних спеціалістів з історії громадсько-наукових об'єднань В. С. Савчука, О. В. Соболевої, М. Г. Філіпова [9–13; 15]. Останнім часом у сучасній історичній літературі надруковано низку

праць інших дослідників [2; 3; 5; 16]. Але серед вказаних робіт відсутні праці, які являли собою б цілісне дослідження історії заснування та діяльності Південно-Російського товариства технологів. Виняток становить робота Г. Л. Звонкової, в якій автор фрагментарно розглядає деякі аспекти діяльності ПРТТ й торкається питань створення Жіночого політехнічного інституту в Харкові [2].

Історії виникнення та аналізу нормативно-правових засад діяльності Південно-Російського товариства присвячена одна з останніх праць автора «Соціально-економічні засади виникнення та законодавчі основи діяльності Південно-Російського товариства технологів». У процесі наукового пошуку, результати якого викладено в даній статті, було досліджено історичні умови відкриття та перші роки діяльності ПРТТ, з'ясовано структуру товариства та проаналізовано проекти Статутів 1905 і 1908 рр. щодо нових параграфів відносно сплати членських внесків, структури та створення філій.

Предметом дослідження стала саме процедура внесення змін у Статут Південно-Російського товариства технологів у період 1903–1908 рр., яка була спробою змінити юридичний статус товариства в цілому.

Підготовка, редагування та затвердження першого Статуту ПРТТ (1895 р.) тривала більше двох років. Паралельно з редагуванням Статуту велась активна організаційна робота серед технологів Харкова по підготовці до відкриття товариства. З самого початку група осіб, що проживали в Харкові, виявили бажання вступити до товариства технологів. Серед них були професори Харківського технологічного інституту В. О. Геміліан, О. В. Гречанинов, К. О. Зворикін, Є. Л. Зубашев, В. С. Кнаббе, Г. О. Латишев, а також велика група випускників ХТІ різних років.

Якщо ж від початку бажаючих вступити до Південно-Російського товариства технологів було лише 28 осіб, то на момент проведення перших загальних зборів (14 вересня 1895 р.) у складі дійсних членів товариства було вже 78 осіб. З часом число членів ПРТТ збільшувалося досить швидкими темпами й у кінці 1902 р. чисельність складала близько 500 осіб, з яких переважну більшість (понад 4/5 всієї кількості) складали технологи з різних регіонів Російської імперії, остання частка контингенту представлена харківськими технологами. Географія складу дійсних членів Південно-Російського товариства технологів охоплювала значну територію держави: з заходу до сходу від Варшави до Томська, а з півночі до півдня від Санкт-Петербурга до Тифлісу. Значна віддаленість від Харкова членів товариства закономірно викликала появу низки проблем щодо спілкування, управління, фінансування й діяльності, а це, у свою чергу, призвело до падіння інтересу інженерів-технологів й до самого товариства.

У такій ситуації виникла нагальна потреба проведення в життя заходів, «можущих вдихнути більшу життєвість в установившеся учреждение» [1, с. 1]. Поштовхом до такого рішення став лист (загальним зборам членам ПРТТ від 15 грудня 1902 р.) групи членів товариства, що проживали у Тифлісі, в якому вони пояснюють причини занепаду їх діяльності як членів товариства та відсутності бажання місцевих інженерів вступати до Південно-Російського товариства технологів. Слід зауважити, що на той період у Тифлісі працювали близько десяти членів ПРТТ, але крім них було ще декілька інженерів-випускників Харківського технологічного інституту різних років випуску.

Майже всі технологи, відмовляючись від вступу до ПРТТ, приводили такі аргументи: 1) «Южно-Русское Общество Technologов для иногородних своих членов не в состоянии предоставить и дать всего того, чем пользуются члены Общества, живущие в Харькове, которые... тем или иным способом заинтересовываются в успешном функционировании Общества и, объединяясь на почве совместной деятельности, приходят к убеждению, что им и полезно и необходимо быть членами Общества»;

2) «Всего вышесказанного лишены иногородние члены...к такому безучастному настроению примешивается чувство неудовлетворенности, что за довольно высокий членский взнос (редко ниже 15 рублей) они принуждены довольствоваться одним только журналом, который, как по объему, так и по содержанию, не говоря уже о неисправном выпуске его, оставляет желать многого» [4, с. 1].

До речі, останнє зауваження здебільшого було практично єдиною причиною того, що інженери, які не проживають у Харкові, але обіймають високі посади з високим рівнем заробітку, не мають бажання вступати до Південно-Російського товариства технологів. У процесі наукового дослідження нами було віднайдено та проаналізовано всі номери журналу «Известия Южно-Русского общества технологов» за 1901–1905 рр. Звертають увагу на себе, в першу чергу, перші два роки 1901–1902 рр., які саме й викликали найбільше незадоволення з боку тих членів товариства, які не проживали в м. Харкові. Так, на відміну від попередніх та наступних періодів, порядок виходу з друку, об'єм та якість кожного примірника журналу в ці роки були незадовільними: по-перше, номери виходили нерегулярно, із значною затримкою; по-друге, об'єм журналів складав 30–60 сторінок кожний (тоді як у 1900 р. 50–80 стор., а в 1905 р. – 50–90 стор.); по-третє, за два роки вийшло з друку лише 22 статті науково-технічного змісту (в той час, як, наприклад, тільки за 1905 р. опубліковано 26 статей, а за 1906 р. – 25 статей).

Ураховуючи все вищевикладене, члени ПРТТ, що проживали в Тифлісі, вийшли з пропозицією до Правління товариства внести деякі зміни до Статуту, які стосувались структури ПРТТ («организовать для иногородних членов в определенных ими...районах – группы... Каждая такая группа должна обладать известными правами...»), § 2 (зміна розміру й термінів сплати членських внесків), § 12 (відносно членства в товаристві) [4, с. 2].

У відповідь на записку з Тифлісу Правління підготувало доповідь до засідання загальних зборів членів Південно-Російського товариства технологів 29 грудня 1902 р. Визнаючи правильність та своєчасність висловлених зауважень, члени Правління підтримали ініціативу створення філій ПРТТ «...езде в тех местах России, где соберется известное, достаточное для этой цели количество членов...» [1, с. 1].

Південно-Російське товариство технологів виникло на півдні Російської імперії й складалось із почесних та дійсних членів, організаційним керівним органом якого було Правління. За типологією громадсько-наукових об'єднань Російської імперії, яку запропонував В. С. Савчук [9, с. 160], ПРТТ можна віднести до типу незалежних самостійних локальних товариств. У своїй праці автор зупинився на дослідженні й пошуку нової групи громадсько-наукових об'єднань, а саме товариств з центральним відділенням, розташованим не в Москві чи Петербурзі, а в провінційному місті. Чи не єдиним до останнього часу вдалим прикладом такого громадсько-наукового об'єднання може служити Кримський (Кримсько-Кавказький) гірський клуб. Таким товариством могло стати за певних умов і Південно-Російське товариство технологів. Спроби відкрити свої філії й таким чином змінити свій статус Південно-Російське товариство технологів робило неодноразово. Уперше саме у 1902 р. за ініціативою технологів з Тифлісу й було зроблено таку спробу, про що наголошувалося вище. До уваги членів товариства навіть було запропоновано орієнтовний варіант інструкції, право затвердження якої належить виключно загальним зборам ПРТТ:

«1. Отделение заведывает поступлением членских взносов, возвратом ссуд, и вообще всех сумм, имеющих поступить в пользу Общества; принимает подписку на печатные издания Общества и на печатание объявлений в журнале.

2. Каждые три месяца, поступившие суммы оно препровождает в Правление.

3. Не позже месяца после окончания отчетного года представляется Правлению отчет о деятельности.

4. Устраивает общие собрания своих членов не реже одного раза в месяц для обсуждения дел, касающихся Общества, и докладов по предметам его деятельности; отчеты об этих заседаниях печатаются в журнале Общества.

5. Отделение выбирает из своей среды председателя и секретаря, которые ведут все дела его как по сношению с своими членами, так и с Правлением.

6. Оно предоставляет места своим членам по общему порядку.

7. На расходы каждому отделению ассигнуется ежегодно Общим Собранием определенная сумма» [1, с. 1].

На підставі всіх розглянутих фактів Правління вийшло з пропозицією внести до Статуту такі зміни:

– внести новий параграф: «Южно-Русское Общество Технологов учреждает филиальные отделения везде, где группа членов Общества в числе не менее 15 человек изъявит желание принять участие в работах отделения.

Примечание 1. Для образования отделения члены подают за своими подписями заявление в Правление для доклада ближайшему очередному Общему Собранию и, по постановлению этого Собрания, приступают к деятельности.

Примечание 2. Круг деятельности отделений определяется особою инструкцією, утверждаемою годичным собранием»;

– § 14 сформулювати так: «Действительные члены вносят:

а) единовременное, при вступлении в число членов, 5 рублей,

б) ежегодно – 10 рублей.

Примечание 1. Вновь вступающие члены, только что окончившие учебные заведения и не имеющие места могут, по их заявлению быть освобождены от членского ежегодного взноса в течение первого года без уменьшения их прав, как членов Общества.

Примечание 2. Все печатные издания Общества оплачиваются особо» [1, с. 2–3].

Отже, запропоновані зміни до Статуту, в першу чергу, регламентували створення та відкриття філій Південно-Російського товариства технологів (новий параграф), а також коригували членські внески, оговорюючи стабільну суму (10 крб.), яка була б однаковою для всіх членів товариства й не залежала від розміру доходу (§ 14, пункт б).

Процедура як реєстрації, так і внесення змін до Статуту досить довготривала. На оформлення всіх необхідних паперів знадобилось багато часу. Лише 22 лютого 1905 р. до Міністерства внутрішніх справ було направлено клопотання голови Південноросійського технічного товариства такого змісту: «По постановлению общего собрания 27 декабря 1903 г. имеем честь ходатайствовать об изменении и дополнении § 14, § 25 и § 55 устава общества, каковые дополнения и изменения видны из прилагаемых при сем экземпляров прежнего устава и проекта новой редакции измененных параграфов 14, 25 и 55 устава общества» [7, л. 3].

Усі матеріали цієї справи з МВС було передано разом з листом за № 2554 від 08 березня 1905 р. Харківському губернатору, який, розглянувши клопотання та пропозиції Правління щодо змін у Статуті, підготував відповідь у Головне управління у справах місцевого господарства в МВС за № 4258 від 09 травня 1905 р. На його думку, не існує ніяких перешкод для задоволення клопотання щодо §§ 14-го та 55, а відносно § 25-го (відкриття філій) він наголосив: «...такие филиальные отделения, представляя из себя целую сеть учреждений, открытие и деятельность которых не регламентируется такими определенными постановлениями, легко могут в отдельных случаях, под влиянием злонамеренных руководителей, уклониться от реализации прямых задач общества и сделаться весьма опасными орудиями какой-либо преступной организации...» [7, л. 1].

Ось, на наш погляд, головна причина, з якої громадсько-наукові об'єднання не мали права розширювати географію своєї діяльності. Саме таким чином уряд намагався контролювати діяльність наукових товариств, забороняючи відкриття відділень по всій території Російської імперії, або дозволяючи це робити тільки з розташуванням центрального відділу товариства в Петербурзі чи Москві, де легше було контролювати цей процес.

У Російській імперії, за визначенням В. С. Савчука, можна виділити, взявши за основу управлінсько-організаційну структуру, три основні типи наукових товариств: об'єднання при вищих навчальних закладах; самостійні товариства, які знаходилися в різних містах держави, що не мали філій, та товариства з мережею відділень у різних регіонах Російської імперії та центральним відділенням у Москві або Петербурзі [9, с. 7].

Проаналізувавши усю сукупність громадсько-наукових об'єднань, В. С. Савчук виділяє ще один тип, відмінною рисою якого було те, що центральне відділення такого товариства знаходилося не в Москві чи Петербурзі, а в провінційному місті. Як приклад автор у своєму дослідженні наводить Кримський гірський клуб (КГК), який було створено в Одесі в 1890 р. як локальне самостійне товариство, а вже на початку 1917 р. КГК (ККГК) мав у своїй структурі 9 філій. Спроби Кримського (Кримсько-Кавказького) гірського клубу змінити свій юридичний статус й стати товариством, що має систему філій в різних регіонах держави, а центральне відділення розташоване в Одесі (на периферії) завершилися успішно. Але була ціла низка наукових товариств, які не змогли подолати фактичну заборону з боку держави на організацію товариств нового типу.

Таким товариством, як свідчить наше дослідження, було Південно-Російське товариство технологів, яке звернулося до Міністерства внутрішніх справ 22 лютого 1905 р. з клопотанням про внесення змін до Статуту. Відповідь надійшла до Харківського губернатора 16 вересня 1905 р. у листі за № 4258. Заключна резолюція Міністерства щодо змін у Статуті Південно-Російського товариства технологів була такою: по-перше, заборонити відкриття філій товариства (керуючись зауваженнями Харківського губернатора); по-друге, виключити примітку 1 до § 14 як таку, що не відповідає меті товариства, створеного на засадах взаємної допомоги з рівноцінним розподілом внесків та обов'язків між членами [7, л. 57].

Безумовно, таке рішення Міністерства внутрішніх справ було прийнято не випадково – вплинули соціально-політичні зміни в державі й революційні події, внаслідок яких загострився контроль з боку державних установ за науковими співтовариствами. Отже, клопотання Правління Південноросійського товариства технологів щодо внесення змін у Статут в 1905 р. не було підтримано керівними державними установами й Статут залишився практично без змін у редакції 1895 р.

Наступну спробу внести зміни в Статут ПРТТ Правління товариства здійснило в 1908 р., коли в засіданні загальних зборів 22 лютого було прийнято рішення розробити проект нового Статуту. Клопотання про внесення змін до Статуту було підготовлено 3 січня 1909 р.: «Правление ЮРОТ, согласно постановлению 18-го общего собрания членов, имеет честь представить на благо усмотрение Вашего Высокопревосходительства проект изменения устава ЮРОТ и покорнейше просит Ваше Высокопревосходительство не отказать в утверждении означенного проекта. При сем прилагаются: два экз. проекта изменений устава ЮРОТ, один экз. действующего устава ЮРОТ и следуемый гербовый сбор в размере шести рублей» [6, л. 3]. Підписали клопотання такі особи: голова ПРТТ І. Є. Трескін, члени Правління В. Е. Тір і Л. Д. Косякін, секретар О. В. Ушаков. Лист-клопотання й підписи авторів було завірено нотаріально 16 січня 1909 р. й разом із проектом Статуту відправлено 01. 05. 1909 р. на розгляд до Міністерства внутрішніх справ у відділ охорони здоров'я та громадського піклування Головного управління у

справах місцевого господарства. Із МВС усі матеріали було надіслано Харківському губернатору листом за № 5028 від 12 травня 1909 р. для отримання висновків з даного питання [6, л. 1].

Як відомо, в Російській імперії після революції 1905 р. спостерігалось посилення реакції та поліцейського тиску на всі суспільні та суспільно-наукові утворення з метою придушення будь-якого вільнодумства. Досить чітко ці тенденції можна прослідкувати на прикладі всієї процедури розгляду та затвердження проекту Статуту Південно-Російського товариства технологів у 1909–1910 рр.

Так, як бачимо, матеріали по затвердженню Статуту розглядалися в спеціальному відділі Головного управління місцевого господарства Міністерства внутрішніх справ – відділі охорони здоров'я та громадського піклування. Харківський губернатор, розглядаючи проект Статуту ПРТТ, звернув увагу, в першу чергу, на те, що проект: по-перше, носить більш розширений характер дії у порівнянні з діючим Статутом (пункт б) §2, примітки 1 і 2 до § 33) [14], що дає право товариству на пошук робочого місця та працевлаштування не тільки членам товариства, а й їхнім сім'ям та стороннім особам; по-друге, дає право товариству проводити різні суспільно-громадські заходи, але без вказівки на те, що «устройство таковых должно происходить с надлежащего на то каждый раз разрешения и с соблюдением установленных на этот предмет правил»; по-третє, розширені права Правління. Але найбільше заперечень з боку Харківського губернатора було висловлено щодо відкриття відділень: «...В особенности же расширение деятельности общества наблюдается в предоставлении обществу права открытия отделений с правами юридических лиц, по сему связь таковых с обществом будет существовать лишь по наименованию...» [6, л. 2].

Виходячи з усього вищевикладеного й політичних подій того часу, Харківський губернатор виніс такий беззаперечний вердикт: «Суммируя все вышеизложенное и принимая во внимание, что лица, подписавшие ходатайство об изменении устава общества по собранным сведениям, замечены в принадлежности к организациям, не дозволенным Правительством, я полагаю бы ходатайство об изменении устава ЮРОТ признать не заслуживающим уважения, и действующий устав оставить в силе» [6, л. 2].

Свої висновки Харківське губернаторство відправило на розгляд Міністерства внутрішніх справ листом за № 385 від 03 серпня 1909 р. У Головному управлінні у справах місцевого господарства МВС до висновків губернатора додали ще й свої зауваження суто технічного (§ 26–29, § 42) та редакційного (§ 47) характеру й підготували з цього питання довідку Міністру, в якій підтримано пропозицію щодо збереження діючої редакції Статуту з таких причин: «во-первых, вновь представленный устав предполагает значительное расширение деятельности общества;.....а во-вторых, лица, подписавшие ходатайство об изменении устава, по собранным сведениям замечены в принадлежности к организациям, не дозволенным правительством...» [6, л. 31]. Крім того довідка містила й рекомендацію Харківському губернатору щодо підстав проведення ревізії діяльності товариства взагалі, або його закриття зокрема. До Харківського губернаторства було відправлено лист з вищеназваними рекомендаціями за № 12056 від 04 жовтня 1909 р., в якому також наголошувалось, якщо Правління Південноросійського товариства погодиться з виправленою Міністерством редакцією Статуту, то скоригований проект разом з діючим Статутом слід доправити встановленим порядком до Головного управління МВС.

Як бачимо, Міністерство не залишило Правлінню ПРТТ жодного шансу на захист своїх позицій у проекті Статуту на відміну від процедури затвердження Статуту 1895 р. Тому, прийнявши всі зауваження, проект Статуту було виправлено й представлено Харківському Губернатору 23 липня 1909 р., а потім, із значною затримкою, відправлено до Міністерства з листом за № 560 від 19 листопада

1909 р. Причому, у листі не було чіткого висновку щодо благонадійності товариства, тому затвердження Статуту знову затрималося. Чому так сталося достеменно не встановлено, але, можливо, вирішальне значення мало те, що в цей період Харківський губернатор був відсутній у м. Харкові, а документи підготував й підписав виконуючий обов'язки губернатора.

Але цей, на перший погляд, незначний факт мав значні наслідки: управляючий Головного управління зі справ місцевого господарства, розглянувши прислані документи, 20 січня 1910 р. підготував Міністру внутрішніх справ довідку з такою приміткою: «На бумагу Министерства от 4 октября.....Харьковский Губернатор... не дает прямого заключения о том, что общество с политической точки зрения терпимо, но раз нет, я пропустит устав затруднился бы» [6, л. 38].

Виправив ситуацію діючий губернатор М. К. Катеринич, який особисто надіслав листа (№ 115 від 19 лютого 1910 р.) помічнику начальника Головного управління М. М. Анциферову з поясненнями по цьому прикрому випадку: «На письмо от 4 октября м. г. ... уведомляю, что мною при отношении от 3 августа 1909 г. за № 385, по делу об изменении устава ЮРОТ, было сообщено Главному управлению, что Косякин, Ушаков и Тир, подписавшие в числе других означенное ходатайство, замечены в принадлежности к организациям, недозволенным Правительством; но не имея в настоящее время данных к возбуждению вопроса о закрытии ЮРОТ, я не встречаю препятствий к утверждению проекта измененного устава названного общества...» [6, л. 41].

Після цього в проекті Статуту було зроблено такі виправлення:

- повністю виключено параграфи, якими регламентувалися відкриття та діяльність відділень ПРТТ (§§ 34, 35, 36, 37, 53–63, 77–87);
- виключено всі положення, які стосувалися осіб, що не є членами Південно-Російського товариства технологів;
- додано в § 23: «Деятельность общества выражается г) в устройстве с надлежащего разрешения, с соблюдением установленных правил: библиотек, музеев, выставок, кабинетов, научных курсов,... и проч...»;
- уведено новий § 49, яким практично затверджувалося право Харківського губернатора контролювати діяльність товариства: «Ревизия дел общества может быть произведена по распоряжению Харьковского губернатора, всегда, когда это будет признано необходимым вследствие полученных сведений о беспорядках по обществу или нарушением устава»;
- § 67 проекту (§ 52 діючого Статуту) доповнений приміткою 2: «На общих собраниях могут быть обсуждаемы только вопросы, ... имеющие непосредственное отношение к определенной уставом деятельности общества и при том только те, о коих доведено до сведения надлежащего полицейского управления»;
- § 76 (§ 61 діючого Статуту) доповнено таким чином: «...при чем о днях собрания и предметах подлежащих обсуждению сообщается за одну неделю до дня собрания полицейскому начальству члены извещаются повестками или объявлением в местных газетах»;
- введено новий § 62: «Одобренный общим собранием отчет о деятельности общества представляется ежегодно в двух экземплярах: Харьковскому Губернатору и непосредственно в МВД. В то же Министерство и тем же порядком представляется отпечатанные 5 экземпляров сего устава» [6, л. 42–52].

Новий Статут Південно-Російського товариства технологів було затверджено 2 березня 1910 р. з приміткою: «Взамен утвержденного 24 мая 1895 г. УТВЕРЖДАЮ. Нач. Гл. Управления по делам местного хозяйства Гербель С. Н.».

Отже, з проведеного дослідження та вищевикладеного матеріалу можна збити такі висновки:

- в роботі розглянуто історію затвердження та внесення змін до Статуту Південно-Російського товариства технологів 1905–1908 рр., у процесі якого вперше введено до наукового обігу архівні матеріали з цього питання;
- з'ясовано причини й фактори, що стали на заваді розширення діяльності Південно-Російського товариства технологів шляхом створення філій;
- досліджено процедуру внесення змін до Статуту ПРТТ, яка була спробою змінити юридичний статус товариства.

Бібліографічні посилання

1. Доклад Правления ЮРОТ (К записке группы членов, живущих в Тифлисе). – Х., 1903.
2. **Звонкова Г. Л.** Історія діяльності Південно-Російського товариства технологів / Г. Л. Звонкова // Матеріали 10-ої наук. конф. «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Київ, 6–8 жовтня 2011 р.) / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2011. – С. 37–39.
3. **Кушлакова Н. М.** Засновники Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства: діяльність та внесок у розвиток ХВ ІРТТ/ Н. М. Кушлакова // Матеріали 9-ої Всеукраїнської наук. конф. «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Житомир, 7–9 жовтня 2010 р.) / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2010. – С. 259–261.
4. Общему собранию членов ЮРОТ 9. 12. 1902 г. (Записка членов общества В. Кржижановского, Д. А. Поплавского и др. О необходимости изменения Устава). – Х., 1903.
5. **Пилипчук О. О.** Історія Київського відділення Російського технічного товариства (1871–1919) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07 / Оксана Олегівна Пилипчук. – К., 2006.
6. Российский государственный исторический архив (далее – РГИА). – Дело Главного Управления по делам местного хозяйства. Об изменении устава ЮРОТ. На 63 листах. – Ф. 1288, оп. 15, д. 67.
7. РГИА. – Дело Главного Управления по делам местного хозяйства. Об изменении устава общества взаимного вспоможения технологов под названием ЮРОТ. На 57 листах. – Ф. 1288, оп. 15, д. 82.
8. РГИА. – Дело департамента народного просвещения. О проекте устава Южно-Русского общества взаимного вспоможения технологов. На 10 листах. – Ф. 741, оп. 1, д. 134.
9. **Савчук В.** Громадсько-наукові об'єднання: процедури типологізації / В. Савчук // Ейдос. – 2009. – Вип. 4. – С. 153–164.
10. **Савчук В. С.** Екатеринославское отделение Русского технического общества: основные направления и итоги деятельности / В. С. Савчук // Нариси з історії природознавства і техніки. – К., 1994. – Вип. 41. – С. 87–101.
11. **Савчук В. С.** Первые инженерные собрания и общества в Российской империи / В. С. Савчук // Вопросы истории естествознания и техники. – М., 1992. – № 1. – С. 105–111.
12. **Савчук В. С.** Створення та перші роки діяльності Катеринославського відділення Російського технічного товариства / В. С. Савчук, Н. М. Кушлакова // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки : Науковий щорічник. – Д., 2009. – Вип. 6. – С. 130–138.
13. **Соболева Е. В.** Организация науки в пореформенной России / Е. В. Соболева. – Л., 1983.
14. Устав общества вспоможения технологов под названием «Южно-Русское общество технологов». – Х., 1895.
15. **Филиппов Н. Г.** Научно-технические общества России (1866–1917 гг.) / Н. Г. Филиппов. – М., 1976.
16. **Чорнобай П. О.** Катеринославське відділення Російського технічного товариства і діяльність у ньому викладачів Катеринославського вищого гірничого училища / П. О. Чорнобай. – Д., 2009.

Надійшла до редколегії 30.01.2012

А. М. Хоречко*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара***СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ ПРЕДВОДИТЕЛІВ
ДВОРЯНСТВА КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Зроблено спробу створити узагальнений соціокультурний портрет губернських та повітових предводителів дворянства Катеринославської губернії кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: Катеринославська губернія, губернський предводитель дворянства, повітовий предводитель дворянства.

Осуществлена попытка создать социкультурный портрет губернских и уездных предводителей дворянства Екатеринославской губернии конца ХІХ – начала ХХ вв.

Ключевые слова: Екатеринославская губерния, губернский предводитель дворянства, уездный предводитель дворянства.

The author of the article gave it a shot to create the general portrait of province and district leaders of the nobility of Katerinoslav province at the end of the 19-th century and at the beginning of the 20-th century.

Key words: Katerinoslavskaya province, guberns'kiy leader of the nobility, district leader of the nobility.

Протягом другої половини ХVІІІ – початку ХХ ст. дворянство належало до соціальної еліти України, було головним привілейованим станом, його представники займали ключові посади на всіх рівнях влади. Дворянство Російської імперії, до складу якої в зазначений період входила і Катеринославська губернія, мало свою корпоративну організацію, головним елементом якої був інститут предводителів дворянства. Предводителі дворянства відігравали величезну роль у житті краю, будучи представниками і членами численних місцевих установ, займали ключові посади в органах місцевого самоврядування, були найвпливовішими особами в губернії.

Становище дворянства у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. та урядова політика стосовно цього стану знайшли відображення у низці досить ґрунтовних досліджень радянського періоду. Над цими питаннями працювали Ю. Соловйов, А. Корелін, В. Дякін та ін. [16]. Розглядаючи історію тогочасного привілейованого стану, дослідники звертали увагу на правові основи функціонування інституту предводителів дворянства. Останнім часом все більше уваги приділяється окремим, найвідомішим представникам дворянського стану Катеринославської губернії періоду кінця ХІХ – початку ХХ ст. [8]. Однак, комплексного дослідження, присвяченого вивченню інституту предводителів дворянства губернії, створенню їх соціокультурного портрету немає, що і визначає актуальність та мету цієї статті.

Джерелознавчу базу розвідки складають у першу чергу формулярні списки губернських та повітових предводителів дворянства. Важливим джерелом також були щорічні адрес-календарі та пам'ятні книги Катеринославської губернії кінця ХІХ – початку ХХ ст. [12].

Слід зазначити, що предводитель дворянства – виборна посада в системі станового самоврядування дворянства і одночасно в системі місцевого самоврядування. Дворяни, що займали такі посади, перебували на державній службі. Губернські і повітові предводителі дворянства, незалежно від обрання їх на наступне

трьохліття, після перебування двох термінів на посадах отримували нові чини, згідно «Табеля про ранги». Так, губернський предводитель дворянства отримувачин статського радника, а повітовий – чин колежського радника. Після ж відпрацювання трьох трьохліть вони отримували чини дійсного статського радника та статського радника відповідно [18, с. 37].

До основних обов'язків як губернського, так і повітових предводителів дворянства входили: відкриття дворянських зібрань, головування в них та підтримання правопорядку, головування на дворянських виборах, прийняття присяги обраних на різні посади, затвердження їх на посадах та закриття зібрань, участь у складанні дворянських книг, участь у справі розвитку народної освіти, участь у виборах кандидатів на посаду земських дільничних начальників [11, с. 46]. Крім зазначених, до обов'язків губернського предводителя дворянства входило: розгляд прохань службовців, обраних на посади дворянством, про звільнення їх від служби; головування в губернських земських зборах; участь у губернській оціночній комісії; головування в губернському виборному зібранні для обрання членів Державної думи. Додатково до кола обов'язків повітових предводителів дворянства відносилось: головування в органах дворянської опіки; головування в повітових піклувальних дитячих притулках; головування в повітових земських зборах. Повітовий предводитель дворянства був також розпорядником місцевих дворянських справ і коштів та був своєрідним посередником між владою і місцевими дворянами [11, с. 47]. Згадаємо також, що наприкінці XIX – початку XX ст. повітові предводители дворянства в Катеринославській губернії виконували обов'язки голови податкового відділу, комітету піклувальників про народну тверезість, відділу військової присутності, земельної комісії, училищної ради, були членами губернського статистичного комітету. Відповідальним предводителем був лише перед особами, які його обрали – місцевими дворянами [18, с. 5].

Треба зазначити, що посада губернського предводителя дворянства в Катеринославській губернії була впроваджена Жалуваною грамотою російському дворянству Катерини II у 1785 р. Згідно з цим документом предводитель дворянства раз на три роки обирався на посаду губернським дворянським зібранням з числа дворян, що мали землі на території губернії. Предводитель губернського дворянства як офіційний представник місцевої дворянської корпорації вів не тільки внутрішньостанові справи, а й був безпосереднім учасником загального управління губернією.

Наприкінці XIX – початку XX ст. посаду губернського предводителя дворянства на Катеринославщині посідали Ананій Петрович Струков (1886–1902 рр.), Михайло Ілліч Миклашевський (1902–1908 рр.) та Микола Петрович Урусов (1908–1917 рр.) [5, с. 47].

Ананій Петрович Струков народився у 1850 р. у родині потомствених дворян Катеринославської губернії, закінчив Санкт-Петербурзький університет зі ступенем кандидата прав, мав придворне звання гофмейстера [15, с. 5].

Михайло Ілліч Миклашевський народився у 1853 р. у родині потомствених дворян, освіту отримав в Імператорському Олександрівському ліцеї і був також гофмейстером двору Миколи II [14, с. 8].

Князь Микола Петрович Урусов народився у 1863 р. у Катеринославській губернії і належав до одного з найстаріших та найтитолованіших родів Російської імперії. Він закінчив Олександрівський ліцей, дослужився до чину таємного радника та шталмейстера [14, с. 328].

Отже, всі губернські предводители дворянства регіону зазначеного періоду були вихідцями з потомствених дворян, мали вищу освіту, були православними. Вік їх призначення на посаду становив від 36 до 49 років, коли вони вже мали необхідний для такої відповідальної посади досвід та перебували у розквіті своїх інтелектуальних сил.

Повітовими предводителями дворянства наприкінці XIX – початку XX ст. були у Бахмутському повіті Катеринославської губернії Олександр Олександрович Карпов (1893–1899 рр.), Федір Олександрович Бантиш (1899–1906 рр.) та Костянтин Іванович Карпов (1906–1916 рр.).

У Верхньодніпровському повіті посаду повітового предводителя дворянства послідовно займали: Ераст Костянтинович Бродський (1883–1908 рр.), Микола Порфірійович Лабінський (1908 р.), Володимир Володимирович Закржевський (1909 р.), Олексій Гаврилович Харченко (1910 р.), Всеволод Ерастович Бродський (1911–1916 рр.).

У Катеринославському повіті згадану посаду обіймали: Володимир Федорович Малама (1883–1896 рр.), Михайло Ілліч Миклашевський (1896–1902 рр.), Володимир Володимирович Малама (1902–1916 рр.).

У Маріупольському повіті предводителями дворянства у згаданий період були Іван Вікторович Канкрін (1883–1896 рр.), Петро Валерійович Каменський (1896–1908 рр.), Сергій Вікторович Ковалевський (1908–1913 рр.), Сергій Васильович Бахірев (1913–1916 рр.).

У свою чергу дворян Новомосковського повіту очолювали: Михайло Володимирович Родзянко (1886–1893 рр.), Михайло Васильович Курілін (1893 р.), Петро Федорович Белінгаузен (1896 р.), Євген Миколайович Жданов (1897 р.), Петро Олексійович Ган (1899–1905 рр.), Сергій Миколайович Родзянко (1905–1916 рр.).

В Олександрівському повіті керманичами місцевого дворянства були: Іван Вікторович Канкрін (1886–1905 рр.), Микола Олександрович Каришев (1905 р.), Валеріан Семенович Миргородський (1905–1908 рр.), Олексій Федорович Лєвшин (1908–1911 рр.), Валеріан Семенович Миргородський (1911–1916 рр.).

У Павлоградському повіті провід серед дворянства тримали: Андрій Петрович Письменний (1880–1889 рр.), Володимир Семенович Коростовцев (1889–1902 рр.), Микола Михайлович Зарудний (1902–1916 рр.).

У Слоб'яносербському повіті предводителями наприкінці XIX – початку XX ст. були Олександр Олексійович Константинов (1886–1889 рр.) та Сергій Михайлович Ільєнко (1889–1916 рр.).

Усі повітові предводителі дворянства були православними, вихідцями з дворянських родів внутрішніх губерній Російської імперії. На час призначення на цю посаду більшість з них мали вік від 35 до 50 років. Наймолодшим серед них був Маріупольський повітовий предводитель дворянства С. В. Ковалевський, якому на час обрання на цю посаду виповнився лише 31 рік. Найстарішим був предводитель дворянства Слоб'яносербського повіту С. М. Ільєнко.

Видається важливим звернути увагу на сімейний стан предводителів дворянства краю. На час призначення їх на посади всі вони були одруженими, переважно на доньках дворян або військових. Майже всі вони мали дітей, в середньому в родині було дві-три дитини. Траплялися випадки, коли посаду повітового предводителя дворянства обіймали з невеликою перервою батько та син. Так, представники відомого в Катеринославській губернії роду дворян Бродських, які мали родові маєтки у Верхньодніпровському повіті, неодноразово обиралися на посаду місцевого предводителя дворянства: у 1883 р. Бродський Ераст Костянтинович, а в 1910 р. його син Бродський Всеволод Ерастович. Така ж ситуація спостерігається і в Катеринославському повіті, де представники дворянського роду Малама двічі займали посади повітового предводителя дворянства. Спершу це був Малама Володимир Федорович – у 1883–1896 рр., а з 1902 по 1916 рр. його син Малама Володимир Володимирович [10, с. 62]. У своєрідний спадок посада повітових предводителів дворянства передавалася і у родині новомосковських поміщиків Родзянків.

Опрацювання формулярних списків повітових предводителів дворянства та відповідних статистичних видань кінця XIX – початку XX ст., на жаль, не дають можливості стовідсотково відтворити освітній рівень повітових предводителів дворянства Катеринославської губернії. Однак, можна з певністю стверджувати, що більшість повітових предводителів дворянства належали до найбільш освіченої категорії тогочасного населення. Вони, в основному, мали вищу освіту, закінчували Харківський, Новоросійський університет або університет Св. Володимира у м. Києві. Так, Харківський університет закінчив С. В. Бахирєв, освіту в Новоросійському університеті отримав Є. К. Бродський, в університеті Св. Володимира вчився І. В. Канкрін.

Певний відсоток предводителів дворянства губернії мали юридичну освіту. Предводитель дворянства Олександрівського повіту М. О. Каришев певний час був професором у Московському сільськогосподарському інституті. Серед повітових предводителів дворянства були й ті, хто отримав військову освіту. Тут можна згадати О. О. Карпова та М. В. Родзянка, які навчалися в Пажеському корпусі в Петербурзі, а також М. П. Лабінського, який закінчив юнкерське училище.

Середню освіту мав В. С. Миргородський, який закінчив гімназію у Харкові. Серед повітових предводителів дворянства були й ті, що мали домашню освіту. Зокрема, повітовий предводитель дворянства Верхньодніпровського повіту О. Г. Харченко. Водночас звернемо увагу на той факт, що велика палітра різного роду навчальних закладів – університети, ліцеї, військові училища, які закінчували предводители дворянства, свідчить, що при обранні на посаду їхній освітній рівень не відігравав вирішального значення. Скоріш за все перевага віддавалася тим із них, хто на час обрання вже якимось чином відзначився своєю компетенцією, завоював повагу у дворянському середовищі.

Важливим також є питання щодо класу чинів повітових предводителів. У табл. 1, наведено дані, що демонструють чини, які мали повітові предводители дворянства регіону на час їх призначення на посаду. Із 30 осіб, які перебували на посадах повітових предводителів дворянства Катеринославської губернії в досліджуваний період, нам вдалося достовірно встановити чини 21 предводителя. Крім того відомо, що В. С. Коростовцев (предводитель у Павлоградському повіті) на час обрання на цю посаду якогось певного чину не мав.

Таблиця 1

Клас чину повітових предводителів дворянства

Класи чинів	Показники по повітах							
	Бахмутський		Верхньодніпровський		Катеринославський		Маріупольський	
	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%
4-й								
5-й	1	33.3			1	33.3	1	33.3
6-й			1					
7-й					1	33.3		
8-й	1	33.3			1	33.3	1	33.3
9-й								
10-й								
11-й								
12-й	1	33.3					1	33.3
Всього	3	100	1	100	3	100	3	100
	Новомосковський		Олександрівський		Павлоградський		Слов'яносербський	
4-й			1	25	1	50		
5-й								

Закінчення табл. 1

Класи чинів	Показники по повітах							
	Бахмутський		Верхньодніпровський		Катеринославський		Маріупольський	
	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%
6-й	1	33.3			1	50		
7-й								
8-й			1	25				
9-й	1	33.3	1	25				
10-й	1	33.3					1	50
11-й								
12-й			1	25			1	50
Всього	3	100	4	100	2	100	2	100

Примітка. Складено за [4; 10].

Отже, переважна більшість повітових предводителів дворянства були призначені на посаду, маючи чини від 8-го до 12-го класів. Звичайно, це був досить невисокий рівень, але саме служба на цій посаді давала можливості досить швидкого подальшого просування кар’єрними сходами. Тож сім повітових предводителів дворянства регіону закінчували службу на зазначеній посаді уже в чині 4-го класу (дійсний статський радник).

Для характеристики соціально-історичного портрету повітового предводителя дворянства Катеринославщини важливе значення має стаж їх роботи на зайнятій посаді. Автором було визначено стаж роботи всіх 30 повітових предводителів. Інформація про це наведена нами у табл. 2.

Таблиця 2

Стаж роботи повітових предводителів дворянства на цій посаді

Роки	Показники по повітах							
	Бахмутський		Верхньодніпровський		Катеринославський		Маріупольський	
	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%
1–3			3	60	1	33.3	1	25
4–5			1	20			1	25
6–10	3	100			1	33.3		
11–15					1	33.3	2	50
16–20								
більше 20			1	20				
Всього	3	100	5	100	3	100	4	100
Роки	Новомосковський		Олександрівський		Павлоградський		Слов’яносербський	
1–3	3	50	2	50			1	50
4–5								
6–10	2	33	1	20	1	33		
11–15	1	17			2	67		
16–20			1	20				
більше 20							1	50
Всього	6	100	4	100	3	100	2	100

Примітка. Складено за [3; 7; 12; 13].

З табл. 2 можна побачити, що тільки один повітовий предводитель дворянства Катеринославської губернії І. В. Канкрін обіймав свою посаду від 16 до 20 років (3 %), більше 20 років стажу мали 2 особи (7 %), така ж кількість – 2 особи (7 %)

мали стаж роботи від 4 до 5 років, від 11 до 15 років на посаді повітового предводителя дворянства перебували 6 осіб (20%), від 6 до 10 років стажу мали 8 осіб (27 %), від 1 до 3 років обіймали свої посади 11 осіб (37 %). Отже, приблизно 70 % всіх предводителів обіймали свої посади від 1 до 10 років.

Підводячи підсумки, треба зазначити, що інститут предводителів дворянства – це була організація, яка існувала в абсолютистській, монархічній державі, якою тоді і була Російська імперія. У свою чергу зворотний зв'язок на тогочасну політичну систему та правлячий режим створювали особи, які очолювали владу на місцях. До останніх відносяться і предводители дворянства Катеринославської губернії. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що посади предводителів дворянства Катеринославщини кінця XIX – початку XX ст. займали православні особи, вихідці з дворянського стану переважна більшість з яких мали вищу цивільну, а незначна кількість осіб й військову освіту. На час призначення на посаду вони частіше за все були вже у достатньо зрілому віці. Перебували ж на посадах переважно від 3 до 10 років. Максимальна тривалість знаходження на посаді повітового предводителя дворянства губернії у вказаний період становила 25 років. Для частини предводителів дворянства перебування на посаді керівника місцевого дворянства було останнім місцем служби перед виходом на пенсію.

Ось у руках саме таких осіб і знаходилося управління корпоративною організацією вищого стану Катеринославщини. Певні особливості розвитку регіону у добу пізнього самодержавства, без сумніву, наклали свій відбиток на корпус предводителів дворянства губернії, який, як і сама монархія, був ліквідований Лютневою революцією 1917 р.

Бібліографічні посилання

1. Вєсь Екатеринослав на 1898 г. – Екатеринослав, 1898.
2. Вєсь Екатеринослав на 1899 г. – Екатеринослав, 1899.
3. Вєсь Екатеринослав на 1905 г. – Екатеринослав, 1905.
4. Вєсь Екатеринослав на 1910 г. – Екатеринослав, 1910.
5. Діячі державної влади та місцевого самоврядування Дніпропетровської області : історичні нариси : у 2 т. – Д., 2009. – Т. 1.
6. **Дякин В. С.** Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907–1911 гг. / В. С. Дякин. – Л., 1978.
7. Екатеринославская губерния. Вып. 3. Памятная книжка и Адрес-календарь 1903 года. – Екатеринослав, 1903.
8. **Копач А. П.** Катеринославські губернські предводители дворянства в портретній колекції Дніпропетровського національного історичного музею [Електронний ресурс] / А. П. Копач. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ikp/2011_8/16.pdf
9. **Корелин А. П.** Дворянство в пореформенной России. 1861–1904 / А. П. Корелин. – М., 1979.
10. **Кочергін І. О.** Образ маршалка повітового дворянства доби реформ Олександра II (на прикладі життя і діяльності А. П. Письменного) [Електронний ресурс] / І. О. Кочергін. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ikp/2011_8/5.pdf.
11. Полное собрание законов Российской империи – СПб., 1899 – Т. IX. – Кн. 1. [Електронний ресурс] / Режим доступа: <http://civil.consultant.ru/reprint/books/205/1.html>
12. Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф. 1278, оп. 9, д. 668.
13. РГИА. – Ф. 1287, оп. 25, д. 2680.
14. РГИА. – Ф. 1283, оп. 1, д. 23.
15. РГИА. – Ф. 1283, оп. 1, д. 26.
16. **Соловьев Ю. Б.** Самодержавие и дворянство в конце XIX века / Ю. Б. Соловьев. – Л., 1973.
17. **Тимошенко В. І.** Губернські предводители дворянства Правобережної України другої половини XIX ст. : соціокультурний портрет / В. І. Тимошенко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2009. – Вип. XVI. – С. 288–295.

18. Циганенко Л. Ф. Предводители дворянства Південноукраїнських губерній Російської імперії кінець XVIII – початок XX ст. [Електронний ресурс] / Л. Ф. Циганенко. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2011-3/11_tciganenko.pdf.

Надійшла до редколегії 20.01.2012

УДК 94 (477.63) «18/19»

Л. В. Гриженко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СТАН МЕДИЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

Розглянуто загальний стан медичного обслуговування жителів міст Катеринославської губернії на межі XIX–XX ст.

Ключові слова: медичне обслуговування, лікарні, аптеки, медичний персонал, міське населення.

Рассмотрено общее положение медицинского обслуживания жителей городов Екатеринославской губернии на рубеже XIX–XX вв.

Ключевые слова: медицинское обслуживание, больницы, аптеки, медицинский персонал, городское население.

The general of medical service of the urban population of Katerinoslav province is considered on verge of the 19–20-th centuries.

Key words: medical service, hospitals, pharmacies, medical personnel, urban population.

Стан медичного забезпечення значною мірою впливає на рівень життя та добробут населення. Тому глибоке вивчення медичного обслуговування є надзвичайно важливим. Через діючу в містах Катеринославської губернії систему охорони здоров'я можна простежити розвиток урбаністичних та демографічних процесів, визначити рівень смертності та народжуваності, оцінити масштабність поширення громадської та приватної благодійності. Безумовно, це допоможе відтворити і загальну картину благоустрою міського середовища регіону, а разом з тим – особливості розвитку капіталістичного суспільства наприкінці XIX – початку XX ст. у цілому.

У дореволюційній науковій літературі тема стану медичного обслуговування залишилася осторонь уваги дослідників. Натомість у радянській історіографії це питання знайшло своє відображення лише в загальних дослідженнях, присвячених вивченню становища робітничого класу в період становлення капіталістичного ладу. Серед них перш за все треба згадати праці Я. І. Лівшина, Ф. Є. Лося, О. О. Нестеренка [34; 36; 39]. У дослідженнях сучасних вітчизняних науковців – Т. Д. Липовської, В. Б. Молчанова, В. С. Старостіна, А. Ф. Стародубова – розширюється спектр проблем стосовно вивчення питань медичного обслуговування населення у модернізаційну добу [35; 38; 65; 67].

Вагоме значення у висвітленні даного питання має масив історичних джерел, що представлений звітами і постановами губернських та повітових земських зборів, звітами катеринославських губернаторів, лікарсько-санітарними хроніками, пам'ятними книгами та довідковими виданнями, матеріалами Загальноросійського перепису населення 1897 р. Досить інформативними тут є також дореволюційні періодичні видання.

18. Циганенко Л. Ф. Предводители дворянства Південноукраїнських губерній Російської імперії кінець XVIII – початок XX ст. [Електронний ресурс] / Л. Ф. Циганенко. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2011-3/11_tciganenko.pdf.

Надійшла до редколегії 20.01.2012

УДК 94 (477.63) «18/19»

Л. В. Гриженко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СТАН МЕДИЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

Розглянуто загальний стан медичного обслуговування жителів міст Катеринославської губернії на межі XIX–XX ст.

Ключові слова: медичне обслуговування, лікарні, аптеки, медичний персонал, міське населення.

Рассмотрено общее положение медицинского обслуживания жителей городов Екатеринославской губернии на рубеже XIX–XX вв.

Ключевые слова: медицинское обслуживание, больницы, аптеки, медицинский персонал, городское население.

The general of medical service of the urban population of Katerinoslav province is considered on verge of the 19–20-th centuries.

Key words: medical service, hospitals, pharmacies, medical personnel, urban population.

Стан медичного забезпечення значною мірою впливає на рівень життя та добробут населення. Тому глибоке вивчення медичного обслуговування є надзвичайно важливим. Через діючу в містах Катеринославської губернії систему охорони здоров'я можна простежити розвиток урбаністичних та демографічних процесів, визначити рівень смертності та народжуваності, оцінити масштабність поширення громадської та приватної благодійності. Безумовно, це допоможе відтворити і загальну картину благоустрою міського середовища регіону, а разом з тим – особливості розвитку капіталістичного суспільства наприкінці XIX – початку XX ст. у цілому.

У дореволюційній науковій літературі тема стану медичного обслуговування залишилася осторонь уваги дослідників. Натомість у радянській історіографії це питання знайшло своє відображення лише в загальних дослідженнях, присвячених вивченню становища робітничого класу в період становлення капіталістичного ладу. Серед них перш за все треба згадати праці Я. І. Лівшина, Ф. Є. Лося, О. О. Нестеренка [34; 36; 39]. У дослідженнях сучасних вітчизняних науковців – Т. Д. Липовської, В. Б. Молчанова, В. С. Старостіна, А. Ф. Стародубова – розширюється спектр проблем стосовно вивчення питань медичного обслуговування населення у модернізаційну добу [35; 38; 65; 67].

Вагоме значення у висвітленні даного питання має масив історичних джерел, що представлений звітами і постановами губернських та повітових земських зборів, звітами катеринославських губернаторів, лікарсько-санітарними хроніками, пам'ятними книгами та довідковими виданнями, матеріалами Загальноросійського перепису населення 1897 р. Досить інформативними тут є також дореволюційні періодичні видання.

Завдання даної статті полягає у дослідженні стану медичного обслуговування населення в містах Катеринославщини наприкінці XIX – початку XX ст. крізь призму вивчення динаміки розбудови закладів лікарської допомоги (лікарень, аптек, аптечних відділень), забезпеченості медичним персоналом, діяльності благодійних товариств та організацій.

Необхідно зазначити, що в Російській імперії всі медичні заклади підпорядковувалися Міністерству внутрішніх справ, яке здійснювало загальний медико-санітарний нагляд, а на місцях – губернському правлінню при канцелярії губернатора [38, с. 161]. Створення лікарняних закладів і участь у проведенні заходів зі збереження здоров'я населення, розвиток лікарняної допомоги та пошук шляхів до поліпшення місцевих умов у санітарному відношенні – все це, згідно міського положення 1892 р., належало до прерогатив органів міського громадського управління.

У період становлення ранньоіндустріального суспільства потреба в існуванні розвинутої мережі закладів медичної допомоги ставала все більш відчутною. Головна ж перешкода у вирішенні цього питання полягала у недостатньому фінансуванні медичної галузі, про що часто згадувалося у звітах губернської та повітових управ Катеринославщини [54–57]. Зі свого бюджету на медичне обслуговування населення найбільше виділяв Катеринослав – майже 11 %. Значно меншою ця сума була в інших містах губернії: Олександрівськ – 5,9 %; Маріуполь – 5,1 %; Слов'яносербськ – 4 %; Бахмут – 3,9 %; Павлоград – 2,8 %; Новомосковськ – 2,5 %; Верхньодніпровськ – 2,5 %; Луганськ – 1,7 %. У середньому витрати міст регіону, що стосувалися сфери медицини та санітарного благоустрою, на одну особу складали лише від 10 до 50 коп. [33, с. 229].

Наведені дані переконують, що міста намагалися якомога менше витратити на медицину, покладаючи основні витрати у сфері охорони здоров'я безпосередньо на населення. Тому не викликає подиву той факт, що значна частина городян була змушена звертатися до знахарів. Останні ж скоріше заліковували, а не виліковували хворобу, що зовсім не відповідало якості медичної допомоги.

Зрештою, забезпечення міського населення лікарняною допомогою з боку міських громадських управлінь треба визнати недостатнім. На кінець XIX ст. лише 12,4 % від загальної кількості міст Російської імперії мали власні лікарні [33, с. 231]. До того ж наявна кількість ліжок зовсім не відповідала чисельності міського населення. Це вело, з одного боку, до переповнення лікарень, що вкрай несприятливо позначалося на загальному стані лікарняної справи, а з іншого – спричиняло, за відсутністю вільних місць у лікарнях, велику кількість відмов у прийомі хворих.

Та у порівнянні із загальним станом розвитку медичних послуг у містах Російської імперії, міста Катеринославської губернії мали все ж більш-менш задовільне медичне обслуговування. Варто взяти до уваги хоча б той факт, що лише 26 % міст царської Росії надавали населенню в тій або іншій мірі медичну допомогу з власного бюджету. У решті ж міст, тобто майже у $\frac{3}{4}$ загальної їх кількості, такого роду допомога взагалі була відсутня.

У свою чергу, найменш забезпеченими лікарняною допомогою у регіоні за кількістю медичного персоналу, лікарень та аптек можна вважати Новомосковськ, Павлоград, Бахмут та Слов'яносербськ. Про недостатність медичного обслуговування, зокрема, свідчить співвідношення у містах Катеринославщини кількості лікарень та ліжок до кількості населення. Так, на кінець 80-х рр. XIX ст. за середньостатистичними даними одна міська лікарня губернії обслуговувала понад 8 703 городян (приблизно 4 % від загального складу населення міст) [43, с. 54]. Причому найкраща ситуація була в Олександрівську та Верхньодніпровську, де співвідношення лікарень до кількості городян складало 1:2 451 та 1:3 836 відповідно. В інших містах краю ця картина була значно складнішою, що, у свою чер-

гу, було пов'язано із більшою щільністю населення: у Луганську – 1:5 181; Бахмуті – 1:7 550; Маріуполі – 1:8 951; Новомосковську – 1:9 349; в Катеринославі – 1:9 620 [43, с. 53].

На початку XX ст. питання розширення мережі лікарень у містах губернії так і не було вирішено. Навпаки – ситуація тільки погіршилася. Тепер, за нашими підрахунками, на одну міську лікарню в регіоні припадало в цілому аж 10 720 городян. Зокрема, в Слово́носербську це співвідношення становило 1:3 901; Маріуполі – 1:5 362; Верхньодніпровську – 1:5 400; Павлограді – 1:10 314; Олександрівську – 1:14 459; Бахмуті – 1:16 760; Новомосковську – 1:21 605; Луганську – 1:34 222 [51, с. 35]. У першу чергу на це вплинуло посилення урбанізаційних процесів, коли будівництво лікарень не встигало за швидкими темпами зростання міського населення губернії.

Не була вирішена згадана проблема і до початку Першої світової війни, коли на одну міську лікарню припадало вже 14 055 жителів міст регіону. А саме: у Слово́носербську – 1:2 020; Верхньодніпровську – 1:6 081; Павлограді – 1:9 571; Маріуполі – 1:10 265; Бахмуті – 1:12 573; Олександрівську – 1:12 701; Новомосковську – 1:13 439; Луганську – 1:20 104; Катеринославі – 1:20 739 [53, с. 42]. З вищенаведених даних помітно, що ситуація дещо покращилася лише в окремих населених пунктах, серед яких варто виділити Бахмут, Олександрівськ, Новомосковськ, Павлоград, Слово́носербськ та Луганськ. Проте, це аж ніяк не поліпшило загальну картину щодо будівництва необхідної кількості лікарень у міському просторі губернії.

Водночас слід звернути увагу на такий фактор, як кількість лікарняних ліжок у містах. Останній чинник достатньо наочно характеризував стан медичного обслуговування міського населення. Так, якщо у 1880 р., за підрахунками автора, проведеними на підставі оглядів Катеринославської губернії та довідкових видань («Города России в 1904 году» та «Города России в 1910 году»), на одне ліжко припадало 210 городян, то згодом ця цифра змінювалася наступним чином: у 1887 р. – 172 особи; в 1897 р. – 186 осіб; 1905 р. – 209 осіб; 1910 р. – 458 осіб; в 1914 р. – 464 особи [42; 43; 48; 16; 17]. Усе це не дає можливості казати про стабільно задовільний стан організації лікарняної справи у губернії. Додамо також, що середня вартість річного утримання лікарняного ліжка визначалася в той час у сумі від 90 крб до 350 крб [33, с. 250].

Характерним показником надання населенню Катеринославської губернії медичних послуг було й поступове розширення в містах регіону мережі аптечних закладів і відділень. Так, у 1880 р. на 1 вільну* аптеку припадало 6 676 міських жителів, в 1890 р. – вже відповідно 7 803 особи; в 1900 р. – 6 926, 1910 р. – 3 654, 1914 р. – 3 469 осіб. Однак, якщо брати до уваги загальну кількість аптечних закладів та відділень, що функціонували при міських лікарнях, фабриках та залізницях, то цей показник буде помітно вищим, до того ж з роками він тільки зростав. Так, якщо наприкінці 80-х рр. XIX ст. їх співвідношення до міського населення, за нашими підрахунками, складало 1:7 803, то у 1910 р. – вже 1:2 009 [17, с. 570]. Така інтенсивність зростання закладів аптечного обслуговування на робочих місцях, принаймні формально, свідчила про усвідомлення населенням їх ролі у питаннях отримання необхідної медичної допомоги.

Разом з тим, варто наголосити на достатньо нерівномірному розподілі закладів аптечного обслуговування у містах краю. Чільні позиції тут посідав губернський центр, де діяло понад 31 % від загальної кількості всіх міських аптек та ап-

*Масло на увазі аптеки, розміщені в окремих, спеціально збудованих для їх функціонування приміщеннях. Такі аптеки для повноти вивчення варто виділити в окрему категорію, адже на межі XIX–XX ст. переважна більшість аптек діяла при заводах, фабриках, промислових організаціях тощо.

течних відділень Катеринославщини (по 13 % припадало на Бахмут, Луганськ і Маріуполь, по 6 % – на Новомосковськ, Павлоград, Слов'яносербськ). Слід відзначити і такий факт. Якщо на початку 1880-х рр. близько 65 % всіх аптечних закладів губернії були зосереджені у містах, то вже наприкінці першого десятиліття XX ст. лише 32 %. Проте це ніяк не зменшує значення міста у наданні медичних послуг населенню, скоріше ці дані фактично підтверджують факт розширення мережі аптечних закладів у повітах губернії.

У цілому ж, у порівнянні з сільським, міське населення знаходилося у значно кращому становищі щодо надання медичної допомоги. Тим паче, що у містах, крім міських лікарів і фельдшерів, працювали ще лікарі урядові, земські та приватні. Загалом на межі XIX–XX ст. лікарняна допомога в селах співвідносились до такої ж у містах як 1:10 [54, с. 502]. Так, якщо в 1880 р. у губернії один лікар у середньому припадав на 12 679 жителів, то в містах – на 8 867 жителів. Зокрема, у Слов'яносербську це співвідносилося дорівнювало 1 до 5 161, у Верхньодніпровську – 1:5 569; Олександрівську – 1:5 965; Катеринославі – 1:6 450; Новомосковську – 1:7 674, у Бахмуті – 1:8 837 [42, с. 40]. Через десять років ситуація в цьому плані дещо покращилася. У Луганську це співвідношення вже складало 1:2 546; у Верхньодніпровську – 1:1 269; Олександрівську – 1:3 367; Катеринославі – 1:1 550; Новомосковську – 1: 5 818; Бахмуті – 1:2 458; Павлограді – 1:4 066 [49, с. 36]. У свою чергу станом на 1910 р. один міський лікар припадав на 1 963 городян, а в губернії в цілому – на 6 916 осіб [17, с. 571]. Останнє переконливо свідчить про суттєве збільшення кількості медичних працівників, підготовкою яких займалися на той час фельдшерська школа при губернській земській лікарні, фельдшерська школа М. С. Ерліха, акушерські школи при пологових притулках, лікарняна школа з лікування зубів Р. Ю. Вебера, Г. Ф. Львова, А. І. Шрейдера.

Треба зазначити, що серед медичних кадрів Катеринославської губернії найбільший відсоток складали фельдшери (26 %) та лікарі (20 %). Не менш популярними були дантисти (5 %) та акушери (10 %). Водночас у містах регіону досить нестабільною була кількість віспощеплювачів. Згідно підрахунків автора їх чисельність з роками поступово знижувалася: якщо в 1880 р. вони склали 34 % від загальної кількості міського медичного персоналу, то в 1896 р. – 10 %, в 1903 р. – лише 1 %, а в 1910 р. й взагалі менше відсотку – 0,4. Таке різке зменшення чисельності цієї категорії медичних працівників виступає прямою залежністю стосовно поширення епідемічних захворювань: чим масштабнішими були епідемії, тим більшою була у них необхідність і навпаки. Власне, це було одним із прикладів прояву бюрократичності тогочасного правлячого режиму щодо розвитку системи охорони здоров'я в країні. Водночас зовсім неорганізованою та випадковою була лікарняна допомога, яку міське населення отримувало від урядових міських лікарів, що цілком пояснюється як паралельним наділенням останніх медично-поліцейськими обов'язками, так і мізерністю їх грошового утримання.

Необхідно також зазначити, що головною особливістю дореволюційної медицини було домінування приватної лікарняної практики. За малочисельності та слабкій оснащеності міських лікарень, існувала достатньо велика кількість добре обладнаних приватних медичних установ. Тогочасна преса була переповнена оголошеннями про прийом або відкриття різнопрофільних медичних кабінетів. Найпопулярнішими серед них у містах Катеринославської губернії були «Жіноча лікарня та пологовий притулок лікаря М. П. Колпакова» (м. Катеринослав), «Водолікувальна лікарів Самуїла Лазаревича-Айзенштата та Сабсовича» (м. Катеринослав), «Приватний кабінет зубного лікаря С. Г. Бердичевського» (м. Маріуполь), «Лікарняний кабінет лікаря Файнберга» (м. Луганськ), «Приватний кабінет зубного лікаря Е. А. Глікiana» (м. Новомосковськ) та багато інших. Зазвичай у приватному медичному закладі платня за консультацію складала 50 коп, за скликання

консилиуму – 3 крб, за операцію – визначалася домовленістю за взаємною згодою [5, с. 14]. У зубних лікарнях, діяльність яких з роками ставала все популярнішою серед міського населення, платня за вставляння штучних зубів становила від 1 крб 50 коп і більше, накладання пломби – від 75 коп [37, с. 1].

Заслуговує на увагу й питання взаємозв'язку якості надання медичних послуг із платоспроможністю городян. Слід наголосити, що піддані імперії Романових, які перебували на державній службі, а саме: військові, пожежники та поліцейські, мали право безкоштовного лікування у державних медичних закладах [38, с. 162]. Як правило, верхи суспільства мали можливість користуватися послугами більш якісного приватного медичного обслуговування. Однак, варто наголосити, що навіть серед представників дворянського стану було чимало тих, хто не міг оплатити своє лікування. У постановах сесійних засідань Катеринославських губернських земських зборів про це досить часто йшла мова. Зокрема, у постановах XXIII чергової сесії 1888 р. зазначалося, що «дворянка Харитина Сотникова через своє зубожіле становище..., дворянин Петро Кирилов за цілковитою відсутністю майна... – виявилися не спроможними сплатити гроші за своє лікування в губернській земській лікарні» [60, с. 182].

Водночас малозабезпечені верстви міського населення Катеринославщини були практично позбавлені належної лікарняної допомоги. Відповідно на сторінках тогочасної преси часто розміщувалися звернення з проханням надати грошову допомогу для лікування тяжкохворих: «...До уваги добрих людей! Просимо матеріально підтримати М. Робінзон, яка через повну бідність не може вилікувати хворе серце. Кошти надсилати до редакції» [65, с. 3].

Тож представники найбільш незахищених верств населення міст (селяни, міщани, ремісники) змушені були звертатися по безкоштовну медичну допомогу до місцевих благодійних закладів. Адже саме подібні заклади, що існували за рахунок внесків багатих городян, надавали допомогу немічним та зубожілим [18, ф. 469, оп. 1, спр. 10, арк. 12].

Чимало багатіїв заповідали містам значні капітали на будівництво лікарень, притулків та на інші благодійницькі витрати. Так, в історії Катеринославщини навіки викарбувалися імена відомих благодійників – Г. Алексєєва, І. Тіссена, Д. Пчолкіна, «іменні капітали» яких значно поповнювали бюджети міст. У цьому плані варто також згадати генерала Гершау, який у 1891 р. пожертвував 10 тис. крб на створення притулку для душевно-хворих жінок у Катеринославі [61, с. 425]. У 1902 р. у місті було відкрито дитячу лікарню за рахунок іменного капіталу вдови катеринославського купця І. І. Остроухової (понад 140 тис. крб) [66, с. 112]. А в 1912 р. на кошти катеринославського купця І. М. Алексєєнка (652,5 тис. крб) було побудовано дитячу лікарню, значення якої важко переоцінити [24, с. 98]. У свою чергу почесний громадянин О. Хараджаєв у 1894 р. пожертвував 30 тис. крб на будівництво міської лікарні в Маріуполі [62, ф. 1284, оп. 241, д. 159, л. 129]. Близько 3 500 крб на будівництво Олександрівського дитячого притулку в Новомосковську пожертвували титулований радник О. Лебедев, купці І. Петренко та Д. Мінаков [25, с. 332].

У справі охорони здоров'я на допомогу городянам приходили не тільки окремі благодійники, а й різні доброчинні товариства, які, як правило, створювалися за участі губернаторів, представників купецького та дворянського стану. Найпопулярнішими з них були Товариства опіки дітей (Катеринослав, Верхньодніпровськ, Маріуполь), Катеринославське Братство Христа Спасителя для допомоги сліпим, Благодійницьке Товариство імені лікаря І. В. Лешко-Попеля (Катеринослав), Ощадно-благодійницьке товариство допомоги бідним та хворим євреям (Верхньодніпровськ), Товариство для опіки нужденних графа Ф. Е. Келлера, Медичне товариство (Маріуполь), товариство «Швидкої медичної допомоги» (Катеринослав) та багато інших. У 1903 р. в Олександрівську із благодійницькою ме-

тою було відкрито спеціальну школу для глухонімих з дев'ятилітнім курсом навчання, яке для всіх мешканців Катеринославської губернії було безкоштовним [3, с. 1361].

Вагомим показником рівня забезпеченості медичною допомогою населення є також дані про стан народжуваності та смертності в містах регіону. Так, досліджуючи співвідношення померлих до кількості народжуваних, чітко простежується нерівномірність цього процесу. Якщо з початку 80-х рр. XIX ст. до 1904 р. характерним є збільшення кількості мешканців міст (наприклад, у 1880 р. на одного померлого припадало 1,3 народжуваних; у 1885 р. – 1:1,4; у 1890 р. – 1:1,4; у 1895 р. 1:1,5; у 1900 р. – 1:1,7; у 1903 р. – 1:1,9), то, починаючи з середини першого десятиліття XX ст., рівень смертності знову зростає (у 1905р. – 1:1,5; у 1910 р. – 1:1,4), що, в першу чергу, було викликано поширенням у той час епідемії та великими людськими втратами, пов'язаними із революційними подіями та російсько-японською війною. З 1911 р. і до початку Першої світової війни народжуваність знову перевищувала смертність із середнім показником співвідношення 1:1,8.

Водночас слід зазначити, що дані як смертності, так і народжуваності серед жителів міського простору Російської імперії більш ніж у півтора рази перевищували відповідні показники у більшості європейських держав (зокрема Франції, Німеччини, Норвегії) [69, с. 4]. Щодо показника рівня смертності міського населення від хвороб відносно загальної кількості померлих, то найбільшим він був у Бахмуті (64 %), Олександрівську (38 %), Маріуполі (25%) та Луганську (23 %). У Верхньодніпровську, Катеринославі, Новомосковську та Павлограді він був дещо нижчим і складав відповідно 20 %, 15 %, 13 % та 11 % [55, с. 32].

У досліджуваній період (1880–1914 рр.) найбільший відсоток хворих серед міського населення складали хворі на тиф (30,3 %), дифтерит (23,7 %), дизентерію (15 %), холеру (10,5 %), скарлатину (6,3 %), коклюш (4,8 %), кір (4,8 %), віспу (3,2 %) та сибірську виразку (1,4 %) [45, с. 43]. У середньому від епідемічних захворювань на 100 тис. жителів тоді помирало 737 осіб [69, с. 24]. Причому особливо висока смертність спостерігалася серед хворих на дифтерит (24 %), холеру (20 %), тиф (17 %) та дизентерію (10 %), що є суттєвою ознакою санітарного неблагоустрою міського середовища Катеринославщини. Відзначимо, що смерть у 1909 р. катеринославського губернатора О. М. Клінгенберга від висипного тифу яскраво свідчила, що навіть еліта тогочасного суспільства, попри свої величезні матеріальні статки та можливості, не була застрахована під час епідемічних наступів від смертельних випадків [70, с. 23].

Зрештою на межі XIX–XX ст. міста Катеринославської губернії мали досить високий від загальної кількості міського населення відсоток померлих: Павлоград (3 %), Слов'яносербськ (2,4 %), Бахмут (2,6 %), Катеринослав (2,3 %), Маріуполь (2,3 %), Луганськ (2,2 %), Верхньодніпровськ (2,2 %), Олександрівськ (2 %), Новомосковськ (1 %). Причому, якщо у повітах на 1 тис. мешканців помирало в середньому 25,8 осіб, то в містах цей показник був не на багато меншим – 24,1 особа [69, с. 21]. На нашу думку, це зумовлено, по-перше, величезними міграційними потоками до міст робочого люду, що й було головним джерелом поширення інфекційних захворювань; по-друге, – безвідповідальністю населення щодо збереження свого здоров'я, а саме – антисанітарними умови проживання, вживанням недоброякісних харчів, надто пізнє звернення за лікарською допомогою; по-третє, високою ціною медичного обслуговування, а звідси – лікування багатьох у некваліфікованих знахарів, самоучок, що часто призводило до летальних наслідків.

Зазначимо, що найбільшою у містах Катеринославської губернії була дитяча смертність у віці до одного року (на 1 тис. осіб – 22 %), найменшою – у віковій категорії від 10 до 29 років (на 1 тис. осіб – 0,7 %) [26, с. 98]. Фактично високий кое-

фіцієнт смертності у дитячому віці урівнювався низьким коефіцієнтом смертності людей зрілого віку: від 30 до 39 років на 1 тис. осіб помирало 1,2 %; від 40 до 49 – 1,8 %; від 50 до 59 – 2,8 %; від 60 і більше – 8 %. Завдяки цьому знижувався і загальний коефіцієнт смертності.

Протягом 1880–1914 рр. найбільший середній щорічний приріст міського населення серед корінного населення був у Катеринославі (1606), Маріуполі (759), Луганську (594) та Олександрівську (565), що говорить про високий ступінь урбанізації цих міст. Значно нижчими показники природнього приросту населення були у Бахмуті (420), Павлограді (353), Новомосковську (133), Верхньодніпровську (123), що обумовлювалося як незадовільним санітарним станом, так і низьким соціально-економічним потенціалом цих міст. Загалом, порівняно із середнім показником природнього приросту жителів міст Російської імперії (834), міста Катеринославської губернії – із середнім щорічним приростом населення у 570 осіб – ставали головним плацдармом розвитку нового індустріального суспільства досліджуваного регіону.

Таким чином, міської медицини як самостійної організації в Російській імперії не існувало. Органи міського самоврядування не дуже переймалися оздоровчими потребами населення, що сприяло поширенню епідемічних захворювань, високій смертності, переповненості медичних закладів та величезному навантаженню медичного персоналу. Поодинокі ж спроби налагодити лікарську допомогу для населення або впровадити в життя певні санітарні заходи мало покращували загальну картину медичного обслуговування городян. Разом з тим, хоча стан медичного обслуговування міського населення Катеринославської губернії в модернізаційну добу і був недосконалим, з роками він все ж мав виразну тенденцію до покращення. У першу чергу це проявлялося як у поступовому збільшенні кількості лікарняних ліжок і медичного персоналу, так і в розширенні благодійницької діяльності у сфері охорони здоров'я та наданні безкоштовної медичної допомоги малозабезпеченим верствам населення.

Бібліографічні посилання

1. Адрес-календарь Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1910.
2. Верхнеднепровский земский листок. – 1907. – 9 авг.
3. Вестник Екатеринославского Земства. – 1904. – № 46.
4. Вестник Екатеринославского Земства. – 1905. – № 7.
5. Весь Екатеринослав на 1905 г. – Екатеринослав, 1904.
6. Весь Екатеринослав на 1909 г. – Екатеринослав, 1909.
7. Весь Екатеринослав на 1911 г. – Екатеринослав, 1911.
8. Врачебно-Санитарная Хроника 1900 г. – Екатеринослав, 1900.
9. Врачебно-Санитарная Хроника 1902 г. – Екатеринослав, 1902.
10. Врачебно-Санитарная Хроника 1903 г. – Екатеринослав, 1903.
11. Врачебно-Санитарная Хроника 1910 г. – Екатеринослав, 1910.
12. Всеподданнейший отчет Екатеринославского губернатора за 1884 г. – Екатеринослав, 1884.
13. Всеподданнейший отчет Екатеринославского губернатора за 1890 г. – Екатеринослав, 1890.
14. Всеподданнейший отчет Екатеринославского губернатора за 1894 г. – Екатеринослав, 1894.
15. Всеподданнейший отчет о состоянии Екатеринославской губернии за 1913 г. – Екатеринослав,
16. Города России в 1904 году. – СПб., 1906.
17. Города России в 1910 году. – СПб., 1914.
18. Державний архів Дніпропетровської області.
19. Днепр. – 1884. – 20 мая.
20. Донецкая жизнь. – 1909. – 24 дек.
21. Донецкая жизнь. – 1912. – 1 янв.

22. Донецкая истина. – 1907. – 25 сент.
23. Донецкая речь. – 1906. – 3 сент.
24. Ежегодник «Приднепровье» и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1914 год. – Екатеринослав, 1914.
25. Екатеринославская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь на 1889 г. – Екатеринослав, 1889.
26. Екатеринославская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 г. – Екатеринослав, 1899.
27. Екатеринославская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь 1903 г. – Екатеринослав, 1903. – Вып. III.
28. Екатеринославская копейка. – 1909. – 15 дек.
29. Екатеринославские Губернские Ведомости. – 1890. – 17 янв.
30. Екатеринославский вестник. – 1912. – 27 мая
31. Екатеринославский листок. – 1883. – 24 июля.
32. Журналы Екатеринославского губернского земского собрания 48-й очередной сессии 1913 г. С приложениями. – Екатеринослав, 1914.
33. История России в XIX веке. – СПб., 1900. – Т. 9.
34. **Лившин Я. И.** О жизненном уровне промышленного пролетариата в капиталистических странах / Я. И. Лившин. – М., 1967. – Ч. 1.
35. **Липовская Т. Д.** Роль земств в развитии медицинского обслуживания населения Екатеринославщины в начале XX в. / Т. Д. Липовская // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Д., 1998. – Вип. 1. – С. 145–149.
36. **Лось Ф. С.** Робітничий клас України в 1907–1913 рр. / Ф. С. Лось. – К., 1962.
37. Мариупольская жизнь. – 1908. – 6 февр.
38. **Молчанов В. Б.** Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914) / В. Б. Молчанов. – К., 2005.
39. **Нестеренко А. А.** Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце XIX – начале XX вв. / А. А. Нестеренко. – М., 1954.
40. Новомосковская жизнь. – 1912. – 10 окт.
41. Обзор Екатеринославской губернии за 1879 г. – Екатеринослав, 1880.
42. Обзор Екатеринославской губернии за 1880 г. – Екатеринослав, 1881.
43. Обзор Екатеринославской губернии за 1888 г. – Екатеринослав, 1889.
44. Обзор Екатеринославской губернии за 1890 г. – Екатеринослав, 1891.
45. Обзор Екатеринославской губернии за 1892 г. – Екатеринослав, 1893.
46. Обзор Екатеринославской губернии за 1895 г. – Екатеринослав, 1896.
47. Обзор Екатеринославской губернии за 1896 г. – Екатеринослав, 1897.
48. Обзор Екатеринославской губернии за 1897 г. – Екатеринослав, 1898.
49. Обзор Екатеринославской губернии за 1899 г. – Екатеринослав, 1900.
50. Обзор Екатеринославской губернии за 1900 г. – Екатеринослав, 1901.
51. Обзор Екатеринославской губернии за 1903 г. – Екатеринослав, 1904.
52. Обзор Екатеринославской губернии за 1909 г. – Екатеринослав, 1910.
53. Обзор Екатеринославской губернии за 1910 г. – Екатеринослав, 1911.
54. Отчет Екатеринославской Губернской Земской Управы за 1881 г. – Екатеринослав, 1882.
55. Отчет Екатеринославской Губернской Земской Управы за 1899 г. – Екатеринослав, 1902. – Ч. 1.
56. Отчет Екатеринославской Уездной Земской Управы за 1889 г. – Екатеринослав, 1890.
57. Отчет Павлоградской Уездной Земской Управы за 1878/1879 гг. – Екатеринослав, 1879.
58. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1911 год. – Екатеринослав, 1911.
59. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. – Екатеринославская губерния. – 1904. – Т. XIII.
60. Постановления XXIII очередной сессии Екатеринославского Губернского Земского Собрания с 3-го по 14-ое декабря 1888 г. с приложениями. – Екатеринослав, 1889.
61. Постановления XXVI очередной сессии Екатеринославского Губернского Земского Собрания с 4 по 13 декабря 1891 г. с приложениями. – Екатеринослав, 1892.

62. Российский государственный исторический архив.
63. Розет Г. И. Очерки здравоохранения в Донбассе (1871–1964) / Г. И. Розет. – Донецк, 1966. – Т. 1.
64. Русская правда. – 1911. – 9 апр.
65. Справочный листок. – 1909. – 9 марта.
66. Стародубов А. Ф. Память истории. г. Екатеринослав (г. Днепропетровск по литературе и воспоминаниям) / А. Ф. Стародубов. – Д., 2001.
67. Старостін В. С. Столиця степового краю / В. С. Старостін. – Дніпропетровськ, 2004.
68. Южная заря. – 1910. – 13 июня.
69. Статистический материал по вопросу о высокой смертности в России. – СПб., 1908.
70. Шляхов О. Б. На чолі краю: губернатори Катеринославщини початку ХХ ст. / О. Б. Шляхов // Проблеми політичної історії України. – Д., – 2011. – Вип. 6. – С. 17–30.

Надійшла до редколегії 16.12.2011

УДК 94 (477.5 – 477.6) «1918»

О. О. Поплавський

Дніпропетровський державний аграрний університет

ТЕМА ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ЯК ОСНОВА ПОЛІТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ СУЧАСНИХ ІДЕОЛОГІВ ФЕДЕРАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНИ

На основі короткого аналізу останньої роботи В. В. Корнілова «Донецько-Криворізька республіка. Розстріляна мрія» досліджено спроби сучасних прибічників федералізації України підвести ідеологічну основу під свої погляди.

Ключові слова: Україна, Донецько-Криворізька республіка, федералізація, ідеологія, більшовики.

На основе краткого анализа последней работы В. В. Корнилова «Донецко-Криворожская республика. Расстрелянная мечта» исследованы попытки современных сторонников федерализации Украины подвести идеологическую основу под свои взгляды.

Ключевые слова: Украина, Донецко-Криворожская республика, федерализация, идеология, большевики.

Attempts of modern advocates of Ukrainian federalization to present the ideological background according to their views are explored in this research work on the basis of short analysis of the latest work of V.V. Kornilov «Donetsk-Krivoy Rog Republic. A dream executed by shooting».

Key words: Ukraine, Donetsk-Krivoy Rog Republic, federalization, ideology, bolsheviks.

Наприкінці 1917 р. Південь України перетворився на арену братовбивчої громадянської війни, яка перервала державотворчий процес на українських землях. Після захоплення більшовиками влади в Петрограді, війни, яку оголосив Раднарком Росії Центральній Раді, переважна частина українських земель опинилася під владою РСФРР. Остання, застосовуючи зброю, відновила старе імперське панування в Україні. Для маскування справжнього стану речей російськими більшовиками на Півдні України було створено декілька псевдонезалежних республік на чолі з маріонетковими урядами, керованими з Петрограда (Донецько-Криворізька,

62. Российский государственный исторический архив.
63. Розет Г. И. Очерки здравоохранения в Донбассе (1871–1964) / Г. И. Розет. – Донецк, 1966. – Т. 1.
64. Русская правда. – 1911. – 9 апр.
65. Справочный листок. – 1909. – 9 марта.
66. Стародубов А. Ф. Память истории. г. Екатеринослав (г. Днепропетровск по литературе и воспоминаниям) / А. Ф. Стародубов. – Д., 2001.
67. Старостін В. С. Столиця степового краю / В. С. Старостін. – Дніпропетровськ, 2004.
68. Южная заря. – 1910. – 13 июня.
69. Статистический материал по вопросу о высокой смертности в России. – СПб., 1908.
70. Шляхов О. Б. На чолі краю: губернатори Катеринославщини початку ХХ ст. / О. Б. Шляхов // Проблеми політичної історії України. – Д., – 2011. – Вип. 6. – С. 17–30.

Надійшла до редколегії 16.12.2011

УДК 94 (477.5 – 477.6) «1918»

О. О. Поплавський

Дніпропетровський державний аграрний університет

ТЕМА ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ЯК ОСНОВА ПОЛІТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ СУЧАСНИХ ІДЕОЛОГІВ ФЕДЕРАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНИ

На основі короткого аналізу останньої роботи В. В. Корнілова «Донецько-Криворізька республіка. Розстріляна мрія» досліджено спроби сучасних прибічників федералізації України підвести ідеологічну основу під свої погляди.

Ключові слова: Україна, Донецько-Криворізька республіка, федералізація, ідеологія, більшовики.

На основе краткого анализа последней работы В. В. Корнилова «Донецко-Криворожская республика. Расстрелянная мечта» исследованы попытки современных сторонников федерализации Украины подвести идеологическую основу под свои взгляды.

Ключевые слова: Украина, Донецко-Криворожская республика, федерализация, идеология, большевики.

Attempts of modern advocates of Ukrainian federalization to present the ideological background according to their views are explored in this research work on the basis of short analysis of the latest work of V.V. Kornilov «Donetsk-Krivoy Rog Republic. A dream executed by shooting».

Key words: Ukraine, Donetsk-Krivoy Rog Republic, federalization, ideology, bolsheviks.

Наприкінці 1917 р. Південь України перетворився на арену братовбивчої громадянської війни, яка перервала державотворчий процес на українських землях. Після захоплення більшовиками влади в Петрограді, війни, яку оголосив Раднарком Росії Центральній Раді, переважна частина українських земель опинилася під владою РСФРР. Остання, застосовуючи зброю, відновила старе імперське панування в Україні. Для маскуванню справжнього стану речей російськими більшовиками на Півдні України було створено декілька псевдонезалежних республік на чолі з маріонетковими урядами, керованими з Петрограда (Донецько-Криворізька,

Одеська, Тавриди та ін.). Розглядаючи Україну як всеросійську «житницю» й «кочегарку», більшовицьке керівництво шляхом створення подібних квазідержав намагалося вирішити декілька важливих питань:

- утримати при собі винятково важливі кам'яновугільні, металургійні регіони, чорноморські та азовські порти, залізниці, посівні площі та ін., а в цілому – підпорядкувати південний регіон України російському центру, тепер вже більшовицькому;
- знайти протизагрою українському національно-визвольному руху;
- продовжити великодержавну політику Тимчасового уряду щодо вивозу хліба, вугілля, металів та ін. на територію Росії.

Нетривалий час існування радянських республік на Півдні України на початку 1918 р. яскраво продемонстрував, що ні про яку самостійну діяльність їх урядів говорити не доводиться. Тільки й того, що всі вони фактично репродукували постанови Раднаркому РСФРР та проводили уніфікаційну політику у промисловості і аграрному секторі. Відтак скасовувалися всі розпорядження Центральної Ради, ліквідовувалася українська грошова система, поширювалася дія декретів та розпоряджень більшовицького центру, в тому числі про землю, робітничий контроль, націоналізацію промислових підприємств на територію Півдня України. Невизначений державно-правовий статус, відсутність законодавчої бази діяльності органів влади республік, слабка соціальна підтримка їх створення з боку населення призвели до того, що всі вони за час свого існування не знайшли чіткого державного оформлення і перебували десь між станом несамотійних державних утворень і звичайних адміністративно-територіальних одиниць у складі РСФРР. Навесні 1918 р. всі ці республіки перестали існувати.

Сьогодні, в умовах об'єктивних труднощів становлення самостійної української державності, гострої політичної напруги в суспільстві варто звернутися до історичного досвіду цих подій, коли втручання російських більшовиків у внутрішні справи УНР дали могутній імпульс до бурхливого зростання на Півдні України сепаратистських тенденцій, створення на його території різних маріонеткових режимів. Роз'єднаність українського суспільства у наш час, відсутність політичної сили, яка могла б його консолідувати, може призвести до порушення суспільно-політичної рівноваги в державі, появи територіальних та національних суперечностей. Україна, яка тривалий час була прикладом мирного співіснування кількох етносів, мов і культур у рамках однієї держави, сьогодні знаходиться у складній політичній ситуації. При вмілій «режисурі» як з боку доморожених псевдопатріотів, так і зовнішніх «експертів», Україна має всі шанси отримати «гримучу суміш» суспільних настроїв у різних своїх виявах і у різних своїх регіонах. У цих умовах все частіше зростає спокуса розв'язання назрілих проблем та завдань і за рахунок рецептів минулого, яких так багато у новітній історії України.

Спроби сучасних реаніматорів нездійснених раніше намірів мають конкретне наповнення у вигляді ідеї «південно-східної автономії», лихоманкових ініціатив севєродонецьких форумів 2004 та 2008 рр., так званого «об'єднувального з'їзду щодо створення Донецько-Кримської республіки» 2010 р. Як всі ми пам'ятаємо, наприкінці 2004 р. виникла ідея Південно-Східної Української Автономної республіки (ПСУАР) – проекту автономного утворення, який був запропонований керівництвом частини регіонів Південного сходу України у період політичної кризи на протизагрою Помаранчевій революції. Автори ідеї пропонували федералізацію України шляхом виділення декількох регіонів країни в Автономну республіку у складі України зі столицею в м. Харкові.

Подібні настрої були логічним продовженням ідеологічного протистояння початку 1990-х років. Улітку – восени 1991 р., відзначає О. В. Андрощук, у до-

нецькій пресі з'явилася низка статей, в яких пропагувалась ідея автономії Донбасу і пропонувалося з цією метою провести обласний референдум. Найбільш дієвими у просуванні ідеї автономного статусу Донбаського регіону стали очолювана Д. В. Корніловим громадська організація «Інтеррух Донбасу» та Рух «Демократичний Донбас», створений на Луганщині. Активісти цих організацій закликали до проведення Донецької асамблеї (за зразком Галицької на чолі з В. М. Чорноволом) та проголошення відновленої Донецько-Криворізької республіки чи «республіки Малоросії» [1, с. 27].

Уже у той час ідеологи цих проектів зверталися до історичних аргументів, підтасовували історичний досвід і його уроки під обрану політичну схему. Звертаючись до досвіду створення історичної попередниці ПСУАР – Донецько-Криворізької радянської республіки, колишній відомий південно-східний політик Є. П. Кушнар'єв підкреслював: «...в Харкові з'являється модель української державності, яка була альтернативою Центральній Раді» [6, с. 4]. Аналізуючи процес виникнення радянських республік на Півдні України на початку 1918 р., кримський аналітик А. В. Мальгін наголошує:

«...Виникнення республік – відповідь місцевих еліт (політично активних співтовариств) на виклик революційної доби, спроби самоорганізації місцевого політично активного населення на територіальній основі для захисту своїх уявлень та способу життя» [7, с. 19].

В умовах політичного протистояння, що супроводжувало президентські вибори 2004 р., подібні ідеї не набули справжньої підтримки суспільства. Автономістські та сепаратистські гасла стали лише одним із засобів мобілізації електоральних груп на підтримку певних політичних сил у боротьбі за владу. Але вони нікуди не зникли, і сьогодні активно використовуються вітчизняними політичними партіями, підтримуються і фінансуються за межами України. Розкол України з передвиборної технології 2004 р. перетворюється у сумну реальність. Не завжди адекватно, а часто із запізненням, мляво реагує на подібні виклики владний істеблішмент, який частіше лише констатує проблеми, замість їх усебічного вирішення та ефективного вирішення.

Глобальним напрямом діяльності сучасних прибічників дезінтеграції України залишається подальше виховання населення, в першу чергу Півдня України, у головних напрямках російської культурно-духовної парадигми – розумінні історії, мови, релігії. Основні зусилля ідеологів так званої федералізації мають конкретне політичне спрямування – довести, що Південь України – не український, а сама Україна, як і раніше, залишається Малоросією з надуманою культурою, мовою, історією. Вони не приховують своїх намірів, в їх розпорядженні сьогодні кращі зали, видавництва, підтримка депутатського корпусу, популярні ЗМІ та телеведучі. Вони розглядають Україну як частину «руського мира», яка повинна переймати оцінку свого минулого, яка існує в Росії. Однаковість, тобто повна відмова від будь-яких власних поглядів на історичні події – ось необхідний Москві результат, який дозволить Кремлю легітимізувати свої зазіхання на відновлення імперії, тепер уже у формі путінського Євразійського союзу.

У цьому контексті і треба розглядати вихід у світ першої книги, присвяченої історії Донецько-Криворізької радянської республіки «Донецко-Криворожская республика. Растрелянная мечта» [5]. Її автором став журналіст і політолог, директор Українського філіалу інституту країн СНД В. В. Корнілов, головною метою діяльності якого є виявлення та наукове забезпечення російських інтересів на території колишнього СРСР. І з цим завданням він «блискуче» впорався.

В. В. Корнілов, відомий своєю завжди антиукраїнською позицією, ніколи не відчував особливого пієтету до української незалежності, при оцінці історії створення та існування Донецько-Криворізької республіки (ДКР) необґрунтовано під-

силює політичне забарвлення минулого. Незважаючи на те, що автор неодноразово висловлює думку, що, завдячуючи його роботі, ще на одну «білу пляму» у вітчизняній історії стане менше, книга залишає багато запитань, має яскраву антиукраїнську ідейно-політичну складову, грішить примітивністю оцінок та поверховістю висновків.

Не дивно, що найбільш нищівній критиці з боку В. В. Корнілова піддається сучасна українська історіографія. З висоти свого столичного досвіду, глибоких роздумів над долею вітчизняної історичної науки автор називає сучасних вітчизняних істориків «творцями нового українського історичного міфу» та «сучасними українськими державниками» [5, с. 43–44]. Завдяки В. В. Корнілову ми дізнаємось, що сьогодні «... в українській історичній науці зберігаються табу, негласні заборони на низку тем» [5, с. 12]. Насправді, що може бути страшніше за теоретиків «української ідеї», які відчувають «... звіриний страх перед постановкою теми» [5, с. 12] (Мається на увазі тема ДКР – *О. П.*).

Видається, ці блискучі пасажі свідчать про їх творця більше, ніж дискусія з ним. Скажемо автору спасибі, що нарешті хоч хтось так яскраво засвідчив стан сучасної української історичної науки, так зворушливо потурбувався про її «занепад». Так, можна погодитися з паном В. В. Корніловим, що окремі явища суспільно-політичної історії Півдня України поки що недостатньо досліджені вітчизняними істориками, що темі створення радянських республік на його теренах на початку 1918 р. у цьому зв'язку також не поталанило. Але у вітчизняній історіографії останніх років багато зроблено в цьому напрямі. Серед авторів, які досліджували подібну тематику варто відзначити Т. В. Бикову, І. Ф. Кураса, В. Ф. Солдатенка, Г. Ф. Турченко, Ф. Г. Турченка, О. А. Удода та ін. На наш погляд, турбує видатного політолога не те, що в українській історичній науці існують «білі плями». Його турбує те, що думка вітчизняних істориків в оцінці тих чи інших подій української історії не співпадає, а іноді взагалі по-іншому трактується, ніж їхніми російськими колегами. Про все це вже було сказано раніше.

При цьому, цілком справедливо піддаючи критиці сучасних дослідників за відсутність узагальнюючих робіт за вказаною тематикою, автор впадає з однієї крайності в іншу, всіляко звеличуючи історичне значення створення Донецько-Криворізької республіки. Яких тільки хвалебних слів не сказано В. В. Корніловим на адресу нелегітимного штучного територіального утворення, яке проіснувало неповні два місяця. Хоча, судячи з його оцінок, вона існує і сьогодні. «Справа в тому, що Донецько-Криворізька республіка офіційно ніколи не була розпущена!», – відкриває нам очі новоспечений письменник [5, с. 17]. Завдяки йому ми дізнаємось про дивні речі: виявляється, що «Донецько-Криворізька республіка відіграла значну роль не тільки в історії України, а також у формуванні, а пізніше і в розпаді СРСР», а її створення – «це спроба запобігти розпаду єдиної держави» [5, с. 54]. На тлі такої «значимості», якось й казати не хочеться про сумнівно легітимні, з оцінок автора, УНР, ЗУНР, Центральну Раду та інші «негаразди» української історії [5, с. 7].

Так про який такий «звір'ячий страх», що відчувають сучасні українські історики, веде мову В. В. Корнілов? Відповідь на це питання червоною ниткою проходить через усю роботу. Лякають їх, на його погляд, історичні паралелі, які виникають на тлі дискусії про історію ДКР. Автор неодноразово нагадує, що саме українські історики, розповідаючи про республіку, «на жаль, найчастіше якраз екстраполюють події майже сторічної давнини на сучасні події, а не займаються вивченням самої історії. І тому найчастіше відразу накладають табу на саму тему» [5, с. 544–545]. Дуже дивна оцінка пана В. В. Корнілова, який якраз сам постійно штучно підтасовує факти, намагаючися втиснути реальні суспільні процеси 1917–1918 рр. у схеми та стереотипи сьогодення.

На погляд автора, українські історики бояться донести до своїх співвітчизників «правду про умови входження ДКР до складу України». При цьому умовами, з якими нібито, на його думку, погодились Київ і Москва, виступали:

1. «...Майбутня Україна ні в якому разі не буде вважатися національною республікою, мовні та національні права усіх етносів у ній будуть рівними.

2. Україна збереже нерозривний федеративний зв'язок із Росією й не буде від неї відокремлюватися.

3. У структурі майбутньої (як іноді обіцяли – федеративної України) можливі автономні утворення, до яких обов'язково буде відноситися Донецько-Криворізький басейн» [5, с. 544].

На основі яких джерел, які б відрізнялися високим ступенем репрезентативності та вірогідності, автор зробив такі революційні висновки – не зрозуміло. Найкращу оцінку подібним поясненням новоспеченого дослідника дав відомий вітчизняний історик, директор Інституту національної пам'яті В. Ф. Солдатенко, який під час презентації книги у стінах Національної парламентської бібліотеки України підкреслив, що у книзі занадто багато політичних компонентів, котрі підкріплюються домислами, а не підтвердженими етнографічними матеріалами.

На наш погляд, ключовий момент для розуміння сутності феномена створення Донецько-Криворізької республіки – з'ясування політичних передумов і політичних чинників оформлення самої ідеї відокремлення регіону і відриву його від України. На думку В. В. Корнілова, «... дії ідеологів проголошення цієї республіки диктувалися міркуваннями збереження загальнодержавної єдності, а зовсім не «сепаратизмом». І ця ідея якраз користувалася абсолютною підтримкою населення краю, який не сприймав тоді гасла української самостійності» [5, с. 541]. Залишимо на совісті автора твердження про «абсолютну підтримку». Рішення про відокремлення Донкривбасу зі складу Української Народної Республіки і створення на його території радянської республіки, як відомо, було оформлено на так званому IV обласному з'їзді Рад басейну наприкінці січня 1918 р. Це був притаманний більшовикам сценарій проведення подібних заходів, коли купка людей, обраних невідомо ким, невідомо за якою процедурою, спираючись на «прагнення» неіснуючих «народних мас», проголосила на території регіону радянську республіку, яка проіснувала хіба що більше місяця. Також відомо, що на IV обласному з'їзді Рад представників від селянських Рад не було, внаслідок чого ліві есери відмовились увійти до складу Раднаркому ДКР.

Якщо говорити сухою мовою цифр, то слід узяти до уваги, що на той час «на території Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній проживало 7 млн людності, тобто четверта частина «підросійської» України, при цьому 5,5 млн становило сільське населення» [4, с. 10]. На думку іншого дослідника Я. В. Мотенка, «... 90 % населення Харківської губернії належали до селянського стану» [8, с. 2]. Посилаючися на дані Центрального статистичного управління Міністерства внутрішніх справ, відомий український історик О. П. Реєнт приводить такі цифри: населення дев'яти українських губерній у складі Російської імперії становило на 1 січня 1914 р. 32 638,6 тис. осіб, із них у сільській місцевості 27 682,4 тис., або 84,81 % населення [9, с. 194]. Тобто, біля 80 % населення, яке мешкало на території губерній, включених до складу Донецько-Криворізької республіки, взагалі не було представлено на доленосному з'їзді. Мабуть це і є «підтримка», але ніяк не «абсолютна».

Стосовно настроїв селянства регіону – яскраву оцінку їм дала катеринославська меншовицька газета «Наша боротьба», характеризуючи позицію селян-делегатів губернського з'їзду, який проходив 12–15 січня 1918 р. На думку автора статті Рудного, серед селян «живий інтерес до землі. Про інші політичні події слухають іноді уважно, іноді позіхаючи. У більшості нерозвинених селян прагнення

до українізації взагалі нема і їх мало цікавить це питання. Не цікавить їх і становище робітників, і якщо сам не заговориш, ніхто не запитає. До Червоної гвардії, особливо солдати-селяни ставляться презирливо і не розуміють, для чого вона існує. Що робить Рада, окрім здійснення земельних програм – їх мало цікавить» [10]. Ось такі настрої панували серед, нагадую, біля 80 % населення регіону.

Серед делегатів IV обласного з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів Донецького і Криворізького басейнів було, як відомо, 74 делегата з вирішальним голосом, з них 48 більшовиків, 19 есерів, 5 меншовиків і 2 безпартійних [11, арк. 3]. На думку пана В. В. Корнілова, за створення ДКР проголосувала фракція більшовиків у повному складі та два безпартійних [5, с. 165]. А за оцінкою П. Л. Варгатюка, «... пізніше деякі учасники з'їзду згадували, що створення республіки було справою очільників харківських, катеринославських і частини донецьких більшовиків, а для більшості партійних організацій воно стало зовсім несподіваним» [3, с. 91].

І знову сухі цифри. Як зазначив Д. Б. Яневський, «...На момент виходу з підпілля в березні 1917 р. вона (РСДРП(б) – О. П.) нараховувала приблизно 24 тис. свідомих бійців, у т. ч. 2 тис., власне, в Україні; у серпні лави українських більшовиків зросли до 33 тис. осіб, у т. ч. у складі партійного об'єднання Південно-Західного краю – 10 тис., обласного об'єднання Донецько-Криворізької області – близько 16 тис. осіб» [12, с. 135]. От така «абсолютна підтримка», розмови про яку викликають хіба що іронічну посмішку фахівців історичної науки. Воля населення, серед якого переважало українське селянство, взагалі не цікавила ініціаторів створення республіки. ДКР створювалася більшовицьким керівництвом регіону на чолі з Артемом з головною метою – відокремити Схід України від Української Народної Республіки та приєднати його до Росії. Більшовицька верхівка сприяла виникненню на території України осередків радянської державності з метою нейтралізації національно-визвольного руху, дезінтеграції українських земель, розчленування їх на окремі «республіки», підпорядковані єдиному центру.

Петроград й Москва проводили типову для загарбників політику «Поділяй та пануй» і навіть удосконалили її порівняно з царським урядом. Скрізь, для маскування справжнього стану речей, більшовицька верхівка направляла своїх емісарів, створювала «псевдонезалежні держави» на чолі з маріонетковими урядами. При цьому більшовики активно використовували соціальну демагогію, твердячи, насамперед, про необхідність шукати ворогів серед свого народу, а друзів – в особі російського пролетаріату. Більшовицька пропаганда нав'язувала масам «класовий підхід», вбивала у свідомість думку, що природне прагнення до самостійності України є нібито вигадкою буржуазних елементів.

Ці очевидні для неупередженого дослідника висновки, тим не менш, не сприймаються, і, підкреслюю, ніколи не будуть сприйняті ідеологами «руського мира». Слідом за «історичною книгою» В. В. Корнілова на шпальтах газети «Сегодня» з'являється стаття ще одного відомого фахівця щодо роз'яснення української історії О. О. Бузини «Донецкая республика: внезапно воскресшая мечта» [12]. До речі, за оцінкою В. В. Корнілова, «історик-ентузіаст» Олесь Бузина був одним з тих, хто «примусив» автора написати свою книгу.

На нашу думку, немає ніякого сенсу аналізувати ще одну історичну перлину О. О. Бузини, який повторює концепцію роботи В. В. Корнілова, доповнюючи її новими «креативними» підходами в оцінці діяльності історичних персоналій та подій початку 1918 р. Завдяки «високій» історичній культурі шоумена від політики, кожний з читачів може дізнатися про «національно заклопотаного літератора-порнографа» В. К. Винниченка, «одного з наймерзотніших діячів», «революційного маніяка», «напівбожевільного» М. О. Скрипника та інших. Але, незважаючи

на ці та інші нісенітниці, в статті ще одного «мрійника» відверто оголошується головна ідеологема сучасних федералістів. Аналізуючи сьгоднішні політичні реалії в Україні, О. О. Бузина підсумовує: «...Виявилось, що Донбас, який знаходиться не в географічному центрі, а на самому сході країни, в один прекрасний момент трансформує своє економічне переважання в політичне. Економіка перемогла етнографію та стала створювати нову реальність багатомовної і поліетнічної української нації, органічно вписаної у великий східнослов'янський руський світ...» [12]. Саме прагнення будь-якою ціною назавжди залишити Україну у «великому руському світі» і виступає головною метою сучасних послідовників справи Артема.

При знайомстві з роботами В. В. Корнілова, О. О. Бузини та інших сьгоднішніх «істориків» від політики формується чітке враження, що їх автори за визначенням не цікавляться ані працями визнаних вітчизняних фахівців, ані елементарним глуздом. Ці роботи є прикладом упередженого підходу до висвітлення одного з найдраматичніших розділів історії нашого народу. Будуючи політичну концепцію федералізації України, новітні «історики і публіцисти» висувають на перший план ідеологічні орієнтації, відповідно підбираючи під них історичні факти та аргументи. Це породжує певну упередженість, однобокість, тенденційність та декларативність висновків, веде до спалаху параісторичної фантастики, яскравим прикладом якої є книга В. В. Корнілова «Донецко-Криворожская республика. Расстрелянная мечта».

Бібліографічні посилання

1. **Андросчук О. В.** В. Чорновіл та ідея федералізації України: еволюція поглядів / О. В. Андросчук // Укр. істор. журн. – 2010. – № 1. – С. 25–29.
2. **Бузина О. О.** Донецкая республика: внезапно воскресшая мечта / О. О. Бузина // Сегодня. – 2011. – 15 окт.
3. **Варгатюк П. Л.** Донецько-Криворізька радянська республіка в оцінці В. І. Леніна / П. Л. Варгатюк // Сторінки політичної історії України : методичні рекомендації викладачам і студентам. – К., 1990. – С. 83–91.
4. **Гвоздик В. С.** Південь України в революції 1917 – початку 1918 років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. С. Гвоздик. – Запоріжжя, 2002.
5. **Корнілов В. В.** Донецко-Криворожская республика. Расстрелянная мечта / В. В. Корнілов. – Х., 2011.
6. **Кушнар'ов Є. П.** 100 років харківською землею / Є. П. Кушнар'ов. – Х., 2004.
7. **Мальгин А. В.** Украина. Соборность и регионализм / А. В. Мальгин. – Сімферополь, 2005.
8. **Мотенко Я. В.** Селянський рух в Харківській губернії (1917–1921 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Я. В. Мотенко. – Х., 2005.
9. **Реснт О. П.** Сільське господарство України в роки Першої світової війни / О. П. Реснт // Український селянин : зб. наук. пр. / за ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. – Черкаси, 2004. – Вип. 8. – С. 194–205.
10. **Рудний.** Из крестьянских настроений / Рудний // Наша борьба. Орган губернського комітета Екатеринославской организации РСДРП (объединенной). – 1918. – 17 янв.
11. ЦДАВО України. – Ф. 1822, оп. 1, спр. 2, арк. 32.
12. **Яневський Д. Б.** Загублена історія втраченої держави / Д. Б. Яневський. – Х., 2009.

Надійшла до редколегії 19.12.2011

УДК 94 (477. 63) «1927/1929»

Н. Р. Романець*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара***РОЛЬ РЕПРЕСІЙ У БОРОТБІ З СЕЛЯНСЬКИМ ОПОРОМ В УКРАЇНІ
(1927–1929 рр.)****Досліджено роль репресій у боротьбі з селянським опором в Україні у 1927–1929 рр.***Ключові слова:* селянство, куркульство, хлібозаготівлі, репресії, політика, ДПУ, органи юстиції.**Исследована роль репрессий в борьбе с сопротивлением крестьянства в Украине в 1927–1929 гг.***Ключевые слова:* крестьянство, кулачество, хлебозаготовка, репрессии, политика, ГПУ, органы юстиции.**The article is devoted to investigation of repressive campaign against the peasant resistance in Ukraine in 1927–1929.***Key words:* peasantry, kulaks, grain procurements, repressions, policy, GPU, justice bodies.

Тема протистояння влади і селянства у добу сталінської модернізації аграрного сектора протягом останніх років перетворилася на одну з провідних у вітчизняній історіографії. Важливість дослідження цієї проблеми зумовлена тим, що дозволяє спростувати низку міфів, що міцно вкоренилися в громадській думці українського суспільства. Один із стереотипів походить ще з радянських часів – про всенародну підтримку суцільної колективізації, інший – вже з доби незалежності – про безхребетність українського селянина, нездатність його до опору, що нібито й зумовило голодну катастрофу 1932–1933 рр. Між тим документи свідчать, що долю жорстокого двобою між більшовицькою державою і багатомільйонним селянством під час сталінської «революції згори» вирішили репресії – звична для Кремля зброя, вдало апробована в часи громадянської війни. У зв'язку з цим особливого значення набуває вивчення науковцями селянської лінії у репресивній політиці влади напередодні «великого перелому», окремі сюжети якої висвітлено у працях В. Данилова [3], Г. Капустян [6], В. Ченцова [14]. Метою ж представленої розвідки є дослідження ролі репресій у боротьбі з селянським опором під час першої хвилі «надзвичайщини» в українському селі у 1927–1929 рр.

Повернення влади до воєнно-комуністичних методів здійснення хлібозаготівель під час заготівельної кризи 1927/28 рр. зумовило опір селянського середовища. Якщо протягом 1924–1927 рр. органи ДПУ УСРР зафіксували лише 370 випадків куркульського терору [9, с. 1032], то під час хлібозаготівель 1927/28 р. їх кількість зросла до 538. Протягом наступної заготівельної кампанії 1928/29 р. на селі було зареєстровано вже 1 266 актів терору [5, с. 173]. Також у 1929 р. у республіці відбулося 100 масових виступів.

Наркомат юстиції УСРР визнавав, що якщо в 1927 р. терористичні акти «на ґрунті класової помсти» носили «одиничний і випадковий характер», то вже в 1928 р. спостерігалось «зростання цих випадків». Своєрідні «піки» терористичної активності «куркульських елементів» припадали на травень 1928 р., що було пов'язано «з посиленням тиску в зв'язку з хлібозаготівлею і кампанією самооподаткування», а також на жовтень–грудень 1928 р. [13, ф. 1, оп. 20, спр. 3001, арк. 9]

Найбільша кількість справ про «терористичні акти на ґрунті класової помсти» порушувалась у Правобережних округах України. «На першому місці за кількістю

й характером терористичної діяльності куркульства» знаходився Вінницький округ, на другому – Київський, на третьому й четвертому місці – Проскурівський, Шевченківський, Шепетівський. Зауважимо, що поняття «терористичні акти» органи юстиції республіки тлумачили досить широко. Проявами куркульського терору вважалися не лише «вбивства і замах на вбивство», підпали, але й «хуліганські дії», «загрози листами й усно», зрив зібрань [13, ф. 1, оп. 20, спр. 3001, арк. 9].

На «куркульський терор» репресивна система відповіла «червоним терором». У своєму виступі на республіканській нараді голів окружних судів і прокурорів у червні 1928 р. голова РНК УСРР В. Чубар так охарактеризував політику органів юстиції у цьому напрямі: «Ми повинні застосовувати наш закон, а коли потрібно, то й складати нові закони для того, що б не давати поширюватися ворожій роботі, а, навпаки, знищувати її» [5, с. 182].

Тому вже 23 січня 1928 р. заступник голови ОДПУ Г. Ягода направив до повноважних представництв губвідділів ОДПУ розпорядження з вимогою телеграфно повідомляти Інформаційний відділ ОДПУ про «виникнення групових або масових антирадянських виступів...у зв'язку з хлібозаготівлями». Слідство за цими справами мали вести виключно органи ОДПУ, притягуючи до відповідальності, «як керівників виступів, так і осіб, які своїми незаконними діями викликали невдоволення населення». Усі справи про контрреволюційні виступи передбачалося передавати до колегії ОДПУ. Одночасно органи держбезпеки повинні були здійснити чистку низового апарату від саботажників «міроприємств уряду» [10, с. 159].

На початку січня 1929 р. до боротьби з «куркульським терором» долучилося й Політбюро ЦК ВКП(б), ухваливши постанову, яка зобов'язала органи юстиції «забезпечити максимальну швидкість здійснення репресій щодо куркульських терористів». Також було визнано доцільним публікувати інформацію про «акти нападу на радянських, партійних і інших робітників на селі» з одночасним оприлюдненням відомостей про застосування репресій [10, с. 491].

Реакція партійного керівництва України на вказівку Кремля була миттєвою. «Телеграму ЦК ВКП(б) у зв'язку з посиленням куркульського терору» розглянули на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 15 січня 1929 р. Керівникам ДПУ і Наркомату юстиції УСРР, В. Балицькому і В. Порайко відповідно, доручили «підготувати матеріал по цьому питанню» із заслуховуванням «на найближчому засіданні ПБ ЦК». Не залишилися осторонь від боротьби з «куркульським терором» і радянські органи. Вони мали «проробити питання про особисте страхування робітників низового радянського і партійного апарату та апарату громадських організацій і внести на Політбюро». Також по радянській лінії передбачалося підготувати директиву «про термінову і переважну виплату страхової премії потерпілим «від підпалів на селі» [13, ф. 1, оп. 6, спр. 163, арк. 19]. А вже 25 січня 1929 р. Політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши доповідь В. Балицького і В. Порайко, ухвалило рішення «посилити застосування найсуворіших заходів кари в судовому порядку» до проявів «куркульського терору» [13, ф. 1, оп. 6, спр. 163, арк. 24].

Між тим партійне керівництво республіки не лише ретельно виконувало репресивні вказівки Кремля, але й проявляло ініціативу. Так, на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У від 19 березня 1929 р. була озвучена пропозиція «про встановлення колективної відповідальності заможної групи села на випадок підпалу», яка явно нагадувала систему покарань доби воєнного комунізму. Проте вище партійне керівництво республіки її відхилило, вкотре запропонувавши «застосувати більш суворі судово-карні заходи на підставі існуючих законів» у районах, «де терористичні акти мають широке розповсюдження». Для «винних у підпалах та їхніх співучасників, підмовників тощо» встановлювалася не лише кримінальна, але й матеріальна відповідальність [13, ф. 1, оп. 6, спр. 163, арк. 62].

Принагідно зауважимо, що Прокуратура республіки активізувала боротьбу з «куркульським терором» ще до появи постанови Політбюро ЦК ВКП(б) від 3 січня 1929 р. Уже 4 грудня 1928 р. була видана директива, у якій перед окрпрокурами ставилося завдання прискорити слідство у справах про терористичні акти «проти представників влади та громадських організацій на селі, окремих сільських активістів». Установлювалося, що «про всі справи, пов'язані з терористичними актами», потрібно негайно, з моменту «виникнення» повідомляти Прокуратуру республіки і туди ж направляти копії обвинувачуваних висновків у цих справах «з короткою доповіддю прокурора про те, чи вважає він за доцільне слухати такі справи в надзвичайних сесіях, чи в прилюдному суді» [4, ф. 1518, оп. 1, спр. 5, арк. 22].

Під час розгляду справ про теракти застосовувалася процедура розгляду політичних справ. Після закінчення слідства «терористична справа» заслуховувалася на бюро або секретаріаті окружкому партії. Нерідко процедура зводилася до формального опитування членів окружкому. Окружком визначав, у якому порядку буде розглядатися справа: звичайному чи надзвичайному, а також «рекомендував» міру соціального захисту щодо терористів. Приміром, 26 лютого 1929 р. бюро Дніпропетровського окружкому КП(б)У, розглянувши справу мешканців села Богуслава Павлоградського району М. Надточія, Ф. Надточія, І Яковлева, І. Гузя, Ф. Кузьменка і П. Баклєнка, яких звинувачували у вбивстві комсомольця Бойка і замаху на вбивство кандидата партії Лук'яненка, ухвалила рішення:

«1. Справу слухати у надзвичайному порядку Надзвичайною сесією облсуду.

2. Застосувати до керівників терористичного акту і активних вбивць вищу міру соціального захисту – розстріл» [4, ф. 1518, оп. 1, спр. 5, арк. 67].

26 червня 1929 р. Дніпропетровський окружком рекомендував застосувати аналогічну міру соціального захисту щодо мешканця села Олександрівки Васильківського району Йосипа Бондаренка, звинуваченого у підпалі хати голови сільради Ольховича і соломи старшого виконавця Шевченка, скоєного у грудні 1928 р. [4, ф. 1518, оп. 1, спр. 5, арк. 119].

Паралельно органи ДПУ почали вилучення «потенційних терористів». До них, як правило, зараховували тих селян, які відкрито висловлювали невдоволення новою податковою і хлібозаготівельною політикою влади, а також оскаржували дії місцевих можновладців. Гострі висловлювання селян на адресу членів сільрад, податкових комісій чекісти кваліфікували, як «заходи, спрямовані на підготовку терористичної страти активістів села» [1, арк. 114], притягуючи «винних» до кримінальної відповідальності за статтею 54-11 КК, яка встановлювала покарання за «організаційну діяльність, спрямовану на підготування або вчинення» контрреволюційних злочинів, а також за участь у контрреволюційній організації. Саме за цим зразком Дніпропетровський окрвдділ ДПУ сфабрикував справу мешканців села Дебальцево Васильківського району Ф. Берковського, Г. Магали, М. Берковського і В. Берковського, «провина» яких полягала у тому, «що ця група вела серед селян антирадянську агітацію, організовувала нелегальні збори, на яких обговорювалися питання про несплату єдиного сільськогосподарського податку, засобів і методів знизити такий, а також протидії іншим кампаніям і тероризування активу бідноти і громадських працівників» [1, арк. 73]. На підставі таких звинувачень 1 квітня 1929 р. Надзвичайна сесія Дніпропетровського окрсуду, застосувавши статті 54-10 і 54-11, засудила Ф. Берковського до 8 років позбавлення волі, Г. Магалу – до 5 років, М. Берковського і В. Берковського – до 3 років [1, арк. 114].

Після запровадження у травні 1929 р. «надзвичайних методів хлібозаготівель» органи ДПУ і юстиції розгорнули активну боротьбу з новим типом терористів – селянами, які чинили опір заготівельникам. Так, 15–16 жовтня 1929 р. Надзвичайна сесія Старобільського окружного суду засудила до різних термі-

нів позбавлення волі (від 6 місяців до 1 року) М. І. Шаповаленка, М. А. Хамчич, Р. М. Гесенка та ще сімох жителів села Байдівка Старобільського округу за перешкоджання «місцевим органам влади вилучати майно у злісних нездатчиків державі залишків хліба», за учать у масовому безладді та підбурюванні односельчан до непокори владі [2, с. 118]. Більш суворо за опір представникам влади, які здійснювали вилучення «майна для подальшого розпродажу за невиконання плану хлібозаготівель», покарали селянку А. Я. Тарасенко з села Кирнасівка Тростянецького району Вінницької області. Її злочин кваліфікували за ст. 16, 54-8 КК УСРР, засудивши «до позбавлення волі терміном на 10 років із суворою ізоляцією з поразкою в правах на 5 років та конфіскацією всього належного їй майна» [2, с. 122].

У тих випадках, коли органам юстиції не вдавалося притягнути до кримінальної відповідальності «терористів» через відсутність необхідних доказів провини, окрпрокурори зверталися до окрвідділів ДПУ з «пропозиціями» зібрати матеріал проти цих «соціально-небезпечних елементів» і застосувати щодо них адміністративну висилку. Приміром, після виправдання на судовому процесі мешканців села Вейсбахівки Турівського району М. Лата, С. Стрельця, Я. Щура та І. Лата, яких звинувачували «в намірі на вбивство голови сільради Перепелиці», Прилуцький окрпрокурор запропонував місцевому окрвідділу ДПУ «порушити клопотання про адміністративну висилку всіх зазначених осіб» [12, ф. 24, оп. 13, спр. 53, арк. 106]. Зазначимо, що в рамках кампанії по боротьбі з куркульським терором органи ДПУ УСРР вилучили з українських сіл і вислали за межі республіки у 1927/28 р. «2 381 особу злочинного елементу, а в 1928/29 р. – 4 980 осіб» [5, с. 184].

Нерідко вирокі щодо «терористів» ґрунтувалися виключно на специфічних доказах провини, а саме, що звинувачений належав до «класово-ворожих елементів – куркулів або заможників», «вороже ставився до заходів радвлади» і мав погані стосунки з жертвою теракту – сільським активістом. Приміром, 1 квітня 1929 р. Роменський окрсуд засудив до 10 років позбавлення волі селянина М. Шепітько за скоєння теракту (поранення) проти уповноваженого сільради з хлібозаготівель Лук'янця лише «на підставі стосунків, які були поміж» ними. 28 травня 1929 р. Кримінально-касаційна Колегія Найвищого суду УСРР скасувала вирок окрсуду, визнавши, що його «обґрунтовано майже цілком на здогадках», і справу М. Шепітька закрила. Партійне керівництво Роменського округу розцінило такі дії Найвсуду, «як судову помилку або показчик класової сліпоти товаришів, що розглядали справу». Особливо розлютило партійних очільників Роменщини те, що Найвсуд республіки визнав «закинуте Шепітькові обвинувачення не доказаним (бач, не піймали, як стріляв за руку». Як наслідок, бюро Роменського окружного ухвалило постанову і звернулося до ЦКК КП(б)У з доповідною запискою, у якій вимагало, щоб «таких наслідків по справам, маючим політичне, громадське значення було якнайменш в органах, здійснюючих революційну законність диктатури пролетаріату» [12, ф. 24, оп. 13, спр. 54, арк. 204].

До питання боротьби «з проявами куркульського терору і шкідництва» партійне керівництво держави знову повернулося під час нової хлібозаготівельної кампанії 1929/30 р., активізувавши діяльність карально-репресивних органів у цьому напрямі. Аргументації дотримувалися традиційної – збільшення куркульських терористичних актів. З початку хлібозаготівельної кампанії у липні і до 4 листопада 1929 р. органи ДПУ зафіксували 142 антирадянських проявів в українському селі: 11 вбивств, 9 поранень, 78 підпалів, 14 замахів, 28 побиття і 2 випадки майнового шкідництва, а також 1 масовий виступ [10, с. 743–744]. Тому постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 20 вересня 1929 р. зобов'язала органи прокуратури і ДПУ «посилити репресивні заходи і провести декілька показових проце-

сів» проти шкідників і терористів з куркульським походженням [13, ф. 1, оп. 6, сапр. 165, арк. 54].

Нові акценти у «антитерористичній» репресивній діяльності органів ДПУ розставив циркулярний лист ОДПУ СРСР, направлений до повноважних представництв і начальників окружних відділів ОДПУ наприкінці вересня 1929 р. Ця директива вимагала від чекістського апарату посилити роботу «з попередження терору, групових та масових виступів і ставилося чергове завдання – виявити «антирадянське підпілля», але й надавався необхідний для цього інструмент: відтоді «погрози, замахы, агітація за виступи, повстанська агітація, анонімки і листівки, спроби виступів» кваліфікувалися не інакше, як «призвістки терору і відкритих виступів» [10, с. 701]. У зв'язку з цим від органів держбезпеки вимагали посилити інформаційну діяльність щодо антирадянського куркульського підпілля в селі, а також негайно робити оперативні висновки.

На наш погляд, цей циркуляр створив підґрунття для широкого застосування статті 54-10 КК УСРР проти селян, які відкрито висловлювали невдоволення новою хлібозаготівельною і податковою політикою влади. Таким чином, напередодні «великого перелому» з українського села вилучали нелояльні елементи, які, на думку Кремля, становили потенційну загрозу командно-репресивній системі, оскільки могли очолити акції спротиву компартійній владі. Показово, що це визнала навіть Колегія Наркомату юстиції УСРР на своєму засіданні 1 січня 1930 р., ухваливши резолюцію, у якій стверджувалося, що окружні суди засуджували «не за дійсну контрреволюційну акцію, а лише для того, щоб ізолювати певні елементи, нерідко без урахування підстав для цього» [12, ф. 8, оп. 14, спр. 294, арк. 4].

Окрему увагу циркуляр приділив порядку розгляду справ з «сільської контрреволюції», визначивши юрисдикцію судових і позасудових органів. Так, у судовому порядку мали розглядатися «справи про відкриті антирадянські виступи на селі (групові і масові виступи, зриви кампаній і зборів)», а також про одиночні теракти. Всі ж «справи з попередження антирадянських виступів на селі і справи про контрреволюційні організації (у тому числі й терористичні), як і раніш, передавалися «на позасудовий розгляд» [10, с. 702].

Остаточню розв'язала руки карально-репресивним органам директива Політбюро ЦК ВКП(б) від 3 жовтня 1929 р., яка «доручила ОДПУ і НКЮОстам РСФРР і УСРР застосовувати рішучу і швидку репресію аж до розстрілу проти куркулів, що організують терористичні напади на радпрацівників та інші контрреволюційні виступи». Репресивні заходи дозволялося реалізовувати як у судовому порядку, так і у позасудовому: «в окремих випадках, коли потрібна особлива швидкість, карати через ДПУ» [10, с. 704]. А 9 жовтня 1929 р. ОДПУ СРСР запропонувало механізм прискорення репресій: створити «Трійки при ПП ОДПУ у найголовніших хлібозаготівельних областях», у тому числі в Україні. Термін їх діяльності визначався у три місяці. Трійки повинні були узгоджувати вироки з областковими ВКП(б) [10, с. 732].

Як свідчить телеграма заступника голови ОДПУ СРСР Г. Ягоди від 11 жовтня 1929 р., Політбюро ЦК ВКП(б) ініціативу ОДПУ частково підтримало. Директива Г. Ягоди вимагала від місцевих чекістів проведення слідства по «терористичних справах» «у прискореному порядку». «Справи, які вимагали застосування негайної репресії», мали спочатку розглядати на місці ПП ОДПУ, які узгоджували з крайовими комітетами ВКП(б) заходи покарання і надсилали до Москви для позасудового розгляду» [6, с. 31–32].

Виконуючи настанову центральної влади про активізацію боротьби з куркульським терором, окружні суди почали штампувати справи, перетворюючи звичайні побутові злочини, «зокрема бешкетування», «на злочини контрреволюційні» – терористичні акти. Так, 12 жовтня 1929 р. Харківський окрсуд засудив «за арт. 54-8 КК до найвищого заходу соціоборони» обвинуваченого Радько лише

за те, що «п'яний Радько, тримаючи щось у руках, чіплявся до голови сільради чужого села Репка, вряд чи знаючи, що він голова сільради». А Полтавський окрсуд 21 вересня 1929 р. застосував «терористичну статтю» 54-8 до селян «Волошина та інш.», які «пиячили в пивній, ображаючи членів комісії сприяння хлібозаготівлі, і, нарешті, в п'яному стані, підійшовши до сільради, вчинили бешкет» [16, с. 767]. Тому у 1929 р. Кримінально-касаційна колегія Найвищого суду УСРР досить часто перекваліфіковувала справи з 54-8 статті на статтю 70 КК УСРР, яка встановлювала покарання «за хуліганські дії на підприємствах, в установах і в громадських місцях» [11, с. 100].

Статистичні дані Наркомату юстиції УСРР засвідчують, що протягом 1927–1929 рр. кількість притягнутих до кримінальної відповідальності «терористів» постійно зростала. Так, якщо у 1927 р. у республіці за терористичні акти було засуджено 25 осіб, то у 1928 р. – вже 70 осіб, із яких 67 осіб було притягнуто до кримінальної відповідальності «за арт. 54-8 КК за теракти, вчинені на селі». У 1929 р. українські суди покарали вже 617 «терористів», із яких 593 осіб скоїли злочин у сільській місцевості [17, с. 409–410].

Реакцією репресивно-каральної системи на невдоволення селянства «воєнно-комуністичною» хлібозаготівельною і податковою політикою влади стала активізація боротьби з антирадянською агітацією. Так, директивний лист Наркомату юстиції УСРР від 25 січня 1928 р. кваліфікував як антирадянську агітацію виступи куркулів проти самообкладання, санкціонувавши притягнення їх до кримінальної відповідальності за ст. 67 КК УСРР, яка передбачала покарання у вигляді позбавлення волі на строк не менше 6 місяців. У тих випадках, коли «контрреволюційні агітатори» закликали до «відкритого опору та бійки урядових осіб», їх мали карати за ст. 19 і 69-2 КК УСРР. Слідство у справах «контрреволюційних агітаторів» повинно було тривати не більше трьох днів, а самі «справи заслуховувалися в судах негайно». У тих випадках, коли «контрреволюційна робота проводилася таємно, і вона за різними причинами не могла бути предметом прилюдного слухання» у суді, до агітаторів рекомендувалося застосовувати «адміністративне вислання через Особливу нараду при Колегії ДПУ УСРР за матеріалами окривдлілв ДПУ в установленому порядку» [4, ф. 1518, оп. 1, спр. 3, арк. 11].

Управління Сновської райміліції та розшуку Чернігівської округи у березні 1928 р. повідомляло, що «за агітацію проти самообкладання віддано [під суд] 39 осіб по 12 справам, з них засуджено 23 чоловіки, ув'язнено 15 чоловік» [8, с. 26]. У Кам'янецькому районі на Проскурівщині протягом 1928 р. за 67 ст. КК «було заведено по окрсуду 17 справ, по яких було засуджено: 10 до позбавлення волі, 11 до позбавлення волі умовно, 10 – виправдано». Більшість засуджених складали «селяни-середняки». Серед репресованих були навіть «чотири члени КНС» і один вчитель, «до якого пристосовано позбавлення волі на 6 місяців із заборonoю вчителювати». Щодо куркулів, проти яких у першу чергу спрямовувався репресивний удар, то їх серед репресованих нараховувалося лише п'ятеро. Притягнення до кримінальної відповідальності «соціально близьких» селян Кам'янецький окривконком пояснював «впливом куркульських елементів» [7, с. 71].

Усього протягом 1927 р. органи юстиції розглянули 26 справ «про контрреволюційну агітацію і пропаганду», у 1928 р. – вже 174 справи, а у 1929 р. – 440 справ [15, с. 100]. За висновками Кримінально-касаційної Колегії Найвищого суду УСРР, у цей період окреслилася тенденція, коли окружні суди кваліфікували як «контрреволюційну агітацію» «лише окремі вигуки незадоволення тими чи тими заходами, образу представників влади, членів різних комісій, відмовлення від здачі та продажу хліба тощо». Унаслідок цього Найвсуд республіки досить часто «касував і закривав справи за арт. 54-10 КК». Приміром, 23 квітня 1929 р. Кримінально-касаційна Колегія Найвсуду УСРР закрила справу селянина Губіна,

засудженого 1 березня 1929 р. Кременчуцьким окрсудом, «заснавивши, що слова засудженого «хліба нема, а на нема й суду нема», не можна вважати за агітацію проти хлібозаготівлі» [16, с. 768].

У свою чергу, подібна практика Найвищого суду УСРР викликала невдоволення місцевих органів юстиції, які використовували показові процеси над «злісними нездатчиками хліба – агітаторами в селах, на місці скоєння злочину» для прискорення темпів хлібозаготівельної кампанії. Приміром, Проскурівський окрпрокурор і голова окрсуду вважали, що «закриття справи в корні підриває авторитет усієї суми заходів і майбутню заготовку» [12, ф. 24, оп. 13, спр. 54, арк. 143].

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що у 1927–1929 рр. для ліквідації селянського опору влада задіяла як надзвичайні органи – ДПУ УСРР, так і органи юстиції. Учасників активного спротиву, так званих «терористів», притягували до кримінальної відповідальності, застосовуючи «терористичну статтю» 54-8 КК УСРР. Однак, у тих випадках, коли по справі проходило декілька осіб, слідчі створювали «контрреволюційні організації», що дозволяло висунути додаткові звинувачення за статтею 54-11. Селян, що висловлювали невдоволення новою податковою та хлібозаготівельною політикою більшовиків, звинувачували у «контрреволюційній агітації». У цілому, стаття 54-10 КК УСРР виявилася для компартійної влади зручним інструментом для поступового вилучення з українського села напередодні «великого перелому» нелояльних елементів, які, на думку Кремля, становили потенційну загрозу командно-репресивній системі, оскільки могли очолити акції спротиву компартійній владі. Привертає увагу той факт, що на відміну від місцевих органів юстиції, які швидко перебудували свою роботу відповідно до нового курсу влади, усвідомивши, що «під час війни мовчать закони», а тому почали масово штампувати справи «терористів» і «контрреволюційних агітаторів», не обтяжуючи себе доведенням провини підсудних, Найвищий суд республіки намагався певний час діяти в рамках «революційної законності», а тому скасовував найбільш одіозні судові рішення.

Бібліографічні посилання

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Дніпропетровськ. – Ф. к. с., спр. П – 26 275.
2. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: анотований довідник / упоряд. В. М. Даниленко (відп. упорядн.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. – Л., 2010.
3. Данилов В. П. Введение (Истоки и начало деревенской трагедии) / В. П. Данилов // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Документы и материалы : в 5 т. / Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М., 1999.
4. Державний архів Дніпропетровської області.
5. Єрмак О. П. Здійснення ленінської політики обмеження і витіснення капіталістичних елементів міста і села на Україні в 1927–1929 рр. : дис.... канд. іст. наук / О. П. Єрмак. – К., 1974.
6. Капустян Г. Т. «Надзвичайщина» та селянський опір в Україні (кінець 1920-х рр.) / Г. Т. Капустян // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 31. – К., 2005. – С. 21–34.
7. Коллективизация і голод на Україні, 1929–1933 / АН України. Інститут історії України та ін.; упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; відп. ред. С. В. Кульчицький. – К., 1992.
8. Реабілітовані історією : у 27 т. Чернігівська область / упоряд.: О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко, О. І. Железна. – Кн. 1. – Чернігів, 2008.
9. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы : в 4 т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М., 2000. – Т. 2.
10. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Документы и материалы : в 5 т. / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М., 1999. – Т. 1.

11. Уголовное законодательство СССР и союзных республик : сб. (Основные законодательные акты) / под ред. Д. С. Карева; сост.: Е. М. Ворожейкин, О. И. Гацехо, Е. Д. Даманина, Ю. Г. Трещетников, О. Ф. Шишов, А. М. Яковлев. – М., 1957.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
14. **Ченцов В. В.** Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов. – Тернопіль, 2000.
15. Червоне право. – 1930. – № 3.
16. Червоне право. – 1930. – № 18–19.
17. Червоне право. – 1931. – № 9–10.

Надійшла до редколегії 27.12.2011

УДК 94(477).316.334 «1950/1965»

О. Ф. Нікілєв

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНИЙ СТАН УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА: РЕАЛІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ 1950-х – СЕРЕДИНИ 1960-х рр.

Висвітлено реалії житлово-комунального стану села, рівень забезпеченості сільських населених пунктів елементарними досягненнями цивілізації.

Ключові слова: українське село, житлово-комунальний стан, електрифікація, радіофікація, телефонізація, транспортне сполучення.

Освещены реалии жилищно-коммунального состояния села, уровень обеспеченности сельских населенных пунктов элементарными достижениями цивилизации.

Ключевые слова: украинское село, жилищно-коммунальное состояние, электрификация, телефонизация, радиофикация, транспортное сообщение.

It is considered the leaven-comunitiv situation of the village, the level of the garahting the village populated placis by the ekementery civilization.

Key words: Ukrainian village, leaven-comunitive situation, electrification, telephonisation, radiofication, transport junction.

Проблема житлово-комунального розвитку села не є пріоритетною у дослідженнях вітчизняних істориків. Саме тому цей аспект аграрної історії не знайшов належного висвітлення і до сих пір багато в чому залишається на рівні досить спрощеного розуміння. І хоча з цієї проблеми є публікації І. В. Рибак, який зробив спробу розглянути соціальну інфраструктуру села за роки радянської влади [5; 6], та з'явилися дослідження на рівні статей ряду науковців, де розглядаються певні складові даної проблеми [1; 15], історіографія її залишається досить обмеженою. Тож саме стан вивчення проблеми і зумовив вибір її в якості предмета дослідження.

Нове керівництво СРСР, що очолило у 1953 р. державу після смерті Й. Сталіна, проголосило політику потужного піднесення сільського господарства. Проте, кошти, що виділялися для цього впродовж дванадцяти років її здійснення, з 1953 по 1965 рр., спрямовувалися не на комплексний розвиток села як цілісної соціально-економічної системи, важливої складової суспільства, а лише на розвиток матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва. Вирішення соціальних, побутових, культурних проблем за традицією попереднього пері-

11. Уголовное законодательство СССР и союзных республик : сб. (Основные законодательные акты) / под ред. Д. С. Карева; сост.: Е. М. Ворожейкин, О. И. Гацехо, Е. Д. Даманина, Ю. Г. Трещетников, О. Ф. Шишов, А. М. Яковлев. – М., 1957.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
14. **Ченцов В. В.** Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов. – Тернопіль, 2000.
15. Червоне право. – 1930. – № 3.
16. Червоне право. – 1930. – № 18–19.
17. Червоне право. – 1931. – № 9–10.

Надійшла до редколегії 27.12.2011

УДК 94(477).316.334 «1950/1965»

О. Ф. Нікілєв

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНИЙ СТАН УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА: РЕАЛІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ 1950-х – СЕРЕДИНИ 1960-х рр.

Висвітлено реалії житлово-комунального стану села, рівень забезпеченості сільських населених пунктів елементарними досягненнями цивілізації.

Ключові слова: українське село, житлово-комунальний стан, електрифікація, радіофікація, телефонізація, транспортне сполучення.

Освещены реалии жилищно-коммунального состояния села, уровень обеспеченности сельских населенных пунктов элементарными достижениями цивилизации.

Ключевые слова: украинское село, жилищно-коммунальное состояние, электрификация, телефонизация, радиофикация, транспортное сообщение.

It is considered the leaven-comunitiv situation of the village, the level of the garahting the village populated placis by the ekementery civilization.

Key words: Ukrainian village, leaven-comunitive situation, electrification, telephonisation, radiofication, transport junction.

Проблема житлово-комунального розвитку села не є пріоритетною у дослідженнях вітчизняних істориків. Саме тому цей аспект аграрної історії не знайшов належного висвітлення і до сих пір багато в чому залишається на рівні досить спрощеного розуміння. І хоча з цієї проблеми є публікації І. В. Рибак, який зробив спробу розглянути соціальну інфраструктуру села за роки радянської влади [5; 6], та з'явилися дослідження на рівні статей ряду науковців, де розглядаються певні складові даної проблеми [1; 15], історіографія її залишається досить обмеженою. Тож саме стан вивчення проблеми і зумовив вибір її в якості предмета дослідження.

Нове керівництво СРСР, що очолило у 1953 р. державу після смерті Й. Сталіна, проголосило політику потужного піднесення сільського господарства. Проте, кошти, що виділялися для цього впродовж дванадцяти років її здійснення, з 1953 по 1965 рр., спрямовувалися не на комплексний розвиток села як цілісної соціально-економічної системи, важливої складової суспільства, а лише на розвиток матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва. Вирішення соціальних, побутових, культурних проблем за традицією попереднього пері-

оду не вважалося важливим. У цьому ж руслі діяли і самі господарства, від яких вимагалось насамперед підвищення економічних показників, які через це також зазначені питання не ставили у розряд пріоритетних. До того ж, через недостатність своїх бюджетів, вони були неспроможні без допомоги держави вирішувати належним чином соціальні, культурні, духовні потреби своїх працівників.

Як результат, ця сфера розвитку села знаходилася у занедбаному стані. На селі, як і в місті, проблема житла на той час стояла дуже гостро. Будівництво і ремонт помешкань на відміну від міста, де це робилося державою, селяни здійснювали власними руками і власним коштом, причому завжди не вистачало ані коштів, ані робочих рук. Тому житлово-комунальні умови у колгоспах та радгоспах залишалися надзвичайно складними. Навіть на середину 1950-х рр. частина їхніх працівників продовжувала мешкати у непридатних для цього приміщеннях. Так, у 1953 р. у низці районів Дніпропетровської області селяни у якості житла використовували напівземлянки [8, арк. 25, 26]. У 1955 р., за інформацією голови Путивльського райвиконкому Чернігівської області, поданої до уряду і ЦК Компартії республіки, у їхньому районі 50 сімей колгоспників мешкало у землянках [5, с. 129].

Село ж на той час являло собою зосередження споруд, переважно зведених у другій половині XIX – на початку XX ст., або, в кращому разі у 1920-х рр., коли спостерігалось його економічне піднесення. Це були традиційні селянські житла, які характеризувалися оптимальним поєднанням таких категорій, як теплозбереження і площа приміщення, при максимальному застосуванні місцевих будівельних матеріалів, які виявили в цьому найбільшу функціональність. Вони прямокутні у плані, глинобитні, з лампача (складовими його були глина і солома), дерев'яні (у лісових та лісостепових районах), переважно однокімнатні будинки з невеликими однорамовими вікнами та з глиняною долівкою. Тільки на кінець 1950-х рр. кількість їх у загальному складі помешкань хоч і повільно, але дещо зменшується. Так, у 1959 р. на 100 сімей колгоспників припадало 157 жилих кімнат, у 1964 р. це співвідношення становило відповідно 100 : 177 [9, арк. 15]. Укриті хати були переважно соломою та очеретом. При цьому у більшості з них така покрівля потребувала заміни, бо була вже трухлявою, поточеною горобцями, які у стрісі робили свої гнізда, через що та втратила свої водотривкі властивості, протікала і мала непривабливий вигляд.

Будучи напряду пов'язаною з матеріальним статком селян, проблема якості їхнього житла у цей період вирішувалася вкрай незадовільно. Так, якщо на початок 1950-х рр. 86 % сімей жителів села мешкали у глинобитних, дерев'яних та лампачних хатах, 94 % – у хатах під соломою та очеретом, при цьому лише 4 % їхніх осель мали дерев'яну підлогу (хоча б частково) [6, с. 95], то на кінець десятиріччя ситуація мало змінилася на краще. Так, у 1959 р. глинобитні, лампачні та дерев'яні хати, навіть за офіційними даними, становили 77 %, помешкання з солом'яними і очеретяними дахами – 71 % [6, с. 124].

Зручності для проживання в таких житлах були вкрай обмеженими. Так, через свою конструкцію вони слугували селянам одночасно і кухнею, і їдальнею, і вітальнею, і спальнею, і місцем для проведення урочистих та сумних подій, коли збиралося досить багато народу. У той самий час, у певну пору року вони регулярно перетворювалися на притулок для новонародженого молодняка великої рогатої худоби, овець тощо. В якомусь із кутків їх утримували упродовж декількох тижнів, доки вони не підростали і доки погодні умови не дозволяли перемістити їх уже у призначене для них місце. Це, безумовно, породжувало антисанітарію, у приміщенні при цьому був неприємний запах від перебування худоби та їхніх випорожнень.

Для обігріву житла слугувала піч, що розташовувалася найчастіше посеред кімнати для оптимальнішого використання тепла, що випромінювалося нею. Па-

ливним матеріалом слугувало не вугілля. Для села це була недосяжна мета та велика розкіш з огляду на ціну та неможливість купівлі і складність його доставки. Адже воно знаходилося на міжрайонних товарних базах, тобто у місцях, де були залізничні колії і куди можна було здійснити доставку вагонів з вугіллям. Звідти воно розвозилося за десятки кілометрів по селах районів, віддалених від залізниці. При цьому не централізовано, а самовивозом. Тому забезпечення вугіллям для працівників села перетворювалося на справжню епопею по діставанню машин, вистоюванні у черзі на базах для заповнення документів, оплаті отриманого, навантаженні вугілля і перевезенні його до двору, а потім – перенесення до місця, де воно зберігалось упродовж року. Сама процедура від отримання транспорту і до привезення вугілля до двору продовжувалася від двох діб і більше, залежно від відстані між селом і базою та від погоди і стану доріг. Про газове опалення годі було й думати. Початок газифікації села було покладено лише в 1961 р. і на 1965 р., за офіційними даними, газ було підведено лише до 160 тис. хат [3, с. 500].

Тому село широко використовувало традиційні для себе види палива – соломю, кукурудзяне та соняшникове бадилля, лушпиння з соняшnikового насіння, обчухрані кукурудзяні качани, сухий кізяк у натуральному вигляді або, для отримання більшого жару, змішаний з глиною і висушений у вигляді брикетів (у степовій місцевості), деревину та гілля (у лісовій зоні). До цього слід додати таку важливу особливість сільського побуту, як відсутність у селянських помешканнях холодного і гарячого водопостачання, а також – знаходження місць санітарно-гігієнічного призначення поза межами жилих приміщень. До того ж останні часто були не обладнані або примітивно обладнані, що особливо ускладнювало користування ними у дощову, холодну пору року, особливо взимку, у нічний час.

У сільській місцевості можливості для користування навіть холодною водою були досить обмеженими. Через відсутність водогонів селяни змушені були носити воду з колодязя або з річки, збирати дощову воду.

Узагалі, держава проблемою водогінного забезпечення села не переймалася. Через це навіть у 1965 р., за офіційними даними, лише 3 % сільського населення мали можливість користуватися водою з водопроводу [9, арк. 22]. Проте й це переважно стосувалося мешканців селищ та районних центрів, а не колгоспів. До того ж поняття «користування водогоном» означало лише проведення його по вулиці і встановлення впродовж неї, залежно від довжини, однієї або декількох колонок, а не підведення труб хоча б у двір, не говорячи вже про встановлення водопостачання в самому будинку. І це в той час, коли в містах навіть думки не мали, що може бути якимось інакше.

На селі ж було чимало населених пунктів, де через різні природно-геологічні причини можливості для риття колодязів були обмежені. Тому там часто робили один колодязь на декілька десятків дворів. Люди мусили ходити по воду декілька сотень метрів, що обмежувало можливість користування нею. Були території (скажімо, Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Херсонська області), де селяни через дефіцит води взагалі змушені були її завозити і за кожну цистерну платити. Зберігалася така вода у спеціальних ємностях, від чого вона частково втрачала свої якості. Користування ж такою водою нерідко призводило до порушень санітарної гігієни і серйозних інфекційних захворювань. Так, наприклад, у Одеській області у 1963 р. в одному з районів через це трапилося 5 випадків захворювання на черевний тиф, у 1964 – ще у двох вже 16 випадків [9, с. 22]. Стан і якість забезпечення селянських помешкань водою визначали відповідний ступінь користування нею, вносили в цю складову побуту сільських жителів певні обмеження.

У цьому ж ряду стояла і проблема освітлення населених пунктів та помешкань у них, яку місто не знало вже з часів закінчення війни. Село ж, у своїй осно-

вній більшості, до середини 1960-х рр. користувалося газовими лампами. На середину 1950-х рр. в Україні було електрифіковано лише 3 712 колгоспів [6, с. 139], або приблизно 11,3 % їх загальної кількості. Проте навіть у цих господарствах ситуація була далекою від ідеалу. Справа в тому, що статистичні документи фіксували не рівень електрифікації, а лише сам її факт. Тому, якщо колгосп хоч якоюсь мірою використовував електроенергію, а саме, хоча б один електродвигун у ньому працював або світила хоча б одна лампочка, таке господарство вже вважалося електрифікованим. Тобто у більшості випадків це був лише формальний факт. Тому офіційні документи часто говорили, приховуючи таку «електрифікацію», що переважна більшість колгоспів використовувала електроенергію для освітлення виробничих будівель [13, арк. 3]. У цей період лише в 11,8 % господарств частково освітлювалися хати колгоспників [13, арк. 3]. Це означало, що лише деякі будинки користувалися електрикою та й то лише по декілька годин на добу вранці та увечері. Типовою була ситуація, коли навіть у межах одного господарства не всі населені пункти були підключені до електромережі. Наприклад, на початок 1965 р. 27,4 % населених пунктів, на території яких знаходилися колгоспи, зовсім не користувалися електрикою і лише 62,1 % селянських помешкань республіки в електрифікованих господарствах користувалися нею. Хоча в деяких областях, наприклад, Полтавській, Чернігівській Черкаській та інших, цей показник був на рівні 59 % [9, арк. 21–22].

Тобто більшість осель на селі не були забезпечені електропостачанням узагалі, а у тих помешканнях, де для цього були можливості, існували значні часові обмеження його споживання. Адже доводилося відмовлятися від багатьох речей: читання книг у вечірню пору, користування приладами для укладання волосся, електрорадіоприймачами, які у місті вже були в широкому вжитку. За такої ситуації зазначені предмети побуту просто ставали непотрібними.

Часто було неможливо отримати необхідну інформацію навіть через радіотрансляційну мережу. Більшість селянських помешкань не було радіофіковано. Через політику держави щодо села це питання, як і багато інших, вирішувалося вкрай повільно. У 1954 р. 7 200 сіл республіки взагалі не були підключені до радіотрансляційної мережі [6, с. 100]. Але у «радіофікованих» селах далеко не в кожній хаті було встановлено репродуктор. Лише 18,7 % осель мали радіоточки [6, с. 100]. Проте було немало регіонів, де рівень забезпеченості навіть таким досягненням цивілізації був значно нижчим за середній республіканський показник. Це стосувалося, так би мовити, не лише складних у вирішенні соціально-економічних проблем села регіонів, а й навіть промислово розвинутих областей (як, скажімо, Дніпропетровська, Запорізька). Наприклад, у Сталінському районі на Дніпропетровщині рівень електрифікації становив лише 5,5 % [2, арк. 8]. Через таке становище жителі села опинялися у досить незручній ситуації інформаційної ізоляції, мусили живитися різноманітними чутками щодо подій, які відбувалися у країні, республіці або навіть області. Реакцію їх на такий стан речей досить чітко висловив у 1956 р. голова колгоспу ім. Крупської Кримської області К. Шкварніков, направлений на цю посаду в тому ж році з Кримського філіалу Академії наук УРСР, під час спільних зборів колгоспників і представників філіалу: «Самая большая трудность: нет электричества, радио» [14, арк. 34].

Через відсутність державних коштів, матеріалів, достатньої уваги до цих проблем та перекладання організаційних, господарських, фінансових проблем радіофікації на бюджети господарств, село і в подальші роки не змогло задовольнити потреб своїх мешканців у радіофікації їхніх помешкань. Навіть на середину 1960-х рр. це питання залишалося практично невирішеним: лише 70 % селянських осель мали репродуктори [10, арк. 24]. Проте значну частину їх (репродукторів) становили однопрогравні, застарілої конструкції, так звані «тарілки», що випускалися нашою промисловістю ще з 1930-х рр. Та й якість отримуваних се-

лом радіопослуг залишалася невисокою. Радіомовлення було на низькому рівні через те, що часто в ході транслявання відбувалося перемикання на зовсім іншу передачу, мало місце порушення розкладу роботи радіомовлення, передачі часто проводилися без належного оформлення, а відповідно до бажання колгоспного радиста. У самих господарствах не вистачало репродукторів великої потужності для мовлення у кожному їхньому населеному пункті. У кращому випадку такий був на центральній садибі та й то лише один, через що мовлення відбувалося практично на якусь одну частину села і люди, у кращому випадку, мали можливість знати (лише за характером сигналів) певну годину дня. До того ж, через частий вихід з ладу приймальної апаратури навіть наявні радіоприлади не працювали. Кожна така пауза продовжувалася по декілька днів, а то й тижнів.

Таким чином, низька якість помешкань у сільській місцевості, край незадовільний рівень забезпеченості їх упродовж багатьох років навіть елементарними побутовими зручностями, давно вже звичними у місті, були реаліями повсякденного буття села.

У ряді дефіцитних для села досягнень цивілізації вагоме місце займали телефонний та поштовий зв'язок. Через неналежне приділення уваги державою цій проблемі навіть на середину 1960-х рр. рівень, наприклад, телефонізації села залишався вкрай низьким. З цього приводу постійна комісія Верховної Ради УРСР по транспорту і зв'язку на своєму засіданні у жовтні 1965 р., де спеціально розглядалося питання «Про стан забезпеченості телефонним зв'язком сільських районів республіки», з прикрістю мусила визнати, що «в республіці є велика кількість нетелефонізованих населених пунктів, шкіл, лікарень, аптек» [12, арк. 147]. Це означало, що 14 040 сіл, або більше 40 % від їх загальної кількості, 34,3 % лікарень, 51,5 % аптек, 77,3 % шкіл зовсім не мали телефонного зв'язку [12, арк. 152].

У деяких областях, у тому числі й таких промислово розвинутих, як Ворошиловградська (тепер – Луганська), Запорізька цей показник був ще нижчим. У багатьох же з них були адміністративні одиниці, де ситуація була вкрай складною. Там майже кожне друге село не мало телефонного зв'язку. А, наприклад, у Петрівському районі Кіровоградської області 45 % сіл не мали телефону і при цьому знаходилися від найближчого населеного пункту, де він був, за 5–7 км [12, арк. 167]. Це означало, що у разі потреби термінової медичної чи якоїсь іншої допомоги годі було й сподіватися начасне її отримання. Вони мусили розраховувати на щасливий випадок. Тож нерідкими були ситуації, коли через втрату часу на діставання до телефонного апарату, хворого просто не встигали довести до лікарні, або, у випадку пологів, їх приймали у дорозі посеред степу [4]. Були райони, де практично всі медичні установи та навчальні заклади не мали телефонного зв'язку, що ще більше ускладнювало життя людей. Адже, навіть маючи можливість подзвонити, люди мусили у такому випадку витратити значний час, щоб дістатися до них для з'ясування незначного питання. І було дуже прикро, коли отримували негативну відповідь. Наприклад, у Чернігівській області у Бахмацькому районі лише дві з восьми функціонуючих на той час лікарень, мали телефонний зв'язок, з усієї мережі шкіл – теж лише дві, у Борзнянському районі – тільки три, розташовані в райцентрі, у Коропському – дві лікарні та лише одна школа [11, арк. 123].

Іншим недоліком сільської телефонної мережі була якість її роботи. Більше половини телефонних станцій працювали на застарілому обладнанні, яке часто виходило з ладу, 42 % вузлів зв'язку було розміщено в тісних приміщеннях, які не забезпечували нормального функціонування апаратури та умов роботи самих працівників, не давали можливості забезпечити на належному рівні обслуговування клієнтів. Значна частина телефонних станцій працювала лише вдень [11, арк. 115; 12, арк. 152]. Через це в іншу частину доби, у разі необхідності, подзвонити рідним чи близьким, зв'язатися з обласним або районним центром чи, на-

віль, з сусіднім господарством, не було можливостей. Значно ускладнювало ситуацію те, що велика частина населених пунктів, сільрад, багато колгоспів і радгоспів не мали прямого телефонного зв'язку зі своїми районними центрами і через це їм доводилося зв'язуватися з ними через «столиці» інших районів. Така процедура робила досить незручними вирішення багатьох нагальних особистих та виробничих питань, пов'язаних з необхідністю термінового консультування з найближчою керівною інстанцією.

Проблема телефонного зв'язку поглиблювалася незадовільною розвиненістю поштового зв'язку. На селі проблема доставки газет, листів, іншої кореспонденції, на відміну від міста, де на честь поштової служби навіть складали пісні, не була належним чином вирішена. У кількісному плані мережа поштових відділень була невідповідною. До того ж вони (відділення) були погано обладнані, багато їх знаходилося у непристосованих приміщеннях, часто не мали телефонного зв'язку. Переважно некваліфікований поштарський персонал становили здебільшого жінки. У колгоспах ці посади знаходилися у штатному розкладі господарств, а не відповідної державної служби. Тож і призначення та звільнення здійснювали керівники сільськогосподарських підприємств. У господарствах ця посада розглядалася як неосновна, непрофільна і оплачувалася за найнижчими розцінками. Обсяг же роботи був значний. Адже в зону відповідальності поштарки входило як мінімум 2–3 села, розташованих на відстані до 5, а то й більше кілометрів одне від одного. Транспортом же, у кращому разі, їм слугував велосипед, яким можна було користуватися лише у теплу й суху пору року. В інших же випадках пошту розносили пішки або використовуючи попутні машини. Така ситуація впливала на те, що кореспонденція до передплатників надходила з перебоями. Звичним явищем була вкрай обмежена можливість працівників села зробити заявку на підписні видання не лише художньої, але й професійної періодики тощо. Такий стан речей був одним із звичайних проявів повсякденного буття села.

У комплексі проблем соціально-побутового характеру важливе місце посідала і проблема шляхів сполучення. Недостатня забезпеченість сільської місцевості республіки дорогами з твердим покриттям, з одного боку, та відсутність постійного і регулярного транспортного сполучення, з іншого, серйозно позначалися на можливостях сільських мешканців бути, у разі потреби, у районному або в обласному центрах, чи, навіть у сусідньому населеному пункті. Лише у середині 1960-х рр. була вирішена проблема автобусного сполучення між обласними і районними центрами [6, с. 125].

Жителі ж основної маси сільських населених центрів України мусили, як і раніше, вставати задовго до світанку та на гужовому транспорті, навіть пішки, добиратися до районного центру або найближчої залізничної станції, щоб скористатися автобусом чи приміським або пасажирським (який ішов у потрібному напрямку лише раз на добу) поїздом аби дістатися пункту призначення. При такому способі сполучення поїздка навіть з короткотерміновим візитом до якоїсь інстанції у місті часто не укладалася в один день. У такому разі слід було думати про необхідність десь переночувати. Тому поїздки були нечастими і робилися лише у разі крайньої необхідності: направлення до лікарні, з'ясування питань, що вирішувалися лише в обласних структурах тощо. За даними статистики, з розрахунку на одну сім'ю вона (сім'я) могла дозволити собі приїхати у місто лише 5–7 разів на рік [6, с. 130]. Тобто кожен з членів сім'ї, яка складалася з чотирьох осіб, міг побувати в місті лише один раз на рік, а ще двоє – двічі.

Причиною вкрай обмежених можливостей сільських жителів у поїздках була й політика держави щодо шляхобудування на селі. Вона перекладала фінансування дорожнього будівництва на плечі самих колгоспів, примушуючи їх виділяти кошти зі своїх бідних бюджетів на закупівлю необхідних матеріалів: піску, гра-

вію, буту тощо, а також виділяти з числа своїх працівників робочу силу для укладання твердого покриття.

Через такий стан речей будівництво шляхів сполучення в сільській місцевості відбувалося вкрай повільно, залежно від економічних можливостей того чи іншого господарства. Тому звичним явищем була перемежованість ґрунтових ділянок доріг, через їх незавершеність, відрізками з бутовим покриттям. Більшість ділянок залишалися незабрукованими. Через це у негоду, а особливо за умов осіннього і весняного бездоріжжя, сполучення дуже ускладнювалося, а то й взагалі припинялося, і багато населених пунктів були відрізними від навколишнього світу.

У самих населених пунктах ситуація була аналогічною. Через відсутність коштів вони не мали змоги займатися облаштуванням своїх територій. Села не мали чіткого плану забудови. Цей процес з часів їх заснування відбувався стихійно. Садиби часто розташовувалися одна від одної на значних відстанях. Нормального сполучення між ними не було. Вулиці створювалися хаотично, тому їх і назвати такими можна було досить умовно. Вони не були належним чином облаштованими, не мали пішохідних доріжок. Проїжджі частини їх були ґрунтові, через що у суху погоду під час руху машини або проходженні череди великої рогатої худоби піднімалася густа курява, що довго не осідала, а під час непогоди створювалися великі і глибокі калюжі, які довго не висихали, ускладнюючи рух і людей, і транспорту, який ще більше руйнував дорогу.

Те, що така картина була типовою для благоустрою багатьох українських сіл, засвідчують, наприклад, матеріали сесії Катеринопільської сільради Криничанського району Дніпропетровської області, що відбулася у квітні 1965 р., типової за своїм територіальним розташуванням адміністративної одиниці республіки. Як і більшість сіл України, адміністративний центр сільради с. Катеринопіль було «глибинкою». Воно знаходилося за дев'ять кілометрів від залізничної станції та кінцевої зупинки автобусного маршруту, що з'єднував обласний центр з населеним пунктом при станції, і за 30 км – від райцентру. Ось яким був благоустрій у ньому і навколишніх селах. «Узяти село Катеринопіль. Як увійдеш у село, то можна утопитись у грязі (збережено мову і правопис оригіналу – *О. Н.*). А взяти двори, що робиться у дворах: брудно, багато сміття по дворах. Крім того навоз виносять на шлях. У муляці він гніє і воняє не можна пройти. Таке саме в селах Водяне, Биково (населені пункти, що входили до даної сільради – *О. Н.*). Там хати обідрані, а серед села стоять хати – одні димарі стримлять» [2, арк. 19].

Отже житлові і комунальні проблеми села, складність їх вирішення як для господарств, так і для самих сільських жителів, відсутність у колгоспах і радгоспах можливості задовольнити належним чином житлові, побутові потреби своїх людей, необлаштованість населених пунктів, низький рівень забезпеченості їх та помешкань їхніх жителів досягненнями цивілізації, вже звичними для міста, та різними видами комунікаційного сполучення – все це разом було реаліями повсякденного буття села 1950-х – середини 1960-х рр.

Бібліографічні посилання

1. Ісайкіна О. Побут міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) / О. Ісайкіна // Історія повсякденності: теорія та практика : матеріали Всеукр. наук. конф., 14–15 трав. 2010 р. Переяслав-Хмельницький / упоряд. : О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 181–184.
2. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 19, оп. 29, спр. 18.
3. Історія селянства Української РСР : у 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій. – К., 1967. – Т. 2.
4. Особистий архів автора. – Спогади про реалії повсякденного буття на селі в другій половині 1940-х – першій половині 1950-х рр.: Берестень Г. П., Горбачової Т. М., Костогриз К. С., Кукоба В. П., Кречотень В. І., Махлай Т. Г., Махля О. К., Нікілевої Л. А., Одуд К. Д., Шило М. С.

5. **Рибак І. В.** Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20 – поч. 90-х рр.) / І. В. Рибак. – К., 1997.
6. **Рибак І. В.** Соціально-побутова інфраструктура українського села. 1921–1991 рр. / І. В. Рибак. – К.; П., 2000.
7. **Світленко С. І.** Приоритети: Історико-краєзнавчі нариси / С. І. Світленко, А. М. Білокінь. – Д., 2004.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (Далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 27, оп. 19, спр. 4643.
9. ЦДАВОВУ. – Ф. 582, оп. 24, спр. 1206.
10. ЦДАВОВУ. – Ф. 582, оп. 24, спр. 1247.
11. ЦДАВОВУ. – Ф. 1, оп. 22, спр. 135.
12. ЦДАВОВУ. – Ф. 1, оп. 22, спр. 136.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1, оп. 30, спр. 2172.
14. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 80, спр. 1193.
15. **Янковська О.** Повсякденне життя громадян УРСР як втілення політики держави (1945–1953 рр.) / О. Янковська // Історія повсякденності: теорія та практика : матеріали Всеукр. наук. конф., 14–15 трав. 2010 р. Переяслав-Хмельницький / упоряд. : О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 176–178.

Надійшла до редколегії 24.10.2011

УДК 327

Н. М. Микитчук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОВІДНОСИН УКРАЇНИ Й ТУРКМЕНИСТАНУ

Досліджено становлення двосторонніх відносин України й Туркменістану, проаналізовано основні напрями та визначено перспективи співробітництва.

Ключові слова: Україна, Туркменістан, взаємовідносини, проекти, газ, перспективи.

Исследовано особенности процесса становления двухсторонних отношений Украины и Туркменистана, проанализированы основные направления и определены перспективы сотрудничества.

Ключевые слова: Украина, Туркменистан, взаимоотношения, проекты, газ, перспективы.

The author investigates becoming and development of bilateral relations Ukraine and Turkmenistan, analyzes the main trends and the prospects for cooperation.

Key words: Ukraine, Turkmenistan, bilateral relations, projects, gas, prospects for cooperation.

На сучасному етапі Україна активізує двосторонні відносини за різними напрямками. Особливо актуальними є відносини з азіатськими партнерами. Туркменістан – одна з пострадянських держав Центральної Азії. Ця обставина визначила основу внутрішнього устрою і особливості зовнішньої політики. Важливий вплив мають об'єктивні фактори: географічний (межує з Афганістаном та Іраном на півдні, Казахстаном і Узбекистаном на півночі, омивається внутрішнім Каспійським морем на заході, не має виходу до світового океану) та економічний (стрижень економіки – природний газ).

Зовнішня політика Туркменістану є логічним продовженням внутрішньої політики. До 2006 р. основні тенденції зовнішньополітичного курсу, і навіть особисті

5. **Рибак І. В.** Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20 – поч. 90-х рр.) / І. В. Рибак. – К., 1997.
6. **Рибак І. В.** Соціально-побутова інфраструктура українського села. 1921–1991 рр. / І. В. Рибак. – К.; П., 2000.
7. **Світленко С. І.** Приоритети: Історико-краєзнавчі нариси / С. І. Світленко, А. М. Білокінь. – Д., 2004.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (Далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 27, оп. 19, спр. 4643.
9. ЦДАВОВУ. – Ф. 582, оп. 24, спр. 1206.
10. ЦДАВОВУ. – Ф. 582, оп. 24, спр. 1247.
11. ЦДАВОВУ. – Ф. 1, оп. 22, спр. 135.
12. ЦДАВОВУ. – Ф. 1, оп. 22, спр. 136.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1, оп. 30, спр. 2172.
14. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 80, спр. 1193.
15. **Янковська О.** Повсякденне життя громадян УРСР як втілення політики держави (1945–1953 рр.) / О. Янковська // Історія повсякденності: теорія та практика : матеріали Всеукр. наук. конф., 14–15 трав. 2010 р. Переяслав-Хмельницький / упоряд. : О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 176–178.

Надійшла до редколегії 24.10.2011

УДК 327

Н. М. Микитчук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОВІДНОСИН УКРАЇНИ Й ТУРКМЕНИСТАНУ

Досліджено становлення двосторонніх відносин України й Туркменістану, проаналізовано основні напрями та визначено перспективи співробітництва.

Ключові слова: Україна, Туркменістан, взаємовідносини, проекти, газ, перспективи.

Исследовано особенности процесса становления двухсторонних отношений Украины и Туркменистана, проанализированы основные направления и определены перспективы сотрудничества.

Ключевые слова: Украина, Туркменистан, взаимоотношения, проекты, газ, перспективы.

The author investigates becoming and development of bilateral relations Ukraine and Turkmenistan, analyzes the main trends and the prospects for cooperation.

Key words: Ukraine, Turkmenistan, bilateral relations, projects, gas, prospects for cooperation.

На сучасному етапі Україна активізує двосторонні відносини за різними напрямками. Особливо актуальними є відносини з азіатськими партнерами. Туркменістан – одна з пострадянських держав Центральної Азії. Ця обставина визначила основу внутрішнього устрою і особливості зовнішньої політики. Важливий вплив мають об'єктивні фактори: географічний (межує з Афганістаном та Іраном на півдні, Казахстаном і Узбекистаном на півночі, омивається внутрішнім Каспійським морем на заході, не має виходу до світового океану) та економічний (стрижень економіки – природний газ).

Зовнішня політика Туркменістану є логічним продовженням внутрішньої політики. До 2006 р. основні тенденції зовнішньополітичного курсу, і навіть особисті

контакти, визначав президент Сапармурат Ниязов. Після його смерті президент Гурбангули Бердимухаммедов спробував провести видиму демократизацію внутрішньої і зовнішньої політики, але авторитарна основа в державі була збережена [1, с. 130].

Туркменістан запропонував концепцію мирного і стабільного співіснування та розвитку в складному регіоні Центральної Азії. Відповідно до свого нейтрального статусу, незалежний Туркменістан не брав участь у жодному збройному конфлікті, не приєднався до жодного військового, військово-політичного союзу або блоку, до жодної міжнародної структури з функціями, які виходять за рамки надання гуманітарної допомоги.

Особливості туркменського зовнішньополітичного курсу найбільш активно досліджували І. Алексєєнко, А. Джекшенкулов, Ю. Кочубей, В. Кравченко [1; 7; 14; 15]. Основні напрями українсько-туркменських відносин проаналізували Р. Джангужин, А. Єременко, Н. Мхитарян [6; 9; 16]. Потребують подальшого вивчення проблемні аспекти двосторонніх відносин.

Метою статті є аналіз особливостей взаємовідносин України з Туркменістаном. Для досягнення мети слід вирішити такі завдання: розглянути становлення двосторонніх відносин України й Туркменістану; проаналізувати основні напрями та визначити перспективи співробітництва. Теоретико-методологічною основою роботи є системний підхід та проблемний метод.

Основні положення. Туркменістан визнав Україну як незалежну державу 20 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини між Україною і Туркменістаном установлені 10 жовтня 1992 р. шляхом підписання Протоколу про встановлення дипломатичних відносин між Україною і Туркменістаном, що відбулося під час першого офіційного візиту Президента України Л. М. Кравчука до Ашхабаду. Під час цього візиту також було укладено міждержавний Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Туркменістаном, підписано низку інших двосторонніх документів [8]. Усього між двома державами було підписано понад 120 документів, з яких частина вже втратила свою силу. Сучасна чинна договірно-правова база двосторонніх відносин налічує близько 95 міждержавних, міжурядових, міжвідомчих та міжрегіональних документів, що дозволяють розвивати взаємовигідне співробітництво в усіх сферах.

З часу встановлення дипломатичних відносин багатостороннє взаємовигідне співробітництво між країнами поглиблюється. У 1995 р. сторони відкрили посольства, відповідно у Києві та Ашхабаді. 20 січня 1995 р. у Києві відбулася зустріч міністрів закордонних справ. Між країнами здійснювалися візити президентів, прем'єр-міністрів, міністрів та інших чиновників. Такі зустрічі і ділові контакти різного рівня відбуваються не тільки в рамках двосторонніх візитів, а й під час проведення міжнародних форумів, самітів, нарад, зокрема, під егідою ООН, СНД тощо.

Стратегічними для обох країн визначено такі напрями: співробітництво в паливно-енергетичній, торговельно-економічній, військово-технічній та інвестиційно-будівельній сферах, а також співпраця на міжрегіональному рівні.

Туркменістан навмисно диверсифікує джерела отримання зброї та послуг військового призначення, щоб уникнути залежності від постачальників критичної продукції. В Україні з'явилася нова ніша для збуту зброї. У 2003 р. «Укроборонсервіс» – українська дочірня фірма держкомпанії «Укрспецекспорт» – доставила дві станції «Кольчуга» туркменській стороні. Одна з них була розгорнута прямо під час параду в Ашхабаді.

Ще у 2000 р. експерти відзначали значне розширення військово-технічного співробітництва України з цією державою в рамках укладеної у 1996 р. спеціальної угоди. ДК «Укрспецекспорт» і її дочірнє підприємство «Укроборонсервіс» виконали низку контрактів, за результатами яких у 2000 р. заступник голови уряду

і міністр оборони Туркменістану Батир Сарджаєв навіть надіслав лист подяки до Києва. За допомогою українських фахівців, підприємств та інститутів була фактично відновлена система протиповітряної оборони Туркменістану, виконувався ряд робіт по окремих системах ППО, почався ремонт туркменських літаків з використанням українських виробничих потужностей [11].

Серед найбільш вагомих контрактів – капітальний ремонт винищувачів МіГ-29 туркменських ВПС. За експертними оцінками, вартість робіт по одному літаку склала не менше 3 млн дол. Ще одним важливим напрямом ВТС двох держав є поставки Ашхабаду партії патрульних катерів «Калкан-М», 40-тонних «Гриф» (або його версії «Кондор») вироблених ВАТ «Феодосійська суднобудівна компанія «Море». Крім того, Ашхабад отримував партії української стрілецької зброї [11].

При здійсненні ВТС з Ашхабадом було відпрацьовано досить ефективні схеми, в рамках яких Києву за відвантажені зброю і військову техніку поставлявся туркменський газ. Безумовно, таке військово-технічне співробітництво не є самоціллю. Саме ВТС з Туркменістаном проклало дорогу спільним багатомільйонним інвестиційним програмам. Сьогодні дано старт уже 26 великим проектам, в яких беруть участь українські компанії [6, с. 7].

З огляду на домовленості, досягнуті під час зустрічі Президента Туркменістану Г. Бердимухамедова з Послом України в Туркменістані В. Майком (відбулася 5 травня 2008 р. в Ашхабаді), з урахуванням потужного потенціалу України в галузі металургії, машинобудування, а також з метою зміцнення і розширення присутності українських виробників на туркменському ринку, роботу дипмісії було зосереджено на розвитку таких перспективних напрямів двостороннього співробітництва:

1. Сприяння у відновленні будівництва дренажно-комунікаційного тунелю в Ашхабаді.

2. Сприяння у реалізації проекту УДКТБ «Укртрансбуд» будівництва залізничного мосту через річку Амудар'ю та здійснення комплексу берегоукріплювальних робіт у цьому районі, а також здійснення необхідних заходів щодо забезпечення участі цього підрядника та інших українських компаній у нових проектах з будівництва автомобільних мостів через Амудар'ю, біля міст Атамурад і Фарап.

3. Нарощування поставок продукції українських товаровиробників.

4. Зміцнення двостороннього співробітництва у міжбанківській та валютно-фінансовій сферах [6, с. 8].

Участь українських компаній у будівництві важливих об'єктів для паливно-енергетичного комплексу, рівень, характер і результати двосторонніх переговорів дають підстави вважати, що українсько-туркменське співробітництво має хороші перспективи для плідного і взаємовигідного розвитку [21].

Протягом 2008 р. позитивна динаміка визначала вирішення проблемних питань у двосторонніх українсько-туркменських торговельно-економічних відносинах. У липні 2008 р. були відновлені роботи УДКТБ «Укртрансбуд» з будівництва залізничного мосту через Амудар'ю, що фактично дало можливість до кінця 2009 р. будівництво об'єкта завершити. Крім того, туркменська сторона висловила зацікавленість в участі «Укртрансбуду» у спорудженні автодорожнього мосту та здійсненні комплексу берегоукріплювальних робіт. Відновлено пряме авіасполучення «Київ–Ашхабад». У лютому 2008 р. туркменською стороною було відновлено польоти між цими містами [6, с. 7].

У кінці березня – початку квітня 2011 р. Туркменістан відвідала українська делегація на чолі з першим віце-прем'єр-міністром економічного розвитку і торгівлі України Андрієм Ключевим, який зустрічався з президентом країни Гурбангулі Бердимухаммедовим. Одним з перспективних проектів є будівництво газопроводу «Схід–Захід». До складу газопроводу протяжністю 1 тис. км увійдуть

сім газокompресорних станцій. Очікується, що він буде зданий в експлуатацію у 2015 р. [18].

Туркменська сторона запросила українські компанії брати участь у тендерах, які оголошуються державними концернами Туркменістану, з розвідки та розробки родовищ нафти і газу. Досягнуто домовленість опрацювати можливості участі українських підприємств спільно з ДК «Туркменгаз» та ДК «Туркменнафтогазбуд» у низці проектів спорудження газопроводів у Туркменістані. Українські фахівці можуть вести будівництво будь-яких об'єктів ПЕК, проводити сервісні роботи з капремонту, забезпечувати попередження і ліквідацію аварійних ситуацій на нафтогазопроводах у Туркменістані. У надійності та професіоналізмі українських фахівців туркменські колеги неодноразово переконувалися на практиці. Наприклад, під час гасіння фонтана газового родовища «Осман», в якому брали участь працівники одного з дочірніх підприємств НАК «Нафтогаз Україна». Туркменістан запрошує Україну до тендерів з розвідки і розробки родовищ нафти і газу [19].

Крім поставок трубною продукції, українські компанії зможуть забезпечити будівництво лінійних ділянок трубопроводу та компресорних станцій. Труби великого діаметра може поставляти Харцизький трубний завод (ХТЗ), лінійні труби – заводи «Інтерпайпу», а обладнання для компресорних станцій – «Запоріжтрансформатор» (ЗТР) і НПО ім. Фрунзе.

Крім газотранспортних проектів, розглядається участь українських компаній в майбутньому будівництві злітно-посадочних смуг в аеропортах Туркменабата і Дашогуз, а також мостів, шляхопроводів і автомобільних доріг. Крім того, за даними прес-служби Міністерства економічного розвитку і торгівлі (МЕРТ), туркменській стороні передано низку пропозицій українських компаній щодо участі в модернізації 5-го енергоблоку Марійської електростанції. Туркменським замовникам також було запропоновано розширити закупівлі продукції українського машинобудування.

31 березня 2011 р. у рамках візиту в туркменській столиці відбулося чергове засідання Міжурядової туркменсько-української комісії з економічного співробітництва, в роботі якого взяли участь керівники та представники ряду державних та ділових структур Туркменістану і України, в тому числі провідних галузевих міністерств і відомств двох країн [18].

До складу української делегації увійшли керівники і представники провідних галузевих міністерств і відомств України, ділових кіл, великих компаній і підприємств. Порядком денний засідання включав у себе широкий спектр питань, що стосуються стану та перспектив розвитку торговельно-економічного партнерства, в першу чергу, у сфері паливно-енергетичного сектора та металургії, сфері містобудування, транспорту, фінансово-промислового комплексу та сільського господарства. Темою обговорення стали також питання співробітництва в галузі освіти і науки, охорони здоров'я, культури, спорту і туризму, позначені в ряду пріоритетів міждержавних туркменсько-українських відносин [18].

У рамках засідання було визначено коло завдань і проблем, які потребують подальшого опрацювання, у тому числі у форматі спільної Міжурядової комісії. Зокрема, наголошувалося на необхідності пошуків нових форм торгово-економічного співробітництва, в тому числі шляхом проведення спільних бізнес-форумів, участі у ярмарках і виставках. Сторони також підкреслили готовність активізувати співпрацю в галузі спорту та туризму.

Відбулася і низка двосторонніх зустрічей з найважливіших напрямів партнерства, під час яких було досягнуто конкретних домовленостей про поглиблення співробітництва, що знайде відображення у відповідному підсумковому протоколі, який регламентує пріоритетні напрями міждержавного партнерства на новому етапі його розвитку.

Рішення, які стосуються торгових контрактів з Туркменістаном напругу заляжать від президента країни. Але не слід розраховувати на значне зростання поставок. Швидше за все преференції отримають кілька компаній, а не весь український бізнес. У будь-якому випадку, з огляду на невелике зростання нашого товарообігу, навіть дворазове зростання поставок до Туркменістану несуттєво вплине на загальну структуру українського експорту. За даними Держстату, за підсумками 2010 р. Україна продала в Туркменістан товарів на 208,9 млн дол., що становить всього 0,4 % українського експорту [18].

Туркменістан натомість може зацікавитися спрощенням доступу своїх товарів на український ринок. Обсяг туркменського експорту в Україну в 2010 р. склав лише 31,4 млн дол. Україна як великий імпортер природного газу і транзитна країна, що володіє розвиненою газотранспортною інфраструктурою, зацікавлена в реалізації і відновленні тісної співпраці в газотранспортній сфері. Однак увесь газ, що добувається в Туркменістані, до 2028 р. законтракований російським «Газпромом».

Останнім часом, крім інтенсифікації економічного співробітництва, активно розвиваються і зміцнюються українсько-туркменські гуманітарні зв'язки. Одним із прикладів цього є зацікавленість туркменської молоді в отриманні освіти у вищих навчальних закладах України. Україна стала першою державою, дипломи про вищу освіту та вчені звання якої визнаються в Туркменістані. Україна пропонує розширення підготовки туркменських студентів в українських вищих навчальних закладах. З кожним роком збільшується кількість студентів з Туркменістану, які навчаються у ВНЗ України. За даними Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, станом на 1 січня 2011 р., в Україні навчається більше 4 тис. туркменських студентів [10].

У Туркменістані діє товариство дружби «Україна-Туркменістан», при Посольстві України в Ашхабаді діє недільна школа української мови. 10–14 квітня 2011 р. проведено Дні культури України в Туркменістані. Українська сторона готова, відповідно до досягнутих раніше домовленостей, організувати у 2012 р. проведення Днів культури Туркменістану в Україні [10].

12–13 вересня 2011 р. Президент В. Янукович відвідав Туркменістан з офіційним візитом. Під час візиту президенти двох країн підписали спільну заяву про розвиток відносин дружби і співробітництва між Україною та Туркменістаном, договір між Україною і Туркменістаном про довгострокове торгово-економічне співробітництво. Також у присутності глав держав було підписано такі двосторонні документи:

- Угоду про співпрацю між Національною академією наук України та Академією наук Туркменістану;
- Програму співробітництва в галузі культури між Міністерством культури України та Міністерством культури і телерадіомовлення Туркменістану на 2012–2014 рр.;
- Програму співробітництва між Міністерствами закордонних справ України та Туркменістану на 2012 р.;
- Угоду між урядами України і Туркменістану про співробітництво у сфері освіти.

Відзначено інтерес української сторони до співпраці в будівництві енергетичних об'єктів, зокрема, електростанцій на сонячній енергії. Ще однією перспективною сферою співробітництва України та Туркменістану є космічна галузь. Є доцільним налагодження більш тісної взаємодії між двома країнами в рамках міжнародних структур, у тому числі СНД, де Туркменістан головуватиме у 2012 р. Разом з тим, раніше глава Міненерго Юрій Бойко заявляв, що Україна готова відновити закупівлю газу у Туркменістану. За підсумками візиту про такі наміри сторін заявлено не було [2].

Для подальшого налагодження дієвої співпраці з Туркменістаном Україні слід:

1. Розширити сферу діяльності Спільної міжурядової українсько-туркменської комісії з питань економічного співробітництва, додавши до питань, що вирішуються нею, політичний аспект взаємодії.

2. Залучити до її роботи вчених відповідних профілів для вироблення адекватної ситуації політики впровадження українських інтересів у Туркменістані у економічній, політичній сферах та сфері безпеки.

3. Розробляти дієвий правовий механізм міжнародного партнерства у сфері енергозабезпечення.

4. Розробляти можливі варіанти імпорту газу в зрідженому стані.

5. Розвивати гуманітарне співробітництво та парламентську взаємодію.

Співпраця між Україною і Туркменістаном з часу встановлення дипломатичних відносин поступово поглиблюється і зміцнюється. Незважаючи на вказані та деякі інші негативні аспекти відносин між двома країнами, вони, загалом, розвиваються конструктивно. Останнім часом, крім інтенсифікації економічного співробітництва, активно розвиваються і зміцнюються українсько-туркменські гуманітарні зв'язки.

Бібліографічні посилання

1. **Алексєєнко І. Г.** Форми правління в пострадянських державах Середньої Азії: основні тенденції та напрямки трансформації / І. Г. Алексєєнко // Грані. – 2010. – № 3. – С. 129–133.

2. Виктор Янукович завершил официальный визит в Туркменистан [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rbc.ua/rus/top/show/viktor-yanukovich-zavershil-ofitsialnyy-vizit-v-turkmenistan-13092011162100>.

3. Выступление Министра иностранных дел Туркменистана Р. Мередова на 59-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН (Нью-Йорк, 27 сентября 2004 года) [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://niyazov.sitcity.ru/lttext_1807114814.phtml?p_ident=lttext_1807114814.p_2909103104.

4. Газ и политика «открытых дверей» [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.oilgas.gov.tm/_energoSTRATEG.html.

5. Декларация о внешнеполитическом курсе Туркменистана в XXI веке [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://niyazov.sitcity.ru/lttext_2207083002.phtml?p_ident=lttext_2207083002.p_2207083125.

6. **Джангужин Р.** Вектори співпраці України з державами Центральної Азії / Р. Джангужин // Персонал. – 2009. – № 2. – С. 4–13.

7. **Джекшенкулов А. Д.** Нові незалежні держави Центральної Азії у світовому співтоваристві / А. Д. Джекшенкулов. – М., 2000.

8. Договор о дружбе и сотрудничестве между Украиной и Туркменистаном от 10.10.92 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.mfa.gov.ua/turkmenistan/ru/2886.htm>

9. **Еременко А.** Украина-Туркменистан: Мы пойдем своим путем? / А. Еременко // Зеркало недели. – 2006. – № 50. – С. 1, 4.

10. Ключев пригласил туркменских студентов в украинские вузы [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://news.liga.net/news/N1109508.html>.

11. «Кольчуга» для Сапармурата Ниязова [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.uaforeignaffairs.com/article.html?id=598>.

12. Конституция Туркменистана. – Ашхабад, 1997.

13. Концепция внешней политики Туркменистана как нейтрального государства [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://niyazov.sitcity.ru/lttext_0608085523.phtml?p_ident=lttext_0608085523.p_2108100642

14. **Кочубей Ю. М.** Зовнішня політика Туркменістану як один з чинників стабільності в Центральній Азії / Ю. М. Кочубей // Науковий вісник Дипломатичної Академії України. – 2003. – 9. – С. 9–17.

15. **Кравченко В.** Туркменистан: игра на выживание / В. Кравченко // Зеркало недели. – 2007. – № 30. – С. 5.
16. **Мхитарян Н. Л.** Формування нового зовнішньополітичного курсу Туркменістану та перспективи розвитку відносин з Україною / Н. Л. Мхитарян // Трибуна. – 2010. – № 1–2. – С. 32–35.
17. Попри кращі відносини, РФ не дозволить Україні купувати газ у Туркменістану [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=2350
18. Президент Туркменістану прийняв першого вице-премьер-министра Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.ambturkm.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=227:2011-04-02-06-58-38&catid=2:2011-02-18-13-16-36&Itemid=2.
19. Туркменістан запрошує Україну до тендерів з розвідки та розробки родовищ нафти і газу [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://jkg-portal.com.ua/ua/news-gkj/jkggrizne/6425-turkmenstan-zaproshu-ukranu-do-tenderv-z-rozvdki-ta-rozrobki-rodovishh-nafti-gazu>.
20. У Ашгабаті завершився чотирьохсторонній Саміт учасників будівництва транснаціонального газопроводу з Туркменістану до Індії через Афганістан і Пакистан [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ukrinform.ua/ukr/order/?id=969587/>.
21. Українські фірми можуть долучитися до будівництва газопроводів у Туркменістані [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ua-energy.org/post/6675>.
22. Энергетическая стратегия Туркменистана [Электронный ресурс]. – Режим доступа:http://www.oilgas.gov.tm/_energoSTRATEG3.html.

Надійшла до редколегії 05.01.2012

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(47+57) – 054/62 «15/20»

О. Є. Ходченко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ТРИВАЛИЙ ШЛЯХ ГУТЕРІТСЬКОЇ КОМУНИ (ВІД УТВОРЕННЯ ДО СЬОГОДЕННЯ)

Розглянуто історичний шлях гутерітських братів від XVI до XXI ст., основи їх світосприйняття та процес приживаності до північноамериканського суспільства.

Ключові слова: гутеріти, комуна, колонія, сільське господарство, Перша світова війна, США, Канада.

Рассмотрен исторический путь гуттеритов с XVI до XXI в., основы их мировосприятия и процесс приживаемости к североамериканскому обществу.

Ключевые слова: гуттериты, коммуна, колония, сельское хозяйство, Первая мировая война, США, Канада.

The migration route of Hutterites brothers since the XVI-th till XXI-th century, foundation of their worldview and getting accustomed to the North America society are examined.

Key words: Hutterites, commune, colony, agriculture, the First World War, USA, Canada.

Історія гутерітів, які мешкали на сучасних теренах України була частково досліджена М. В. Васильською [3; 4; 5] і О. В. Безносогою [1], однак міграційний шлях від зародження церкви до їх улаштування на Американському континенті не став окремим доробком. Аналіз іноземної літератури і джерел дозволив простежити тернистий шлях цієї групи і зрозуміти особливості їх світосприйняття крізь призму історичних подій.

Поява анабаптизму, що брав за основу релігійну рівність і передбачав добровільне і усвідомлене залучення до церкви було альтернативою догматам католицької віри у XVI ст. Цей рух швидко поширювався серед населення Європи і підштовхнув до виникнення раннєпротестантських церков. Однією з таких течій стали майбутні гутерітські брати, перші осередки яких виникли на території Тіролю, Південної Німеччини, Швейцарії і Моравії [14, с. 13]. Вони не були єдиними у своїх поглядах і тому постійно виникали міжусобні розбіжності та конфлікти. У 30-х рр. XVI ст. одним з найвпливовіших лідерів протестантів став Якоб Гутер. І хоча у ролі лідера він був близько двох років (1533–1535)*, його ідеї значно поширилися. Проповіді про смиренність і покірність, відмову від насильства властиві ранньому християнству, про любов до ближнього, особисту безсмертність, і рівність залучали послідовників. Їх спосіб життя в комунальних поселеннях був скопійований з біблійного життя Ісуса Христа та його оточення: «Усі, хто вірив, були разом і мали усе спільне; і продавали маєтки і кожну власність, і поділяли

*У 1536 р. Якоб Гутер був ув'язнений та спалений [12].

усім, дивлячись на потреби кожного» [2, с. 466]. «У безлічі тих, хто повірив було єдине серце та єдина душа; і ніхто нічого... не називав своїм, бо все в них було спільним» [2, с. 467].

У Моравії в другій половині XVI ст. гутеріти знайшли притулок від релігійних переслідувань [12] і створили релігійну громаду, де могли вільно висловлюватися, писати і навіть друкувати свої твори, у тому числі про прийняття хрещення у свідомому віці. Період правління Максиміліана II (1564–1578) у Моравії гутеріти вважають «золотим». У цей час остаточно сформувалися головні положення їх віровчення (християнська рівність, хрещення у дорослому віці, відокремленість церкви від державної влади, відмова від військової та державної служби, співжиття зі спільним майном). На той час їх освіта була однією з провідних в Європі [13]. Місіонерська діяльність дозволила поширити ідеї по всій Південній Моравії й Словачії. Кількість прихильників на кінець XVI ст. становила близько 20 – 30 тис. людей [12].

Вторгнення до Моравії на початку XVII ст. турецької армії призвело до досить швидкої зміни політики і гострого конфлікту між владою й спільнотою гутерітів. Після подій тридцятирічної війни (1618–1648), років грабунків, мародерства, і переселень (у 1621 р. брати мігрували у Трансільванію, а потім у Валахію), релігійних гонінь у 1770 р. частина гутерітів опинилася в Російській імперії. На Десні граф П. А. Рум'янцев виокремив для них територію, де брати створили колонію Вишеньки [5] (рис. 1).

Рис. 1. Гутеріти в Російській імперії

Колонія традиційно мала систему господарювання зі спільним майном, са-модостатнє виробництво і жорсткі правила суспільного життя. У 1802 р. колонія була переведена на царські землі Радичева. Суворий комунальний устрій з часом призвів до внутрішнього розколу. У 1818 р. виокремилась група під керівництвом Якова Вальтера, прибічники якої вимагали відмовитися від принципу спільності майна і господарства. Не знайшовши порозуміння, частина братів переселилися до Молочанської округи, де мешкали меноніти. Там в 1844 р. була заснована колонія Гутерталь, мешканці якої сприйняли головні адміністративно-побутові принципи менонітів [7], хоча в релігійному і культурному відношенні вони залишалися відокремленими. У 1850 р. серед колоністів Гутерталя виокремилась група, яка вимагала повернутися до комунального устрою. Вони подали прохання до органів управління з метою створення окремого братства [6]. У 1857 р. було засновано братський двір Хуттердорф із 33 родин. Згодом, сукупність занепокоєнь і турбот, пов'язаних з цивільною реформою 1871 р., в результаті якої гутеріти були позбавлені статусу іноземних поселенців [8, с. 813–819], поступова русифікація і плани уряду ввести з 1 січня 1874 р. загальний військовий обов'язок, спонукало братів разом з менонітами до пошуків нової батьківщини. Після завершення поїздки делегатів до Америки, де вони ознайомилися з кліматом і внутрішніми умовами життя на Середньому Заході, вже у червні 1874 р. близько ста гутерітів перетнуло океан під керівництвом Дарія Уолтера і Міхаеля Вальднера. Спочатку вони оселилися в Небрасці, а згодом перебралися до Дакоти*, де за 25 тис. доларів придбали ділянку у 2 500 акрів уздовж Міссурі і заснували колонію Бон Хом (Bon Homme Bruderhof) під керівництвом Міхаеля Вальднера [16].

Навесні 1875 р. інша група мігрувала до Америки. На Вольф-Крік (Дакота) західніше Фрімену була заснована друга колонія (Wolf Creek Bruderhof) – 5 400 акрів.

У 1877 р. третя група гутерітів під керівництвом Якова і Девіда Віпф залишила Росію і у липні прибула до Південної Дакоти. Частина з них приєдналася до мешканців колоній Бон Хом і Вольф-Крик, інші заснували третю колонію Ельм Спринг (5 440 акрів) неподалік від Хачинсон Каунт. Усі колонії планувалися як комунальні і були орієнтовані на натуральне господарство. Кожен мешканець поселень спеціалізувався або у сільськогосподарському, або в інших потрібних спільноті напрямках (гончарному, ковальському, швейному тощо). Таким чином колонії досягали бажаної мети – економічної незалежності та небажаних ідеологічних впливів ззовні. Перші декілька років були тяжкими, але колективізм і взаємодопомога дозволили доволі швидко адаптуватися до природного середовища. Кожною колонією керував обраний громадою духовний лідер, що мав і виконавчу владу. Йому допомагала обрана рада, до якої входили управляючий колонією, управляючий фермою і два або три диякона. Завдяки злагодженому керівництву в 1880-х рр. гутеріти відновили систему освіти, побудували вітряні млини. Поступово та поволі налагодилися відносини з сусідами. Перепис 1880 р. зафіксував на території штату Дакота 321 гутеріта, що мешкали у комунах [23, с. 65]. Треба відзначити, що майже половина гутерітів, що перебралися з Росії в 1870-х рр., стали індивідуальними власниками землі та в подальшому організували незалежні колонії. Тихе помірковане життя продовжувалося до 1898 р., коли спільнота гутерітів була стурбована початком війни між Сполученими Штатами та Іспанією. Брати доволі гостро сприйняли ці події, деякі перебралися до Канади у Манітобу. Але після закінчення війни в 1905 р. відчувши потребу об'єднання з побратимами повернулися до США.

Упродовж наступних дванадцяти років гутеріти жили спокійно, розумно господарюючи у своїх комунах. Кожна колонія окрім вирощування зернових і ін-

*Однією з причин переїзду стала епідемія дизентерії, що забрала 35 життів [23, с. 63].

ших культур мала велику кількість овець, череду великої рогатої худоби та свиней, продовжували діяти власні кузні, вироблялися власні меблі, одяга, взуття, більша частина сільськогосподарського інвентарю, токарські, оправні та інші необхідні роботи. Колонії були самодостатніми та некомерційними. Був лише один виняток – п'ять млинів, якими володіли гутеріти слугували не тільки для власних потреб, але й обслуговували навколишні райони [23, с. 64].

Таке спокійне злагожене та збалансоване життя змінилося у 1917 р. Те, чого так побоювалися гутеріти, відбулося зі вступом Сполучених Штатів у Першу світову війну. Уже в травні 1917 р. президентом США було підписано закон про призов до армії усіх віком від 21 до 31 року. І хоча В. Вільсон заявив, що визначить категорії людей, які відносяться до невійськовозобов'язаних, але доки ці категорії не були визначені всі молоді люди мали реєструватися, починаючи з 5 червня 1917 р. Це було зафіксовано в останньому пункті «Акту військового обов'язку» [17]. Зареєстрованих гутерітів разом з іншими було спрямовано до таборів для проходження навчань, де вони, за запевненнями уряду, мали право не виконувати ті службові положення, що вступають у протиріччя релігійним переконанням [15]. Призовники мали деякі можливості у виборі роботи по обслуговуванню господарства таборів. Проте з самого початку офіцери дали зрозуміти, що вони мають справи не з релігійними пільговиками, а з призваними до армії. Від них вимагалось беззастережне виконання дисципліни і службових обов'язків [22, с. 59].

Окрім того, статут вимагав обстригти волосся й бороди, що ображало релігійні почуття гутерітів і викликало обурення. Гутеріти, для яких релігійні переконання були головними, відмовлялися брати участь в будь-яких діях з військової підготовки. Це призводило до покарання. Їх «вчили» дисципліні, застосовуючи побиття і заковуючи в кайдани [21]. Непокірних відправляли у воєнні тюрми Алькатрас і Лівенворт, де Джон і Майкл Хофер померли від катувань. Тільки у червні 1818 р. воєнний міністр Д. Бейкер дозволив альтернативну службу для так званих «пацифістів» в якості сільськогосподарських робітників.

Непереливки було і тим, кого не призвали. Небажання надавати гроші на потреби війни, а також німецька мова спілкування спричинили конфлікт спільноти гутерітів із суспільством. Більшість населення вважали їх непатріотичними боягузами або прибічниками Кайзера. Такі думки посилювали газетні публікації, які не спростовувала, а іноді і заохочувала влада. Були випадки провокацій [23, с. 65]. У широкому суспільстві панувала думка, що гутерітські колонії дуже заможні, та повинні поділитися на потреби війни – жертвувати у фонд Червоного хреста та купувати Військові облігації. Опір означеним вимогам призвів до грабунків і судових переслідувань [23, с. 66].

За таких умов гутеріти почали мігрувати до Канади, де законодавство і громадськість ставилися до побратимів-менонітів (також німецькомовних пацифістів) значно толерантніше, ніж у Сполучених Штатах. Однак приплив нових побратимів миру під час воєнних дій викликав хвилю протестів в суспільстві Канади і, насамперед, з боку асоціації ветеранів війни. У газетах і петиціях до уряду вони висловлювали обурення та вимагали заборонити міграцію [10; 24]. У результаті уряд Канади 1 травня 1919 р. вимушений був заборонити переселення в країну гутерітів [9]. Цей декрет стосувався також менонітів і духоборів. Однак до прийняття заборони більше тисячі гутерітів перебралися до Канади [11, с. 385] де започаткували шість колоній в провінції Манітоба, та дев'ять в Альберті [19].

Після закінчення війни обурення в суспільстві поступово зменшилося, проте гутеріти почувалися в Канаді не зовсім комфортно досить довго і через деякий час частина з них повернулася до Сполучених Штатів. У 1922 р. заборона на імміграцію в Канаду була скасована [25]. У подальшому громади гутерітів час від часу мігрували до Домініону [21] створюючи нові колонії.

Під час Другої світової війни гутеріти знову рішуче відмовилися брати будь-яку участь у діях, пов'язаних з військовою службою. Натомість вони не відмовлялися від альтернативної – виконували громадські роботи, висаджували дерева, працювали на елеваторах, лікарнях, паперових фабриках тощо [21].

У 1940-х – 1950-х рр. кількість колоній гутерітів швидко зростала. У Канаді в провінції Альберта місцеві фермери на початку 1940-х рр. були стурбовані скопуюванням гутерітами земельних ділянок. Поступово знову виникла ворожнеча. У результаті, в 1942 р. був прийнятий дискримінаційний закон, який забороняв продаж землі саме гутерітам. Він діяв до 1947 р. Новий закон, прийнятий замість попереднього, обмежував розмір їх колоній до 6 400 акрів [20]. У Манітобі подібних законодавчих актів прийнято не було, але з 1957 р. існувала негласна угода, згідно якої в кожному муніципалітеті гутеріти можуть засновувати не більше двох колоній на відстані не менше ніж 10 миль, з площею не більше 5 120 акрів кожна. Тільки у 1973 р. усі дискримінаційні закони в Альберті було скасовано. У результаті, в наступні півроку гутеріти придбали більше 44 тис. акрів і заснували сім нових колоній.

Нині в Північній Америці мешкають понад 45 тис. гутерітів, а їхні колонії розташовані майже на всьому Середньому Заході – Альберті, Манітобі, Саскачевані, Британській Колумбії, Монтані, Північній та Південній Дакоті, Міннесоті, Вашингтоні (рис. 2) [13; 21].

Рис. 2. Колонії гутерітів у Північній Америці

Структурно колонії за минулі роки майже не змінилися. Кожна родина має у власності будинок. Усе, що знаходиться в будинку, – особиста власність родини, але все інше – поля та ферми, реманент, машини та гаражі і т.п. спільне. Усі прибутки належать комуні. У кожній колонії мешкає від 90 до 150 осіб (13 – 20 родин). Коли кількість мешканців перевищує 150 – 160 осіб, громада розділяється та формує нову колонію. Тих, хто переходить до нової колонії, обирають жеребкуванням.

Незважаючи на співпрацю між колоніями, кожна з них є самостійною економічною одиницею і керується консультативною радою з духовним лідером на чолі. Діти до двох з половиною років знаходяться в дитячих садках, де їх вчать молитися, спілкуватися з однолітками, бути слухняними. Згодом розпочинається навчальний процес, який триває до дванадцятого класу. Діти вчать у двох школах. Перша існує в межах колонії, де під керівництвом учителів-гутерітів вивчають німецьку мову, Біблію та гутерітське віровчення, а також математику. В ін-

шій школі (за межами колонії) вивчають англійську та всі загальноосвітні дисципліни [21]. У школах молодь може обирати майбутню спеціалізацію, наприклад, ветеринарію, або викладацьку діяльність. Ті, хто обирає професію вчителя, в подальшому проходять навчальний курс в університеті Брендона (Манітоба) за спеціальною програмою (BUHER), що введена у 1995 р. [21]. Гутеріти професійно вчаться і тим спеціальностям, які необхідні в колоніях (електрики, механіки, сантехніки, зоотехніки тощо). Ще в школі молодь упродовж декількох місяців (у літній час) стажується в різних професіях. Це проявляє їхні здібності та допомагає обрати подальшу спеціалізацію. Кожен член колонії, починаючи з п'ятнадцятирічного віку, залучається до трудової діяльності. У колоніях немає міжособистої конкуренції. Гутеріти виховані таким чином, що почувають себе некомфортно у ролі домінуючого. Якщо когось обирають на посаду, наприклад до консультативної ради, то це сприймається спокійно, бо вважається Божою волею [21].

У колоніях спілкуються німецькою мовою, а за її межами англійською, яка переважно необхідна уповноваженим з продажу та закупівлі товарів. Рідко, хто з гутерітів залишає громаду, таких назад не приймають. Жінки традиційно підкоряються чоловікам, бо вважаються створеними з ребра Адама. Але це не означає пригніченості становища жінок, а тільки упорядкованість. Жінки в комуні досить впливові і займають відповідальні посади в процесі вирощування овочів, у закупівлі продуктів, вихованні дітей.

Господарства в колоніях утримуються на висококомеханізованому й навіть комп'ютиризованому рівні і в останні роки спрямовані не тільки на виробництво, але й на переробку продукції. Це пов'язано з подорожчанням технічних засобів й низькими цінами на неперероблену сільськогосподарську сировину.

Колонії володіють не дуже великими земельними угіддями. Їх питома вага складає близько 40 % на родину від середнього фермерського господарства по Манітобі [19]. Це пояснюється частково тим, що гутеріти не мають за мету виробництво заради збагачення. Займаючись сільським господарством гутерітські колонії мають між собою відмінності у сфері виробництва. Наприклад, у Манітобі вони утримують 35 % поголів'я свиней, та виробляють 25 % яєць від загального рівня по провінції. В Альберті, на їхню частку припадає третина молочних продуктів [19]. Отриманий прибуток йде на придбання необхідної техніки, а також акумулюється для придбання додаткової землі.

Чи адаптувалися гутеріти майже за 140 років у цих державах?

Гутерітські колонії в Північній Америці – унікальні. Вони являють собою інтрузиви в суспільствах США та Канади. Їх спосіб життя, світогляд і релігійні переконання за роки, що минули, залишилися без змін, вони з «пелюшок» виховують дітей за власними правилами, виконують державні закони, якщо вони не суперечать (в їх розумінні) Біблійним заповідям, продовжують спілкування німецькою мовою. Гутеріти закриті для суспільства і не беруть участі в політичному і світському житті. Вони не прийняли ані капіталістичних відносин, ані культури приймаючих держав. У той же час гутеріти співпрацюють з суспільством в економічній сфері. Пам'ятаючи роки недоброзичливого ставлення до себе, намагаються підтримувати добросусідські відносини.

Унікальний спосіб життя гутерітів багато в чому є результатом їхньої віри, бо лише вона, незважаючи на усі виклики та спокуси сучасного життя, допомогла зберегти власні переконання і традиції в абсолютно іншому за ідеологією, а тому потенційно ворожому для них суспільстві.

Бібліографічні посилання

1. Безносова О. В. Гернгутеры / О. В. Безносова // Материалы к энциклопедии «Немцы России». – Вып. 7. – Немцы Украины. Пилотный сб. – М., 2002. – С. 58–60.

2. Библия. Книги Священного писания Ветхого и Нового Завета : в 2 т. – Т. 2. – «Духовное просвещение», 1991.
3. **Васильева М. В.** Гуттеры / М. В. Васильева // Материалы к энциклопедии «Немцы России». – Вып. 7.: Немцы Украины. Пилотный сб. – М., 2002. – С. 76.
4. **Васильева М. В.** К истории раннего анабаптизма: хуттеровское братство / М. В. Васильева // Германская история эпохи Реформации: исследования и документы. – Вологда, 1993. – С. 81–99.
5. **Васильева М. В.** Гуттерталь / М. В. Васильева // Материалы к энциклопедии «Немцы России». – Вып. 7: Немцы Украины. Пилотный сб. – М., 2002. – С. 73–78.
6. О желании колонистов колонии Гуттерталь образовать особое братство // РГИА. – Ф. 383, оп. 13, д. 14346. – 7 лл.
7. О переселении меннонитов Радичевской колонии Кролевецкого уезда Черниговской губернии на участок земли в Мелитопольском уезде Таврической губернии при р. Ташенкак в Молочанской округе и основании там в 1844 г. Колонии Гуттерталь // РГИА. – Ф. 383, оп. 29, д. 602. – 133 лл.
8. Правила устройство поселен-собственников (бывших колонистов), утвержденные Александром II (03.07.1871), док. № 129 // ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. XLVI. – С. 813–819.
9. British Embassy. Washington. No. 289. April 16, 1919. Massage to Mr. Phillips // Microfilm 64. XXV G. Mennonites and Emigration. – Correspondence re Mennonite and Hutterite immigration between U.S. to Mexico and Paraguay 1919-1931 / The Archive of Mennonite Heritage Center (Winnipeg, Manitoba).
10. Critical Situation in West over influx of Hutterites // Ottawa «Citizen». – April 16. – 1919.
11. **Epp F. H.** Mennonites in Canada / F. H. Epp : in 3 v. – Toronto: Macmillan of Canada, 1974. – V. 1: Mennonites in Canada, 1786–1920. The History of a Separate People.
12. **Friedmann R.** Hutterian Brethren (Hutterische Brüder) / R. Friedmann, J. Hofer, H. Meier, J. Hinde. [Электронный ресурс] *Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online*. – Режим доступа: <http://www.gameo.org/encyclopedia/contents/H888ME.html>.
13. Hutterites of Montana [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://printfu.org/hutterites+in+montana>.
14. **Janzen R.** The Hutterites in North America / R. Janzen, M. Stanton. – Baltimor, Maryland: Johns Hopkins University Press. – 2010. – P. 13.
15. **Juhnke J. C.** World War (1914–1918) / James C. Juhnke [Электронный ресурс] / *Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online*. 1989. Retrieved 13 October 2009. – Режим доступа: <http://www.gameo.org/encyclopedia/contents/W6766.html>.
16. Life in America: The Journey to America // <http://www.hutterites.org/HutteriteHistory/amthejourneyfromrussiatotheusa.htm>
17. President Woodrow Wilson's Proclamation Establishing Conscription 1917 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.firstworldwar.com/source/usconscription_wilson.htm.
18. Prohibition of Doukhobors, Hutterites and Mennonites from entering Canada. No. 3079. May 7, 1919 // Microfilm 64. XXV G. Mennonites and Emigration. – Correspondence re Mennonite and Hutterite immigration between U.S. to Mexico and Paraguay 1919-1931 / The Archive of Mennonite Heritage Center (Winnipeg, Manitoba).
19. The Canadian Mennonite Encyclopedia Online, «Hutterian Brethren» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mhsc.ca/encyclopedia/contents/H888ME.html>.
20. The Hutterian Brethren in Alberta [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ualberta.ca/~german/PAA/Hutterites.htm>
21. The Hutterian Brethren. Hutterites living in Community in North America. [Электронный ресурс]. Sections on history, religion, structure, education, teachers, livelihood, leisure time, and organizational structure. – Режим доступа: <http://www.hutterites.org/>.
22. **Unruh A. J.** The Helpless Poles / Abe J. Unruh. – Freeman, South Dakota: Pine Hill Press, 1973.
23. **Unruh John D.** A century of Mennonites in Dakota. A segment of the German Russians / John D. Unruh. – South Dakota, 1972. – P. 62.
24. Veterans would ask U. S. if it will object to Dominion placing ban on Hutterites // Ottawa «Citizen». – April 16. – 1919.

25. Inter-Mennonite Cooperation and Promises to Government in the Repeal of the Ban on Mennonite Immigration to Canada 1919–1922 / ed. by Peter H. Rempel // Mennonite historian. – 1993. – March. – № 1. – Vol. XIX.

Надійшла до редколегії 24.12.2011

УДК 94(477):342.951:339445

О. В. Морозов

Академія митної служби України (м. Дніпропетровськ)

СИСТЕМА ОХОРОНИ МИТНОГО КОРДОНУ В ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Розглянуто історію створення, організації та розвитку системи охорони південно-західного митного кордону російської імперії підрозділами Корпусу митної варти наприкінці XVIII – на початку XX ст. Службу Корпусу розглянуто на прикладі південно-західних українських губерній.

Ключові слова: контрабанда, митна політика, митні органи, корпус прикордонної варти.

Рассмотрена история создания, организации и развития системы охраны таможенной границы Российской империи подразделениями Корпуса пограничной стражи в конце XVIII – начале XX вв. Служба Корпуса рассмотрена на примере юго-западных украинских губерний.

Ключевые слова: контрабанда, таможенная политика, таможенные органы, корпус пограничной стражи.

In this article the historical evolution of the organizational structure of the individual border guard corps of the Ministry of Finance of the Russian Empire on the territory of Ukraine in the XVIII and XX – early twentieth centuries. Analyzes the main methods to combat smuggling.

Key words: contraband, customs policy, custom duties, custom organs, border guard corps.

З переходом у першій чверті XVIII ст. в Російській імперії до захисної митної політики з особливою гостротою про себе заявила проблема відсутності повноцінної системи охорони митного кордону, що, на думку урядовців того часу, сприяло зростанню контрабанди. Але знадобилося практично століття для оформлення державної структури, яка б задовільно виконувала функції з охорони митного кордону. Мова йде про створення у 1827 р. Корпусу прикордонної митної варти в структурі Департаменту зовнішньої торгівлі. Історія створення та діяльності цього Корпусу в історіографії розглянуто фрагментарно, а особливо, служба його підрозділів у прикордонних українських губерніях Російської імперії. Таким чином можна говорити про актуальність подальшого дослідження історичної еволюції митно-прикордонної системи. Одночасно, дослідження зазначеної проблематики відкриває перспективні наукові напрями політичного та соціального економічного характеру, які дозволять комплексно дослідити головну, на наш погляд, проблему: митне регулювання і соціальні процеси. Тому мета статті полягає у висвітленні маловідомих сторінок історії створення та діяльності митних органів XIX – початку XX ст. з охорони митного кордону.

Огляд історіографії визначеної проблематики дозволяє виділити праці таких дослідників: Ю. І. Головки [1], Ю. Г. Кіслювського [5], А. М. Плеханова [13],

25. Inter-Mennonite Cooperation and Promises to Government in the Repeal of the Ban on Mennonite Immigration to Canada 1919–1922 / ed. by Peter H. Rempel // Mennonite historian. – 1993. – March. – № 1. – Vol. XIX.

Надійшла до редколегії 24.12.2011

УДК 94(477):342.951:339445

О. В. Морозов

Академія митної служби України (м. Дніпропетровськ)

СИСТЕМА ОХОРОНИ МИТНОГО КОРДОНУ В ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Розглянуто історію створення, організації та розвитку системи охорони південно-західного митного кордону російської імперії підрозділами Корпусу митної варти наприкінці XVIII – на початку XX ст. Службу Корпусу розглянуто на прикладі південно-західних українських губерній.

Ключові слова: контрабанда, митна політика, митні органи, корпус прикордонної варти.

Рассмотрена история создания, организации и развития системы охраны таможенной границы Российской империи подразделениями Корпуса пограничной стражи в конце XVIII – начале XX вв. Служба Корпуса рассмотрена на примере юго-западных украинских губерний.

Ключевые слова: контрабанда, таможенная политика, таможенные органы, корпус пограничной стражи.

In this article the historical evolution of the organizational structure of the individual border guard corps of the Ministry of Finance of the Russian Empire on the territory of Ukraine in the XVIII and XX – early twentieth centuries. Analyzes the main methods to combat smuggling.

Key words: contraband, customs policy, custom duties, custom organs, border guard corps.

З переходом у першій чверті XVIII ст. в Російській імперії до захисної митної політики з особливою гостротою про себе заявила проблема відсутності повноцінної системи охорони митного кордону, що, на думку урядовців того часу, сприяло зростанню контрабанди. Але знадобилося практично століття для оформлення державної структури, яка б задовільно виконувала функції з охорони митного кордону. Мова йде про створення у 1827 р. Корпусу прикордонної митної варти в структурі Департаменту зовнішньої торгівлі. Історія створення та діяльності цього Корпусу в історіографії розглянуто фрагментарно, а особливо, служба його підрозділів у прикордонних українських губерніях Російської імперії. Таким чином можна говорити про актуальність подальшого дослідження історичної еволюції митно-прикордонної системи. Одночасно, дослідження зазначеної проблематики відкриває перспективні наукові напрями політичного та соціального економічного характеру, які дозволять комплексно дослідити головну, на наш погляд, проблему: митне регулювання і соціальні процеси. Тому мета статті полягає у висвітленні маловідомих сторінок історії створення та діяльності митних органів XIX – початку XX ст. з охорони митного кордону.

Огляд історіографії визначеної проблематики дозволяє виділити праці таких дослідників: Ю. І. Головки [1], Ю. Г. Кіслювського [5], А. М. Плеханова [13],

Г. В. Поташнікової [14], М. П. Чернушевича [20; 21]. Але згадані автори частково згадують про діяльність Корпусу прикордонної варти, крім А. М. Плеханова, праця якого повністю присвячена Окремому корпусу прикордонної варти та охоплює період з 1893 по 1917 рр. Однак згадані автори не конкретизують діяльність Корпусу на південно-західному митному кордоні Російської імперії. Ми спробуємо розглянути цей аспект і окреслити перспективні напрями для подальшого наукового пошуку.

Ставши на шлях створення промисловості, Російська імперія вже у першій половині XVIII ст. зустрілась із різними проявами неформальної економіки, чи просто контрабанди. Ми можемо визначити і період, з якого протистояння державних інститутів та контрабандного промислу набуває систематичного характеру. Це 1724 р. – рік прийняття першого російського митного тарифу.

Шкідливість контрабанди для економічного розвитку країни є очевидною, тому зрозуміла й увага, яку кожна держава приділяє цьому питанню. Розвитку контрабандного промислу у XVIII ст., безумовно, сприяли створення міжнародного ринку, поживавлення торгівлі та технічний прогрес. У Російській імперії ще одним сприятливим фактором була традиція митних відкупів. Завдяки відкупам уряд не тільки позбавлявся клопотів з організацією митної мережі, але й отримував гроші наперед. Водночас уряд дистанціювався від проблеми боротьби з контрабандою, переклавши їх на відкупників. Лише коли контрабанда набула таких масштабів, що навіть відкуп став збитковим (відкупники не змогли розрахуватися з державою), урядовці звернули увагу на цю проблему.

Проведені в 60-х рр. XVIII ст. ревізії показали, що деякі ділянки кордону не просто незадовільно охороняються, але, навіть, не позначені належним чином. На такому кордоні перешкодити контрабандистові могла лише несприятлива погода або фатальне невезіння. У питанні безпосередньої організації митної служби відкупна система виявила повну неспроможність. Ще 1757 р., на початку виконання відкупного контракту, Шемякін скаржився на дії військових команд, що відряджалися на охорону митного кордону, але замість допомоги митникам, навпаки, створювали нові перешкоди: «воинские командиры делают препятствие в сборах, таможенных служителей немилосердно бьют и держат долгое время под караулом, и тайно приезжающих с товарами людей из-за взяток пропускают через границу, оговоренных к следствию не дают, нарочно посланных в разъезды мучительно бьют, а на Колыбельском poste и смертное убийство учинилось. От соседних с границею жителей никакой помощи нет, напротив того, сами они по соглашению с поляками и с русскими купцами, собравшись человек по сто и более с ружьями и копьями беспрерывно провозят товары, а удержат их нельзя по причине малочисленности команды на форпостах. Во многих местах только по одному солдату находится и всякая команда отговаривается, что увеличить число людей на форпостах некем» [15, Ф. 397, оп. 2, спр. 195, арк. 211].

Про контрабанду, поширену на західному кордоні, зазначав і сенатський Генерал-прокурор князь К. Вяземський. Генерал-прокурор наводив такий приклад: у Москві він купив шовкову тканину з клеймом митниці за ціну, втричі нижчу тієї, яку довелось би заплатити у петербурзькій крамниці за аналогічний товар. Із цього факту К. Вяземський робив висновок, що зазначений товар увезено через митницю, але без сплати мита. Не маючи довіри до митних установ, Генерал-прокурор пропонував узагалі заборонити торгівлю через суходільний західний кордон і розформувати всі митниці на західному кордоні. Член Комісії, управляючий головною канцелярією над митними зборами граф Є. Мініх не погоджувався з пропозицією К. Вяземського. Він розкритикував заходи з блокування західного кордону та закриття митниць і писав: «Я не спорю, что сие есть самое легчайшее средство воспрепятствовать таможенным служителям делать вспоможение тайному провозу, но, приняв в соображение подданных Вашего Величе-

ства пользу, думать буду всегда, что сие средство будет подобно тому человеку, который все деревья в своем саду вырубить захотел для того, чтобы воры плодов не крали» [7, с. 125]. Тому, на думку Мініха, найраціональніше було б зменшити митну ставку на товари, які ставали головним об'єктом контрабанди. Також Комісія пропонувала проводити подальшу уніфікацію митних режимів для створення загальноімперського митного простору. Саме ці положення було потім ухвалено Комісією й покладено в основу створення нової централізованої митної системи.

У другій половині 70-х рр. XVIII ст. помічник митного обер-директора Новоросійської та Азовської губерній І. Федуркін за наказом Г. Потьомкіна оглядав територію згаданих губерній з метою визначення перспектив місцевої та зовнішньої торгівлі для розбудови митної мережі [15, арк. 89–90]. І. Федуркін зазначав, що на території цих губерній боротися з контрабандою буде важко через традиційність та виключну прибутковість цього промислу, а також через практичну неможливість організувати належний контроль, тому пропонував звернути особливу увагу на розвиток портів та морської торгівлі, оскільки, за його спостереженнями, морська контрабанда суттєво менша за сухопутну [15, арк. 90 зв.]. Також слід зазначити, що утримання невеликої кількості портів митниць не вимагало значних фінансових ресурсів у порівнянні з величезною сухопутною інфраструктурою, чим і підкупало урядовців.

Але демаркація кордонів і подальша інкорпорація неросійських територій до складу імперії знову підняли проблему про якість охорони сухопутного західного митного кордону. Крім того, захисні митні тарифи могли ефективно діяти за умови створення регулярних органів з охорони митного кордону. Також, основний потік контрабанди надходив через австрійський та прусський кордони. Тому 27 вересня 1782 р. набув чинності наказ Катерини II про влаштування особливої митної прикордонної мережі та варті для запобігання таємному провезенню товарів. Митна прикордонна варта тепер складалася з об'їждчиків та наглядачів. За діяльністю митної варті наглядав радник з митної справи в Казенній палаті та не менш як тричі на рік об'їздив відповідну ділянку кордону губернії. Запровадження митної варті виявилось суттєвим кроком до вдосконалення системи охорони кордону, але проблема повністю не розв'язувалася. Варта складалася з вільнонайманих службовців, яких уряд не вважав абсолютно надійними. Крім того, станом прикордонної варті не було задоволене військове відомство, особливо за умов нестабільної міжнародної ситуації [3, с. 44].

У 1811 р. запроваджуються митні округи й митну варту розподіляють між ними, а не між губерніями, як було раніше. Тепер варта складалася з команд (по 10 об'їждчиків), а кожними трьома командами керував наглядач з помічником. Уся митна варта підпорядковувалася безпосередньо начальникові митного округу. Об'їждчиків почали набирати не за контрактом, а з відставних військових. Кадрові питання вирішували Міністерство фінансів та Військове міністерство. Головне управління прикордонної варті підпорядковувалося Департаменту зовнішньої торгівлі в Міністерстві фінансів.

Становлення нової організаційної структури проходило складно. Наприкінці 1811 р. начальник Одеського митного округу Є. Зальфельт для перевірки виконання дієздатності митної варті здійснив об'їзд ділянки кордону від Маяка на Дністрі через Овідіополь до Очаківського гирла і морським берегом до Одеси, а звідти до Херсона, митний контроль за якою покладався на ввірений йому округ [16]. Проаналізувавши ситуацію, він у січні 1812 р. звернувся у Департамент зовнішньої торгівлі зі своїми пропозиціями щодо покращання митного контролю та запобігання контрабанді, вказавши на необхідність ліквідації Херсонської та Миколаївської митних застав і передачі їх функцій Очаківській та на доцільність улаштування по периметру кордону митних наглядачів і об'їзних постів зі шлюпками [2, арк. 28–29]. Є. Зальфельт пропонував збільшити кількість об'їждчиків

в окрузі до 100 [2, арк. 5], вважаючи, що такі заходи сприятимуть «общему прекращению злоупотреблений на Черном море». Департамент направив пропозиції Є. Зальфельта на розгляд новопризначеному начальнику Одеського митного округу І. Бларамбергу й узгодження з Херсонським військовим губернатором де Рішельє. Новий керівник одеських митниць з пропозиціями Є. Зальфельта не погодився, і митний кордон поза межами портів митниць залишався прозорим. Причину відмови від пропозицій Є. Зальфельта І. Бларамберг пояснював тим, що за існуючої системи комплектування об'їждчиків та наглядачів неможливо заповнити всі штатні одиниці [11].

У 1827 р. за пропозицією міністра фінансів Є. Канкріна сенат ухвалив «Положение об устройстве таможенной пограничной стражи». Згідно з цим документом на прикордонну варту, крім охорони кордонів, покладалося збирання мита. Митна прикордонна варта вздовж європейського кордону імперії закріплювалася за митними округами, у структурі яких знаходилися напіввійськові формування – Згідно з Положенням прикордонна митна варта мала таку організаційну структуру: бригади, напівбригади, окремі роти і підпорядковувалась начальникам митних округів. В українських губерніях було сформовано три бригади (Віленська, Волинська, Херсонська), дві напівбригади – по дві роти в кожній (Одеська, Таврійська), а також окрема Керч-Єнікальська рота [3]. За штатним розписом 1829 р. у підрозділах прикордонної митної варті проходили службу 11 бригадних та напівбригадних командирів, 31 командир роти, 119 наглядачів, 156 помічників наглядачів, 37 секретарів, 3 282 нижчих чинів [16, Ф. 15863, оп. 1, спр. 5, арк. 72]. Керівництво вартою здійснювали цивільні особи, які перебували на службі в Департаменті зовнішньої торгівлі.

Під час реформування системи охорони митного кордону імперський уряд постійно експериментував, шукаючи найбільш вдалу організаційну структуру за критерієм ефективність – вартість. Одним із організаційних варіантів стало залучення козацьких військ. За проектом, ухваленим Миколою І 14 вересня 1832 р., 1-й та 2-й Малоросійські козацькі полки, як досвідчені в охороні кордону і боротьбі з контрабандистами, направлялися на укомплектування митної варті. Перш за все козаками посилювалися Скулянський та Ізмаїльський митні округи. У січні 1833 р. чотири ескадрони 2-го Малоросійського кінного козацького полку відправлялися з м. Ковно до Бессарабської губернії [19, Ф. 1284, оп.1, спр. 95, арк. 38–39]. Козаки 1-го Малоросійського полку увійшли до складу Радзивилівського і Юрбургського митних округів. До бригад митної варті козаків зараховували на посади кінних об'їждчиків і піших стражів.

Таким чином, у другій чверті XIX ст. митне відомство Російської імперії отримало можливість не лише виконувати фіскальні функції, а також контролювати митний кордон і вести боротьбу з усіма проявами контрабанди.

Як приклад розглянемо західний митний округ на території України – Радзивилівський, до складу якого входили: Радзивилівська, Бердичівська, Гусятинська, Дружкопольська, Волочиська, Ісаковецька митниці та Волинська бригада прикордонної варті. Волинська прикордонна бригада, а йтиметься головним чином про неї, розташовувалась уздовж митного кордону у дві лінії, тобто кордон захищався двома ешелонами, відповідно до штату, затвердженого 29 березня 1829 р. [19, арк. 182]. Дислокація рот, загонів, бригади прив'язувалася до населених прикордонних пунктів, мешканці яких вели жваву прикордонну торгівлю, до шляхів сполучень. Обов'язковим було розташування прикордонних постів навпроти австрійських митниць [19, арк. 174].

На особливості дислокації підрозділів Волинської бригади ми звернули увагу не випадково. Митники західних митних округів вели фактично війну з контрабандистами. Одночасно контрабанда набуває якостей складної, добре організованої і керованої сили. Уже 1832 р. уряд змушений на кордоні з Пруссією в Юр-

бурзькому митному окрузі посилити прикордонну варту двома ескадронами кавалерії [20, с. 27].

У прикордонних повітах Волинської та Подільської губерній ситуація з контрабандою загострюється після поразки польського повстання. До звичайної економічної контрабанди додається ще й політична. Таємні польські організації, до складу яких входили й місцеві дворяни, регулярно отримували нелегальну літературу з австрійської Польщі [17].

Перед прикордонниками поставили завдання по можливості взагалі припинити контакти між польським населенням двох імперій, крім територій митниць. Але керівництво Міністерства фінансів і Департаменту зовнішньої торгівлі, посилаючись на нестачу людей, не гарантувало виконання цього завдання. Тому, починаючи з 1834 р., постійно клопотало перед Військовим міністерством та імператором Миколою I про додаткове залучення регулярної армії для допомоги митникам за прикладом прусського кордону. Після неодноразових звернень особисто міністра фінансів Є. Канкріна це прохання було задоволено, командирові III піхотного корпусу Д. Бібікову наказувалося виділити війська для допомоги прикордонникам (наказ № 1755 від 22 вересня 1838 р.).

Для проведення рекогносцировки направили капітана Генерального штабу Печковського, а також наряд сил у складі двох батальйонів Єрванського єгерського полку, одного батальйону Севського піхотного полку і батареї 8-ї артилерійської бригади [19, арк. 175]. З батальйонів сформувалося 30 загонів. Кожний загін складався із 40 рядових, 4 унтер-офіцерів, 1 обер-офіцера. Штаб, резерв і тил дислокувались у Радзивиліві [19, арк. 176]. 9 лютого 1838 р. війська разом із прикордонниками розпочали патрулювання митного кордону. У той же час усі чудово розуміли тимчасовість таких заходів, тому 25 листопада 1838 р. начальник Радзивилівського митного округу запропонував збільшити штат прикордонної бригади на 1 наглядча, 2 помічників наглядча, 108 об'їждчиків, 306 вартових, а також увести посади ветеринарного лікаря, 3 писарів, 7 ковалів. Для оптимізації системи охорони митного кордону начальник округу виклав пропозицію щодо зміни зони відповідальності округу. У пропозиції була вимога включити до складу Радзивилівського митного округу митні пости Гродненського округу, щоб зосередити захист кордонів з Австрією силами одного округу. Слід зазначити, що штатне підкріплення для прикордонної бригади, на якому наполягав начальник округу, було затверджено ще наприкінці 1838 р.

Цікаве, на наш погляд, і соціальне забезпечення служби прикордонників XIX ст. Якщо порівняти грошове утримання прикордонників і чиновників митниць, то перевага перших відчутна. Так, річне жалування митника Санкт-Петербурзької митниці становило залежно від посади від 285 до 171 руб., у той час як прикордонника-наглядча – 700. Таким чином, труднощі та ризики прикордонної служби матеріально компенсувалися державою [19].

На чорноморському узбережжі охорону митного кордону забезпечувала Таврійська напівбригада. На початок 1853 р. цей підрозділ складалася з 2 рот, які включали по 2 загони, а особовий склад дислокувався по узбережжю Чорного моря від Перекопу до селища Карангат на 28 постах. Штаб напівбригади знаходився у Сімферополі і включав командира, запасного офіцера, ветеринарного лікаря, двох секретарів та сім ковалів [19, арк. 191]. Чисельність 1-ої роти на дистанції від Перекопу до Фороського поста нараховувала 8 офіцерів, 123 нижчих чинів: у тому числі 94 кінних і 29 піших [6, с. 47]. Чисельність 2-ої роти на дистанції від Мухолатського до Карангатського постів – 6 офіцерів і 107 нижчих чинів (69 кінних і 38 піших). Довжина ділянки митного кордону, закріпленого за Таврійською напівбригадою – 1 001 верста.

Напередодні Східної війни 1853–1856 рр. чисельність прикордонної варті складала 11 566 офіцерів та нижчих чинів. Наприкінці 80-х рр. XIX ст. функції

онувало 8 прикордонних округів. Власне, на західних кордонах Російської імперії службу забезпечували 4-й і 5-й прикордонні округи, управління яких дислокувалися відповідно в Бердичеві (з 1903 р. у Києві) й Одесі. 4-й Київський прикордонний округ мав у своєму складі 5 бригад: 16 Сандомирську, 17 Томашівську, 18 Волинську, 19 Волочиську, 20 Хотинську; 5-й Одеський – 21 Скулянську, 22 Ізмаїльську, 23 Одеську, 24 Кримську та Керченський відділ [21, с. 48].

У 1893 р. для остаточного надання охороні державного кордону військового характеру прикордонну варту вивели зі складу Департаменту митних зборів. На її базі сформували Окремий корпус прикордонної варти з підпорядкуванням його міністру фінансів, якому присвоюється звання шефа прикордонної варти. При Міністерстві фінансів створюється управління корпусу (командир – помічник – чини для доручень – штаб корпусу). За Положенням 1893 р. штаб складався з таких відділів: стройового, мобілізаційного, прикордонного нагляду, господарського, а на місцях – управління прикордонних округів. Система управління корпусом була багатоступеневою: корпус – округ – бригада – загін – пост. Ця структура діяла до 1918 р. Загін охороняв дистанцію 80–150 верст. У середньому кількість охорони на одну версту становила: на кордоні з Пруссією – 9 рядових, з Австрією – 6 рядових, з Туреччиною – 3, на узбережжі Чорного моря – 1. На 1914 р. у складі окремого прикордонного корпусу було 34 бригади, два особливих відділи, 118 відділів, 595 загонів, 1 899 постів [9, с. 225].

Якщо на сухопутному кордоні кінні об'їзджики та піші вартіві стримували порушників митного кордону, то на морі контрабандисти діяли майже безперешкодно. Особового складу прикордонної варти вистачало лише на охорону прибережної смуги. У зв'язку з цим у 1830 р. Морське міністерство після клопотання Міністерства фінансів виділило зі складу Чорноморського флоту для прикордонного нагляду бриг «Меркурій», шлюпи «Діана», «Ласточка». Інструкція для них передбачала: *«Конфисковывать любые суда, пристаившие к берегу мимо карантинной и таможенной, а также уличенных в контрабанде и оказавших сопротивление»* [16, арк. 10]. У подальшому флот відрядив для допомоги митного відомства шлюпи «Вестник» та «Жаворонок». Але це були паліативні заходи, а оперативна ситуація підказувала про необхідність Департаменту зовнішньої торгівлі сформувати відомчий митний флот. У 1832 р. Департамент зовнішньої торгівлі видав *«Правила для отвращения тайного водворения товаров на мелких береговых судах»*. У зв'язку з цим начальникам митних округів надавалося право укладати контракти на оренду комерційних суден і команд, якщо сума контракту не перевищувала 1 тис. крб. Досвід оренди приватних суден не забезпечував головного показника успішності охорони морської ділянки митного кордону – систематичності здійснення охоронних функцій. Але для цього потрібно було змінювати митне законодавство. Процес створення морської митної охорони на принципах регулярності розпочався у 1860-х рр.

Для підготовки пропозицій з організації морського нагляду Департамент митних зборів запропонував начальникам митних округів надати свої пропозиції з приводу організації морської прикордонної варти, а також для вивчення досвіду в цьому питанні відрядив до Франції та Англії начальника Ризького митного округу контр-адмірала В. Штофрегена. Пропозиції округів і матеріали В. Штофрегена було розглянуто спеціальною комісією, до складу якої входили представники Міністерства фінансів, Морського міністерства, Міністерства закордонних справ. Результатом роботи комісії стали законопроекти *«Дополнительных законодательных постановлений, касательно русских и иностранных судов, входящих в территориальное море»* та *«Инструкции для действий крейсеров, учреждаемых для преследования морем контрабанды»*. В пояснювальній записці до матеріалів зазначалося: *«... значительное развитие контрабанды морем заставило Таможенное ведомство обратиться к изысканию способов противодействия возникшему злу, и привело оное к убеждению в необходимости учрежде-*

ния, кроме береговой стражи, морского прибрежного надзора как единственного средства охранить казну от убытков и остановить постоянно усиливающуюся дерзость контрабандистов» [16, арк. 12].

1 липня 1868 р. Державна рада розглянула та імператорським указом затвердила морський нагляд за недопущенням суднами контрабанди. Але практична реалізація цього проекту розпочалася лише 14 липня 1872 р., коли Олександр II затвердив пропозицію Міністерства фінансів про створення на Балтійському морі першої крейсерської флотилії, асигнувавши на ці заходи 507 тис. руб. [8, с. 381].

У 1876 р. за пропозицією міністра фінансів М. Х. Рейтерна, морський митний нагляд створюється і на Чорному морі [12, с. 80–87]. До 1900 р. митний нагляд на Чорному морі виконували парусні шхуни, пароплав «Измаил» та парові катери «Вилково» і «Дунай». Лише у 1898 р. Міністерство фінансів замовило для Чорного моря спеціалізовані кораблі – митні крейсери: «Ястреб», «Ворон» та «Коршун». У 1900 р. кораблі розпочали прикордонну службу. Основними зонами патрулювання чорноморських прикордонних крейсерів були підходи до акваторії Одеського порту, Керченська протока, Дунайське гирло [4]. Дії митної флотилії давали свій позитивний результат. Так, лише з 1873 до 1883 рр. кораблями флотилії було затримано 1 тис. суден з контрабандними товарами [18, с. 16]. Крім того, сам факт служби митних крейсерів на морі та спільний контроль з прикордонниками на береговій ділянці кордону, знижували активність протиправної діяльності контрабандистів та їхніх помічників із місцевого населення [10, с. 19].

Історія організаційної структури прикордонної митної варті Російської імперії на території українських губерній продемонструвала деякі закономірності. Вони полягали в тому, що із створенням внутрішнього виробництва панівна фіскальна функція починає відходити на другий план. Інститут митного відкупу більш-менш успішно розв'язував проблему наповнення бюджету, але відкупна система повністю ігнорувала завдання захисту внутрішнього ринку. Ця закономірність проявилася після набуття чинності захисного митного тарифу 1724 р., тому що відкупника цікавила проблема виконання контрактного зобов'язання перед державою і при цьому отримання свого прибутку. В таких умовах питання охорони митного кордону залишалось без уваги. Але перехід до регулярної системи охорони митних кордонів став можливий лише після виконання таких умов: міжнародної визначеності міждержавних кордонів, наявності необхідних фінансових та людських ресурсів, нормативно-правове забезпечення охорони митного кордону. До розв'язання цих умов російські урядовці змогли підійти лише 1820-х рр.

Історичний досвід підтвердив ефективність структури митних органів, яка включала прикордонну варту. Це дозволяло митному відомству повноцінно й відповідально виконувати складну функцію – правоохоронну (вести боротьбу з контрабандою). В умовах ліберальної економіки неможливо було стовідсотково побороти це явище. Найефективнішим способом боротьби з контрабандою, на наш погляд, залишається економічний метод. Ідеться про розвиток внутрішнього ринку й збільшення купівельної спроможності населення. Цей шлях розвитку еволюційний і відповідно довготривалий. Але в реаліях суворої зовнішньоторговельної боротьби між країнами в XIX – на початку XX ст., у першу чергу, зміцнювався правоохоронний інститут, у ролі якого й виступав Окремий корпус прикордонної варті.

Бібліографічні посилання

1. Головка Ю. І. Матеріали фонду Новоросійської губерньської креслярні державного архіву Херсонської області як джерело до історії зовнішньої торгівлі та боротьби з контрабандою на півдні України наприкінці XVIII – на початку XIX ст. / Ю. І. Головка // Наук. пр. іст. факультету Запорізького нац. ун-ту. – 2009. – Вип. XXVII. – С. 319–323.
2. Державний архів Одеської області. – Ф. 40, оп. 1, спр. 47, арк. 2, 5, 28, 29.

3. **Дмитриев С. С.** Пограничная служба в России в первой половине XIX века / С. С. Дмитриев // Пограничник. – 1944. – № 7. – С. 40–46.
4. История отечественного судостроения : в 5 т. – СПб., 1996. – Т. 2.
5. **Кисловский Ю. Г.** Контрабанда: история и современность / Ю. Г. Кисловский. – М., 1996.
6. Краткая история-хроника Пограничной стражи и выделение ее в Отдельный корпус // Пограничник. – 1907. – № 15. – С. 34–45.
7. **Лодыженский К.** История русского таможенного тарифа / К. Лодыженский. – М., 2005.
8. Министерство Финансов 1802–1902. – СПб., 1902.
9. **Морозов О. В.** Митна система Російської імперії в українських губерніях (XVIII – початок XX ст.) / О. В. Морозов. – Д., 2011.
10. **Морозов О. В.** Флот митного відомства Росії XIX – на поч. XX ст. / О. В. Морозов // Грані. – 2003. – № 6. – С. 16–20.
11. **Орлик В. М.** Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / В. М. Орлик. – Кіровоград, 2007.
12. **Пилипенко А. Н.** Охрана русских границ и борьба с контрабандой на Черноморском побережье Кавказа (1829–1853 гг.) / А. Н. Пилипенко // Сб. ст. отделения погранологии Междунар. Академии информатизации. – Вып. 5. – Ч. 2. – М., 1998. – С. 80–87.
13. **Плеханов А. М.** Отдельный корпус пограничной стражи Императорской России 1893–1917 / А. М. Плеханов. – М., 2003.
14. **Поташнікова Г. В.** Особливості контрабандного промислу на Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. / Г. В. Пташнікова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : [наук. записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту]. – Рівне, 2008. – Вип. 12. – С. 30–33.
15. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 16, оп. 1, спр. 797, ч. 5, арк. 89–90, 91.
16. Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 485, оп. 1, спр. 147, арк. 12.
17. **Семенов А.** Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с второй половины XVII-го столетия по 1858 год / А. Семенов. – СПб., 1859.
18. Судовой список 1904 года. – СПб., 1904. – 332 с.
19. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 442, оп. 788а, спр. 164, арк. 152, 153, 174, 175, 176, 182, 189, 191.
20. **Чернушевич М. П.** Материалы к истории пограничной стражи / М. П. Чернушевич. – СПб., 1901.
21. **Чернушевич М. П.** Материалы к истории пограничной стражи / М. П. Чернушевич. – Ч. 2. Вып. 2. Служба в военное время. Крымская кампания 1854–1856 гг. – СПб., 1904.

Надійшла до редколегії 11.12.2012

УДК 94 (73) (092)

С. И. Бобылева

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ТЕОДОР РУЗВЕЛЬТ – ОДИН ИЗ КОНСТРУКТОРОВ ГЕОПОЛИТИКИ США

Розглянуто роль і місце Теодора Рузвельта у розвитку Сполучених Штатів Америки. Проаналізовано геополітичну стратегію уряду Рузвельта.

Ключові слова: Теодор Рузвельт, США, президент, геополітика.

Рассмотрены роль и место Теодора Рузвельта в развитии Соединенных Штатов Америки. Проанализирована геополитическая стратегия правительства Рузвельта.

Ключевые слова: Теодор Рузвельт, США, президент, геополитика.

© С. И. Бобылева, 2012

3. **Дмитриев С. С.** Пограничная служба в России в первой половине XIX века / С. С. Дмитриев // Пограничник. – 1944. – № 7. – С. 40–46.
4. История отечественного судостроения : в 5 т. – СПб., 1996. – Т. 2.
5. **Кисловский Ю. Г.** Контрабанда: история и современность / Ю. Г. Кисловский. – М., 1996.
6. Краткая история-хроника Пограничной стражи и выделение ее в Отдельный корпус // Пограничник. – 1907. – № 15. – С. 34–45.
7. **Лодыженский К.** История русского таможенного тарифа / К. Лодыженский. – М., 2005.
8. Министерство Финансов 1802–1902. – СПб., 1902.
9. **Морозов О. В.** Митна система Російської імперії в українських губерніях (XVIII – початок XX ст.) / О. В. Морозов. – Д., 2011.
10. **Морозов О. В.** Флот митного відомства Росії XIX – на поч. XX ст. / О. В. Морозов // Грані. – 2003. – № 6. – С. 16–20.
11. **Орлик В. М.** Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / В. М. Орлик. – Кіровоград, 2007.
12. **Пилипенко А. Н.** Охрана русских границ и борьба с контрабандой на Черноморском побережье Кавказа (1829–1853 гг.) / А. Н. Пилипенко // Сб. ст. отделения погранологии Междунар. Академии информатизации. – Вып. 5. – Ч. 2. – М., 1998. – С. 80–87.
13. **Плеханов А. М.** Отдельный корпус пограничной стражи Императорской России 1893–1917 / А. М. Плеханов. – М., 2003.
14. **Поташнікова Г. В.** Особливості контрабандного промислу на Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. / Г. В. Пташнікова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : [наук. записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту]. – Рівне, 2008. – Вип. 12. – С. 30–33.
15. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 16, оп. 1, спр. 797, ч. 5, арк. 89–90, 91.
16. Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 485, оп. 1, спр. 147, арк. 12.
17. **Семенов А.** Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с второй половины XVII-го столетия по 1858 год / А. Семенов. – СПб., 1859.
18. Судовой список 1904 года. – СПб., 1904. – 332 с.
19. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 442, оп. 788а, спр. 164, арк. 152, 153, 174, 175, 176, 182, 189, 191.
20. **Чернушевич М. П.** Материалы к истории пограничной стражи / М. П. Чернушевич. – СПб., 1901.
21. **Чернушевич М. П.** Материалы к истории пограничной стражи / М. П. Чернушевич. – Ч. 2. Вып. 2. Служба в военное время. Крымская кампания 1854–1856 гг. – СПб., 1904.

Надійшла до редколегії 11.12.2012

УДК 94 (73) (092)

С. И. Бобылева

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ТЕОДОР РУЗВЕЛЬТ – ОДИН ИЗ КОНСТРУКТОРОВ ГЕОПОЛИТИКИ США

Розглянуто роль і місце Теодора Рузвельта у розвитку Сполучених Штатів Америки. Проаналізовано геополітичну стратегію уряду Рузвельта.

Ключові слова: Теодор Рузвельт, США, президент, геополітика.

Рассмотрены роль и место Теодора Рузвельта в развитии Соединенных Штатов Америки. Проанализирована геополитическая стратегия правительства Рузвельта.

Ключевые слова: Теодор Рузвельт, США, президент, геополитика.

© С. И. Бобылева, 2012

The role and place of Theodore Roosevelt in the development of the United States are considered. The geopolitical strategy of the Roosevelt Administration is analyzed.

Key words: Theodore Roosevelt, U.S.A., president, geopolitics.

Рузвельт Теодор (1858–1919) – президент США от Республиканской партии в 1901–1909 гг. Родился в Нью-Йорке в зажиточной семье, имевшей корни голландских аристократов. В 1880 г. окончил Гарвардский университет, получив юридическое образование. Занимал различные государственные посты: в 1895 г. возглавлял управление нью-йоркской полиции, в 1897–1898 гг. являлся помощником морского министра, в 1899–1900 гг. – губернатором штата Нью-Йорк. В 1901 г. был избран вице-президентом США, в сентябре 1901 г., после убийства президента Мак-Кинли, стал президентом. Этот президент, 26-й по счету, считается одним из самых молодых президентов США, который стал им в 42 года. В 1905 г. он был переизбран президентом.

Теодор Рузвельт был чрезвычайно талантливой, разносторонней личностью [11], которая и сегодня причисляется американцами к самым выдающимся президентам страны – человеком, возродившим и обновившим ее. И действительно, Т. Рузвельт был известен как историк, литератор, умевший не только талантливо писать, но и способным держать внимание аудитории ораторским искусством, логикой своих рассуждений.

Его приход к власти по времени совпал с периодом общемирового экономического кризиса [8], который не обошел стороной и относительно молодую, быстро развивающуюся промышленность Соединенных Штатов. Кризисные явления наблюдались не только в экономике, но и в социальной сфере. Свидетельством последнего было движение макрейкеров «разгребателей грязи» (Р. С. Бейкер, Ч. Э. Рассел, А. Тарбелл, У. Хард) [9], присутствие на политической арене Популистской партии [2], рост активности трудящихся [1].

Опасение возможности социального конфликта, накала классового противостояния, заставляло Т. Рузвельта изыскивать пути стабилизации американского общества [3; 10, с. 128–139]. Именно это стало главным побудительным мотивом создания его программы реформ. Она, по сути, была ничем иным как политикой активного вмешательства государства в дела экономики, т. е. создания государственно-монополистического капитализма. Эта реформаторская сторона государственной деятельности Т. Рузвельта довольно хорошо известна. Однако следует иметь в виду, что, занимаясь вопросами внутренней политики, он постоянно держал в поле зрения проблемы внешней политики, решение которых было, по его мнению, невозможно без наведения порядка внутри самих Соединенных Штатов [4, с. 112–126; 5, с. 123–137].

Теодор Рузвельт получил известность не только как реформатор, но и как идеолог конституции и проводник новой экспансии американских интересов в странах Латинской Америки и бассейне Тихого океана, как автор доктрины «большой дубинки» [7, с. 100].

Известно, что история США после гражданской войны – это история быстрого развития капитализма. В 1894 г. Штаты заняли первое место в области промышленной продукции. Объем продукции США в то время был равен половине объема продукции всех европейских стран и более чем вдвое превышал объем продукции Великобритании. Непрерывный рост промышленного производства, далеко опередившего потребности внутреннего рынка, неизбежно толкал США на завоевание внешних рынков. Известно, что специфика мировосприятия в американском обществе на протяжении всей его истории обуславливалась наличием своеобразного моралистического фона. Моральные императивы формировались в процессе развития американского общественного сознания и

образовували цілую систему цінностей і ідеалів, що відповідають буржуазно-демократическому суспільному устрою.

Основою зовнішньополітичного моралізму в США стала міфологія американської виключності, переважності існувавшего там строя і політичних інститутів, унікальності історического опыта североамериканского государства, его системы моральных цінностей. В такой обстановке на політической арене появился ряд теоретиков і політических діячів, которые своими работами і діями стремились обосновать і оправдать агрессивные мероприятия, захват і закабаление чужих стран і народів. Одним из них являлся Теодор Рузвельт. Он разделял идеи социал-дарвинистов – последователей идей Герберта Спенсера.

В 1882 г. Рузвельт опубликовал свое первое исследование по истории: «Морская война 1812 г. между США и Англией», в котором высказал соображения о необходимости для США иметь сильный флот. Позже, в 1888–1889 гг., им были написаны і изданы первые две части работы «Завоевание Запада». Речь шла о истории продвижения на Запад белых поселенцев і Рузвельт уже здесь показал себя последователем социального дарвинизма, оправдывая истребление индейцев «законом выживания наиболее приспособленных», к которым он относил англо-американцев.

На годы политической активности Т. Рузвельта приходится завершение формирования идеологии империалистического экспансионизма. В его разработке он принял непосредственное участие. Важнейшим идейным источником экспансионистской идеологии стала теория «предопределения судьбы», в основе которой лежали идеи избранности, особой миссии американцев, которым самой судьбой якобы предопределено установить свое господство над всеми «остальными» народами Западного полушария. Пропагандой і реализацией этой теории і был занят Т. Рузвельт, ставший во главе так называемых «империалистов-практиков».

В 1897 г. в обстановке охватившей страну националистической истерии, когда желтая пресса – многочисленные газеты і журналы Херста і Пулитцера – требовали от правительства объявления войны Испании, якобы с целью помочь кубинцам в их борьбе против испанского колониального гнета, Рузвельт доказывал неизбежность для Америки экономической экспансии, настаивая на принятии правительством более решительных действий против Испании на Кубе і Филиппинах.

Свои взгляды, которые он постоянно излагал в письмах, в обществе і даже – если удавалось в Белом доме, он постарался применить на практике, хотя был в тот период всего лишь помощником министра. Он издавал инструкции і приказы об усилении вооружения кораблей, о приведении флота в боевую готовность. В январе 1898 г. он представил развернутый план подготовки кораблей к боевым операциям. Он открыто называл себя «джинго» і после объявления войны 25 апреля 1898 г., не пожелав оставаться в министерстве, получил назначение помощника командира одного из 3-х кавалерийских полков волонтеров, спешно набиравшихся для высадки на Кубу. Полк Рузвельта, вскоре получивший в прессе название «лихих наездников», принял участие в боях за Сантьяго.

Джингоист Рузвельт еще в 1886 г. предлагал силовое решение конфликта с Мексикой. В 1890-е годы он выступал за военные меры против Чили, за аннексию Гавайских островов і насильственное (если не помогут другие меры) строительство канала через территорию Никарагуа. В 1895 г. он выдвинул идею строительства военно-морского флота, который укрепит честь американского флота». «Я хотел бы, – заявил Рузвельт, – чтобы «доктрина Монро» выдерживалась во всей ее целостности. Всем сердцем і душой я верю в эту политику» [11, с. 83]. В свою бытность на посту помощника морского министра Теодор Рузвельт смог проявить свои большие организаторские способности. Он объединил политиков-идеологов

експансiонiзму: сенаторов Лоджа, Бевериджа, Фрея, професiонального дипломата Уильяма Ронхилля, бывших военно-морских министров Чендлера, Прейси и преподавателя военно-морского колледжа Альфреда Мэхэна. Эта группировка, выражавшая интересы части американской буржуазии, стремилась к мировому переустройству. Их идеи хорошо выразил сам Теодор Рузвельт в одной из речей, произнесенных в Чикаго: «Мы не можем оставаться в пределах наших границ и открыто признавать себя просто преуспевающими торговцами, которые не интересуются тем, что делается в мире. В борьбе за морское и коммерческое превосходство мы должны крепить нашу мощь вне наших границ. Мы должны построить меж океанский канал и обеспечить себе преимущества, которые дадут нам возможность сказать свое слово в определении судьбы океанов Востока и Запада [15, с. 1]. Новые экспансионистские планы США определялись не только экономическими и политическими интересами, но и их стратегическими целями.

Джингаизм Т. Рузвельта отражал настроение определенной части американского общества. Именно о нем писала в свое время газета «Вашингтон пост»: «Очевидно к нам пришло новое сознание – сознание нашей силы, а с ним и новый аппетит – стремление показать эту силу. Его можно сравнить с тем действием, которое оказывает на животное вкус крови... Честолюбие, выгоды, земельный голод, гордость, радость борьбы, какова бы она ни была, – все это дает нам новые ощущения. Мы стоим перед лицом неизвестной судьбы. Наш народ ощущает жажду захватов, подобную той жажде крови, которая царит в джунглях. Это означает, что будет проводиться империалистическая политика и что возрожденная республика займет подобающее ей место среди вооруженных наций» [16, с. 289]. В то же время следует признать, что далеко не все американское общество было воодушевлено экспансионистскими идеями. Против них и было направлено выступление Т. Рузвельта 1897 г. Он пафосно обрушился на «разлагающуюся» от недостатка и мира нацию, «ленивую, робкую, громоздкую, легкую добычу любого народа, который все еще сохраняет самые ценные из всех качеств – достоинство воинов. Мир – это бог только тогда, когда он приходит опоясанный мечом. Корабль государства можно безопасно вести вперед только тогда, когда в любую минуту мы будем готовы направить его против любого врага, держа наготове молнии» [11, с. 84].

Его слова редко когда расходились с делом. В 1897 г. целью Рузвельта были Гавайские острова. И он немало потрудился над тем, чтобы они были аннексированы. По его распоряжению один из кораблей ВМС США «Филадельфия» бросил якорь у островов, второй быстро приближался к архипелагу. Все эти действия он осуществил совместно с Лоджем и заместителем госсекретаря Шермана У. Дзем. Именно им удалось в обход Шермана убедить президента страны подписать 16 июня 1897 г. акт об аннексии Гавайских островов, что сразу же вызвало резкий протест Японии. Реакция Рузвельта последовала незамедлительно и она классически отражает суть внешнеполитической концепции Рузвельта: «Соединенные Штаты не находятся в таком положении, которое требовало бы запрашивать Японию или какую-либо иную иностранную державу, какой территории они должны или не должны овладеть (подчеркнуто. – С. Б.). Американскому обществу было объяснено следующее: 1. Острова нужны Штатам по коммерческим соображениям для обеспечения доли от торговли в тихоокеанском бассейне. 2. Американцы на островах играли роль «цивилизаторов» и не допустимо, чтобы «азиатская иммиграция» уничтожила все проделанное американцами. 3. Сами гавайцы не способны к самоуправлению и отсюда вытекал прямой долг американцев – помочь им. Четвертым аргументом, поведенным американской общественности, было сообщение о том, что если бы США не овладели этими островами, то это сделали бы за них другие (Япония, Германия или Англия). Последнее положение было главным. Об этом прямо заявил в феврале 1898 г. Т. Рузвельт, вы-

ступая в нью-йорском клубе республиканцев: «Мы не создавали Гавайские острова, они существовали сами. Мы лишь стоим перед альтернативой захватить их самим и сделать их передовым постом тихоокеанского побережья или смотреть как какая-нибудь другая могущественная нация, с которой, возможно, нам предстояло бы воевать, захватила бы их и тотчас превратила в наиболее опасную возможную базу операций против городов тихоокеанского побережья [11, с. 85–86]. Впереди была печальная стадия борьбы за передел уже неделинного мира – предстояло повергнуть Испанию и приобрести Кубу, Филиппины, Пуэрто-Рико, Гуам, Самоа, остров Уэйни.

Несмотря на скромность занимаемого поста, Теодор Рузвельт и его сподвижники (Лодж и др.) сумели сыграть свою роль в этой кампании. Позже У. Тафт, будучи уже президентом страны, признал: «Если бы не Теодор Рузвельт, мы никогда не были в состоянии объявить войну, ибо только он сумел получить от конгресса достаточно средств, чтобы реально поддержать любую угрозу...» [11, с. 86]. Вообще, Рузвельта привлекали большие военно-политические проекты. В 1900 г. он писал: «Я хотел бы видеть Соединенные Штаты господствующей державой на Тихом океане» [13, с. 50]. При этом он утверждал, что путь империалистических захватов, на которые вступила Америка в конце XIX в., отражает якобы прогресс цивилизации ибо «всякая экспансия великой цивилизационной державы означает победу закона, порядка и справедливости» [14, с. 68].

Внешнеполитический курс Рузвельта, как курс империалистической экспансии, стал ясен с первых месяцев его пребывания в Белом доме. Если раньше он мог говорить: «Армия и флот – это меч и щит, которые нация должна нести, если ей приходится выполнять свой долг среди народов земли» [4, с. 124], то с началом его президентства настало время реализации многого из задуманного, в частности реализации цельной доктрины Мэхэна войны на море, первым шагом предусматривавшей развитие военного флота. Недаром морской министр США Мортон характеризовал президента Теодора Рузвельта следующими словами: «Отныне в течение четырех лет в Белом доме будет находиться человек, который считает, что американский флот должен быть лучшим в мире» [6, с. 188]. Его заслуги в деле продвижения США на океанские просторы были признаны большим бизнесом. Так, Чонси Демью заявил: «Американский народ ныне производит на 2 миллиарда долларов товаров больше, чем он может потребить, мы достигли этого при помощи провидения господня, государственного искусства Уильяма Мак-Кинли, достоинств Рузвельта и его помощников, мы сделали нашим рынком Кубу, Пуэрто-Рико, Гавайи, Филиппины... Мы стоим на берегу Тихого океана, ставшего американским озером ... потому что мир наш ...» [11, с. 92].

С приходом Теодора Рузвельта в Белый дом США в международных отношениях стали поворачиваться к мировым делам, к глобальной политике. Им были выдвинуты четыре важнейшие, по его мнению, проблемы: изменить иммиграционные законы с тем, чтобы не ухудшать этническую обстановку США; всемерно способствовать развитию американского флота. С этой целью кораблестроительным фирмам представлялись льготы, оказывалась помощь в установлении транс-океанских линий; защитить американские права и привилегии на Гавайях, Филиппинах, в Пуэрто-Рико и на Кубе; способствовать строительству канала между Атлантическим и Тихим океанами. В сфере внешней политики Рузвельт видел поле приложения деятельности американских монополий, которым было уже тесно в национальных пределах. Кроме того, это являлось и средством предотвращения конфликтов между различными группами американской буржуазии, способом смягчения некоторых из социальных антагонизмов.

Став президентом, Т. Рузвельт произвел своеобразную «революцию» в идейных основах американской внешней политики. До него внешнеполитический курс определялся прощальным посланием Дж. Вашингтона: сохранять независимость

от Европы и помогать в этом латиноамериканским странам. Т. Рузвельт поставил своей целью добиться руководства общим мироустройством. Политическая ось направления его политики сместилась с латиноамериканского направления на европейское. Отныне во внешней политике США определились три направления, определившие внешнеполитический вектор государства на весь XX век.

Первое – южноамериканское, ставившее своей главной задачей вытеснение из Латинской Америки европейских держав. Южноамериканская политика США традиционно проходила под флагом «доктрины Монро», согласно которой Западное полушарие рассматривалось как их заповедная зона. В декабре 1904 г. в очередном послании конгрессу Рузвельт сформировал новое толкование доктрины Монро, сделав вывод, что США является единственным государством, которое имеет право «наблюдать за порядком на всем Американском континенте в качестве «международной полицейской силы». Фактически речь шла о предупреждении южным соседям по континенту о возможности прямого вмешательства американцев в их внутренние дела, если в этом будут заинтересованы правящие круги США. «Говори сдержанно, но держи большую дубинку, и ты пойдешь далеко», – это изречение, пущенное в оборот Рузвельтом, стало лозунгом его внешней политики. Пользовался этим принципом американский президент неоднократно: 1902 г. – вмешательство Рузвельта во второй венесуэльский конфликт, в ходе которого он заставил Англию, Италию и Германию фактически признать право США как полицейской силы Западного полушария; 1903 г. – президент США вынудил Кубу согласиться с «поправкой Плата», на основании которой Штаты получили право на интервенцию и оккупацию острова; захват Панамского перешейка и строительство канала. По конституции Панамской Республики, навязанной ей США в 1904 г., американцы имели право применять силу «для поддержания порядка на перешейке».

Вторым внешнеполитическим направлением было азиатское, призванное обеспечить усиление американских позиций в Китае и сдерживать Японию. Япония была слишком сильна, чтобы допустить вмешательство в свои дела, поэтому главным объектом притязаний Рузвельта в Азии стал императорский Китай. В 1905 г. Рузвельт сделал следующее заявление: «Наша будущая история будет больше определена нашей позицией на Тихом океане визави Китай, чем нашей позицией на Атлантике визави Европа» [11, с. 127]. Рузвельт не только поддержал провозглашенную в 1899 г. госсекретарем Дж. Хэем доктрину «открытых дверей», рассчитанную на утверждение американского экономического преобладания в Китае, но и занялся ее практической реализацией. Политика «открытых дверей» исходила из того, что создание благоприятных возможностей для проникновения в Китай американских капиталов позволит реформировать экономику и политику этой страны по американскому образцу.

С первых дней пребывания Т. Рузвельта в Белом доме он взял курс на усиление и расширение влияния США в Китае. Объявление в 1905 г. Китаем бойкота американских товаров в ответ на принятие США иммиграционных законов, направленных против китайцев, сильно озаботило президента. Он активно использовал дипломатические каналы, прибегнув даже к угрозе направить в Китай экспедиционный корпус и в конце концов добился своего: антиамериканский бойкот был снят. США вновь получили доступ к китайскому рынку. Идея дальнейшего усиления экономического проникновения США на Дальний Восток настолько захватила президента, что прежде всего ради этого он взял на себя роль посредника в урегулировании русско-японского конфликта. По замыслу Рузвельта, Портсмутский мир 1905 г. должен был создать на Дальнем Востоке благоприятное для США соотношение сил, оставить в Китае «открытые двери» для укрепления там позиций американского капитала. В целом так и произошло, однако план президента не был реализован полностью. В 1908 г. было заключено согла-

шение Рута-Такахира, согласно которому США пришлось несколько «потесниться» и признать интересы Японии в бассейне Тихого океана, в том числе и в Китае [9, с. 148–149].

И, наконец, третье направление политики США – европейское, нацеленное на упрочение своего влияния в этом регионе как гаранте достижения мирового господства. Посредничество Рузвельта в решении русско-японского конфликта в определенной мере принесло свои плоды. США заняли довольно видное место в мировой иерархии. Престиж Америки укрепило решение Нобелевского комитета присудить Т. Рузвельту премию мира.

Однако в Портсмуте в 1905 г. Рузвельт не владел ситуацией. Пытаясь оказать влияние на «оркестр» европейских держав, Рузвельт использовал экономический фактор, но он также считал, что сила, а не экономический интерес правит миром. Не в торговле видел он средство сплочения народов, а в обладании «окружением возмездия», внушающим уважение. Именно Рузвельт стоит у основания США как мировой военной державы. Подключившись к мировой гонке вооружений, Рузвельт содействовал ее ускорению. США быстро стали в ней лидерами.

Основу внешнеполитической концепции Рузвельта составляло положение: великие империалистические державы должны найти форму если не сближения, то примирения своих интересов, а всю энергию обратить на нецивилизованные просторы земли, устроив передел которых, закрепить свой компромисс. В терминах Рузвельта это звучало как «императив распространения цивилизации».

В своих глобальных схемах Рузвельт видел союз колониальных метрополий, осуществляющих совместное мировое руководство остальным «незрелым» миром. Эта главная перспективная установка потерпела крах несколько лет спустя после ухода Рузвельта с президентского поста – с началом мировой империалистической войны.

В период президентства Рузвельта, наряду с использованием «европейского стиля экспансии», США начали активно прибегать к методам, сложившимся впоследствии в систему неокOLONIALИЗМА. Стратегия открытой территориальной экспансии в начале XX в. все больше отступала на задний план.

В целом, результатом внешней политики Т. Рузвельта, реализации его геополитических планов стало то, что он добился частичного успеха в изменении главной тенденции, сумел трансформировать ориентированность США сугубо на Западное полушарие в более диверсифицированную стратегию. Главным новым элементом стала причастность к европейским делам. Теодор Рузвельт форсировал улучшение отношений с Англией – в этом таились роковые ростки будущего – впервые он подключил мощь Америки к нестабильному европейскому балансу сил.

Библиографические ссылки

1. Байер Р. О. Нерассказанная история рабочего движения в США / Р. О. Байер, Г. М. Марейс. – М., 1957.
2. Белявская И. А. Буржуазный реформизм в США в начале XX в. (1900–1914 гг.) / И. А. Белявская. – М., 1968.
3. Белявская И. А. Теодор Рузвельт и общественно-политическая жизнь США / И. А. Белявская. – М., 1978.
4. Белявская И. А. Теодор Рузвельт: экспансия и реформа / И. А. Белявская // Новая и новейшая история. – 1973. – № 5. – С. 112–126.
5. Белявская И. А. Теодор Рузвельт: экспансия и реформа // Новая и новейшая история / И. А. Белявская. – 1974. – № 1. – С. 123–137.
6. Кулаков В. М. О военно-политических взглядах А. Т. Мэхэна / В. М. Кулаков // Основные проблемы США в американской историографии. – М., 1974. – С. 188.
7. Лан В. И. США от испано-американской до первой мировой войны / В. И. Лан. – М., 1975. – С. 100.

8. Мировые экономические кризисы, 1848–1935 : в 3 т. / под ред. Е. Варга. – М., 1937–1939.
9. Проблемы американистики. – Вып.: Либеральная традиция в США и ее творцы. – М., 1997. – С. 148–149.
10. Теодор Рузвельт: у истоков нового либерализма // Проблемы американистики. – Вып. : Либеральная традиция в США и ее творцы. – М., 1997. – С. 128–139.
11. Уткин А. И. Теодор Рузвельт. Политический портрет / А. И. Уткин. – Свердловск, 1989.
12. Проблемы литературы США. – М., 1964.
13. Beale H. K. Theodore Roosevelt and the Rise of America to World Power / H. K. Beale. – New-York, 1956. – P. 50.
14. Burton D. H. Theodore Roosevelt Confident Imperialist / D. H. Burton. – Philadelphia, 1968. – P. 68.
15. Hill H. C. Roosevelt and the Caribbean / H.C. Hill. – Chicago, 1927. – P. 1.
16. Wienberg A. K. Manifest Destiny. A Study of Nationalist Expansionism in American History / A. K. Wienberg. – Baltimore, 1935. – P. 289.

Надійшла до редколегії 24.12.2011

УДК 94(477.63) «1914/1915»

Ю. В. Берестень, О. Л. Левін

Дніпропетровський державний аграрний університет

ПРО ПІДГОТОВКУ МЕНОНІТСЬКИМИ ГРОМАДАМИ ПІВДНЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ГУМАНІТАРНИХ ПРОГРАМ ТА ПРОЕКТІВ НА ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (серпень 1914 – січень 1915 рр.)

Висвітлено окремі аспекти проблеми організації менонітськими громадами Півдня України широкомасштабних гуманітарних програм та проектів, мета яких полягала у демонстрації політичної лояльності російському самодержавству на початковому етапі Першої світової війни (серпень 1914 – січень 1915 рр.), зазначено особливості організації добровільної допомоги місцевому українському населенню та родинам солдат-резервістів.

Ключові слова: менонітські колонії, Південь України, добровільність, політична лояльність.

Освещены отдельные аспекты организации менонитскими общинами Юга Украины широкомасштабных гуманитарных программ и проектов, целью которых была демонстрация политической лояльности российскому самодержавию на начальном этапе Первой мировой войны (август 1914 – январь 1915 гг.), отмечены особенности организации благотворительной помощи местному украинскому населению и семьям солдат-резервистов.

Ключевые слова: менонитские колонии, Юг Украины, благотворительность, политическая лояльность.

In the article the separate aspects of organization are lighted up mennonites communities of South of Ukraine of the humanitarian programs and projects, the aim of which was demonstration of political loyalty to Russian autocracy on the initial stage of First world war (August 1914 is January 1915), the features of organization of eleemosynary help to the local Ukrainian population are marked that to families of soldiers-reservists.

Key words: mennonites colonies, South of Ukraine, charity, political loyalty.

В останні десятиліття спостерігається активне зростання наукового інтересу вітчизняних та закордонних дослідників до маловідомих та малознаних про-

8. Мировые экономические кризисы, 1848–1935 : в 3 т. / под ред. Е. Варга. – М., 1937–1939.
9. Проблемы американистики. – Вып.: Либеральная традиция в США и ее творцы. – М., 1997. – С. 148–149.
10. Теодор Рузвельт: у истоков нового либерализма // Проблемы американистики. – Вып. : Либеральная традиция в США и ее творцы. – М., 1997. – С. 128–139.
11. Уткин А. И. Теодор Рузвельт. Политический портрет / А. И. Уткин. – Свердловск, 1989.
12. Проблемы литературы США. – М., 1964.
13. Beale H. K. Theodore Roosevelt and the Rise of America to World Power / H. K. Beale. – New-York, 1956. – P. 50.
14. Burton D. H. Theodore Roosevelt Confident Imperialist / D. H. Burton. – Philadelphia, 1968. – P. 68.
15. Hill H. C. Roosevelt and the Caribbean / H.C. Hill. – Chicago, 1927. – P. 1.
16. Wienberg A. K. Manifest Destiny. A Study of Nationalist Expansionism in American History / A. K. Wienberg. – Baltimore, 1935. – P. 289.

Надійшла до редколегії 24.12.2011

УДК 94(477.63) «1914/1915»

Ю. В. Берестень, О. Л. Левін

Дніпропетровський державний аграрний університет

ПРО ПІДГОТОВКУ МЕНОНІТСЬКИМИ ГРОМАДАМИ ПІВДНЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ГУМАНІТАРНИХ ПРОГРАМ ТА ПРОЕКТІВ НА ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (серпень 1914 – січень 1915 рр.)

Висвітлено окремі аспекти проблеми організації менонітськими громадами Півдня України широкомасштабних гуманітарних програм та проектів, мета яких полягала у демонстрації політичної лояльності російському самодержавству на початковому етапі Першої світової війни (серпень 1914 – січень 1915 рр.), зазначено особливості організації добровільної допомоги місцевому українському населенню та родинам солдат-резервістів.

Ключові слова: менонітські колонії, Південь України, добровільність, політична лояльність.

Освещены отдельные аспекты организации менонитскими общинами Юга Украины широкомасштабных гуманитарных программ и проектов, целью которых была демонстрация политической лояльности российскому самодержавию на начальном этапе Первой мировой войны (август 1914 – январь 1915 гг.), отмечены особенности организации благотворительной помощи местному украинскому населению и семьям солдат-резервистов.

Ключевые слова: менонитские колонии, Юг Украины, благотворительность, политическая лояльность.

In the article the separate aspects of organization are lighted up mennonites communities of South of Ukraine of the humanitarian programs and projects, the aim of which was demonstration of political loyalty to Russian autocracy on the initial stage of First world war (August 1914 is January 1915), the features of organization of eleemosynary help to the local Ukrainian population are marked that to families of soldiers-reservists.

Key words: mennonites colonies, South of Ukraine, charity, political loyalty.

В останні десятиліття спостерігається активне зростання наукового інтересу вітчизняних та закордонних дослідників до маловідомих та малознаних про-

блем вітчизняної історії, які впродовж тривалого часу знаходилися на периферії візії сучасного наукового процесу. До таких «білих плям» модерної вітчизняної історіографії відноситься й проблема гуманітарної діяльності неурядових благодійницьких та філантропічних установ Російської імперії в роки Першої світової війни [12, с. 5–11]. Практичне завдання цих громадських організацій полягало у сприянні мінімізації й нівеляції негативних наслідків масштабних гуманітарних катастроф, викликаних тривалим військовим конфліктом. Населення менонітських колоній південноукраїнських губерній відіграло значну роль у проведенні цілої низки місцевих добродійних гуманітарних проектів та акцій.

Для сучасного історіографічного процесу характерною є поява фундаментальних наукових праць, присвячених детальному вивченню різноманітних аспектів суспільно-політичного, соціально-економічного життя населення України в період Першої світової війни [14; 13]. Проте, окремі сюжети історичного минулого менонітської спільноти цього періоду лишилися поза фокусом дослідницької уваги науковців. У цьому напрямі вітчизняний науковий доробок презентований лише поодинокими науковими розвідками, в яких тільки побіжно міститься описова фактографічна інформація про окремі гуманітарні програми, акції та ініціативи, що були втілені в життя мешканцями менонітських громад у роки Першої світової війни, без зазначення детального аналізу суспільно-політичних та соціально-економічних причин їх виникнення та особливостей проведення [1, с. 11; 3, с. 431].

Мета даної статті полягає у дослідженні особливостей, специфічних рис організації та практичної реалізації гуманітарних програм менонітських громад Півдня України на початковому етапі Першої світової війни (серпень 1914 – січень 1915 рр.).

Військово-політичні події початкового періоду Першої світової війни (серпень–грудень 1914 рр.) зумовили появу у внутрішньополітичному курсі Російської імперії нових проблемних напрямів та векторів, які суттєвим чином змінили характер суспільно-політичних відносин у російському суспільстві. Війна сприяла значному загостренню національного питання в країні, об'єктивно створивши нові протиріччя у галузі реалізації національної політики держави.

Виходячи з нових військово-політичних реалій, російське самодержавство поставило під сумнів політичну лояльність та патріотичну відданість престолу окремих народів та етноконфесійних груп, які впродовж століть проживали на землях імперії. В якості достатньої підстави для політичних та ксенофобських звинувачень у політичній нелояльності та ворожості до російської влади виступала етнічна та мовна спорідненість з титульними або головними етносами країн Троїстої угоди: німцями, угорцями, поляками, чехами та ін. [15, с. 96].

Одними із перших, хто стикнувся з новими суспільно-політичними реаліями та націоналістичними ксенофобськими громадськими настроями російського суспільства, були представники менонітських колоній, які традиційно позиціонували та самоідентифікували себе в країні як специфічну німецькомовну етноконфесійну спільноту [2, с. 185–189]. Під впливом великодержавної шовіністичної пропаганди ці ксенофобські погляди набули значного поширення серед значних верств населення південноукраїнських регіонів, викликаючи зростання міжнаціональної ворожнечі й нетерпимості по відношенню до пересічних колоністів, що, в цілому, відзначали у своїх щомісячних рапортах та донесеннях представники місцевих повітових адміністрацій [4, арк. 94; 5, арк. 81]. Так, наприклад, серед селян Бердянського та Мелітопольського повітів Таврійської губернії перед початком Першої світової війни поширилися чутки про те, що у разі виникнення військового конфлікту між Російською імперією та країнами Троїстої угоди селяни будуть громити місцевих німців-колоністів [4, арк. 10].

З початком військових дій лідери менонітських конгрегацій, усвідомлюючи всю небезпеку власного становища в Російській імперії, провели цілу серію громадських зустрічей, консультацій та слухань, на яких було узгоджено спільну позицію всіх менонітських конгрегацій країни відносно ставлення до війни та спричинених нею нових суспільно-політичних викликів [9, арк. 2; 16, s. 2; 17, s. 3].

На цьому етапі практичне завдання менонітських громад полягало у необхідності докорінного зламу негативних стереотипних уявлень у адміністрації та населення регіону щодо німців, формуванню у суспільній свідомості якісно нового, позитивного іміджу колоністів як вірних, політично лояльних підданих російського самодержавства, які щиро розділяють долю країни та її населення в часи військового лихоліття, сповідуючи справжній державний патріотизм. Найефективнішим засобом досягнення цієї визначальної мети була організація масової участі населення менонітських колоній в реалізації масштабних соціально значущих гуманітарних проектів, які повинні були наочно переконати скептиків, антагоністів та опонентів колоністів у їхніх промонархічних поглядах та щирості їхній патріотичній громадянській позиції.

Менонітські конгрегації на той момент мали вже достатній практичний досвід організації гуманітарної допомоги постраждалому від наслідків військових дій та природних катастроф населенню [11, с. 68–76; 15, с. 86–90].

Надзвичайно висока громадська активність колоністів-менонітів у організації та проведенні чисельних добродійних гуманітарних програм та акцій була зумовлена тією обставиною, що їхні принципи були співзвучні з морально-етичними настановами й постулатами релігійної доктрини менонітського віровчення, яке заклиало своїх вірних до буквалістичного наслідування й тотожного втілення у життя самаритянського обов'язку з надання безкорисливої допомоги всім постраждалим та потерпілим від військового насильства.

З метою масового залучення населення менонітських колоній до участі в чисельних добродійних гуманітарних проектах та акціях на шпальтах місцевої німецькомовної преси було розгорнуто потужну пропагандистську кампанію, яка своєчасно сповіщала колоністів про загальний перебіг та суспільні наслідки їхніх добродійних програм, закликаючи взяти участь у нових чисельних добродійних проектах або підтримати реальними добродійними справами відповідні місцеві ініціативи [16–28].

У цей період лідерами менонітських громад була приділена значна увага забезпеченню належних умов щодо нормалізації добросусідських відносин з українським населенням, яке проживало у найближчих до колоністів селах і містечках й досить часто демонструвало своє відверто негативне ставлення до колоністів. Активна участь мешканців менонітських колоній в реалізації значних гуманітарних проектів та добродійних акцій повинна була позитивно впливати на зниження відверто антиколоністських погромницьких настроїв, які під впливом антинімецької шовіністичної кампанії стали популярними в селянському середовищі. Така форма соціальної співпраці між представниками різних етнічних груп була покликана допомогти толерантному сприйняттю соціокультурних відмінностей своїх сусідів, налагодженню партнерської співпраці, яка виключала ксенофобію та етнонаціональний антагонізм.

Одним із головних напрямів гуманітарної допомоги колоністів на початку Першої світової війни була організація системної адресної допомоги дружинам та членам родин мобілізованих до лав армії солдат. Беручи до уваги, той факт, що призов здійснювався в розпал жнив – найгарячішої сільськогосподарської пори – колоністи Півдня Російської імперії своїми силами зорганізували солдатським родинам допомогу у збиранні врожаю, виділивши на ці потреби власну сільськогосподарську техніку та необхідні людські ресурси. Ініціатива в організації

добровільної добродійної допомоги зі збору врожаю належала пересічним мешканцям менонітських колоній Самари [16, s. 6].

Ефективний приклад самарських менонітів набув швидкого поширення й серед населення материнських та дочірніх поселень південноукраїнських губерній Російської імперії, які з ентузіазмом розпочали надавати посильну допомогу населенню сусідніх українських сіл. Так, на волосних сходах Гальбштадської та Гнаденфельдської губерній від 25 та 31 липня 1914 р. було прийнято рішення про організацію опіки та допомоги призваним на війну резервістам. Завдяки активним зусиллям волосної адміністрації та населення молочанських колоній було споряджено близько тисячі підвод у найближчі українські села з метою надання допомоги у збиранні врожаю [26, s. 6].

Зазначимо, що участь колоністів в організації допомоги родинам мобілізованих солдат-резервістів була високо оцінена представниками місцевого самоуправління. Так, голова Бердянських надзвичайних повітових земських зборів Гавевський від імені повітового земства висловив населенню молочанських колоній щире подяку за зроблені «пожертви на потреби родин запасних, за прибирання їх ланів та за обробку їх майбутніх посівів...» [19, s. 5]. Мешканці Орловської волості Херсонського повіту Херсонської губернії на волосному сході, який відбувся 11 серпня 1914 р., одностайно ухвалили рішення про впровадження одноразового натурального податку, який повинен був надходити на забезпечення нагальних матеріальних потреб солдатських родин. Кожний власник половинного земельного наділу (32,5 дес. землі) повинен був здати 5 пудів пшеничного борошна [18, s. 6].

На початку військових дій в кожній менонітській колонії або поселенському комплексі було створено спеціальні органи – комітети або комісії, які були покликані займатися організацією та проведенням числених гуманітарних програм та акцій, координували діяльність місцевих ініціативних груп та окремих осіб, з'ясовували розміри реальної допомоги та нагальні потреби родин резервістів. Так, наприклад, на волосному сході менонітських колоній Заградівки було обрано спеціальну комісію, до складу якої увійшло 4 особи. Члени комісії повинні були обрати в кожній колонії волості по одному представнику, в обов'язки якого входило збирання детальної інформації про практичні потреби родин мобілізованих солдатів. Одним із головних завдань комісії була організація силами менонітських громад перевезення та обмолоту хліба з солдатських ланів [18, s. 6]. Крім того, у відповідності до ухвали волосного сходу, кожне господарство колоністів повинно було надати по три підводи соломи солдатським родинам, яка використовувалась як фураж для великої рогатої худоби та паливо для обігріву будинків [200, s. 9].

У менонітських колоніях Давлеканово 30 серпня 1914 р. за участі волосної адміністрації було створено комітет допомоги солдатським дружинам та дітям. Мешканцями колоній цього поселенського комплексу було ухвалено рішення про обкладання свого майна спеціальним податком, кошти від якого надходили на забезпечення комітету та фінансування його гуманітарних програм й акцій. Загальний розмір суми податку дорівнював 50 копійкам з кожної тисячі рухомого та нерухомого майна колоністів, що давало можливість накопичити значні фінансові ресурси, які дозволяли ефективно розв'язувати поточні проблеми утримання родин мобілізованих солдат [21, s. 5].

Показово, що місцеве населення сусідніх українських сіл розраховувало на гуманітарну та матеріальну підтримку колоністів. Так, йдучи на фронт, солдати-резервісти неодноразово висловлювали щирі сподівання, що саме заможні колоністи нададуть їхнім родинам необхідну допомогу в разі матеріальної скрути, неурожаю або голоду [25, s. 6]. Цей факт сам по собі яскраво свідчить про заможність й достатньо високий авторитет колоністів серед місцевого населення. Від-

значимо, що у більшості випадків колоністське населення виправдовувало покладені на нього сподівання. Так, в окремих районах Півдня України, які в 1914 р. постраждали від засухи та неврожаю, колоністами була добровільно організована добродійна допомога місцевому населенню, яке опинилося на межі голодного зuboжіння. Намагаючися відвернути небезпеку голоду, меноніти колонії Петропавлівка Катеринославської губернії пожертвували з власних запасів злиденим мешканцям волості 100 пудів жита [25, s. 6]. Беручи до уваги відсутність у місцевого українського населення достатньої кількості фуражних кормів для великої рогатої худоби, колоністами було надано селянам декілька фур соломи, які тимчасово вирішили дану проблему. Одночасно, меноніти надали родинам резервістів для збору небагатого врожаю волості власну сільськогосподарську техніку: жниварки, молотарки, косарки [25, s. 6]. Мешканці селища Візенфельд Павлоградського повіту Катеринославської губернії виділили на господарчі потреби солдатських родин своєї волості 120 пудів соломи, 15 пудів борошна та 25 пудів картоплі [25, s. 7]. Зазначимо, що наприкінці листопада – на початку грудня 1914 р. завдяки цілеспрямованим зусиллям колоністів-менонітів значну частину поточних господарчих питань, пов'язаних з утриманням солдатських родин у сусідніх українських селах, було ефективно вирішено.

Одним із пріоритетних напрямів добродійної та гуманітарної діяльності в менонітських громадах Півдня України восени 1914 р. став масовий збір теплового одягу та білизни, дефіцит яких гостро відчувався на фронтах Першої світової війни. Так, тільки мешканцями Гальбштадтської волості впродовж вересня–жовтня 1914 р. було зібрано та передано до відповідних добродійних установ Таврійської губернії 100 сорочок, 154 кальсон, 201 набрюшник, 16 нагрудників, 103 шалики, 335 пар навушників, 3 башлики, 141 пару напульсників, 114 пар печаток та рукавиць, 274 пар панчіх, 28 пар онуч та 1 пару валянок [28, s. 5].

Більшість колоністів під час організації та проведення чисельних громадських гуманітарних акцій й програм з належним розумінням поставились до виконання своїх волонтерських обов'язків. Як свідчать відкриті листи менонітів, надіслані на адресу редакцій німецькомовних часописів, мешканці колоній стоїчно сприймали всі труднощі, пов'язані з організацією волонтерської допомоги, справедливо розглядаючи останню як своєрідне виконання особистого громадянського обов'язку перед державою. «Ми не жаліємося, – писав у своєму листі до редакції менонітського часопису один колоніст із Заградівки, – ми висловлюємо бажання щиро допомагати там, де всі страждають у нашій Вітчизні» [20, s. 9]. Інший дописувач констатував: «Ми полюбаємо працювати та жертвувати, не підіймаючи з цього питання великого крику...» [25, s. 7]. Наведені вище висловлювання пересічних мешканців менонітських колоній, в цілому, досить точно та рельєфно відображають громадську думку спільноти, яка розглядала добродійність як необхідну складову справжнього духовного життя сумлінного християнина.

Окрім колоністів, які проживали у віддаленій місцевості у невеликих поселеннях та хуторах й не мали достатніх коштів та матеріальних ресурсів для надання ґрунтовної допомоги своїм сусідам, з метою організації збору відповідних пожертв часто зверталися через колоністську пресу до населення материнських громад. Так, наприклад, колоніст Генріх Варкетін звернувся до читачів «Фріденсштімме» із закликом пожертвувати відповідні кошти та продукти на потреби родин солдатів станиці Тацинської [19, s. 6].

Менонітами міста Олександрівська та колонії Шенвізе було виділено значні кошти на утримання родин резервістів, які були призвані на фронт: 25 тис. карб. отримали родини резервістів трьох найближчих з менонітськими колоніями українських сіл, 25 тис. крб. – родини резервістів Олександрівського повіту Катеринославської губернії [21, s. 2; 26, s. 9]. За даними матеріалів колоністської преси тільки меноніти молочанських волостей зібрали близько 64 тис. крб. грошових

пожертв, які планували витратити на забезпечення матеріальних потреб родин мобілізованих до лав армії резервістів [26, с. 6]. З матеріалів фонду Брауна випливає, що на ці потреби менонітами молочанських волостей було витрачено до кінця 1914 р. 130 тис. крб. Тільки на допомогу родинам резервістів Великого Токмака було виділено 2 тис. крб. [10, арк.] Безперечно, що ці добродійні кошти допомагали солдатським родинам мінімізувати труднощі, пов'язані з тимчасовою відсутністю своїх годувальників, оскільки дозволяли досить ефективно вирішувати поточні господарчі проблеми.

Участь колоністів у місцевих гуманітарних проектах та акціях не обмежувалася лише наданням фінансової та матеріальної допомоги солдатським родинам. Населення менонітських колоній на початку Першої світової війни регулярно проводило добродійні збори продуктів харчування, які йшли на забезпечення нагальних потреб діючої армії, числених місцевих лікарняних установ та сиротинців. Так, за статистичними даними Гальбштадтського волосного правління різним благодійним закладам було передано 860 пуд. 11 ф. сухарів [11, с. 76].

У вересні 1914 р. за ініціати́ви Імператорської спілки садівництва серед колоністів Гальбштадської та Гнаденфельдської волостей, на теренах яких розташовувалось місце́ве Молочанське відділення спілки, було організовано добродійний збір сушених та мочених фруктів [22, с. 2]. За даними менонітської періодичної преси, силами окремих молочанських громад та осіб було зібрано 57 пудів 13 фунтів фруктів. Так, 31 пуд надала Рюккенауська сільська громада, 4 пуди – Орловська, 7 пудів – Олександркронська. Не лишилися осторонь цієї добродійної акції й окремі пересічні колоністи, які займалися садівництвом. Так, мешканець колонії Блюменорт Фаст пожертвував 1 пуд. 8 фунтів сухофруктів, 13 пудів 13 фунтів було надано на добродійні потреби аноні́мним благодійником [24, с. 4]. Усього колоністами волості в результаті цієї добродійної акції волості було зібрано понад 150 пудів сушених фруктів [26, с. 6]. За даними місцевої менонітської періодичної преси, які були надані їм офіційними установами молочанських волостей, до кінця року на добродійні цілі населенням волості було пожертвувано понад 342 пуди сухофруктів [27, с. 7].

На початку Першої світової війни значна увага приділялася колоністами наданню фінансової допомоги місцевим дитячим сиротинським закладам, які опікувалися вихованням, навчанням та утриманням дітей загиблих на фронтах військових. Так, мешканцями Миколайпільських колоній Катеринославського повіту голові катеринославського Олексіївського дитячого сиротинця було передано 1200 крб., які пожертвували колоністи на утримання 4 сиріт упродовж 6 місяців [7, арк. 42].

Не відставали від менонітських громад й окремі колоністи, які мали достатні фінансові можливості та намагалися продемонструвати свою вірогідданську громадянську позицію. Так, почесний член дитячого сиротинця в м. Катеринославі, комерційний радник Юган Тіссен узяв на своєкоштне утримання 10 солдатських дітей. На кожну дитину ним було виділено по 100 крб. [23, с. 6].

Маючи у своєму розпорядженні розгалужену соціальну інфраструктуру, значні за площею житлові приміщення, менонітські колонії взяли на власне утримання певну кількість біженців, перша партія яких у кількості 169 осіб вже наприкінці серпня 1914 р. прибула до Хортицьких та Миколайпільських колоній. Цей гуманітарний проект планувалося здійснити за фінансової підтримки Катеринославського повітового комітету Всеросійської Земської Спілки, проте відсутність належного матеріального забезпечення переклала весь фінансовий тягар на плечі колоністів. Так, усі переміщені особи були розміщені на квартирах у місцевих мешканців Миколайпільської волості та утримувалися виключно за рахунок колоністських громад, які витратили на їх забезпечення у вересні – жовтні 1914 р. близько 778 крб. При цьому колоністи прагнули активно залучати бі-

женців для організації сільськогосподарських робіт, намагаючись компенсувати, в такий спосіб, нестачу робочої сили в колоніях [6, арк. 18–18 зв.]. Одночасно, силами менонітських громад було організовано забезпечення біженців постільною білизною та одягом [8, арк. 165, 166, 166 зв.]. Звернули увагу представники менонітських громад й на необхідність забезпечення духовних потреб військових. Так, у жовтні 1914 р. очільниками менонітських релігійних громад було організовано збір пожертв на безкоштовні Євангелія, які роздавали солдатам на фронті та в тилу [27, s. 5].

У цей період разом з іншими мешканцями регіону колоністи молочанських менонітських громад взяли участь у роботі харківської ремонтної закупівельної військової комісії, яка проводила закупівлю коней для потреб артилерії по ціні 390 крб., кавалерії – 650 крб. [25, s. 5]. Силами колоністів Заградівки було виділено 600–700 коней на військові потреби – доставку військових вантажів на діючий фронт [20, s. 9].

Проте, досить часто, проведені колоністами чисельні добродійні акції та заходи не досягали поставленої мети – місцеве населення продовжувало вороже ставитись до менонітів, удаючись інколи до відвертого насильства та активних диверсій. Ця ситуація була цілком закономірним результатом шовіністичної пропаганди російського самодержавства та наслідком відповідних соціально-економічних протиріч, які мали місце у царині поземельних відносин, спричиняючи численні конфлікти між колоністами та місцевим населенням. Початок війни окремі мешканці навколишніх українських сіл розцінили як сигнал для реалізації насильницького сценарію розв'язання «німецького питання», зорганізувавши підпали менонітських господарських споруд та ланів, не звертаючи уваги на надання їм колоністами добродійної допомоги. Так, за свідченнями І. Фрізена, колоніста с. Петропавлівка Павлоградського повіту Катеринославської губернії, в їхній колонії впродовж двох тижнів вересня 1914 р. було здійснено цілу серію підпалів, унаслідок чого згоріли копиці соломки колоніста К. Леппа, хлів та стайня колоніста Тайхріба [25, s. 7].

Активна участь представників менонітських громад Півдня України на початковому етапі Першої світової війни в організації численних місцевих гуманітарних проєктів, програм та ініціатив була однією із оптимальних форм демонстрації політичної лояльності російському самодержавству, вагомим аргументом у численних ідеологічних дискусіях, які відбувалися в російському суспільстві навколо обговорення «німецького питання».

Подальшого наукового дослідження потребують питання функціонування добродійних церковних установ та організацій, що утримувалися коштами менонітських громад під час прийняття антинімецького ліквідаційного законодавства (1915 р.) та наступний період Першої світової війни (1916–1917 рр.).

Бібліографічні посилання

1. **Белікова М. В.** Менонітські колонії Півдня України (1789–1917 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. : спец. 07.00.01 «Історія України» / М. В. Белікова. – Запоріжжя, 2005.
2. **Бондарь С. Д.** Секта меннонитов в России (в связи с историей немецкой колонизации Юга Украины) / С. Д. Бондарь: Очерк. – Пг., 1916.
3. **Венгер Н. В.** Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789–1920) / Н. В. Венгер. – Д., 2009.
4. Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі – ДААРК). – Ф. 26, оп. 3, спр. 995, арк. 10, 25, 37.
5. ДААРК. – Ф. 26, оп. 3, спр. 996, арк. 81–82.
6. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. 59, оп. 1, спр. 85, арк. 18–18 зв.

7. ДАЗО. – Ф. 59, оп. 1, спр. 89, арк. 42.
8. ДАЗО. – Ф. 59, оп. 1, спр. 91, арк. 165, 166, 166 зв.
9. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 89, оп. 1, спр. 3569, арк. 2.
10. ДАОО. – Ф. 89, оп. 1, спр. 3573, арк. 1.
11. Кто такие меннониты? Краткий исторический очерк. – Гальбштадт, 1915.
12. **Рєєнт О. П.** Перша світова війна й Україна: історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми / О. П. Рєєнт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – № 4. – С. 5–11.
13. **Рєєнт О.** Перша світова війна XX століття та українське суспільство / О. Рєєнт // Проблеми історії України XIX – початку XX століття. – К., 2005. – № 9. – С. 15–20.
14. **Рєєнт О.** Перша світова війна і Україна / О. Рєєнт, О. Сердюк. – К., 2004.
15. **Штах Я.** Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов / Я. Штах. – М., 1916.
16. Friedenstimme. – 1914. – № 62.
17. Friedenstimme. – 1914. – № 65.
18. Friedenstimme. – 1914. – № 66.
19. Friedenstimme. – 1914. – № 67.
20. Friedenstimme. – 1914. – № 70.
21. Friedenstimme. – 1914. – № 71.
22. Friedenstimme. – 1914. – № 72.
23. Friedenstimme. – 1914. – № 74.
24. Friedenstimme. – 1914. – № 76.
25. Friedenstimme. – 1914. – № 79.
26. Friedenstimme. – 1914. – № 80.
27. Friedenstimme. – 1914. – № 81.
28. Friedenstimme. – 1914. – № 87.

Надійшла до редколегії 16.11.2011

УДК 94(4)–054.72 «1920–1930»

В. С. Лавренко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОБРАЗИ «ВОЖДІВ» У ЕМІГРАНТСЬКІЙ МЕМУАРИСТИЦІ

Розглянуто процес формування образів «вождів» російської еміграції 1920–1930-х рр. Здійснено спробу реконструкції основних рис П. Врангеля та О. Кутєпова як лідерів російського зарубіжжя.

Ключові слова: образ, еміграція, П. Врангель, О. Кутєпов, мемуари.

Рассмотрен процесс формирования образов «вождей» российской эмиграции 1920–1930-х гг. Осуществлена попытка реконструкции основных характеристик П. Врангеля и А. Кутепова как лидеров российского зарубежья.

Ключевые слова: образ, эмиграция, П. Врангель, А. Кутепов, мемуары.

The process of the images formation of the «chiefs» of Russian emigration during 1920–1930 – is examined. The attempt of reconstruction of the main features of P. Vranghel and A. Kutepov as the leaders of abroad Russia is done.

Key words: image, emigration, P. Vranghel, A. Kutepov, memoirs.

Представники російської еміграції першої післяреволюційної хвилі надзвичайно гостро відчували свою єдність, незалежно від місця проживання в еміграції, соціального статусу в минулому, регіону, з якого походив емігрант у Росії,

7. ДАЗО. – Ф. 59, оп. 1, спр. 89, арк. 42.
8. ДАЗО. – Ф. 59, оп. 1, спр. 91, арк. 165, 166, 166 зв.
9. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 89, оп. 1, спр. 3569, арк. 2.
10. ДАОО. – Ф. 89, оп. 1, спр. 3573, арк. 1.
11. Кто такие меннониты? Краткий исторический очерк. – Гальбштадт, 1915.
12. **Рєєнт О. П.** Перша світова війна й Україна: історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми / О. П. Рєєнт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – № 4. – С. 5–11.
13. **Рєєнт О.** Перша світова війна XX століття та українське суспільство / О. Рєєнт // Проблеми історії України XIX – початку XX століття. – К., 2005. – № 9. – С. 15–20.
14. **Рєєнт О.** Перша світова війна і Україна / О. Рєєнт, О. Сердюк. – К., 2004.
15. **Штах Я.** Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов / Я. Штах. – М., 1916.
16. Friedenstimme. – 1914. – № 62.
17. Friedenstimme. – 1914. – № 65.
18. Friedenstimme. – 1914. – № 66.
19. Friedenstimme. – 1914. – № 67.
20. Friedenstimme. – 1914. – № 70.
21. Friedenstimme. – 1914. – № 71.
22. Friedenstimme. – 1914. – № 72.
23. Friedenstimme. – 1914. – № 74.
24. Friedenstimme. – 1914. – № 76.
25. Friedenstimme. – 1914. – № 79.
26. Friedenstimme. – 1914. – № 80.
27. Friedenstimme. – 1914. – № 81.
28. Friedenstimme. – 1914. – № 87.

Надійшла до редколегії 16.11.2011

УДК 94(4)–054.72 «1920–1930»

В. С. Лавренко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОБРАЗИ «ВОЖДІВ» У ЕМІГРАНТСЬКІЙ МЕМУАРИСТИЦІ

Розглянуто процес формування образів «вождів» російської еміграції 1920–1930-х рр. Здійснено спробу реконструкції основних рис П. Врангеля та О. Кутєпова як лідерів російського зарубіжжя.

Ключові слова: образ, еміграція, П. Врангель, О. Кутєпов, мемуари.

Рассмотрен процесс формирования образов «вождей» российской эмиграции 1920–1930-х гг. Осуществлена попытка реконструкции основных характеристик П. Врангеля и А. Кутепова как лидеров российского зарубежья.

Ключевые слова: образ, эмиграция, П. Врангель, А. Кутепов, мемуары.

The process of the images formation of the «chiefs» of Russian emigration during 1920–1930 – is examined. The attempt of reconstruction of the main features of P. Vrangell and A. Kutepov as the leaders of abroad Russia is done.

Key words: image, emigration, P. Vrangell, A. Kutepov, memoirs.

Представники російської еміграції першої післяреволюційної хвилі надзвичайно гостро відчували свою єдність, незалежно від місця проживання в еміграції, соціального статусу в минулому, регіону, з якого походив емігрант у Росії,

професійної належності тощо. Безумовно, зближувала їх «спільна біда», та існували і конкретні механізми ментального об'єднання емігрантів. До них можна віднести наявність загальнонаціональних «вождів» (хоча доречніше було б ужити термін «загальноемігрантських», але оскільки ці персоналії сприймалися емігрантами як інтегруючі фактори національного рівня, зупинимось на дефініції «загальнонаціональні»). Для військових кіл, які домінували чисельно та «задавали тон» емігрантам на Балканах, такими «вождями» можна визнати Верховного Головнокомандувача П. М. Врангеля та командуючого I Російським корпусом за кордоном О. П. Кутепова.

Образи «вождів», створені емігрантами-мемуаристами, виводять дослідника на розуміння реальної дії цього інтеграційного механізму російської еміграції першої післяреволюційної хвилі. Отже, актуальність обраної теми визначається можливістю з'ясування деяких особливостей пристосування емігрантів до нових умов життя у країнах-рецепіентах, а ці особливості – своєрідний ключ до розуміння «вічного питання» адаптації біженців. Новизна роботи полягає у погляді на інтеграційні процеси російського екзилу крізь призму ментальних рефракцій.

Про П. М. Врангеля писали немало, починаючи з того часу, коли він ще залишався активним актором міжнародної політичної гри і завершуючи сучасними дослідниками білого руху [1; 13; 18]. Особистість О. П. Куєпова не користувалася таким ажіотажем у радянських дослідників із зрозумілих причин (О. Кутепов очолював найактивнішу антирадянську військову організацію – РОВС, яка ретельно слідкувала за тим, щоб не допустити проникнення відомостей про свого лідера до радянських видань). Узагальнюючої роботи про О. П. Кутепова не створено і по сьогодні. Наша розвідка не має на меті наситити певним фактажем біографії цих особистостей. Її мета полягає у реконструкції візії цих лідерів еміграцією. Для цього нами було залучено широке коло мемуарних джерел. Їх вибірка складалася з максимальним урахуванням усіх груп екзилу за віком, політичною орієнтацією, гендерною приналежністю, професією (родом військ для військових) мемуаристів, які були особисто знайомі з «вождями». Було здійснено спробу порівняння посмертних офіційних видань, присвячених лідерам еміграції із тими текстами, які ілюструють прижиттєві думки про них рядових біженців [2; 4; 6–8; 11; 14; 15; 17; 20–22; 25–29]. Методологічним підґрунтям стали дослідження, присвячені мемуаристиці епохи, які до речі також розпочалися ще в 1920-ті рр. [5; 12; 16].

Поразка білогвардійського проекту російського державного будівництва призвела до втрати емігрантами віри у креативні можливості мас. Це у свою чергу спричинило такий феномен, як «поправління» післяреволюційного екзилу: ті, хто у лютому 1917 р. виступав за демократичні зрушення часто поверталися до ідеї «старої доброї монархії», адже саме з цим типом державного ладу асоціювався комфорт та стабільність. Так, емігрант-історик А. В. Флоровський стверджував, що у російської людини у голові або цар-батюшка, або повний нігілізм [10, с. 4]. Відомий богослов із числа емігрантів А. В. Карташев про роль вождів та мас в історичному процесі писав: «Огидний російський досвід показує, яку низькість здатна легітимізувати і підтримувати неблагородна воля мас, яке падіння людської культури загрожує від низів. Навіть і це організоване зло комуністичної нелюдськості кріпиться й зрушується своїми «вождями п'їтьми». Тим більше без вождів не здійснитися нам із глибини, розпаду. Ми тужимо за вождями, ми чекаємо на них. *Poetae nascuntur, oratores fiunt* – ораторами стають, поетами народжуються. Діяльних людей немало, а вождем треба народитися. Вождів потрібно цінувати і берегти. Це підривна та лицемірна теорія відкидання вождів. Лицемірна тому, що вона сама пропагується визнаними вождями» [14].

Провідною рисою «вождя» на думку емігрантів, які на власному досвіді та власній шкірі відчули «переваги» безвладдя та нескінченного «пошуку винних», мала бути здатність взяти на себе відповідальність за виконання певної загаль-

нозначимої справи. Для П. М. Врангеля цією справою стала організація евакуації Криму. Якщо у «доевакуаційний» період діяльності барона ще дехто з мемуаристів піддає критиці Верховного Головнокомандувача, то після подій листопада 1920 р. його образ набуває все більше іконографічних рис. Зокрема, в описах боїв за Крим зустрічаються відомості про те, що його бюрократичний апарат був сформований, м'яко кажучи, не зі спеціалістів високого класу; що війська, які обороняли Юшунь та Перекоп, були вдягнені у дрантя, а при відступі склади з одягом підпалювалися чи розкрадалися населенням; що на фронті були далеко не всі кадрові офіцери, а багато з військових «прохолоджувались» у тилкових містах; що барон покладав аж занадто великі надії на перекопські укріплення часів Мехмед-Гірея та кримське тепло (адже, замерзання Сиваша відкрило військам Фрунзе шлях до Криму і перетворило його з острова, як він називається у білгородській пісні на півострів, яким він є географічно) [4; 17; 22].

Критичні зауваги поступово зводяться нанівець, коли описи доходять до організації евакуації. Попри те, що всі військові їхали у переповнених трюмах або на палубах під відкритим небом, не маючи змоги за час подорожі прилягти, розпрямивши ноги; попри те, що на кораблях були черги по декілька годин в туалет; попри те, що хворі тифом їхали поруч зі здоровими, а наявність незліченної кількості комах у фронтовиків робила справу зараження недовготривалою; попри те, що в дорозі дали у якості їжі воду та борошно лише на другий день; попри часті поламки суден на їх шляху до Константинополя та безліч інших незручностей евакуації, які ставили людей на межу виживання, усі мемуаристи відмічають високу організацію евакуації [2; 17; 20; 21; 25]. Вона підкреслюється особливо через опис дій «вождя». Варто відмітити такі, безліч разів повторювані деталі цього опису:

1. Видання 20 жовтня (за ст. ст.) Верховним Головнокомандувачем наказу про евакуацію, у якому він відверто говорить про те, що ті, хто евакуюються втрачають останній клас рідної землі, не мають жодних фінансових запасів та навіть визначеного маршруту слідування. Барон не сипле безглуздими обіцянками, а говорить начистоту, єдине, що він гарантує – вивезти всіх, кому загрожує небезпека. Така правдивість лідера відкидає у мемуаристів навіть логічні запитання: чому П. М. Врангель не домовився завчасно з союзниками по Антанті про точне місце висадки евакуйованих, відчуваючи невідворотність катастрофи, чому Верховний Головнокомандувач не зберіг активів «на чорний день»? У прорахунках лідера білоемігрантам увижаються його досягнення. Це перша ознака його перетворення на «вождя», якому не просто пробачають, якого не вважають винним за жодних обставин.

2. Барон Врангель останнім покинув Графську пристань у Севастополі. Це, безумовно, є міфологемою – війська, які прикривали відступ добирались до суден на приватних плавзасобах уже в час, коли всі кораблі знаходились на рейді. Але стереотип, що «капітан останнім залишає палаючий корабель» автоматично накладався на «вождя».

3. Вождь обійшов усі кораблі, на його військове вітання усі військові відповідали гучним «Ура». Сам факт підкреслювання існування такого високого авторитету «вождя» у військових та його турбота про усіх (об'їхав, щоб переконатися, що усе добре, хоча термін «добре» навряд чи є коректним по відношенню до такої трагічної та екстремальної ситуації, якою був «великий ісход») є промовистим. «Вождь» завжди зі своїми, а за це йому відповідають пошаною та підкоренням.

Після розміщення військ у Галліполі, на Лемносі та на Чаталджі П. М. Врангель фізично віддаляється від «своїх орлів», але це не заважає військам відчувати ментальну близькість до лідера. Саме тому його приїзди на паради зустрічаються з таким ажіотажем, а загибель яхти барона «Лукулла» емігранти сприйняли ледь не як особисту трагедію. «Лукулл» – невеличке судно, на якому Головнокоман-

дувач проживав у Константинополі, був протаранений 15 жовтня 1921 р. італійським кораблем «Адрія», який йшов із радянського Батума. На щастя (або з точного розрахунку «замовників», які прагли цим жестом лише налякати еміграцію), барона не було на борту. У результаті зіткнення загинула одна людина. Емігранти звинувачували у зіткненні кораблів радянську розвідку та особисто агента Олену Феррарі [18, с. 620]. Ряд сучасних дослідників виступає проти таких висновків, посилаючись на велику вартість «послуг» західних судновласників, що було не по кишені молодій радянській державі з метою лише «налякати» [30]. Цей інцидент додав ще одну деталь до візії П. М. Врангеля емігрантами. Вони досягли той факт, що «вождь» перебуває у постійній небезпеці, до нього прикута увага шпигунської мережі, а отже значимість цієї фігури є безперечною. Та все ж, згадки про загибель яхти, зазвичай є побіжними у спогадах рядових емігрантів. І це цілком зрозуміло – військові біженці були далеко від неї на момент трагедії, знали про цю подію з преси або з чуток, нічого оригінального до її опису додати не могли. Отже, у мемуаристиці білоемігрантів можна зустріти лише співчуття трагедії, радість з приводу того, що барон залишився живим.

Особистість далекого П. М. Врангеля абсолютно не критикується військовими під час «галліполійського сидіння», що не можна сказати про більш близького та зрозумілого О. П. Кутепова. Цей феномен В. Даватц пояснював таким чином: «Там, нагорі, у далекому Константинополі, здійснював великий свій подвиг генерал Врангель. У дні важкого розпачу наші погляди спрямовуються туди. Пригадувалося, як у важкі дні Криму, він не кинув нас – і до останнього моменту, то тут, то там, з'являвся серед своїх військ... І любов, стихійна, зростаюча охоплювала нас – і в ці дні безпросвітнього страждання почувалося одне: Він там стоїть на варті. Він не дасть нас в образі. Він захистить нашу честь... А в цей час генерал, що вийшов з нами на берег, взяв на себе всю чорну роботу, весь тягар нашого повсякденного життя. Коли ставало особливо важко, він, начебто навмисно, приймав на себе все озлоблення юрби, сховане, може бути, під військовою дисципліною, брав на себе, щоб образ того, який страждає на «Лукуллі», залишався як і раніше чистим і світлим. Щоб була особа, яку любили. Любили беззавітно, як єдиного вождя» [8]. Згодом на О. П. Кутепова було також перенесено раніше відпрацьовану на образі П. М. Врангеля тотальну героїзацію лідера. Поштовх таким ментальним трансформаціям був даний таємничим зникненням колишнього командувача І Російського корпусу, а на той час лідера Російського Загальновоїнського Союзу (РОВС) у Парижі 26 січня 1930 р., яке було сприйнято як жертва в ім'я білої ідеї.

Практично всі галліполійці у своїх спогадах наводять опис другого візиту П. М. Врангеля до табору, який відбувся 1 (15) лютого 1921 р. Дозволю собі коротку цитату зі спогадів підпоручика кінної артилерії В. Матасова: «Усю ніч та на ранок ішов дощ. Війська були вишикувані широким фронтом по величезному рівному полю. Під'їхав автомобіль Головнокомандувача. І коли він вийшов з нього і підійшов до знамен, неочікувано розірвались хмари, і яскраве сонце освітило всю долину. Цей неочікуваний ефект вразив людей та викликав почуття радості та захвату; гучне «ура» виказало любов військ до свого вождя. Це був момент загального екстазу та вираження невідомої вірності Головнокомандувачу...» [20; с. 168–169]. Виснажені безнадією та напівголодним існуванням екзальтовані солдати сприйняли цей факт як «знак згори», обернений до сонячного затемнення у «Слові о полку Ігоревім» – «вождя» підтримує Господь. М. Расвський зазначає, що дійшло до того, що стрілки з кулеметної команди зробили огорожу навколо місця, де стояв Головнокомандувач коло їхньої палатки [25, с. 251]. І хоча до пояснення подібного феномена прямим втручанням Всевишнього вдавались, на думку автора, лише «темні солдати» із «важко зрозумілою солдатською логікою», та цей сюжет закарбувався і у мемуарах високоосвічених учасників білого руху

(той же журналіст М. Раєвський, професор математики В. Даватц) [7; 24]. Образ «вождя» вимагає сакралізації, П. М. Врангель не був винятком.

Домінуючим для рядових емігрантів було сприйняття барона як лідера, який постійно прагне бути поряд з військами та розділити їхні поневіряння, але через перепони з боку союзників не може здійснити цього. А відтак, арештант на своїй яхті, а згодом, у готелі, П. М. Врангель постійно веде боротьбу політичного та дипломатичного характеру з метою покращення умов існування армії у вигнанні.

Образ Головнокомандувача, який прагне до об'єднання емігрантів проти-ставляється політикам, які через дрібні чвари навколо тонкощів політичного життя майбутньої Росії розпинають емігрантську спільноту. Це ті, хто на думку П. Долгорукова, при пожежі будинку обговорюють не те, як загасити вогонь, а те, за яким проектом вони збудують новий дім на згарищі [9]. Цікава деталь: військові практично не згадують про наказ Головнокомандувача № 82 про відокремлення армії від політики, який викликав хвилю дискусій у партійно-політичних колах еміграції – проголосили, що поза політикою, а самі «Боже, царя збережи» співають. Можливо, це пов'язано з тим, що переобтяжені вирішенням злободенних проблем біженці не прийняли до уваги наказу такого абстрактного змісту. Вірогідно, що у традиційне протистояння військових та політичних лідерів, у якому П. М. Врангель зайняв позицію миротворця, «зіграло на руку» авторитету барона.

Значимість фігури П. М. Врангеля для еміграції яскраво відображена у численних некрологах, фотоальбомах з нагоди його поховання у Брюсселі та перепоховання у Белграді [3; 23].

Що ж до образу О. П. Кутепова, то джерела, взяті за основу для його реконструкції, можна умовно поділити на дві групи:

- мемуари рядових емігрантів, які пережили з «вождем» «галліполійське сидіння» та переведення армії на трудове положення на Балканах (або ж відвідували Галліполі), а відповідно були знайомі з особистістю через реалізацію його ліній на власному досвіді [7; 9; 21; 25];

- «офіціоз», виданий з нагоди річниці зникнення генерала, репрезентований збіркою спогадів «Генерал Кутепов. – Париж, 1934. Издание комитета имени генерала Кутепова под пред. ген. Миллера, с фотограф., картами» [8; 11; 14; 15; 19; 26–29].

Аналіз джерел обох груп дозволяє дослідити трансформації образу генерала, що побутував у емігрантському середовищі.

Отже, якщо для галліполійців авторитет Головнокомандувача був нерушимим, то щодо оцінок творця «галліполійського дива» вони розділилися на два табори:

- ті, хто вважав жорстку дисципліну та систему покарань, уведених О. П. Кутеповим, вимушеними необхідними заходами, які допомогли «емігрантському пилові», яким були деморалізовані чини Російської Армії на момент прибуття на Галліполійській півострів, перетворитися на високобоездатне військо;

- ті, хто нещадно критикував «гру в солдатики» О. П. Кутепова, яку він проводив у той час, коли було необхідно працевлаштовувати чини.

Що ж до оцінок О. П. Кутепова після його викрадення, то вже вступ до згаданої збірки спогадів свідчить про їх однозначність. Зокрема, наводиться факт про те, що збори коштів на пошук генерала дали колосальну суму в 430 тис. франків. Єдність емігрантів у цій акції та їх щедрість – яскраве свідчення високої значущості лідера РОВС для біженців та для долі майбутньої Росії, на відвоювання та на відбудову якої вони не втрачали надій. Неодноразово наголошується, що біографія О. П. Кутепова має стати своєрідним навчальним посібником для дітей та онуків білоемігрантів як приклад служіння Вітчизні. Закінчується вступна частина до збірки словами скорботи, які одночасно наголошували на ролі, яку мав здійснити генерал у майбутньому: «Російська еміграція втратила у його осо-

бі свого вождя, а російський народ – свого визволителя» (вірогідніше за все, автором цього вступу був генерал Є. Міллер, який змінив О. Кутепова на посаді голови РОБС).

Можна виділити дві складові образу О. П. Кутепова, які висвітлюються у збірці: характеристика його служіння Батьківщині, армії за кордоном; опис загальнолюдських рис генерала, його звичок, сімейного життя тощо. І навіть відомості з приватного життя лідера цілком «шаблонні» та відповідають стереотипу, яким має бути «вождь».

Розпочну з того, що робило генерала «ближче до народу», а саме з того, як відображені його звички, риси характеру, вподобання у мемуаристиці. Варто відзначити, що такі відомості треба буквально «збирати по крупинці». Зокрема, є згадки про те, що генерал полюбляв пішу ходу. У Сербії він жив у передмісті Белграда Душановаці та щоденно ходив на роботу пішки (відстань туди-назад складала 16 км), при цьому за О. П. Кутеповим можна було звіряти годинник, оскільки він ніколи не спізнювався, незважаючи на те, що йому запізнюватися дозволяв статус. Звичною для нього була прогулянка на гору Авалу у 40 км від його дому. Економив генерал на квитках на потяг, оскільки ходив до розташувань військ пішки [28]. Неодноразовими є згадки про те, що «вождь» був хорошим сім'янином [19; 27; 29]. Хоча, це твердження йде у розріз наприклад зі згадкою, що О. П. Кутепов часто давав у борг зі своїх коштів, а йому мали звичку не повертати. Жертвами тоді ставали його домочадці, адже сім'я «сідала на макарони» [19]. Відзначають пунктуальність генерала у фінансових питаннях: своїх помічників та прислугу він утримував за власні кошти [15; 19]. Згадується неодноразово, що «вождь» умів посміятися та й пожартувати, але з його жартів закарбувався лише один. Так, він казав, що у нього обличчя «типового московського банщика» [24]. Генерала важко було уявити на пенсії, вмираючим у власному ліжку, настільки діяльною людиною він був. Отже, вже у описі «буденного», «негероїчного» можна прослідкувати те, що генерал начебто увібрав у себе найкращі риси старої Русі (добрий сім'янин, витривалий чоловік) та Росії імперської (активна життєва позиція, точність та відповідальність у фінансових питаннях) [14]. Саме це пропорційне поєднання старої та нової російських традицій видавалось як необхідна риса потенційного державця мемуаристами. Чи не найяскравішою інтимною подробицею зі звичок генерала, яка ілюструє цю тезу був факт носіння ним на ланцюжку георгіївського хреста поруч із натільним [24].

Що ж до зображення організаційної діяльності О. П. Кутепова у Галліполі та на Балканах, то мемуаристи, чії спогади були включені до збірки «Генерал Кутепов» (Париж, 1934), подають такі риси характеру «вождя»:

1. Уміння бути першим та останнім у відповідних ситуаціях. Так мемуаристи часто пригадують, що О. П. Кутепов першим зійшов на Галліполійський берег та провів огляд місця майбутнього розташування армії верхи на коневі, наданому французьким командуванням, у штормову погоду. Яскравим є і образ генерала, який останнім від'їжджає до Болгарії. Ці два обриси створюють враження, що від початку та до самого кінця галліполійських випробувань «вождь» невіддільно був зі своїм військом. Насправді, невдовзі після прибуття в Галліполі О. П. Кутепов «зліг» з тифом, а командування І Російським корпусом 8 грудня 1920 р. перебрав на себе генерал В. К. Вітовський. Отже, у найскладніші перші дні у «долині роз та смерті» «вождь» за станом здоров'я не був у перших лавах [6]. Але свідчення про командування В. К. Вітовського не можна знайти ані у спогадах галліполійців, ані в «офіціозі», виданому у Парижі в 1934 р. Зустрічаються вони лише у спогадах самого заступника командувача та у документальних джерелах. Причин цього феномена може бути дві: або між Галліполі та Кутепією (у нейтральному забарвленні цього слова) можна дійсно поставити знак рівності і подальша діяльність О. П. Кутепова витіснила з пам'яті свідків подій керівництво В. К. Віт-

ковського, або ж свою роль у цьому випадку відіграли шаблони, які накладалися на створення образу Кутепова-вождя.

2. Близькість до мас. Автори спогадів наголошують безліч разів на тому, що генерал відмовився від будь-яких привілеїв і жив на тому ж голодному французькому пайку, що й пересічні галліполійці. О. П. Кутепов особисто обходив роботи по облаштуванню табору, потискуючи брудні руки солдат з повагою до людей праці. Хоча з деяких свідчень про аскетизм та невибагливість до побутових умов «вождя» можна зробити дещо інші висновки. Так особистий секретар О. П. Кутепова М. Критський свідчить, що генерал мав багато кримських грошей, і, перехворівши на тиф, хотів обміняти їх на турецьку валюту, щоб купити їжі. Обмін він попросив здійснити одного з солдатів. Той з поваги до комкора продав дещо зі своїх речей і приніс замість безвартісних російських знаків О. П. Кутепову дві ліри, які той взяв із вдячністю. Випадок окрім високого авторитету та доброго порозуміння лідера з солдатами свідчить про повну необізнаність генерала у оточуючій ситуації [19]. У цьому контексті пригадався хрестоматійний випадок з М. Муравйовим, який втік на війну та був спійманим селянами як французький шпигун через те, що віддав рубль за глечик молока. Таке враження, що «вождя» нічого не цікавило поза межами військового табору, тобто, Галліполі стало своєрідним «футляром» для О. П. Кутепова. Уже у Сербії близькість до мас проявилась у вмінні генерала доступно пояснити складні процеси світової політики рядовим козакам [28]. Ораторський талант – невід’ємний атрибут «вождя».

3. Холодний розум у екстремальних ситуаціях та тверезий розрахунок. Характерною у цьому контексті є розповідь про те, що під час чергових погроз з боку союзників скоротити пайок (а це скорочення мало супроводжуватись військовими навчаннями французького корпусу сенегальців), О. П. Кутепов заявив, що він також проведе «навчання» у той же день, чим немало налякав союзню адміністрацію і зберіг харчову норму своїх підлеглих [6]. Ця здатність до аналітики за будь-яких обставин поєднується у «вождя» з надзвичайною вірою у росіян, що дозволило йому створити «місто Кітеж» у Галліполі. Ще під час евакуації О. П. Кутепов проявив ці свої риси характеру, як згадує адмірал М. Кедров. Майбутнього творця галліполійського дива не хвилювало, що не всі зможуть завантажитись на кораблі, він це пояснював жартома – «там, де є місце для одного англія, вмістяться п’ятеро наших» [15]. Ще однією важливою рисою лідера була здатність надихати цією вірою у Росію та себе усіх оточуючих.

4. Гостинність. У декількох замітках про життя О. П. Кутепова у Сербії йдеться про те, що його будинок був ледь не місцем паломництва – кожен з його незчисленних знайомих, хто був проїздом, уважав за обов’язок відвідати генерала. «Вождь» намагався зберегти зв’язки з тими, хто отримав почесний хрест галліполійця. Йому навіть колишні студенти, відправлені на навчання до Праги, прислали згодом свої дисертації [28; 29].

5. Уміння карати так, щоб і покарання сприймалось як почесне. Якщо з боку мемуаристів це не виправдання «губи» та жорстокостей за відірвані гудзики та непришиті нашивки, то принаймні виправдання терміну «військово-педагогічна» діяльність по відношенню до творчості О. П. Кутепова у таборі. Такий собі «білоемігрантський Макаренко» [19].

6. Здатність до прогнозування. Апогеєм цього вміння «вождя» є ініціатива створення РОВС, який мав замінити відкриту інтервенцію як форму боротьби проти більшовиків [25].

7. Твердість слова. Пообіцявши з’явитись до Софії під час масових арештів білогвардійської верхівки у країні, де при владі знаходився лівий уряд Стамболійського, О. П. Кутепов наражав себе мінімум на небезпеку арешту, та слово офіцера важить немало [19]...

8. Аби виправдати тоталітарний тип лідерства «вождя» йому приписують здатність приймати рішення, прислухаючись до чужої думки.

Зустрічається і немало порівнянь О. П. Кутепова з полководцями минулого (Донським, Невським, Суворовим, Скобелевим) [26], з монаршими особами (якщо Галліполі – це «Кутепія», то Росія початку XVIII ст. – «Петровія», а кінця цього ж ст. «Катеринія») [15], з беззаперечними лідерами певних спільнот (Кутепов був для галліполійців тим, чим був П. Ам'єнський для хрестоносців, Ян Жижка для таборитів, Ж. Кальвін для женеців), та, навіть, біблійними героями (Кутепов – Авель Росії) [19]. Як бачимо, порівняння ці, як і характеристики особистих рис генерала, є досить невиваженими, занадто ідеалізованими, щоб ставитись до «вождя» як до одного з біженців (хоча саме таку назву дали одній з мемуарних замальовок про О. П. Кутепова).

Таким чином, можна казати про два етапи творення образів «вождів» емігрантами. Перший був пов'язаний з активним етапом у діяльності лідерів, коли можливою була критика їх реальних діянь, другий – зі створенням іконографічних замальовок про очільників еміграції, що хронологічно співпадав зі спадом їх політичної активності.

Бібліографічні посилання

1. **Альф И. (Сеймович И.)** Антанта и Врангель / И. Альф // Антанта и Врангель : сб. ст. – Вып. 1. – М.; П., 1923. – С. 5–39.
2. **Бобровский П. С.** Крымская эвакуация [Электронный ресурс] / П. С. Бобровский. – Режим доступа : <http://www.dk1868.ru/history/BOBROVSK.htm>.
3. Болезнь, смерть и погребение Главнокомандующего Русской армией генерал-лейтенанта барона Петра Николаевича Врангеля в Брюсселе [Электронный ресурс]. – Брюссель, 1928. – Режим доступа: http://ia310806.us.archive.org/load_djvu_applet.php?file=2/items/bolieznsmeritipog00soiu/bolieznsmeritipog00soiu.djvu.
4. **Валентинов А. А.** Крымская эпопея / А. А. Валентинов // Архив русской революции (изданный И. В. Гессеном). – Т. 5. – М., 1991. – С. 5–100.
5. **Василевский И. М.** Белые мемуары / И. М. Василевский. – М., б. г. (ориентировочно, вт. пол. 1920-х).
6. **Витковский В. К.** В борьбе за Россию. Воспоминания [Электронный ресурс] / В. К. Витковский. – Сан-Франциско, 1963. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/memo/russian/vitkovsky_vk01/index.html.
7. **Даватц В.** На Москву / В. Даватц // Добровольцы. – М., 2007. – С. 263–378.
8. **Даватц В.** Один из беженцев [Электронный ресурс] / В. Даватц // Генерал Кутеповъ. – Париж, 1934. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/bio/kutepov/index.html>.
9. **Долгоруков П.** Великая разлука: воспоминания основателя партии кадетов 1916–1926 / П. Долгоруков. – М., 2007.
10. **Дьяков В. А.** «Русская идея» в эмигрантских изданиях 1920–1968 гг. / В. А. Дьяков // Славяноведение. – 1995. – № 4. – С. 3–16.
11. **Зайцов А.** Мои воспоминания о генерале Кутеполе [Электронный ресурс] / А. Зайцов // Генерал Кутеповъ. – Париж, 1934. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/bio/kutepov/index.html>.
12. **Каліберда Ю. Ю.** Військова мемуаристика як джерело вивчення військових формувань 1917–1921 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд іст. наук : спец. 20.02.22 «Військова історія» / Ю. Ю. Каліберда. – К., 2003.
13. **Карпунин О.** Мог ли стать барон Врангель русским Бонапартом [Электронный ресурс] / О. Карпунин. – Режим доступа: http://az.lib.ru/r/raewskij_n_a/text_0060.shtml.
14. **Карташев А.** Кто он? [Электронный ресурс] / А. Карташев // Генерал Кутеповъ. – Париж, 1934. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/bio/kutepov/index.html>.
15. **Кедров М. А.** Эвакуация [Электронный ресурс] / М. А. Кедров // Генерал Кутеповъ. – Париж, 1934. – Режим доступа : <http://militera.lib.ru/bio/kutepov/index.html>.
16. **Кириллова Е. Л.** Мемуаристика как метажанр и ее жанровые модификации: на материале мемуарной прозы русского зарубежья первой волны : автореф. дис. на соиска-

ние науч. степени канд. филолог. наук : спец. 10.01.01 «Литературоведение» / Е. Л. Кириллова. – Владивосток, 2004.

17. **Корсак В. В.** Великий исход [Електронний ресурс] / В. В. Корсак. – Режим доступа: http://www.dk1868.ru/history/vel_isxod.htm.

18. **Краснов В.** Врангель. Трагический триумф барона / В. Краснов. – М., 2006.

19. **Критский М.** Александр Павлович Кутепов (биографический очерк) [Електронный ресурс] / М. Критский // Генераль Кутеповъ. – Париж, 1934. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/bio/kutepov/index.html>.

20. **Матасов В.** Белое движение на Юге России (1917–1920) / В. Матасов. – Монреаль, 1990.

21. **Мокиевская-Зубок З. С.** Гражданская война в России, эвакуация и «сидение» в Галлиполи глазами сестры милосердия военного времени (1917–1923) / З. С. Мокиевская-Зубок // Добровольцы (сборник воспоминаний). – М., 2001. – С. 241–329.

22. **Оболенский В.** Крым при Врангеле (мемуары белогвардейца) / В. Оболенский. – М.; Л., 1928.

23. Перенесение праха генерала Врангеля в Белград 6 октября 1929 г. [Електронный ресурс]. – Издание комитета по увековечению памяти Главнокомандующего Русской Армией генерала барона П. Н. Врангеля. – Режим доступа: http://ia310830.us.archive.org/load_djvu_applet.php?file=1/items/perenesenieprakh00andr/perenesenieprakh00andr.djvu.

24. **Пешня М. А.** Первый марковец [Електронный ресурс] / М. А. Пешня // Генераль Кутеповъ. – Париж, 1934. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/bio/kutepov/index.html>.

25. **Раевский Н.** Дневник галлиполийца / Н. Раевский // Добровольцы. – М., 2007. – С. 62–262.

26. **Резниченко С. ***** [Електронный ресурс] / С. Резниченко // Генераль Кутеповъ. – Париж, 1934. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/bio/kutepov/index.html>.

27. Речь, сказанная госпожой Е. Ковернинской от имени Национального Союза Русских женщин 26 января 1933 г. в г. Белграде на собрании памяти генерала Кутепова [Електронный ресурс] // Генераль Кутеповъ. – Париж, 1934. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/bio/kutepov/index.html>.

28. **Рыбинский Н.** Железный генерал [Електронный ресурс] / Н. Рыбинский // Генераль Кутеповъ. – Париж, 1934. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/bio/kutepov/index.html>.

29. **Слиозберг Г. ***** [Електронный ресурс] / Г. Слиозберг // Генераль Кутеповъ. – Париж, 1934. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/bio/kutepov/index.html>.

30. **Ширококорд А. Б.** Упущенный шанс Врангеля. Крым. Бизерта, Галлиполи / А. Б. Ширококорд. – М., 2009.

Надійшла до редколегії 24.09.2011

УДК 351.713: 94(477) «1921/1922»

Д. В. Архірейський

Академія митної служби України (м. Дніпропетровськ)

ПРОЦЕСИ РОЗРОБКИ І ВПРОВАДЖЕННЯ ПЕРШОГО РАДЯНСЬКОГО МИТНОГО ТАРИФУ 1922 р.

Висвітлено процеси розробки та впровадження першого радянського митного тарифу, прийнятого в 1922 р., проаналізовано його практичне значення.

Ключові слова: нова економічна політика, зовнішня торгівля, товари, митний тариф, митно-тарифне регулювання.

Освещены процессы разработки и внедрения первого советского таможенного тарифа, принятого в 1922 г., проанализировано его практическое значение.

Ключевые слова: новая экономическая политика, внешняя торговля, товары, таможенный тариф, таможенно-тарифное регулирование.

ние науч. степени канд. филолог. наук : спец. 10.01.01 «Литературоведение» / Е. Л. Кириллова. – Владивосток, 2004.

17. **Корсак В. В.** Великий исход [Електронний ресурс] / В. В. Корсак. – Режим доступа: http://www.dk1868.ru/history/vel_isxod.htm.

18. **Краснов В.** Врангель. Трагический триумф барона / В. Краснов. – М., 2006.

19. **Критский М.** Александр Павлович Кутепов (биографический очерк) [Електронный ресурс] / М. Критский // Генераль Кутеповъ. – Париж, 1934. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/bio/kutepov/index.html>.

20. **Матасов В.** Белое движение на Юге России (1917–1920) / В. Матасов. – Монреаль, 1990.

21. **Мокиевская-Зубок З. С.** Гражданская война в России, эвакуация и «сидение» в Галлиполи глазами сестры милосердия военного времени (1917–1923) / З. С. Мокиевская-Зубок // Добровольцы (сборник воспоминаний). – М., 2001. – С. 241–329.

22. **Оболенский В.** Крым при Врангеле (мемуары белогвардейца) / В. Оболенский. – М.; Л., 1928.

23. Перенесение праха генерала Врангеля в Белград 6 октября 1929 г. [Електронный ресурс]. – Издание комитета по увековечению памяти Главнокомандующего Русской Армией генерала барона П. Н. Врангеля. – Режим доступа: http://ia310830.us.archive.org/load_djvu_applet.php?file=1/items/perenesenieprakh00andr/perenesenieprakh00andr.djvu.

24. **Пешня М. А.** Первый марковец [Електронный ресурс] / М. А. Пешня // Генераль Кутеповъ. – Париж, 1934. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/bio/kutepov/index.html>.

25. **Раевский Н.** Дневник галлиполийца / Н. Раевский // Добровольцы. – М., 2007. – С. 62–262.

26. **Резниченко С. ***** [Електронный ресурс] / С. Резниченко // Генераль Кутеповъ. – Париж, 1934. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/bio/kutepov/index.html>.

27. Речь, сказанная госпожой Е. Ковернинской от имени Национального Союза Русских женщин 26 января 1933 г. в г. Белграде на собрании памяти генерала Кутепова [Електронный ресурс] // Генераль Кутеповъ. – Париж, 1934. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/bio/kutepov/index.html>.

28. **Рыбинский Н.** Железный генерал [Електронный ресурс] / Н. Рыбинский // Генераль Кутеповъ. – Париж, 1934. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/bio/kutepov/index.html>.

29. **Слиозберг Г. ***** [Електронный ресурс] / Г. Слиозберг // Генераль Кутеповъ. – Париж, 1934. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/bio/kutepov/index.html>.

30. **Ширококорд А. Б.** Упущенный шанс Врангеля. Крым. Бизерта, Галлиполи / А. Б. Ширококорд. – М., 2009.

Надійшла до редколегії 24.09.2011

УДК 351.713: 94(477) «1921/1922»

Д. В. Архірейський

Академія митної служби України (м. Дніпропетровськ)

ПРОЦЕСИ РОЗРОБКИ І ВПРОВАДЖЕННЯ ПЕРШОГО РАДЯНСЬКОГО МИТНОГО ТАРИФУ 1922 р.

Висвітлено процеси розробки та впровадження першого радянського митного тарифу, прийнятого в 1922 р., проаналізовано його практичне значення.

Ключові слова: нова економічна політика, зовнішня торгівля, товари, митний тариф, митно-тарифне регулювання.

Освещены процессы разработки и внедрения первого советского таможенного тарифа, принятого в 1922 г., проанализировано его практическое значение.

Ключевые слова: новая экономическая политика, внешняя торговля, товары, таможенный тариф, таможенно-тарифное регулирование.

In the article light up the processes of development and introduction of the first soviet custom tariff, accepted in 1922, his practical value is analysed

Key words: new economic policy, foreign trade, commodities, custom tariff, custom-tariff adjusting.

Вступ. Тема радянського митно-тарифного регулювання не набула в історіографії повноцінного значення. Радянські автори, як правило, обмежувалися простою констатацією факта впровадження в дію митного тарифу 1922 р. та короткими оцінками його значення [9; 10; 12; 21]. Такі аспекти проблеми, як причини впровадження тарифу, процеси його розробки і підготовки відповідної законодавчої бази, практичні заходи митних установ тощо тільки знаходять своє відображення в працях сучасних дослідників [2; 6; 19].

Постановка завдання. Автор даної статті ставить на меті висвітлити деякі моменти підготовчої роботи із упровадження першого радянського митного тарифу, а також проаналізувати його значення в очах тодішніх фахівців і діячів.

Результати дослідження. У добу «воєнного комунізму» проблема митно-тарифного регулювання правлячим більшовицьким режимом в цілому ігнорувалася. Це пояснюється кількома причинами: по-перше, зовнішня торгівля «країни Рад» в умовах військових конфліктів та економічної блокади, оголошеної державами Антанти, була неактивною, невиразною; по-друге, функціональні пріоритети митної служби були зміщені з фіску у бік контролю над наявними на митних складах товарами; по-третє, значення митного відомства в системі державних органів у цілому було явно знижене. За таких умов до трансформації митно-тарифного регулювання у більшовиків руки не доходили, тому продовжував діяти дореволюційний тариф.

Політична перемога більшовиків у громадянській війні, встановлення контролю над національними «окраїнами», перехід від політики «воєнного комунізму» до більш ліберальної нової економічної політики, а головне, поступове зняття з 1920 р. економічної блокади і налагодження економічних зв'язків передовсім з провідними країнами Заходу підштовхнули в комплексі правлячий режим комуністів до перегляду митного тарифу та умов його використання. Необхідність повноцінного використання митного тарифу радянсько-російський дослідник Ю. Кисловський пояснив таким чином: «У зв'язку з переходом до непу та збільшеною потребою у розвитку зовнішньоторговельних зв'язків виникла гостра необхідність у налагодженні митного механізму регулювання зовнішньої торгівлі, використанні можливостей тарифної політики в інтересах захисту економічних інтересів держави» [6, с. 136].

Від самого початку радянська митна політика розбудовувалася на принципах промислового протекціонізму. Щодо цього один з керівників радянського митного відомства в 1922–1927 рр. А. Потяєв писав: «Першим завданням НКЗТ... стало створення заборонно-дозвільної системи (ліцензійна політика), яка з кустарного способу заборон або дозволів чисельних прохань про ввезення і вивезення товарів поступово вилилась у струнку систему контингентування нашого ввезення і вивезення у зв'язку із завданням наших державних органів і з вивченням стану нашого внутрішнього виробництва» [6, с. 137; 14, с. 102]. Політика протекціонізму викликала промисловою кризою, що була наслідком довготривалих бойових дій, а також економічною блокадою, оголошеною більшовикам під час революції державами Антанти. Обсяги промисловості на теренах «країни Рад» об'єктивно знижувалися, населення втрачало купівельну спроможність, попит переміщувався від ринку до хатнього виробництва. Утім, як справедливо зазначає дослідник митної служби Росії Ю. Кисловський, «надзвичайний протекціонізм затримував розвиток ринку, негативно впливав як на відновлення і розвиток металургійної і металообробної промисловості, так і на штучну підтримку елементів натурального

господарства в сільській місцевості» [6, с. 137]. За умов дії державної монополії зовнішньої торгівлі мито розглядалося лише як допоміжний засіб. До 1922 р. радянські митні установи за інерцією керувалися митним тарифом 1906 р.

Звичайно, не можна сказати, що до моменту прийняття митного тарифу 1922 р. радянський уряд узагалі не приділяв увагу митно-тарифному регулюванню. Той же Ю. Кисловський, зокрема, підкреслював, що «ще до виходу у світ тарифу 1922 року було видано низку документів: положення РНК від 8 грудня 1921 року «Про боротьбу з контрабандою»; «Про стягування комірного та митно-канцелярського збору»; наказ № 2 «Про стягування тарифних мит по ставках загального митного тарифу з європейської торгівлі» 1906 року. Разом із названими документами в митні установи надійшла низка роз'яснень та вказівок: «Про усунення, з впровадженням стягування мит, затримок з випуску товарів»; «Про встановлення порядку розстрочки сплати мит для різних установ»; «Порядок охорони кордону від контрабандного вивезення коней»; «Про порядок здачі митних цінностей у Держохорон» та ін.» [6, с. 136].

Те, що митні установи в період переходу держави до непу мали пряме відношення до тарифної діяльності, свідчить, зокрема, факт функціонування спеціальної тарифно-розцінкової комісії при Харківській митниці у другій половині 1921 р. [4, арк. 1–44]. Крім того, ще 28 лютого 1921 р. по радянському митному відомству вийшов циркуляр № 1027/151 про порядок нарахування митних зборів, і вище митне керівництво, принаймні в Україні, контролювало виконання митними установами цього циркуляру [5, арк. 17].

Аналіз митного законодавства весни 1921 р. – весни 1922 р. (від часу оголошення непу до моменту затвердження першого радянського митного тарифу) показує, що, як і дотепер, від фіску як такого більшовицький уряд не відмовлявся, просто він не був серед пріоритетних завдань митних органів. Серед законів, які приймалися в цей час, були й такі, що мали відношення до митно-тарифної політики, щоправда, здебільшого вони регулювали режим безмитного пропуску деяких видів товарів, наприклад, гуманітарних вантажів. Скажімо, у постанові Ради праці та оборони РСФРР «Про порядок оплати і спрямування продовольчих та інших посилок, що надходили з країн, котрі не уклали з РСФРР угод, якими передбачався обмін поштовими посилками» від 20 вересня 1921 р. зазначалося, що гуманітарна допомога, яка пересилалася поштовими посилками, митом не обкладалася [17, №. 70, ст. 565]. Інакше ставлення було до посилок, які адресувалися приватним особам. У вищезгаданому законі, зокрема, говорилося, що «предмети, вміщені в цих посилках, окрім двох поштових посилок на місяць на кожну особу, вагою до 5 кілограмів, що пропускаються безмитно, мають проплачуватися митами у порядку ст.ст. 89–90 декр. 12 лист. 1920 р. «Про порядок прийому, зберігання та відпуску імпортованих та експортних товарів» [16, №. 94, ст. 513; 17, №. 70, ст. 565].

Правом безмитного пропуску користувалися певні групи вантажів, які вважалися державною власністю, причому, судячи з усього, стратегічною. 13 лютого 1922 р., наприклад, було прийнято декрет Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК) РСФРР «Про звільнення від обкладання за право провозу зборами та митами всіх рибних вантажів і товарів, що вивозяться з Персидських державних промислів у межі РСФРР» [18, №. 17, ст. 181]. Зазначені рибні товари, вантажі, спорядження не обкладалися митом, тому що були державною власністю РСФРР.

Отже, аналізуючи митне законодавство зазначеного часу, можна зробити деякі висновки. Наприклад, про те, що радянська митна служба, ясна річ, з подачі уряду, чітко і категорично ділила на державні та приватні як суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності, так і вантажі, що переміщувалися через кордон. Перші користувалися різноманітними митними пільгами, зокрема, правом безмитно-

го режиму, інші підлягали обкладанню митом відповідно до діючого на той час тарифу.

Упровадження нової економічної політики з її лібералізацією ринку природно вело до відновлення промисловості, сільського господарства, внутрішньої торгівлі. Поступово налагоджувалися зв'язки із зовнішнім світом, що позитивно впливало на активізацію міжнародної торгівлі. Усе це в комплексі змушувало керівництво більшовиків звернути більшу увагу на економічну складову митної справи.

Ураховуючи реальний перебіг зазначених подій, можна стверджувати, що підготовка радянського митного тарифу мала розпочатися навесні—влітку 1921 р., коли Наркомат зовнішньої торгівлі (НКЗТ) РСФРР, у складі якого послідовно в цей час діяли Митно-матеріальне (до квітня 1921 р.) і Транспортно-матеріальне (у квітні—грудні того ж року) управління. У цілому це підтверджують автори «Таможенного дела в СССР», які, зокрема, стверджували, що «лише у другій половині 1921 р. було визнано за необхідність поновити стягування мит» [1, с. 57]. У грудні 1921 р., судячи з усього, підготовчу роботу було активізовано, що пов'язувалося із реорганізацією Транспортно-матеріального управління у Митне (МУ). НКЗТ і МУ в цей час очолювали відповідно Л. Красін і Г. Харьков, чії команди, власне кажучи, і займалися розробкою самого тарифу і підготовкою належної законодавчої бази. Щоправда, аналізуючи, знову таки, тодішнє митне законодавство, можна помітити, що в цій сфері якоїсь особливої активності не спостерігається. Рідкісні нормативні акти, які мали певне відношення до мита, митного тарифу, по суті не передбачали якихось різких змін. Складається навіть враження, що зацікавлені відомства і служби до зміни митного тарифу в цілому і не готувалися, принаймні, в публічно-інформаційній сфері така підготовка ніяк не демонструвалася. І тим не менш, вона велася.

З метою розробки радянського митного тарифу, за основу якого брався російський дореволюційний, у другій половині 1921 р. при НКЗТ була створена спеціальна (особлива) комісія [1, с. 57], під час роботи котрої, вочевидь, було сформульовано «Тези з митної політики РСФРР», що пояснювали необхідність запровадження першого радянського митного тарифа. Автор чи автори тез, зокрема, зазначали, що за політики «воєнного комунізму» зобов'язання забезпечувати промисловість і населення брала на себе сама держава, що робило недоцільним практику мит. Але ось «поява приватної промисловості і торгівлі... викликали необхідність встановлення мит». Розробники радянської митно-тарифної системи враховували факт достатньо довгої ізолюваності внутрішнього ринку «країни Рад» від світового ринку, а також, відповідно, «значне зростання цін на імпорتنі товари на нашому ринку порівняно з цінами в даний час на Світовому ринку, і ще більша різниця на внутрішньому та зовнішньому ринках на експортну сировину». З цього робився висновок, що протягом кількох найближчих років приватним експортерам чи імпортерам надавалася можливість обертати на свою користь різницю між цінами на внутрішньому та зовнішньому ринках. Саме ця перспектива економічного зростання приватників, на думку авторів документа, «поруч із задачами охорони деяких галузей промисловості, ставить перед (урядом) РСФРР у сфері митної політики низку фіскальних завдань» [15, арк. 29]. При тому автори попереджали, що «фінансове митне обкладання має бути вибудоване таким чином..., аби не ускладнювати ввезення до країни необхідних для відновлення народного господарства товарів, а щодо експортних товарів не перешкоджати їх вивезення» [15, арк. 29].

Далі автори документу більш детально описують нюанси найбільш продуктивної, на їхню думку, радянської митно-тарифної політики: «Митна політика у сфері регулювання внутрішнього споживання країни полягає в тому, що в деяких випадках забороняє ввезення (предмети розкошу та ін.) та вивезення (коні, велика рогата худоба та ін.) і в інших випадках охороняє деякі галузі власної про-

мисловості (шкіряні товари, папір, лляні і конопляні, паперові і вовняні вироби, продукти перегонки нафти і т. п.), також в інших випадках заохочує ввезення, як наприклад: всілякого устаткування, непотрібного металу, дубильної сировини, складних сільськогосподарських машин та ін., і вивезення – битої птиці, м'яса і м'ясних продуктів та ін.» [15, арк. 29]. Переваги такого підходу описувалися таким чином: «Такий спосіб регулювання і митного оподаткування помірковано протегує нашої державній великій промисловості і сільському господарству, які слугують основною економічною базою Радянської Росії, в той же час не ускладнюючи ввезення і вивезення, дає державі частину різниці в ціні між російським та іноземним ринками і може стати одним з найзначніших джерел прибутків Республіки» [15, арк. 29, 30].

Розробники «Тез з митної політики РСФРР» дали й першу характеристику ввізного митного тарифу 1922 р., назвавши його «фіскально поміркованим, за винятком двох товарних груп, що мають відношення до хімічної і шкіряної промисловості, стосовно яких тариф є протекційним; відносно ж сировини, добривних речовин, сільськогосподарських машин, непотрібних металів, митний тариф є абсолютно пільговим» [15, арк. 30].

Автори документа при розробці ставок ввізних мит пропонували враховувати досвід насамперед Австрії та Німеччини, які «втратили через низьку валюту значну частину своїх сировинних ресурсів, що були скуплені іноземцями» [15, арк. 30]. Це явно перегукується з поглядами самого Леніна, які він висловить через рік, готуючись до грудневого 1922 р. пленуму ЦК РКП(б). Лідер радянської держави попереджав: «...Часткове відкриття кордонів несе із собою серйозні загрози у відношенні валюти, бо ми потрапимо практично в становище Німеччини, несе із собою серйозні загрози в сенсі проникнення у Росію, без жодної можливості контролю для нас дрібної буржуазії і всіляких агентів закордонної Росії» [8, с. 337]. Отож, автори «Тез з митної політики РСФРР» пояснювали необхідність впровадження вивізних мит, переконуючи, що «ставки встановлені обережно, аби не ускладнювати експорт і водночас регулювати вивезення та передавати державі частину різниці в ціні між внутрішнім і зовнішнім ринками. По відношенню до країн Сходу – Персії, Туреччини, Афганістану, де європейський капітал виконує роль удущення промисловості цих країн, унаслідок чого остання (промисловість – Д. А.) перебуває на рівні низького розвитку і не витримує конкуренції на нашому ринку з товарами ін. країн, розроблено спеціальний тариф з Азійської торгівлі, де ставки на товари, експортерами яких є перелічені держави, встановлені набагато нижчими» [15, арк. 30].

За «Тезами», і ввізний, і вивізний тарифи визнавалися тимчасовими з огляду на перехідний час і недосконалі відносини із зовнішнім світом. Їх автори були переконані, що тарифи будуть змінені як тільки «Росія тісніше ввійде в систему світового господарства». Отож, митна політика «країни Рад» мала бути автономною, з деякими «надбавками для країн, які ще не врегулювали свої відносини» з РСФРР. На думку розробників документа, «мита мають стягуватися за твердим курсом митного рубля, що встановлюється виходячи з котировань злитків золота на внутрішнього ринку» [15, арк. 30].

Запровадження митного тарифу, на думку авторів «Тез», мало сприяти також подальшому об'єднанню митних структур усіх радянських республік та уніфікації радянської митної справи в цілому. Як зазначалося в документі, «особливе значення набуває об'єднання митної політики окраїнних Радянських Республік і застосування на зовнішніх кордонах усієї Федерації єдиного митного тарифу. Всілякі вилучення, встановлені самостійно окремими союзними Республіками, можуть викликати нерівномірний приплив імпорتنих вантажів до деяких прикордонних ділянок, де вони (вантажі – Д. А.) мають можливість бути очищеними більш пільговим митом, або повністю призупинити, де буде впроваджено висо-

ке мито. Єдина митна політика РСФРР і союзних Республік усуне подібне явище та стане водночас і результатом, і умовою їх тісного господарського об'єднання» [15, арк. 30, 31]. Як необхідна умова пропонувалося «тверде проведення спільних основ і послідовної системи обкладання митом привозних і відвозних товарів, з відхиленням багаточисленних домагань різних установ щодо безмитного пропуску їхніх товарів. Винятки можуть зірвати всю роботу з митного обкладання і викликати низку зловживань з боку деяких установ, які ввозять під своїм прапором для кооперативних та інших організацій, а можливо й приватних підприємств» [15, арк. 31].

Слід зауважити взагалі, що у відновленні капіталістичних відносин як на внутрішньому ринку, так і у зовнішньоекономічних відносинах, правляча партія бачила серйозну політичну загрозу своїй владі. У 1921 р. лідери більшовиків усвідомлювали, що в державі залишається достатня кількість людей, охоче готових активізувати свою приватновласницьку діяльність у промисловості, торгівлі, фінансовій сфері тощо. Для більшовиків це було неприпустимо передовсім з політичної точки зору. Л. Красін, зокрема, розглядав нову економічну політику як спробу «нових дрібно-буржуазних верств, що виникають у живлячому середовищі внутрішнього ринку, на кількісній перевазі дрібного виробництва, дрібного селянства в нашій країні, ...повернути ...розвиток нової економічної політики на рейки відновлення капіталізму» [7, с. 6].

Роботу спеціальної комісії продовжив створений у складі того ж НКЗТ (очевидно на базі митно-тарифного відділу) Митно-тарифний комітет (МТК). Функції і склад комітету були затверджені декретом РНК РСФРР «про Митно-тарифний Комітет при Народному Комісаріаті Зовнішньої Торгівлі» від 23 лютого 1922 р. Серед завдань МТК були: розробка нових і зміна вже існуючих митно-тарифних ставок, а також перегляд списків товарів, заборонених для ввезення та вивезення; вирішення сформульованих вищим митним керівництвом питань практичного застосування тарифів; задоволення скарг щодо рішень Митного управління із питань застосування тарифів; підготовка висновків по всіх проектах законів, міжнародних торговельних договорів, конвенцій, угод, які мали відношення до митно-тарифної справи [18, № 19, ст. 213].

Склад МТК повністю контролювався урядом РСФРР: усі члени комітету затверджувалися виключно Раднаркомом за пропозицією НКЗТ та згодою Наркомату фінансів (НКФ). До складу МТК входили голова та два його заступники, по два представники від НКЗТ (крім голови та обох заступників) та НКФ, по одному – від Вищої ради народного господарства (ВРНГ), Наркоматів закордонних справ (НКЗС), землеробства, робітничо-селянської інспекції. Представники Наркоматів освіти, охорони здоров'я, внутрішніх справ, продовольства та інших могли запрошуватися на засідання МТК з правом вирішального голосу при розгляді питань, які відносилися до компетенції зазначених відомств. Крім того, декретом передбачалося запрошення на засідання Комітету експертів-фахівців з правом дорадчого голосу. Як бачимо, склад МТК повністю контролювався Раднаркомом Росії. Вплив на митно-тарифне регулювання урядів інших радянських республік, таким чином, принаймні за даним декретом, не передбачався. Це мало змусити їх, звичайно, якимось проявити своє незадоволення.

Звичайно, МТК у справі митно-тарифного регулювання відігравав неабияку роль. Його постанови з питань розробки та зміни митно-тарифних ставок, а також перегляду списків товарів, заборонених для ввезення та вивезення, Наркомат зовнішньої торгівлі вносив на розгляд РНК без додаткового міжвідомчого погодження. З інших же питань НКЗТ мав право видавати власні розпорядження. Якщо з якимись постановами Митно-тарифного комітету не погоджувалися НКЗТ, НКФ, ВРНГ чи НКЗС, відбувався повторний розгляд питання, після чого

воно могло бути передане на розгляд раднаркому. Рішення МТК затверджувалися більшістю голосів його членів [18, №. 19, ст. 213].

МТК від самого початку своєї діяльності не мав свого постійного апарату, тому його технічну роботу забезпечувало Митне управління через спеціально створений тарифний відділ, який розробляв матеріали для встановлення нових чи зміни старих тарифів, готував для МТК висновки по проектах відповідних законів, міжнародних конвенцій та договорів [1, с. 34]. Тарифному відділові в цій роботі допомагав товарно-технічний відділ МУ [18, №. 19, ст. 213].

Ключовим для радикальної реорганізації радянської митно-тарифної системи був 1922 р. Не ставлячи під сумнів державну монополію зовнішньої торгівлі, впроваджувався перший радянський митний тариф, який, тим не менш, розглядався надійним захистом радянської промисловості в умовах складних економічних взаємовідносин з капіталістичними державами. Отже, 9 березня 1922 р. ВЦВК та РНК РСФРР затвердили митний тариф з європейської торгівлі для привозних товарів [18, №. 24, ст. 259], який був опублікований 12 березня у №58 «Известий ВЦИК Советов», а 13 червня того ж року – для вивозних [18, №. 41, ст. 482]. Принцип дії тарифу нагадував російський дореволюційний: він обмежував вивезення цінної сировини, регулював увезення конкуруючої продукції. Коротко кажучи, «затверджувався безмитне ввезення дефіцитної сировини, напівфабрикатів, сільськогосподарських машин; існували високі вивізні мита на монопольні предмети радянського експорту» [11, с. 64]. Наскільки напружено вищі органи радянської влади працювали, розробляючи нову митно-тарифну політику, говорить той факт, що протягом року лише на рівні ВЦВК та РНК РСФРР митні тарифи переглядалися та корегувалися понад 30 разів [9, с. 86]. Зокрема, було прийнято рішення запровадити пільгові митні тарифи на кордонах деяких азійських сусідів радянської держави, зокрема, Туреччини, Персії, Афганістану, Монголії, Китаю, а також у портах Каспійського моря і окремо в Мурманському порті. Пояснювалося це здебільшого необхідністю розвивати торгівлю на окраїнах держави, а також політичною кон'юктурою: більшовики в цей час усіляко загравали з країнами Азії, підштовхуючи їх до протистояння з колоніальними державами.

Отже, митний тариф 1922 р. можна вважати своєрідним компромісом між прихильниками принципу монополії та ідеологами більш вільної, економічно обґрунтованої радянської митної політики. Згадуваний вище А. Потяєв, аналізуючи статті тарифу 1922 р., робив однозначний висновок, що останній мав захистити радянську промисловість від іноземної конкуренції і створити умови виробництва та вигідного збуту радянської продукції, тобто аргументовано розглядав тариф як складову радянського протекціонізму. Останній забезпечувався, на думку А. Потяєва, такими заходами: «встановленням високих увізних мит (у вигляді різниці між фабричними цінами на товари нашого і закордонного виробництва); дозволом безмитного ввезення промислової сировини, напівфабрикатів і предметів машинного обладнання, які не виготовлялися в нашій країні; впровадженням високих, навіть заборонних мит на сировину, яка виробляється в країні, хоча і в недостатній кількості, але край необхідної для нашої промисловості; встановлення безмитного вивезення та преміювання вивезення готових виробів (цукор, текстильні вироби). Для захисту сільськогосподарського виробництва дозволялося безмитне ввезення сільськогосподарських машин, насіння, добрив і засобів боротьби зі шкідниками, якщо вони не вироблялися в країні. Помірковані та низькі мита на сільськогосподарські машини, насіння встановлювались у країні, але в недостатній кількості. Безмитне вивезення товарів (хліб, кормове насіння, олія) допускалося тоді, коли їх вивезення не відбивалося на виробництві важливих галузей нашої промисловості. Низка заходів була спрямована на захист інтересів фінансового господарства. Задля забезпечення активного торгового балансу встановлювались високі мита на головніші предмети ввезення та заохочення ви-

везення сировини, життєвих припасів і виробів. Для захисту фінансів установлювалися ввізні мита: високі на предмети розкошу і помірковані на предмети широкого вжитку; високі вивізні мита на ті предмети експорту, щодо яких наша країна була на світовому ринку монополістом або напівмонополістом» [6, с. 138, 139; 13, с. 11–13].

Розглядаючи радянську митно-тарифну політику початку періоду непу, А. Потяєв у дусі тодішніх поглядів В. Леніна і Л. Красіна вважає її допоміжним засобом реалізації державної монополії зовнішньої торгівлі. Остання ж розглядалася ним як специфічний різновид радянського протекціонізму, до якого режим більшовиків, мовляв, змушений був вдаватися в умовах капіталістичного оточення. Особливістю радянського протекціонізму, на думку А. Потяєва, було встановлення мита, а також рішення ввозити в країну чи не вивозити за кордон певні групи товарів із урахуванням потреб радянської промисловості і планів відновлення економіки [6, с. 140; 12, с. 92]. З цим погоджується українська дослідниця С. Гнітько, за якою «мита були одним із засобів протекціонізму та слугували економічним важелем регулювання зовнішньої торгівлі» [3, с. 5].

Аналіз першого радянського митного тарифу підтверджує його протекціоністський характер. Скажімо, достатньо високе вивізне мито на шкіру чи вовну обмежувало вивезення сировини, край необхідної для власної промисловості, а високе ввізне мито на продукцію, що виготовлялася в державі в достатній мірі чи мала перспективу щодо її подальшого виробництва, обмежувало ввезення на територію країни конкуруючих виробів, що, безсумнівно, сприяло розвитку радянської промисловості. Безмитне ввезення передбачалося для дефіцитної сировини, напівфабрикатів, засобів боротьби із сільськогосподарськими шкідниками, сільськогосподарських машин, що в цілому мало позитивно впливати на вітчизняну промисловість і сільське господарство. Фінансові задачі поповнення бюджету передбачалося реалізовувати шляхом високих вивізних мит на монопольні товари радянського експорту (наприклад, платину, сантонін) та високі чи помірковані ввізні мита на предмети розкоші, парфюмерію тощо. Як зазначає Л. Марков, «в інтересах народної охорони здоров'я встановлювалося безмитне ввезення медикаментів (хінін, стрихнін та ін.), які у нас не виготовлялися. В інтересах народної освіти і культури безмитно ввозити дозволялося наукову літературу та навчальні посібники» [9, с. 87].

Підбиваючи підсумки сказаному про значення першого радянського митного тарифу, наведемо узагальнюючі слова радянських дослідників: «Крім спеціальних цілей захисту одних галузей господарства і заохочення розвитку інших митно-тарифна політика країни переслідувала й стратегічні завдання надання режиму найбільшого сприяння радянським товарам на світовому ринку та зміцнення міжнародно-політичних інтересів й миру в умовах капіталістичного оточення» [9, с. 88]. Звичайно, подібний пафос радянської історіографії мав приховати дещо інше, а саме – те, що на момент 1922 р. ніякої промислової конкуренції між «країною Рад» і західними державами, по суті, не було. Радянський експорт того часу складав переважно сільськогосподарську продукцію та сировину тому, що нічого іншого більшовики запропонувати на продаж за кордон не могли. Імпортувалося ж до радянської держави переважно та продукція, яка тут поки що не вироблялася. Отож, ніякої конкуренції дійсно не було. Реалізація так званих фінансових задач часто-густо мала суто політичну основу. Встановлюючи, наприклад, високе вивізне мито на свою монопольну продукцію, більшовики залишали собі можливість не просто торгуватися з капіталістичними опонентами, а вирішувати таким чином політичні проблеми. Високе мито на імпортні предмети розкоші, судячи з усього, мало стримувати апетити потенційно нелояльних до радянської влади у політичному сенсі приватних власників – так званих непманів. І тому подібне.

Утім, опосередковано радянські історики визнавали, що митно-тарифне регулювання митної справи мало досягти не тільки економічних, а й політичних цілей більшовиків. Той же Л. Марков, скажімо, писав, що «на відміну від інших держав соціалістична держава не переслідувала цілей зробити мито джерелом надходження фінансів до скарбниці... Значні перешкоди втіленню в життя тарифної політики створювалися на місцях (тобто в інших радянських республіках. – Д. А.) унаслідок неправильного розуміння загальнодержавної тарифної політики і перебільшеного прагнення задоволювати за допомогою мит місцеві інтереси та потреби, що шкодило в цілому загальнодержавним завданням. Факти місницького підходу щодо застосування митних норм вимагали «завершити митне об'єднання радянських республік» і проводити єдину митну політику, що стало можливим із створенням СРСР» [9, с. 88].

Отже, ніяких ілюзій щодо нібито радикальних змін у сфері митно-тарифної політики. Хоча остання прямо й пов'язана з непом, тим не менш чисто економічним заходом, по суті, вона не була. Очевидно, що тарифікація митної справи, як і організаційно-правові, структурні, фінансові та кадрові аспекти митної справи в цей час були націлені на одне – на повну централізацію та уніфікацію всієї радянської митної системи під абсолютним контролем Москви, нівеляцію впливів на неї з боку урядів інших радянських республік. Місцеві економічні інтереси при цьому приносилися в жертву доволі абстрактним для населення так званим загальнодержавним інтересам. Власне кажучи, економічна складова процесу створення СРСР в цьому якраз і полягала: держава (точніше її панівна компартійна верхівка) мала задовільнити насамперед свої інтереси, а потім вже думати про периферію.

Тим не менш, запровадження в 1922 р. митного тарифу означало активізацію радянської митної політики; більшовицький режим явно намагався ув'язати внутрішні ціни зі світовими. Л. Марков доволі точно показав вплив першого митного тарифу на змінність функцій радянських митних установ при переході до непу: «У процесі становлення митному відомству, в залежності від напрямку економічної та загальної політики, доводилося кілька разів змінювати свою структуру як в центрі, так і на місцях, і, як наслідок, місцеві митні органи за умов націоналізації всієї торгівлі і промисловості втратили свої податкові функції і перетворилися на контрольно-пропускні пункти з прийому, зберігання і випуску державних вантажів, які привозяться з-за кордону і випускаються туди... Здійснення нової економічної політики і нерозривно з цим пов'язане впровадження системи оподаткування повернули митному відомству значення значного державного податкового апарату» [6, с. 140; 10, с. 86]. Цієї ж думки дотримується Б. Габричідзе: «З переходом до непу, пов'язаного з розширенням зовнішньої торгівлі, наданням права самостійного виходу на світовий ринок господарським і державним організаціям, виникла необхідність відновити митно-тарифну справу. Повернення в 1922 р. до тарифних методів регулювання зовнішньоторговельних операцій підвищило роль митної служби у державному управлінні, практично реанімувало митні органи» [2, с. 33; 19, с. 39].

На думку Л. Маркова, між розробкою митно-тарифної політики, яка розглядалася ним виключно як захисний механізм державної монополії зовнішньої торгівлі, і «активною господарською і зовнішньоторговельною діяльністю Радянського уряду був прямий зв'язок» [9, с. 85, 86]. Тобто, як він уважав, активізація економічної діяльності більшовиків при переході до непу викликала необхідність зміни митно-тарифної системи. Отже, держава поверталася до тарифних методів регулювання зовнішньоторговельних операцій, що підвищувало роль самого митного відомства в системі державних органів. На думку Л. Фрея та В. Шишкіна, «перший радянський митний тариф 1922 р. ...являв собою лише дещо виправлене видання дореволюційних тарифів» [20, с. 64; 22, с. 142].

Висновки. З переходом від політики «воєнного комунізму» до нової економічної політики дещо змінилося ставлення радянського керівництва до проблеми митно-тарифного регулювання: очевидно, за умов необхідної активізації зовнішньої торгівлі радянський провід, не відмовляючись від принципів державної монополії останньої, вважав за потрібне повернути деякі традиційні функції митної служби, в даному випадку – фіскальну. Звісно, економічна кон'юнктура післявоєнного і післяреволюційного періоду була абсолютно іншою, ніж до Першої світової війни, тому і виникла ідея розробки нового митного тарифу, пристосованого до потреби часу.

Таким чином, протягом другої половини 1921 – початку 1922 р. спеціально створеними для цього органами розроблявся перший радянський митний тариф, який затверджувався у два етапи: спочатку, 9 березня 1922 р., ВЦВК і РНК РСФРР прийняли тариф із ввізної європейської торгівлі, потім – 13 червня – з вивізної.

Митний тариф 1922 р., за оцінками сучасників і дослідників, був необхідним кроком радянського режиму, якому треба було розробляти певні принципи і засоби економічного співіснування з капіталістичним оточенням. Тариф можна вважати своєрідним компромісом між прихильниками принципу монополії та ідеологами більш вільної, економічно обґрунтованої радянської митної політики і зовнішньої торгівлі в цілому. І все ж він мав явно протекціоністський характер і був спрямований на пом'якшення конкурентного впливу більш розвинутої західної промисловості, адже містив обмежуючі та заборонні складові, такі ставки мит, які, на думку його розробників, повинні були захистити вітчизняне виробництво; крім того, передбачав режими пільгового чи безмитного пропуску вантажів і товарів.

Його впровадження автоматично реанімувало фіскальну функцію митної служби, що дуже швидко дало відповідний фінансовий ефект, підвищило загальнодержавне значення митного відомства в цілому.

З іншого боку, як показали подальші події, перший тариф явно не був досконалим, адже розроблявся поспіхом, без належного врахування багатьох зовнішньоекономічних чинників. Це потребувало негайного його виправлення.

Бібліографічні посилання

1. **Александров Д. А.** Таможенное дело в СССР / Д. А. Александров, С. С. Дмитриев. – М., 1949.
2. **Габричидзе Б. И.** Таможенная служба в Российской Федерации / Б. И. Габричидзе, В. В. Зобов. – М., 1993.
3. **Гнітько С.** Боротьба з контрабандою в Україні у 20-ті роки [Електронний ресурс] / С. Гнітько. – Режим доступу: <http://sbu.gov.ua/sbu/doccatalog/document?id=42157>
4. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. Р-341, оп. 1, т. 1, спр. 92.
5. ДАОО. – Ф. Р-341, оп. 3, спр. 23.
6. **Кисловский Ю. Г.** История таможи государства Российского. 907–1995 / Ю. Г. Кисловский. – М., 1995.
7. **Красин Л. Б.** Монополия внешней торговли и НЭП / Л. Б. Красин. – М., 1926.
8. **Ленин В. И.** Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. Т. 45. Март 1922 – март 1923. – М., 1970.
9. **Марков Л. Н.** Очерки по истории таможенной службы / Л. Н. Марков. – Иркутск, 1987.
10. **Марков Л. Н.** Таможенное право / Л. Н. Марков. – Иркутск, 1973.
11. Одесской таможене 200 лет. – Одесса, 1995.
12. **Потяев А. И.** Таможенное дело / А. И. Потяев. – М., 1927.
13. **Потяев А. И.** Таможенно-тарифная политика и таможенные доходы / А. И. Потяев // Внешняя торговля. – 1923. – № 19–20.
14. **Потяев А. И.** Таможенно-тарифная система как составная часть монополии внешней торговли / А. И. Потяев // Внешняя торговля России в 1922–1923 хозяйственном году. – М., 1923.

15. Російський державний архів економіки. – Ф. 413, оп. 14, спр. 117.
16. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1920 г. – М., 1943.
17. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1921 г. – М., 1944.
18. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1922 г. – М., 1950.
19. Таможенное право / руков. автор. кол. Б. М. Габричидзе. – М., 1995.
20. **Фрей Л. И.** Внешняя торговля СССР / Л. И. Фрей. – М., 1947.
21. **Храбсков В. Г.** Таможня и закон / В. Г. Храбсков. – М., 1979.
22. **Шишкин В. А.** «Полоса признаний» и внешнеэкономическая политика СССР (1924–1928 гг.) / В. А. Шишкин. – Л., 1983.

Надійшла до редколегії 01.02.2012

УДК 94(47+477)

О. Ю. Коломоець

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДИСКУСІЇ В РКП (б) ПОЧАТКУ 1920-х рр. І НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА

Розглянуто дискусії в РКП(б) стосовно методів відбудови і шляхів розвитку економіки Радянської країни напередодні X з'їзду РКП(б).

Ключові слова: громадянська війна, розруха, нова економічна політика, продрозкладка.

Рассматриваются дискуссии в РКП(б) относительно способов восстановления и путей развития экономики Советской страны перед X съездом РКП(б).

Ключевые слова: гражданская война, разруха, новая экономическая политика, продразверстка.

The author consider debates inside RCP(b) devoted to methods of rebuilding and path of development Soviet state economics.

Key words: civil war, devastation, New Economic Policy, food allotment.

Серед широкого кола питань, пов'язаних із переходом Радянської країни від громадянської війни до миру та впровадженням нової економічної політики, однією, ймовірно, з найбільш цікавих проблем є вивчення механізму вироблення і ухвалення рішень загальнодержавного значення в більшовицькому керівництві за кризових обставин.

Сучасні вітчизняні і зарубіжні дослідники приділяють достатньо уваги цьому аспекту: слід відзначити праці С. Павлюченкова [17; 20], С. Цакунова [24; 25], С. Пірані [26]. Разом з тим, ще недостатньо вивчено ідейну та теоретичну спадщину внутрішньопартійної боротьби напередодні впровадження нової економічної політики, а чимало відомих джерел потребує глибшого і об'єктивнішого аналізу.

Період громадянської війни і військової інтервенції докорінно змінив економічну та соціальну ситуацію на території колишньої Російської імперії. Загальні демографічні втрати населення на фронтах і в тилу воюючих сторін (у боях, від голоду, епідемій і терору) досягли 8 млн осіб. У 1920 р. об'єм валової продукції промисловості скоротився майже в 7 разів порівняно з довоєнним. Так, наприклад, виплавка чавуну в 1920 р. складала 2,4 % порівняно з 1913 р. У тяжкому становищі знаходилися легка і харчова промисловість. Наприклад, цукрова промисловість виробила в 1921 р. близько 5 млн пудів цукру, що у 12 разів менше річного

15. Російський державний архів економіки. – Ф. 413, оп. 14, спр. 117.
16. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1920 г. – М., 1943.
17. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1921 г. – М., 1944.
18. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1922 г. – М., 1950.
19. Таможенное право / руков. автор. кол. Б. М. Габричидзе. – М., 1995.
20. **Фрей Л. И.** Внешняя торговля СССР / Л. И. Фрей. – М., 1947.
21. **Храбсков В. Г.** Таможня и закон / В. Г. Храбсков. – М., 1979.
22. **Шишкин В. А.** «Полоса признаний» и внешнеэкономическая политика СССР (1924–1928 гг.) / В. А. Шишкин. – Л., 1983.

Надійшла до редколегії 01.02.2012

УДК 94(47+477)

О. Ю. Коломоець

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДИСКУСІЇ В РКП (б) ПОЧАТКУ 1920-х рр. І НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА

Розглянуто дискусії в РКП(б) стосовно методів відбудови і шляхів розвитку економіки Радянської країни напередодні X з'їзду РКП(б).

Ключові слова: громадянська війна, розруха, нова економічна політика, продрозкладка.

Рассматриваются дискуссии в РКП(б) относительно способов восстановления и путей развития экономики Советской страны перед X съездом РКП(б).

Ключевые слова: гражданская война, разруха, новая экономическая политика, продразверстка.

The author consider debates inside RCP(b) devoted to methods of rebuilding and path of development Soviet state economics.

Key words: civil war, devastation, New Economic Policy, food allotment.

Серед широкого кола питань, пов'язаних із переходом Радянської країни від громадянської війни до миру та впровадженням нової економічної політики, однією, ймовірно, з найбільш цікавих проблем є вивчення механізму вироблення і ухвалення рішень загальнодержавного значення в більшовицькому керівництві за кризових обставин.

Сучасні вітчизняні і зарубіжні дослідники приділяють достатньо уваги цьому аспекту: слід відзначити праці С. Павлюченкова [17; 20], С. Цакунова [24; 25], С. Пірані [26]. Разом з тим, ще недостатньо вивчено ідейну та теоретичну спадщину внутрішньопартійної боротьби напередодні впровадження нової економічної політики, а чимало відомих джерел потребує глибшого і об'єктивнішого аналізу.

Період громадянської війни і військової інтервенції докорінно змінив економічну та соціальну ситуацію на території колишньої Російської імперії. Загальні демографічні втрати населення на фронтах і в тилу воюючих сторін (у боях, від голоду, епідемій і терору) досягли 8 млн осіб. У 1920 р. об'єм валової продукції промисловості скоротився майже в 7 разів порівняно з довоєнним. Так, наприклад, виплавка чавуну в 1920 р. складала 2,4 % порівняно з 1913 р. У тяжкому становищі знаходилися легка і харчова промисловість. Наприклад, цукрова промисловість виробила в 1921 р. близько 5 млн пудів цукру, що у 12 разів менше річного

споживання довоєнної Росії [21, с. 30–31]. Не менш, ніж промисловість, постраждав під час громадянської війни і транспорт. Загальна сума втрат залізничного транспорту нараховувала 4 млрд руб. золотом. Паливні ресурси було виснажено настільки, що, в той час, як до війни залізниці працювали на 62,2 % на вугіллі, в 1919 р. на вугіллі працювало 21 %, а в 1920 – усього 5 % залізниць [15, с. 78–81]. Сільське господарство також перебувало у стані занепаду. За роки громадянської війни різко скоротилися посівні площі (із 105 млн га в 1913 р. до 90,3 млн га в 1921 р.). Скоротилися посіви зернових і технічних культур [21, с. 27].

Під час громадянської війни як у сільському господарстві, так і в промисловості застосовувалися надзвичайні методи керівництва. 11 січня 1919 р. було видано декрет РНК, за яким упроваджувалася продрозкладка, яка передбачала, що необхідні для держави продовольчі продукти розкладаються для відчуження у сільського населення виробляючих губерній. За виразом Леніна, продрозкладка була позикою селянина державі [15, с. 108–110].

У промисловості створювалися особливі органи централізованого управління всіма підприємствами окремих галузей у вигляді главків і центрів. Надзвичайна централізація управління в 1918–1919 рр. була необхідна, тому що дозволяла зосередити ресурси промисловості у загальнодержавному масштабі і спрямувати їх на забезпечення потреб діючої армії. Проте в 1920 р., коли військове виробництво було вже налагоджене, виявилися негативні риси такої централізації, зокрема те, що ініціатива губернських і повітових Рад в організації виробництва виявилася більшою мірою обмеженою [6, с. 292–293].

Становище у фінансовій системі також було загрозливим. За період з 1 листопада 1917 р. до 1 липня 1921 р. грошова маса в обігу збільшилася в 105 разів, а з 1 липня 1918 р. до 1 липня 1921 р. – у 54 рази. Вартість рубля впала до середини 1921 р. порівняно з довоєнним часом у 13 тисяч разів. У зв'язку з обезціненням рубля і всієї маси паперових грошей відбувалося надзвичайне підвищення товарних цін. Ніяка грошова заробітна платня не могла відповідати ринковим цінам. Відбувалася все більша натуралізація господарських відносин, але співставлення всіх елементів господарства могло відбуватися лише у грошах [15, с. 112–116].

В умовах громадянської війни відбулися зміни у складі та чисельності робітничого класу. Робітники складали ядро Червоної Армії, з них формувалися продовольчі загони, органи управління Радянської країни; рятуючись від голоду, велика кількість робітників переселялася до сіл. Саме ці причини, а також зупинка багатьох підприємств за відсутності сировини і палива, призвели до того, що на кінець громадянської війни в промисловості було зайнято 50 % від чисельності пролетаріата в 1913 р. [8, с. 337–340]. Проте серед залізничників спостерігалось зростання чисельності робітників. Залізничники не підлягали призову до армії, оскільки внаслідок розрухи для функціонування залізниць був необхідний багаточисельний персонал. На залізничному транспорті нараховувалося на 1 січня 1921 р. близько 1231 тис. робітників і службовців, з яких робітники складали більше 1 млн осіб. Зміни суттєво зачепили територіальний поділ робітників. Найбільш постраждали великі промислові райони: Москва, Петроград, Донбас, Урал. У цілому в промислових губерніях чисельність робітників зменшилася, а в аграрних навіть дещо виросла [19, с. 217–219]. Таким чином, робітничий клас розпилювався, декласувався, що вело до послаблення соціальної бази більшовиків.

На настрої більшості селян негативно вплинули загальна господарська розруха, відсутність промислових товарів, занепад сільського господарства. Невдоволення селян продрозкладкою виявилось і в роки громадянської війни, проте тоді воно не досягало такої гостроти. Військово-політичні інтереси селян під час війни в цілому співпадали з інтересами робітничого класу, і значна їх частина сприймала поставки хліба як державну повинність. Але після закінчення громадянської

війни середнє селянство стало вимагати скасування продрозкладки і запровадження вільної торгівлі. Із закінченням громадянської війни розпочалися масові контрреволюційні виступи. До весни 1921 р. повстанський рух охопив багато районів країни. Збільшилися території, безпосередньо охоплені виступами, зросла їх масовість і організованість. На початку 1921 р. чисельність армій Антонова доходила до 50 тис. осіб, чисельність західносибірських повстанців тільки в Ішимському повіті – до 60 тис. осіб. Банди Махна та інших атаманів в Україні складали на кінець 1920 р. 45–50 тис. осіб. [16, с. 121–124]. Деякі дослідники, в тому числі С. Павлюченков [20], С.Цакунов [25], вважають, що саме ця «війна після війни» відіграла важливу роль у змушенні ленінського керівництва до зміни політичної стратегії [20, с. 15]. Нарешті, показовим стало повстання моряків у Кронштадті на початку березня 1921 р. У резолюції кронштадтського ревкома містилися вимоги надати рівні виборчі права селянам і робітникам, право робітникам вести безпосередній товарообмін із селянами, виплачувати заробітну платню золотом. Незважаючи на короткотривалість повстання (2–17 березня 1921 р.), воно стало шокуючим для партії, оскільки Кронштадт уважався столицею Балтійського флота, а саме моряки-балтійці складали авангард соціалістичної революції.

У ситуації, що склалася, партія і радянський уряд були змушені шукати шляхи виходу з кризи. Однак слід враховувати, що завдання полягало не тільки в тому, щоб відновити господарство від розрухи; головна мета полягала у побудові принципово нового типу господарювання і управління у саме соціалістичній державі; подібного експерименту не переживала ще жодна держава у світовій історії. Проте ситуація, що склалася наприкінці 1920 р. – на початку 1921 р., вимагала від більшовицького керівництва негайного прийняття рішень щодо скасування наслідків воєнного часу, відновлення господарства і майбутнього господарського курсу загалом. Поразка у Варшавській битві в серпні 1920 р. зробила неможливим просування Червоної Армії на захід і «експорт революції».

З кінця 1920 р. розпочалася демобілізація армій. До початку 1921 р. у Червоній Армії залишалося 4213 тис. осіб (загалом в армії, на флоті, а також у складі міліції нараховувалося більше 5 млн осіб). Демобілізація спричинила чимало проблем. Перша з них полягала в розрусі на транспорті. Військові дії зазвичай велися уздовж залізниць, особливо запеклі бої йшли навколо вузлових станцій, в результаті чого залізничне господарство виявилось дуже зруйнованим. Особливо постраждав пересувний склад – вагони і паротяги. У січні 1921 р. за відсутності палива було призупинено рух на 31 залізничних коліях, а частині демобілізованих червоноармійців було дозволено відправитися з Москви і Петрограда похідним чином. Інша проблема полягала в неможливості в короткий термін забезпечити демобілізованих працею і постачанням [19, с. 239–240].

Становище із постачанням продовольства різко погіршилося на початку 1921 р.: унаслідок проблем із паливом на 31 січня 1921 р. затримувалося у дорозі 7 047 вагонів із продовольством, у тому числі 3 552 – із зерном і борошном; у Москві було на третину зменшено хлібний пайок для робітників ударних підприємств та зайнятих важкою фізичною працею, а для радянських службовців – удвічі [9, с. 3].

Разом з тим, слід відмітити, що питання про корекцію системи економічних відносин піднімалося і раніше. Одним із перших пропозицію про зміну селянської політики вніс Л. Троцький. Його записка в ЦК «Основні питання продовольчої і земельної політики» (у своїй брошурі «Новий курс» Л. Троцький датував її лютим 1920 р.) містила пропозицію замінити вилучення залишків відсотковим відрахуванням (свого роду підходящо-прогресивним натуральним податком) з таким розрахунком, щоб більша оранка або краща обробка були вигідні [22].

Ініціатива також зароджувалася на місцях. Наприклад, у квітні 1920 р. продовольча колегія Північно-Двинської губернії розробила проект переходу від довільних реквізицій хліба за розкладкою до системи натурального оподаткування [23, с. 53]. Н. Осинський, член колегії Наркомпрода, опублікував у «Правде» від 5 вересня 1920 р. статтю «Сільськогосподарська криза і соціалістичне будівництво на селі», де вказав на кризу селянського господарства, що веде до кризи сільського господарства. Н. Осинський також виділив причини такого становища: промисловий занепад після війни і система хлібної монополії, що призвела до того, що у дрібних господарів зник стимул до розвитку своїх господарств. Н. Осинський бачив вихід у державному регулюванні сільськогосподарського виробництва, мілітаризації господарства і загальній трудовій повинності [17, с. 216–217]. Н. Осинському заперечував М. Богданов, завідувач управління радгоспів у Наркоматі землеробства, який вважав, що система продовольчих розкладок має бути побудована не відносно до ймовірних залишків виробництва, а відносно завдань, які мають даватися сільськогосподарському району, волості і окремому господарству [17, с. 219].

Ці два погляди на проведення продовольчої політики зіткнулися під час дискусій на Другій Всеросійській нараді в червні 1920 р. Зокрема, кубанський продкомісар Л. Пригожин висловив думку, що розкладка вичерпала себе, і що доцільніше було б визначити відсоток обкладення господарств з десятини землі і встановити натуральний продовольчий податок. Його точку зору підтримав продкомісар з Прикам'я І. Ізюмов, запропонувавши залишати залишки селянам і оголошувати розмір відчужуваних продуктів заздалегідь. Самарський же представник Легких висловився за обмін залишків, що залишаються, на продовольчі товари. За проект резолюції Л. Пригожина про перехід на засіданні секції продрозкладок проголосувала половина присутніх, і лише голос головуючого дозволив прийняти проект, спрямований на розвиток продовольчої диктатури [23, с. 53–54].

Таке співвідношення свідчить про переважну орієнтацію партійних верхів і особливо теоретиків партії на посилення державного регулювання і примусу. Яскравим представником таких поглядів був М. Бухарін. У своїй праці «Економіка перехідного періоду», що вийшла в травні 1920 р., він стверджує, що диктатура пролетаріату обов'язково супроводжується відкритою або прихованою боротьбою між організуючою тенденцією пролетаріата і товарно-анархічною тенденцією селянства. І, оскільки для відновлення промисловості необхідний приплив «життєвих засобів» у міста, то цей приплив має бути забезпечений незважаючи ні на що, тобто методами державно-пролетарського примусу. Щоправда, М. Бухарін допускав різні методи примусу: поруч із вилученням хлібних залишків і натуральний податок. Примус, уважав М. Бухарін, обґрунтовано економічно, оскільки селянство зацікавлене у розвитку сільськогосподарської промисловості, що дає йому машини, інструменти, електричну енергію. Також селянство має таким чином підтримувати державну владу, яка гарантує йому захист від повернення великих землевласників, відновлення тиску банкірів і капіталістичної влади в цілому. Саме тому пролетарський примус фактично не є насильством. Він має здійснюватися, за думкою М. Бухаріна, за допомоги державних і комунальних органів розподілу і заготівель [2, с. 119–121].

Як бачимо, тенденція була такою, що у верхах схилялися до теоретичного обґрунтування насильницьких методів, вважаючи, що саме жорсткий контроль забезпечить найкращу керованість господарських взаємовідносин. У той же час на місцях і безпосередньо в наркоматах, де вирішувалися конкретні питання продовольчої політики і постачання, зароджувалася думка, підкріплена практичними прикладами, про необхідність взаємодії із селянством.

30 листопада 1920 р. РНК (Рада народних комісарів) постановила доручити комісії під керівництвом заступника наркома фінансів С. Чуцкаєва розгляд пи-

тань скасування місцевих грошових податків і переходу від продрозкладки до натурального податку [11, с. 51]. У той же день В. Ленін у записці, адресованій С. Чуцаєву, застеріг комісію від надмірного захоплення ідеєю безгрошового товарообміну, що неможливий, доки держава не може забезпечити селян промисловими товарами [14, с. 22–23]. Тієї ж точки зору дотримувався і Н. Осинський, який стверджував на сесії ВЦВК у червні 1920 р., що не можна ліквідувати гроші, доки не поставлена правильно «справа стягування з селянства і забезпечення робітників пайком» [17, с. 241].

На VIII З'їзді Рад у грудні 1920 р. В. Ленін, виступаючи з приводу законопроекту РНК «Про заходи укріплення і розвитку селянського сільського господарства», особливо звернув увагу на те, що питання про насильство тлумачиться неправильно, і закликав до переносу обговорення у практичну площину. Наприклад, у ставленні до збереження насіннєвого фонду, вказував В. Ленін, необхідний різний підхід у відносно багатих регіонах (наприклад, Алтайському краї) і в бідніших губерніях Європейської Росії; в останніх треба не просто віддати відповідні накази, але і переконати селянина, дати йому впевненість у тому, що насіння буде правильно розподілено [13, с. 178–180]. Необхідність переконання поряд із примусом В. Ленін обґрунтовував у довготерміновій перспективі, оскільки мова вже не йшла про просте вилучення залишків у селянства, а про централізоване проведення заходів із покращення і розвитку сільського господарства, до конкретних прийомів сівби, обробітку ґрунту і збереження його родючості. У цьому ж виступі В. Ленін озвучив важливе положення, що свідчило про зміну направленості державної політики у найближчий час: він підкреслив, що стан колективних господарств, колгоспів і радгоспів, нижче середнього («мріяти про перехід до соціалізму і колективізації не доводиться»), і що спиратися потрібно на одноосібного селянина [13, с. 181].

Таким чином, до початку 1921 р. ідея відмови від продрозкладки вже сформувалася, проте не було ще ясно, чим її слід замінити і які практичні кроки в цьому напрямі слід зробити. Тут можна погодитися з С. Павлюченковим: справді, саме в лютому 1921 р. під тиском економічного становища, що значно погіршилося (коли все більше зростала небезпека зриву посівної кампанії) ленінське керівництво усвідомило необхідність радикальних змін своєї політики [20, с. 19]. У промові, яку В. Ленін надіслав на Московську конференцію металістів (4 лютого 1921 р.), він заявив, що «зараз ми в 13 губерніях цілком призупиняємо розкладку» [12, с. 308]. А вже до 8 лютого відноситься «Попередній, чорновий начерк тез щодо селян», в чотирьох пунктах якого викладені, по суті, засади майбутньої нової економічної політики по відношенню до селянства: заміна розкладки хлібним податком (зменшеним порівняно з розкладкою минулого року), стягуванням згідно із старанністю землероба (тобто відсоток податку зменшувався для старанних селян); також селяни отримували право використовувати залишки понад податок у місцевому господарському обігу [10, с. 333]. У той же час існували і інші точки зору: у статті П. Сорокіна і М. Рогова «Розкладка чи податок», опублікованій у газеті «Правда» 17 лютого 1921 р., автори пропонували після переходу до податку зберегти державні монополії і проводити індивідуальний товарообмін тільки через державні органи або під їхнім контролем [5, с. 30].

Ленінське керівництво пішло на зміну курсу економічної політики, поза сумнівами, під тиском обставин. Кронштадтське повстання було яскравим свідченням того, що зміни назріли і, можливо, найвагомішим аргументом на користь негайного, оперативного прийняття рішень, що і відбулося на X з'їзді РКП(б) у березні 1921 р. Проте ці рішення вироблялися у дискусіях протягом усього попереднього року, а окремі елементи перетворень уже втілювалися у життя.

Бібліографічні посилання

1. Архивы раскрывают тайны...: Международные вопросы: события и люди / сост. Н. В. Попов. – М., 1991.
2. **Бухарин Н. И.** Проблемы теории и практики социализма / Н. И. Бухарин. – М., 1989.
3. «Военный коммунизм»: как это было / сост. В. И. Миллер. – М., 1991.
4. **Дмитренко В. П.** Переход к новой экономической политике (К 65-летию X съезда РКП(б)) / В. П. Дмитренко. – М., 1986.
5. **Дмитренко В. П.** Торговая политика Советского государства после перехода к нэпу (1921–1924 гг.) / В. П. Дмитренко. – М., 1971.
6. История гражданской войны в СССР. – М., 1960. – Т. 5.
7. История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории Советского государства. – М., 1991.
8. История советского рабочего класса. – М., 1984 – Т. 1.
9. Ко всем трудящимся Москвы и губ. // Правда. – 1921. – № 22. – 2 февр.
10. **Ленин В. И.** Предварительный, черновой набросок тезисов насчет крестьян / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полн. собр. соч. – М., 1970. – Т. 42.
11. **Ленин В. И.** Проект постановления СНК о прямых налогах / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полн. собр. соч. – М., 1970. – Т. 42.
12. **Ленин В. И.** Речь на Московской широкой конференции металлистов 4 февраля 1921 г. / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полн. собр. соч. – М., 1970. – Т. 42.
13. **Ленин В. И.** Речь при обсуждении законопроекта СНК «О мерах укрепления и развития крестьянского сельского хозяйства» на фракции РКП(б) VIII Съезда Советов 24 декабря / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полн. собр. соч. – М., 1970. – Т. 42.
14. **Ленин В. И.** т. Чучкаеву. В Комиссию об отмене денежных налогов / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полн. собр. соч. – М., 1970. – Т. 52.
15. **Лященко П. И.** История народного хозяйства СССР / П. И. Лященко. – М., 1956. – Т. 3 : Социализм.
16. **Мухачев Ю. В.** Идеино-политическое банкротство планов буржуазного реставраторства в СССР / Ю. В. Мухачев. – М., 1982.
17. **Павлюченков С. А.** Крестьянский Брест, или предыстория большевистского НЭПа / С. А. Павлюченков. – М., 1996.
18. **Поляков Ю. А.** Новая экономическая политика: Разработка и осуществление / Ю. А. Поляков, В. П. Дмитренко, Н. В. Щербань. – М., 1982.
19. **Поляков Ю. А.** Советская страна после окончания гражданской войны: территория и население / Ю. А. Поляков. – М., 1986.
20. Россия нэповская / под ред. акад. А. Н. Яковлева. – М., 2002.
21. СССР в период восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.). Исторические очерки. – М., 1955.
22. **Троцкий Л.** Новый курс // [Электронный ресурс] / Л. Троцкий. – Режим доступа // <http://magister.msk.ru/library/trotsky/trotl015.htm>.
23. Трудные вопросы истории: Поиски. Размышления. Новый взгляд на события и факты / под ред. В. В. Журавлева ; сост. Н. М. Таранев. – М., 1991.
24. **Цакунов С. В.** Н. И. Бухарин о нэпе / С. В. Цакунов // Экономические науки. – 1989. – № 11.
25. **Цакунов С. В.** В лабиринте доктрины. Из опыта разработки экономического курса страны в 1920-е годы / С. В. Цакунов. – М., 1994.
26. **Simon Pirani.** The Russian Revolution in Retreat, 1920–24: Soviet Workers and the New Communist Elite / Simon Pirani. – London, 2008.

Надійшла до редколегії 23.11.2011

С. О. Моїсєєнко

*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара***ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ЗБРОЙНИХ СИЛ ТА ВЛАДИ НІМЕЧЧИНИ
В 1918–1933 рр.**

Розглянуто протиріччя взаємовідносин збройних сил і політичної системи Німеччини в 1918–1933 рр. та їх роль в інкорпорації армії в правлячий режим Німецького рейху міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.).

Ключові слова: воєнно-політична стратегія, Г. фон Сект, рейхсвер, рейх, німецькі офіцери, НСДАП.

Рассмотрены противоречия взаимоотношений вооруженных сил и политической системы Германии в межвоенный период и их роль в инкорпорации армии в правящий режим Германского рейха межвоенного периода (1918–1939 гг.)

Ключевые слова: военно-политическая стратегия, Г. фон Сект, рейхсвер, рейх, немецкие офицеры, НСДАП.

The contradictions of mutual relations of the armed forces and the political system of Germany during 1918–1933 and their role in the incorporation of army into the ruling regime in the German Reich of the interwar period (1918–1939) are examined in the article.

Key words: military-political strategy, H. von Seeckt, Reichswehr, Reich, German officers, NSDAP.

На сьогоднішній день у багатьох арміях світу значна увага приділяється ідейно-політичному вихованню військових як важливої соціальної групи будь-якого суспільства. Практика формування аполітичних збройних сил, як продемонстрував історичний досвід, доволі часто закінчувалася їх професійною та особистою трагедією, адже нездатність критично осмислювати політичне життя країни створює сприятливі умови для маніпуляції свідомістю. Звісно, деформація політичної волі збройних сил доволі часто націлена на реалізацію відверто реакційних планів правлячої верхівки, яка на свій лад засвоїла тезу К. Клаузевиця про війну як продовження політики іншими, насильницькими засобами. Відтак у колі актуальних проблем історії Німеччини міжвоєнного періоду залишаються дослідження факторів масової підтримки нацистського руху, відкриті та завуальовані механізми впливу правлячого режиму на різні верстви населення. Не секрет, що встановлення нацистської диктатури в значній мірі було зумовлене реакцією різних соціальних груп німецького суспільства на реалії Версальсько-Вашингтонської системи. Не останню, якщо не головну роль у політичному пасьянсі Гітлера грали саме збройні сили, відтак заради їх лояльності НСДАП акумулювала весь свій ідейно-партійний потенціал. Наразі ж проблема інкорпорації армії в політичну систему Німеччини міжвоєнного періоду є актуальною з огляду на те, як майже за 15 років нацисти підготували свідомість військових до реалізації основних тез своєї політичної стратегії вже з перших днів установлення диктатури.

Найбільш ґрунтовний розгляд націонал-соціалістичного режиму та, власне, політичної системи міжвоєнної Німеччини здійснено радянською історіографією, зокрема в класичних працях Л. Безименського [1], О. Бланка [2], О. Галкіна [5], Л. Гінцберга [8]. Однак слід зазначити певний історіографічний монізм цих праць щодо досліджуваних нами проблем, зокрема безапеляційна теза про безумовну лояльність та підтримку військовими нацистів з перших років існування цього політичного руху. Розгляду німецьких збройних сил у контексті стратегічного планування та провідної ролі генштабу як опозиції інкорпорації армії присвяче-

но низку зарубіжних наукових розвідок, головним чином у дослідженнях К. Деметра [11], Г. Куля [18], Б. Ліддел Харта [20], М. Шульмана [25], Г. Юста [27]. Значною мірою доповнюють та розширюють бачення трансформаційних процесів у структурі та, що головне, свідомості збройних сил новітні праці таких російських та зарубіжних дослідників, як О. Єрмаков [12], Р. Еванс [26], Й. Лессер [19], О. Пленков [23].

Важливою групою джерел при дослідженні зовнішніх впливів на військову спільноту та її суспільно-політичної позиції є мемуари самого німецького генералітету, в першу чергу З. Вестфалю [4], Г. Гудеріана [10], Е. Манштейна [21], які намагалися осмислити та, що є ключовим, пристосуватися до нових політичних реалій, незважаючи на власні ідейні переконання. Фактори впливу на німецьку армію неможливо висвітлити без використання наративу сучасників та безпосередніх дійових осіб цих подій, зокрема К. Гейдена [6], П. Гінденбурга [15] А. Гітлера [9; 14]. Залучення комплексу документальних джерел, у першу чергу тексту Версальського мирного договору [3], воєнних присяг німецької армії [24], звіту Червоної армії щодо стану іноземних армій в 1920-х рр. [16] дозволяє краще усвідомити основні імперативи стратегічного планування Німецького рейху та формування нових доктринальних засад взаємовідносин армії із суспільством.

Предметом нашого дослідження є процес інкорпорації армії в політичну систему Німеччини в 1918–1933 рр. Мета статті – з'ясування основних протиріч взаємовідносин армії та державно-політичних інститутів Німеччини в 1918–1933 рр. та їх роль у реалізації воєнно-політичної стратегії правлячого режиму.

Поразка Німеччини у Першій світовій війні та загальнодержавна криза в кінці 1918 р. підсилювалися деморалізованістю цивільного керівництва новоствореної Веймарської республіки, яка мала мізерний народний мандат для свого існування. Ситуація гуманітарної катастрофи, здавалося б, мала торкнутися і збройних сил Німеччини, зокрема офіцерського корпусу. У цей час формуються доволі складні зв'язки між збройними силами і власне Німецькою державою. Коли 9 листопада 1918 р. імператор зрікся престолу і втік до Нідерландів, для солдат, на відміну від цивільних, це означало набагато більше, ніж проста зміна форми державного правління. Як зазначав Е. фон Манштейн: «...для пруської армії це було кінцем світу. Ми були армією імператора – тобто сама армія була нерозривно пов'язана з особою монарха» [21, с. 18]. І дійсно, імператор був своєрідною «точкою опори» військових, адже вони служили не державі, а саме імператору. Відтак у офіцерства виникало природне бажання заміщення імперативи «кайзер» на іншу. Цим імперативом стало абстрактне поняття «рейх», яке мало б об'єднати народ і державу, зберегти цю тріаду, при цьому «рейх» виступав як певний ідеальний, міфічний образ [21, с. 21], який мав інтегрувати військову касту у будь-який державний устрій, адже історично склалося так, що німецькі військові не могли вступати у протиріччя з існуючою владою. Поняття «рейх», як уособлення ідеальної держави, частково екстраполювалося і на новостворений рейхсвер: «Армія повинна стати державою в державі, – казав Г. фон Сект, – і злитися з державою, слугувати їй; фактично вона (армія) має стати досконалим образом держави» [25, с. 46]. Ганс фон Сект, як один із творців та організаторів рейхсверу, був переконаний, що армія має знаходитися поза політикою, бути аполітичною, а це, на його думку, мало б захистити військових від соціальних катаклізмів повоєнних років. Виходячи з цього, солдатам було заборонено голосувати, бути членами політичних партій, брати участь у політичних демонстраціях тощо [16, с. 408]. Показовою була і кадрова політика: у рейхсвер приймали тільки перевірених офіцерів колишньої кайзерівської армії і селян та намагалися не брати жителів міст, які сприймалися як «природжені ліві республіканці» [19, с. 131]. Відтак, відбувається певна політична ізоляція, відстороненість рейхсверу від політичного життя Німеччини, яку можна лаконічно передати красномовною фразою фон Секта під

час спроби окремих офіцерів здійснити військовий переворот у 1920 р.: «Рейхсвер не буде стріляти по рейхстагу» [11, с. 193]. У той же час, в історичній перспективі саме цю аполітичність рейхсверу, а не навмисну підтримку Гітлера, треба поставити йому у провину, адже намагання стати «державою в державі» відповідало особистій та службовій байдужості до республіки та її інститутів, що було вкрай сприятливою обставиною для політичних перспектив націонал-соціалістів [23, с. 11–12]. Ця теза підтверджується роздумами майбутнього начальника генерального штабу армії Роммеля З. Вестфала, який прийшов до висновку, що результатом принципу аполітичності стали байдужість та некритичне відношення до політичних питань серед вищого офіцерства; як наслідок – військових «осліпила власна політична неосвіченість» [4, с. 9]. У цілому фон Сект послідовно дотримувався принципу «краще поганий мир, ніж добра війна» – якщо немає монархії, то доведеться прийняти республіку як даність, приховати існуючий скепсис до республіканського ладу.

Відповідно збройні сили опосередковано, без прямого втручання в політичне життя країни, підтримували стабільність існуючого державного ладу. Зокрема О. Бланк уважав головною причиною поразки «Півного путчу» у листопаді 1923 р. те, що на той момент позиція німецьких монополістичних кіл не співпадала з відверто авантюристськими планами нацистів; натомість промисловців цілком влаштовувала стабільність, яку забезпечувала «воєнна диктатура генерала Секта, який під прикриттям республіканської конституції наводив твердий порядок у країні» [2, с. 75]. Однак не слід забувати, що після мюнхенської зустрічі з Гітлером у березні 1923 р. фон Сект згодом зазначив: «У цілях ми сходилися, але шляхи для їх досягнення ми бачили по-різному» [13, с. 260]. Не останню роль у невіддиримці путчистів рейхсвером зіграло і те, що ані Сект, ані інші німецькі генерали, навіть при завуальованому співчутті нацистським лозунгам, не могли тоді допустити, щоб ними командував маловпливовий на той час баварський популіст, якого вони скоріше самі жадали використовувати у своїх цілях [5, с. 106]. Тому цілком логічним став наказ фон Секта командуючому воєнним округом генералу О. фон Лоссову придушити виступ з використанням військ [13, с. 260].

Переважаючі монархістські вподобання німецької воєнної верхівки [16, с. 408] абсолютно не заважали збройними силами підтримувати конституційний лад Веймарської республіки, яка також була дещо деформованим уособленням ідеального поняття «рейх» (офіційною назвою держави був «Німецький рейх»). Усе це зумовило парадоксальну ситуацію: рейхсвер виступав у ролі захисника ненависних йому Еберта та Штрездемана. Однак показова лояльність до республіканської влади дозволила Секту завуальовувати свої далекоглядні плани щодо переоснащення та підготовки збройних сил [20, с. 23].

Це певною мірою шанобливе ставлення знайшло своє місце і в новому тексті воєнної присяги, яка діяла до 1933 р., де також робиться акцент на понятті «рейх»: «Я клянусь у вірності Конституції Рейху і урочисто обіцяю, що в будь-який час буду хоробро захищати Німецький Рейх і його законні органи, буду коритися Рейхспрезиденту і моїм керівникам» [24, с. 81]. Цілком логічно, що в подальшому зусиллями нацистської пропаганди поняття «рейх», його захист та розширення стали детермінуючими у стратегічному плануванні Німеччини 1930-х рр. Однак в 1920-х – на початку 1930-х рр. було важливим те, що рейхсвер зберіг прусську ідею «служіння» щодо якої в 1931 р. яскраво висловився сам фон Сект: «Пруська ідея держави відрізняється від ліберальної британської ідеї держави, яка розглядала її (державу), як страхового агента для ведення справ, але вона відрізнялася і від марксистської ідеї держави, яка вважала останню спільнотою бджіл. Пруський дух є результат прусської історії, це воїнський дух, і найбільш яскраво він утілюється у справжньому шедевр – у прусській армії» [19, с. 131].

Ще більше інкорпорація рейхсверу в рейх відбулася у квітні 1925 р., коли фельдмаршал П. фон Гінденбург став рейхспрезидентом, що в очах військових однозначно сприймалося, як повернення «золотих часів». Однак це зіграло фатальну роль з молодого республікою, яка за влучним висловом М. Шульмана «кинувшись за захистом у міцні обійми фон Гінденбурга... мала пам'ятати, що у будь-який момент ці обійми можуть не врятувати, а розчавити її» [25, с. 46].

Проблеми взаємодії «держава – рейхсвер» були тісно пов'язані з нагальним завданням «наведення порядку», адже наприкінці війни та в перші повоєнні роки актуалізується «пошук винних» у поразці. Більшість кайзерівського генералітету щиро вірило у те, що Німеччина повинна була перемогти у війні, незважаючи на об'єктивні геополітичні, соціально-економічні та інші чинники. Ця своєрідна теорія «зради» найбільшої підтримки отримала в тандемі Гінденбург–Людендорф. Зокрема П. фон Гінденбург у 1919 р. прямо натякав на те, що «німецькій армії було нанесено удар кинджалом у спину» [15, с. 126]. Звісно, цю конспірологічну теорію «зради» слід розглядати як відверто реакційну візію, якою можна завуалювати такі об'єктивні причини поразки, як, наприклад, високий відсоток небоєздатних корпусів і дивізій. Але для нас важливим є те, що цей пошук винних призводить де-факто до дискредитації цивільної влади, зокрема соціал-демократів та лівих сил, в очах воєнної касты, що в подальшому матиме сумні наслідки для німецького суспільства. У січні 1919 р. Людендорф писав Гінденбургу: «Залишивши нас живими, революціонери зробили величезну дурницю. Якщо я знову прийду до влади, нехай не чекають милості. Я з чистою совістю повішу Еберта і Шейдемана з компанією» [25, с. 41]. Слід сказати, що такі мілітаристські думки були цілком логічними, зважаючи на те, що професійні військові майже всю історію Німеччини були закритою кастою, певною «державою в державі», але в даному випадку інсинуації щодо «зради» були підхоплені націоналістичним рухом вже у своїй інтерпретації. Тому не випадково, що слова Гітлера є майже калькою тези Гінденбурга про «кинжал у спину»: «Вільгельм II ... протягнув руку примирення вождям марксизму, не підозрюючи, що у цих негідників не може бути честі. Уже тримаючи імператора у своїй руці, вони іншою рукою стискували кинджал» і як апофеоз цієї думки: «Ніяке примирення з євреями неможливе. З ними можлива лише інша мова: або-або!» [9, с. 205]. Повільно, але впевнено стратегічне планування Німеччини буде рухатися шляхом пошуку спочатку внутрішніх ворогів («ворогів рейху»), а надалі отримає струнку воєнну експансіоністську доктрину («життєвого простору»).

Майбутній лейтмотив «пошуку винних» значно підсилюється після підписання Версальського мирного договору 28 червня 1919 р. [3], який всі без винятку історіографічні традиції називають ключовою причиною Другої світової війни. З приводу історичних закономірностей слушною є думка Г. Кіссінджера: «...історія вчить, що нації вдаються до війни, щоб чинити спротив самому факту змін» [17, с. 276]. Але треба зробити уточнення, як саме було сприйнято Німеччиною цей «факт змін». Головним, на нашу думку, були навіть не суворі положення Версальського договору, а те, що цей мир порушував умови перемир'я від 11 листопада 1918 р., яке будувалося на 14-ти принципах В. Вільсона. З цього приводу цікавими є роздуми Е. фон Манштейна про те, що німецькому уряду в цих умовах все ж треба було зіграти у ва-банк і не підписувати договір, зважаючи на те, що шлях після Версалу приведе Німеччину до Гітлера та Другої світової війни [21, с. 29].

На момент капітуляції Німеччини фон Сект не мав жодних ілюзій відносно неможливості подальшої боротьби. У той же час Гінденбург зазначив, що як солдат, він волів би краще загинути, ніж здатися: Німеччина має загинути в бою. Але Сект уважав, що набагато важливішим за абстрактний прусський кодекс честі є збереження армії та можливість відновлення воєнної могутності [7, с. 211–212]. Разом з тим повне ігнорування німецької сторони при під час роботи Паризької

мирної конференції стало загрозливим прецедентом порушення цивілізованої дипломатичної традиції. Уже нацистська дипломатія остаточно утвердила принцип нігілізму наддержавного права як єдиноправильний, що можна розцінювати як сатисфакцію німецької сторони за «ганьбу Версалью». Як наслідок – дипломатія Німеччини мимоволі зазнала мілітаризації. Відбувалося усвідомлення того, що сила чи загроза сили – основні засоби переговорів, а отже «політика сили» та «дипломатія несподіваності» [22, с. 88] стають домінуючими імперативами зовнішньополітичної концепції Німеччини в міжвоєнний період. Звісно, ці методи були можливими лише при абсолютній відданості збройних сил існуючому політичному режиму. А отже пошук дотичних точок між НСДАП та рейхсвером продовжувався.

Однак у контексті стратегічного планування головним є те, що німецькі військові керманичі, незважаючи на заборони, спромоглися у завуальованому вигляді зберегти генеральний штаб. І треба визнати таланти німецьких генералів (зокрема Рейнхардта, Секта, Грьонера) в маскуванні дій по створенню аналогу генштабу, якщо навіть близький до Людендорфа генерал Г. Куль після Першої світової війни писав: «Генерального штабу більше не існує. Те, що створювалося впродовж ста років – зруйновано» [18, с. 222], хоча цілком можливо, що ці слова були сумлінною інсинуацією з німецької сторони. У пункті 3 ст. 160 Версальського договору було чітко прописано: «Німецький Великий Генеральний штаб і всі інші подібні формування мають бути розпущені і не можуть бути відновлені в жодній формі» [3, с. 64]. На противагу цьому рішення Сект створює та очолює Військове управління Воєнного міністерства, яке стає носієм «духу» генштабу [7, с. 213]. Про вирішальну роль генерального штабу в політичному житті Німеччини можна судити хоча б з тези відомого теоретика дипломатії, сучасника тих подій Г. Нікольсона: «...в Німеччині генеральний штаб мав більший вплив на політику, ніж міністерство закордонних справ» [22, с. 89].

Прихід до влади Гітлера в 1933 р. став своєрідним Рубіконом, який розділив воєнно-стратегічне планування Німеччини на період до встановлення нацистської диктатури та після проголошення «тисячолітнього» рейху. Ціла плеяда німецьких генералів акцентувала увагу на непричетності збройних сил до НСДАП та її політики, зважаючи на те, що вони були лише виконавцями ірраціональної волі фюрера, тим самим намагаючись легітимізувати себе [4; 10; 21; 27]. Більшість вищого офіцерства апелювали до прусського принципу «служіння». Зокрема майбутній очільник ОКВ А. Йодль виходив з того, що «офіцер служить державі, а не уряду», а відтак – вже 31 січня 1933 р. наказує офіцерам свого підрозділу припинити висловлювати критику щодо новопризначеного рейхсканцлера: «Ми, як солдати, повинні коритися та виконувати свій обов'язок» [27, с. 16]. Звісно, що подібне рішення «коритися» не могло бути прийняте лише за один день після призначення Гітлера, що свідчить про прагматичну та успішну стратегію НСДАП відносно рейхсверу.

Власне полеміку стосовно «непричетності» військових до стратегічних планів нацизму можна звести нанівець, зважаючи на виступ Гітлера перед головнокомандуючими сухопутних і воєнно-морських сил Німеччини 3 лютого 1933 р. Саме ця перша декларація стратегічних планів НСДАП стала своєрідним лакмусовим папірцем на «профпридатність» воєнних очільників щодо реалізації задумів Гітлера. Основними тезами спічу Гітлера стали: знищення ідей пацифізму, марксизму та «ракової пухлини – демократії»; відповідно ті, хто не відмовляється від цих ідей, теж мають бути ліквідовані. Натомість ідейний простір має заповнюватися усвідомлення того, що Німеччину може врятувати лише боротьба, в першу чергу боротьба з Версалем. Особливо підкреслювалася мета створення вермахту, який не має бути «отруєний» пацифізмом та марксизмом [14, с. 57]. Очевидно Гітлер експлуатував тезу фон Секта про «аполітичність» рейхсверу для більш лояльного сприйняття його ідей німецьким генералітетом. Так, ще в березні 1929 р.,

виступаючи перед офіцерами рейхсверу, Гітлер де-юре задекларував «надпартійну» позицію армії, хоча де-факто закликав до вищезгаданого знищення ідей марксизму та служіння народу, а не Веймарській республіці [12, с. 19]. Тези про «позапартійність» партії та невтручання НСДАП у справи рейхсверу він повторював і в подальшому, що очевидно дуже імпонувало «аполітичному» німецькому генералітету. Однак далеко не всі представники рейхсверу були приспані цими деклараціями. Ще в жовтні 1930 р. генерал К. Шлейхер однозначно заявив: «до цього дня вони (нацисти) цілеспрямовано та планомірно діяли з метою політизації армії і при цьому постійно намагалися створити прірву між командирами та підлеглими, між старшими та молодшими офіцерами» [8, с. 366]. Намагання внести розбрат у закрите корпоративне середовище рейхсверу відбувалося в кращих традиціях римського принципу «розділяй та володарюй» і були зумовлені більш лояльним сприйняттям нацистської ідеології молодим поколінням німецького офіцерства. Слід додати, що згаданий Шлейхер, який в 1932–1933 рр. обіймав посади воєнного міністра та рейхсканцлера (напередодні приходу до влади Гітлера), як і його друг та колега генерал фон Бредов, були вбиті під час «Ночі довгих ножів» в 1934 р. Звісно, вони не мали жодного відношення до СА та були вбиті через опозицію щодо спроб нацистів «створити прірву» в рядах рейхсверу та, що головне, через їх консервативне пруське розуміння військового обов'язку перед країною. З цього приводу Г. Гудеріан згадував, як всі сподівалися на те, що партія (НСДАП) незабаром вийде з періоду «хвороб зростання», які призвели до репресій військових, та шкодує, що в той момент вище офіцерство не проявило політичну волю і цим «зробило би велику послугу не тільки собі, але і всім збройним силам та всьому німецькому народу» [10, с. 31–32].

Уже 23 лютого 1933 р. новопризначений воєнний міністр Вальтер фон Бломберг скаже те, на що не міг прямо натякнути Гітлер 20 днів тому: «Ми є і залишаємося єдиною існуючою збройною силою Німеччини», але одночасно він висловився за союз із «мільйонами рішучих людей, які, як і ми, готові жити і вмерти за вітчизну» [6, с. 329]. Як не важко здогадатися під «мільйонами рішучих людей» фон Бломберг мав на увазі членів НСДАП. Така швидка зміна акцентів говорить про доволі форсований початок злиття націонал-соціалізму з рейхсвером. Однак слід зауважити, що фон Бломберга самі військові вважали «вискочкою», адже йому було лише 50 років – доволі «юний» вік для військового функціонера такого рівня. Це вороже відношення генералітету до свого шефа підсилювалося і певною зневагою до самого «богемського капрала» – Гітлера. Відтак Бломбергу довелося мимоволі заручитися підтримкою фюрера, а отже – бути слухняним виконавцем його політичної волі [20, с. 32–33]. Також слушно буде зауважити, що ще навесні 1931 р. відбулася зустріч Секта з Гітлером, після якої Сект рішуче заявив, що НСДАП слід розглядати як «рятівний фактор» для рейхсверу [1, с. 42]. Звісно такі висловлювання далеко не останньої за своєю впливовістю людини в країні мали свої наслідки, адже не слід забувати, що у цей час у діючій армії служили майбутні реалізатори стратегії нацизму, зокрема – Манштейн, Йодль, Модель, Кейтель та інші. Усі вони вийшли з Військового управління фон Секта, тому очевидно, що вони певної мірою піддалися авторитету свого «хрещеного батька».

Рейхсвер не вступав у відкриту конфронтацію з урядом Гітлера, зосередившись переважно на суто військових питаннях і віддано служив своєму верховному головнокомандуючому, яким на той час ще був П. фон Гінденбург. Ця «політика лояльності» рейхсверу здебільшого ґрунтувалася на протиставленні військових штурмовиків СА. Не випадково сучасник цих подій К. Гейден писав про те, що захищаючи своє особливе військове положення від зазіхань штурмовиків, рейхсвер у той же час намагався надати націонал-соціалістичному уряду все, чого він потребував для підтримки свого престижу [6, с. 329]. Слушною є думка Ліддел Харта з приводу того, що коли солдати зосереджуються абсолютно на воєн-

них цілях та не замислюються на глобальній стратегії, вони більш схильні прийняти політичну доцільність, яка буде нав'язувати навіть відверто екстремістські цілі [20, с. 30].

Поступово, але цілеспрямовано проводилася своєрідна інкорпорація збройних сил у структури та ідеологію НСДАП. Так, наказом від 20 травня 1933 р. Бломберг увів «взаємне привітання» офіцерів і солдатів з національними союзами, як «вираження солідарності з ними». У тому ж 1933 р. вийшов наступний наказ, за яким посадовці та інші співробітники рейхсверу, що носили цивільну форму, при зустрічі мали користуватися так званим «привітанням Гітлера», однак ця норма ще не розповсюджувалася на суто військових рейхсверу [6, с. 329–330]. У той же час у новому тексті воєнної присяги від 2 грудня 1933 р. (яка була чинною до 1 серпня 1934 р.) ще не було елементів культу особи Гітлера чи ідей нацизму: «Я клянуся перед Богом цією святою клятвою, що завжди буду вірно та старанно служити моєму Народу і Вітчизні, і буду готовий, як хоробрий та дисциплінований солдат, у будь-який час віддати своє життя за цю клятву» [24, с. 81]. Однак очевидним є певна сакралізація та більш акцентована пасіонарність тексту присяги (вмерти заради великої ідеї чи мети), чого ми не знайдемо в тексті присяги доби Веймарської республіки та яка так імпонувала ідейним уподобанням Гітлера.

Станом на 1933 р., коли утворився певний політичний вакуум, успіх мала лише б вже згадана «політика сили» і лише два інститути могли використовувати її, не викликавши при цьому ще більшу конфронтацію у німецькому суспільстві: армія та НСДАП. Можна погодитися з Р. Евансом, який припускає, що у разі встановлення саме воєнної, а не нацистської диктатури, Німеччина пішла тим же шляхом: утиск громадянських прав та свобод, ревізія Версальського договору, мілітаризація всіх сфер життя та економіки країни, війна з Англією, Францією та СРСР. Цілкові вірогідними були б і утиски єврейського населення. Однак Еванс зазначає, що вірогідність упровадження тієї програми геноциду, яка вилілася у газові камери Аушвіца-Біркенау та Треблінки при саме воєнній диктатурі, була б дуже малоімовірною [26, с. 532].

У перші післявоєнні роки чи не єдиним інститутом державного суверенітету Німеччини, який майже не піддався революційному лихоліттю, стали збройні сили, які чекали складні і драматичні роки переходу до 100-тисячного рейхсверу. Поступово, але впевнено, положення Версальського мирного договору почали порушуватися майже з моменту його підписання; не в останню чергу завдяки ініціативам видатного організатора збройних сил Німеччини Ганса фон Секта. Важливою віхою було створення, точніше збереження, «мозкового центру» рейхсверу – Військового управління, під назвою якого ефективно діяв генеральний штаб – традиційний рушій всіх стратегічних ініціатив. Новостворений рейхсвер, з одного боку, зміг без значних потрясінь для себе інтегруватися в нову систему державного управління, з іншого – намагався залишатися поза політичними пристрастями, чим безумовно здобув вагомий авторитет у суспільстві, але одночасно прирік себе на роль слухняного виконавця стратегії офіційної влади, яку б ідеологію вона не пропагувала. Гітлер чудово усвідомлював, що єдиним реальним виконавцем його експансіоністського плану розширення «життєвого простору» будуть збройні сили, а тому протягом усього існування Веймарської республіки армія була однією з найпріоритетніших цілей політичної пропаганди НСДАП. Після створення вермахту у 1935 р. єдність партії та армії була де-факто апіорною, а тому неважко здогадатися, що кардинальна деформація свідомості такої консервативної частини суспільства, як військові, не могла відбутися лише за декілька років нацистського режиму та мала свої ідейні витоки до 1933 р., що в подальшому відобразилося на загальному розвитку воєнно-політичної стратегії Німеччини.

Бібліографічні посилання

1. **Безыменский Л. А.** Германские генералы – с Гитлером и без него / Л. А. Безыменский. – М., 1964.
2. **Бланк А. С.** Из истории раннего фашизма в Германии. Организация. Идеология. Методы / А. С. Бланк. – М., 1978.
3. Версальский мирный договор. Полный перевод с французского подлинника / под ред. Ю. Ключникова, А. Сабанина. – М., 1925.
4. **Вестфаль З.** Германская армия на западном фронте. Воспоминания начальника Генерального штаба. 1939–1945 / З. Вестфаль; пер. с англ. Т. Ю. Логачевой. – М., 2007.
5. **Галкин А. А.** Германский фашизм / А. А. Галкин. – М., 1989.
6. **Гейден К.** История германского фашизма / К. Гейден; пер. с нем. Ф. Капелюша, А. Риша. – М.-Л., 1935.
7. **Гёрлиц В.** Германский Генеральный штаб. История и структура. 1657–1945 / В. Гёрлиц; пер. с англ. С. В. Лисогорского. – М., 2005.
8. **Гинцберг Л. И.** Ранняя история нацизма. Борьба за власть / Л. И. Гинцберг. – М., 2004.
9. **Гитлер А.** Моя борьба / А. Гитлер; пер. с нем. – Х., 2003.
10. **Гудериан Г.** Воспоминания немецкого генерала. Танковые войска Германии во Второй мировой войне. 1939–1945 / Г. Гудериан; пер. с англ. Д. А. Лихачева. – М., 2005.
11. **Деметр К.** Германский офицерский корпус в обществе и государстве. 1650–1945 гг. / К. Деметр; пер. с англ. Т. Ю. Логачевой. – М., 2007.
12. **Ермаков А.** Оруженосцы нации. Вермахт в нацистской Германии / А. Ермаков. – М., 2006.
13. **Залесский К. А.** Военная элита Германии. 1870–1945 : энцикл. спр. / К. А. Залесский. – М., 2011.
14. Запись первого выступления Гитлера перед генералами 3 февраля 1933 г. // Дашичев В. И. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы : в 2 т. / В. И. Дашичев. – М., 1973. – Т. 1 : Подготовка и развертывание нацистской агрессии в Европе. 1933–1941. – С. 57.
15. Из свидетельства П. фон Гинденбурга, возглавлявшего Верховное командование германскими сухопутными силами в Первой мировой войне, в комитете по расследованию причин поражения Германии. 18 ноября 1919 г. // История Германии XX века в новом измерении: источники, статистика, художественные документы / сост. И. Бюлов. – М., 2008. – С. 126.
16. Иностранные армии / под ред. М. Рыбакова, В. Сухова, И. Троицкого. – М., 1923. – С. 386–408.
17. **Киссинджер Г.** Дипломатия / Г. Киссинджер; пер. с англ. В. В. Львова. – М., 1997.
18. **Куль Г.** Германский генеральный штаб / Г. Куль; пер. с нем. – М., 1922.
19. **Лессер Й.** Третий рейх: символы злодейства. История нацизма в Германии. 1933–1945 / Й. Лессер; пер. с англ. А. И. Анваера. – М., 2010.
20. **Лиддел Харт Б.** Битвы Третьего рейха. Воспоминания высших чинов генералитета нацистской Германии / Б. Лиддел Харт; пер. с англ. С. В. Лисогорского. – М., 2005.
21. **Манштейн Э. фон.** Солдат XX века / Э. фон Манштейн; пер. с нем. Е. В. Пономаревым. – М., 2006.
22. **Никольсон Г.** Дипломатия / Г. Никольсон; пер. с англ. Л. А. Гашкеля. – М., 1941.
23. **Пленков О. Ю.** Третий Рейх. Война: до критической черты / О. Ю. Пленков. – СПб., 2005.
24. Тексты военных присяг германских армий в XX в. // История Германии XX века в новом измерении: источники, статистика, художественные документы / сост. И. Бюлов. – М., 2008. – С. 81–82.
25. **Шульман М.** Поражение на Западе. Разгром гитлеровских войск на Западном фронте / М. Шульман; пер. с англ. Л. А. Игоревского. – М., 2004.
26. **Эванс Р.** Третий рейх: Зарождение империи / Р. Эванс; пер. с англ. Б. Кобрицова. – Екатеринбург; М., 2010.
27. **Юст Г.** Альфред Йодль. Солдат без страха и упрека. Боевой путь начальника ОКВ Германии / Г. Юст; пер. с англ. А. Ю. Фроловой. – М., 2007.

Надійшла до редколегії 27.10.2011

О. М. Каковкіна*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара***ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКИХ ВІДНОСИН
«ДОБИ СОЦІАЛІЗМУ»: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ПЕРСПЕКТИВИ**

Розглянуто перспективи джерелознавчих досліджень у напрямі українсько-болгарських економічних відносин 1940–1980-х рр. та впровадженні до наукового обігу значного кола джерел на прикладі окремих фондів Державного архіву Дніпропетровської області.

Ключові слова: економіка, відносини, СРСР, Україна, Болгарія, джерела, металургійна галузь.

Рассмотрены перспективы источниковедческих исследований в направлении украинско-болгарских экономических отношений 1940–1980-х гг. и введении в научный оборот значительного круга источников на примере отдельных фондов Государственного архива Днепропетровской области

Ключевые слова: экономика, отношения, СССР, Украина, Болгария, источники, металлургическая отрасль.

The perspectives of researches in source study of Ukrainian – Bulgarian economic relations of 40–80th in XX century and the introduction new sources into scientific circulation on an example of separate fund of the State archive of the Dnipropetrovsk area are considered.

Key words: economy, relations, sources, the USSR, Bulgaria, Ukraine, metallurgical branch.

Питома частина досліджень з історії українсько-болгарських відносин «добі соціалізму» присвячена економічній складовій як базису соціалістичного устрою. І, звичайно, маємо наголосити, що методологічні засади визначили прагнення науковців продемонструвати висхідний шлях радянсько-болгарського співробітництва, зокрема в економіці, у якому СРСР взяв на себе роль лідера, власне як і в інших варіантах міжнародних зв'язків у межах блоку. Ґрунтовні розвідки істориків П. С. Соханя, М. Знаменської, В. В. Павленко, А. І. Чернія, В. А. Чернія, М. Т. Чижевського, Г. А. Дімової, Є. Є. Костюка, Е. М. Міщенко, економістів А. П. Доценка, Б. Ф. Нелюбова, О. П. Степанової та багатьох інших дозволяють уявити масштаби економічного діалогу безпосередньо за участю України.

Визнаючи доробок болгаристів, вважаємо необхідним наголосити на проблемах, пов'язаних із дослідженням саме доби соціалізму, історії відносин у системі радянського впливу. По-перше, за минулі роки розвитку історичних студій в Україні в пострадянський час питання економічного характеру в історичному розрізі залишаються на периферії дослідницьких інтересів, можливо, за винятком аграрної теми. По-друге, зважаючи на сотні публікацій з радянсько-українсько-болгарських відносин, іноді лунає думка, що про ці відносини «все вже написано» попередниками, причому і сказати вже нічого – краще і більше не скажеш. Чомусь у цьому випадку про зміну дослідницьких підходів мова не йде, як і про джерельні пошуки та розвідки. Маємо на меті запропонувати можливі напрями джерелознавчих досліджень економічних взаємин України та Болгарії у вітчизняному «джерельному сегменті», визнаючи певні досягнення насамперед болгарських та російських колег, про які йтиметься далі.

Дійсно, Болгарія у колі друзів СРСР – особлива тема. Такої кількості публікацій з різних напрямів не презентує жодна інша країна, і вже історіографічною банальністю виглядає посилення на тривалі історичні зв'язки та близькість народів,

що у «системі соціалістичної співдружності» призвело до появи програми прискореного зближення економік та ідей про перетворення Болгарії на 16-ту республіку СРСР.

Аналізуючи значну історіографічну спадщину у царині українсько-болгарських зв'язків, уважаємо за доцільне звернутися до питання про джерельне підґрунтя вказаних розвідок та особливості його використання. З-поміж цих особливостей, притаманних загалом історичним студіям радянської доби, зазначимо, звичайно, проблему доступності джерел та зміст дослідницьких завдань, обумовлених існуючою методологічною ситуацією, які, у свою чергу обмежували джерельний пошук. Тільки в другій половині 1980-х, унаслідок перебудовної «відлиги», болгаристи почали говорити про певні «недоліки» та «прорахунки», в економічних зв'язках, не чіпаючи загалом принципів соціалістичного інтернаціоналізму та провідної ролі комуністичних партій у поступі країн соціалістичної співдружності [44; 48; 49].

Ці риси визначали і певну однобокість у баченні історичного джерела та його інтерпретації. При цьому відзначимо загалом високу джерелознавчу культуру дослідників, залучення і опрацювання значного архівного матеріалу союзних, республіканських архівів, зокрема Болгарії, фонди окремих відомств, їх поточні архіви, які надавали насамперед узагальнюючу інформацію, статистику. У цьому сенсі варта відзначити роботу вчених із систематизації потужного інформаційного матеріалу, яка дозволила сказати про вагому частку України в економічних відносинах. Цікаво, що висновки попередників, наприклад щодо вирішальної ролі СРСР у розвитку економіки Болгарії післявоєнної доби та подальші роки, набувають іншого змісту у зв'язку із новим баченням історії радянської держави та суспільства, місцем комуністичної партії та її ідеології у розбудові міжнародних відносин. Як от «безкорислива та братерська допомога» СРСР десяткам країн, зокрема Болгарії, до якої у період складних 1946–1947 рр. та у наступні роки післявоєнної відбудови за угодами надавалися численні кредити та поставлялося зерно, випробовуючи на витривалість власне населення [38, с. 225–227, 237–238, 372, 401–403].

Виразним свідченням особливого статусу радянсько-болгарських відносин і разом якістю професійної діяльності радянських і болгарських істориків, стала публікація багатотомного видання «Советско-болгарские отношения». Протягом 1960–1980-х рр. вийшло шість томів, які презентують методологічний підхід до висвітлення зв'язків СРСР та країн блоку [36–41]. Упорядники видання ставили завдання розкрити увесь спектр взаємин – політичних, економічних, наукових, культурних, – дотримуючись балансу у регіональному відношенні. Збірки містять державні договори, угоди між СРСР та Болгарією, постанови КПРС та БКП, офіційне листування, урочисті промови керівників держав, звіти та документи партійних та профспілкових комітетів, листи-подяки громадян. Використані документи усіх центральних, значної частини обласних і окружних радянських і болгарських архівів. Прикметною рисою видання 1969 р. з історії відносин 1959–1969 рр. стала публікація матеріалів про співробітництво радянських (презентованих усіма союзними республіками) та болгарських регіонів, зокрема з фондів обласних партійних архівів України [36]. Поряд з іншими аналогічними документами вони створюють уявлення про загальносоюзний та загальноболгарський масштаб відносин.

Вивчення історіографічної та джерелознавчої ситуації переконало у можливості і доцільності нового погляду відносин двох народів, зокрема у 1940–1980-х рр., коли вони набували принципово іншої якості. Свідченням посилення інтересу до джерел стало проведення у 2009 р. в Москві російсько-болгарського круглого столу «Документи з історії Болгарії в російських архівах, документи з історії Росії в болгарських архівах», де зокрема було надано огляд документів

економічного блоку архівів обох країн [8; 29]. Тут доречно сказати про появу публікацій з аналізом болгарської архівної українки і в Україні [27].

З російського і болгарського боку з'являються цікаві аналітичні розвідки, базовані на недоступних раніше джерелах, які демонструють актуальність проблем вивчення тоталітарних систем, де матеріальні, економічні питання посідали одне з чільних місць у політиці [2–7; 28; 31; 33]. Серед вітчизняних науковців, які звернулися до соціалістичної минувшини Болгарії у політичному та освітнянському вимірі, впровадивши до обігу оригінальні джерела українських та болгарських архівів, нагадаємо відповідно Є. В. Іванова [25], Г. П. Докашенко [24] та, певним чином, Ю. О. Тимошенка, де автор прагнув показати характер українсько-болгарських відносин 1990-х рр., зокрема в економічному діалозі, та жодним словом не згадавши про вагомість напрацьованого попереднього досвіду, в усякому разі таке враження складається після знайомства з авторефератом [46]. Вдалим прикладом професійного залучення нових джерел, зокрема українських архівосховищ, та їх інтерпретації вважаємо розвідки О. Д. Попова, присвячені радянсько-болгарським туристичним зв'язкам [34; 35]; Я. В. Комар, де авторка аналізує матеріали Державного архіву Донецької області, з точки зору демографічних змін в регіоні внаслідок перебування тут тисяч болгарських робітників, що працювали на гірничих підприємствах Донбасу [26].

Ще одним аргументом до розмови про можливість подальших джерельних пошуків у дослідженні економічного аспекту українсько-болгарських відносин новітнього часу, окрім аналізу наявної наукової спадщини, стало вивчення фондів Державного архіву Дніпропетровської області, а саме – Міністерства чорної металургії України, яке протягом свого існування перебувало саме у Дніпропетровську, Дніпропетровського та Придніпровського адміністративних економічних районів, а також підприємств металургії, розташованих на території регіону – «Криворіжсталі», Дніпропетровських заводів, Новомосковського та інших. Зазначимо, що цей республіканський та регіональний масив практично не залучений вченими, а особливо фонди окремих підприємств, акумульованих в обласних архівах. Роль Донецько-Придніпровського регіону у розбудові болгарського господарства, передусім важкої промисловості, металургії визначена у працях П. С. Соханя, А. І. Чернія на підставі значної кількості даних [42–45; 48], та вказаний комплекс джерел відкриває нові сторінки цих відносин – більш складних, насичених, неоднозначних, – розкриває регіональний, галузевий вимір великої політики. Глибшому аналізу джерел буде присвячена окрема публікація, тут відзначимо їх загальні інформаційні можливості.

Отже, кілька «звітних» рівнів участі галузей регіону та України в економічних відносинах – обмін науково-технічним досвідом, участь у міжнародних нарадах та організаціях, прийом болгарських фахівців, відрядження власних до Болгарії, обмін науково-технічною документацією, виробництво продукції на експорт – розкривають буденність економічних відносин СРСР і Болгарії, України та Болгарії. Матеріали містять розпорядження по міністерствах, раднаргоспах, підприємствах, відомче листування, листування з підприємствами та їх відділами, звіти з відомств, підприємств стосовно виконання планів співробітництва, форми контрактів, актів, замовлень-нарядів, які обумовлювали прийом болгар та відрядження власних фахівців до Болгарії, робочі програми спеціалізації і навчання з обґрунтуванням запиту та очікуваних результатів, списки прибулих болгар, іноді з указаними віковими, освітніми, професійними даними та інша документація організаційного змісту.

Маємо відомості про технічний стан підприємств та їх спроможність виконувати програму навчання чи консультацій для болгар (часто заводи металургійної галузі, машинобудування відмовляли у прийомі болгарських фахівців з причин застарілості обладнання чи технології [14, арк. 163; 19, арк. 80; 20, арк. 1], недо-

цільності показу іноземцям ручної праці у виробництві, яке мало б бути механізованим [15, арк. 92, 94], а також перебування підприємства, окремих цехів на стадії розширення, реконструкції, впровадження новацій, що потребувало спочатку напрацювання власного досвіду [13, арк. 68; 17, арк. 61, 131, 222]), кількість та інтенсивність перебування іноземців, у тому числі і болгар, на окремих підприємствах, що іноді призводило до перевантаження останніх і неспроможності вирішити проблему житла та належних побутових умов [10, арк. 21–22; 11, арк. 7; 12, арк. 98; 15, арк. 89; 16, арк. 52]. Саме ці обґрунтування відмов прийняти фахівців дозволяють відчутти нерівноцінність економічного партнерства СРСР, галузі якого мали задовольнити розвиток господарських комплексів країн блоку та десятка «країн із слабо розвинутою економікою».

Процес відрядження українських фахівців до Болгарії представлений не тільки матеріалами, пов'язаними з жорстким контролем з боку партійних та інших структур за політичну благонадійність відряджуваних [22, арк. 85], а і суто виробничими проблемами: наприклад, неспроможність заводу надати для відрядження певного фахівця, який мав бути обов'язково «досвідченим», надати його терміново, погодитися з тривалим відрядженням на 2–3 роки, що позбавляло власне підприємство цінного робітника [22, арк. 69; 23, арк. 41, 178]. Спектр організаційних питань у листуванні центральних відомств та периферії – поле для з'ясування характеру цих відносин. Окремий блок презентований так званими «позаштатними» та повсякденними ситуаціями – самовільним переїздом болгар з місця призначення [12, арк. 23; 14, арк. 44; 18, арк. 60], приїздом з родинами всупереч домовленостям [22, арк. 177], терміновим відрядженням українців до Перніка у зв'язку з «великою аварією» [21, арк. 161], смертними випадками [15, арк. 41] та багатьма іншими.

Цей пласт інформації здатен олюдити прозу виробничих відносин та заглянути за лаштунки парадних звітів, подолати односторонність сприйняття однієї з найвагоміших, найвитратніших і політично ангажованих сфер взаємин УРСР із своїми сусідами по блоку. Можливо дослідити динаміку розвитку економічних відносин протягом кількох десятиліть, опрацювати «позаекономічний» їх сенс. Металургійна галузь України, як і інші галузі економіки, маючи значний потенціал, тільки-но вийшовши з повоєнної відбудови, перебуваючи у стадії оновлення, мала включитися у процес безкорисливої допомоги новоутвореним союзникам. Якщо питання про ціну цієї допомоги виникало і раніше, то безпосереднє розуміння механізму розвитку зв'язків ставить його в іншу площину – окрім необґрунтовано значних зовнішніх витрат, які йшли на підтримку системи, власний ресурс зазнавав постійного напруження, намагаючись задовольнити потреби ідеологічні.

Зрозуміло, що увесь комплекс питань ідеологічного змісту координувався партійними структурами усіх рівнів, маємо поодинокі факти виходу на них через документи фондів. Провідна роль КПРС та БКП у розвитку міжнародної економічної співпраці – не менш популярна свого часу тема досліджень. Безперечно, документи партійних архівів використовувалися дослідниками, але далеко не у повному обсязі, у зв'язку з чим звернення до цього комплексу є вкрай необхідним, зокрема щодо розуміння впливу партійних структур, «інстанцій» на розвиток економічного спілкування, усього механізму відносин, де українська тема залишається практично не реалізованою і на центральному рівні, і на провінційному.

Зважаючи на ресурси України, її участь у економічних зв'язках з Болгарією у сільському господарстві, машинобудуванні, хімічній промисловості, будівництві, суднобудуванні, загалом практично усіх сферах господарства, можна говорити про значні дослідницькі перспективи не тільки щодо формування значного

оригінального джерельного комплексу, а також про нові дослідницькі проблеми в історії відносин України та Болгарії.

Поряд з архівними можливостями, маємо наголосити, що значна частина матеріалів про економічний діалог СРСР і Болгарії, України та Болгарії вміщує преса, широко цитована дослідниками. Газетна періодика мала значення офіційного інформаційного каналу, оскільки на її сторінках публікувалися документи, інформація державних, партійних установ, статистика, де особливий статус мали звичайно «Правда», «Правда України», «Радянська Україна». Поряд з цим, преса містить чимало нарисів з історії відносин, так би мовити повсякденного звучання, в заданому ідеологічному вимірі, коли звичайні, пересічні і видатні робітники та селяни, студенти та вчені стають частиною всеохоплюючого руху радянсько-болгарської, українсько-болгарської дружби – спілкуються, листуються, обмінюються думками та досвідом. У зв'язку з цим відзначимо дослідження П. С. Соханя, дійсно цікаве і насичене оповідями про цей повсякденний вимір відносин «по-радянськи», з опрацюванням десятків матеріалів центральної та провінційної газетної періодики [43]. Сюжети публікацій покликані розкрити усе розмаїття та масовість проявів дружніх відносин між народами, зокрема в економічних взаєминах, показати інтенсивний досвід особистих контактів, не позбавлених при цьому щирості. Сьогодні цей джерельний комплекс набуває самостійного значення у контексті осмислення сутності державної пропаганди «добу соціалізму», разом з тим необхідністю дослідження засобів «народної дипломатії», широко використовуваних у практиці міжнародного спілкування.

Робота з матеріалами названих фондів, пресою зумовлює і напрями досліджень у царині усної історії, дозволяючи сформулювати коло потенційних респондентів та питань для обговорення, наприклад, щодо ефективності навчання та технічного його забезпечення, усього перебігу подій, пов'язаних із відрядженням до Болгарії, прийомом болгар на заводах, обміном інформацією, постачанням продукції, та взаємним сприйняттям болгар та українців, ставленням до подій, власними поглядами на дружбу та політику тощо. У документах, газетних публікаціях звучать прізвища тих, хто брав безпосередню участь у спілкуванні з болгарами та Болгарією. Цей пласт інформації фактично не опрацьований, натомість досягнення у студіях *oral history*, зокрема у вивченні феномена «радянського», створюють усі умови для формування значного джерельного комплексу, кваліфікованого його опрацювання та інтерпретації. Принагідно звернемо увагу на дослідження російського вченого Ю. В. Аксютіна, де автор проаналізував значний матеріал опитування колишніх громадян СРСР з приводу розуміння, ставлення до відносин СРСР з Югославією часів конфлікту з Тіто, інших міжнародних проблем Радянського Союзу [1, с. 116–120]. Окремі соціальні групи – від політичної, державної еліти до вченого, студента, робітника – є презентантами різних вимірів розуміння міжнародного життя, інформація про яке була невід'ємною складовою пропаганди. Зазначимо, що особливість цього напряму джерельних розвідок залежить від часу – кількість тих, хто був сучасником та учасником подій об'єктивно скорочується, і чекати того часу, коли писемні пам'ятки стануть єдиним вікном до минулого, у цьому випадку не варто, створюючи нові концепції розкриття його «кодів».

У зв'язку з цим нагадаємо про опубліковані спогади радянської, української партійної еліти, наприклад М. С. Хрущова, П. Ю. Шелеста, В. К. Врублевського, О. П. Ляшка [47; 32; 9; 30], які відкривають лаштунки міжнародного життя у їхньому баченні, зокрема і Болгарії, де часто бували П. Ю. Шелест, В. В. Щербицький.

Отже, як центральні, так і переважна частина регіональних архівних фондів, фондів окремих підприємств, навчальних закладів, профспілкових, партійних організацій залишаються поки що незатребуваними дослідниками стосовно широкого кола українсько-болгарських взаємин, особливо непопулярної економічної

частини. Щодо останніх, то власне виробнича складова цих відносин має бути «реабілітованою», а також низка напрямів – буденності економічних зв'язків, їх провінційний вимір та особливості, формування родинних відносин та їх роль в українсько-болгарському діалозі (частина дружин-українок, які свого часу переїхали за чоловіками до Болгарії, стояли біля витоків інституційного становлення української громади в Болгарії у 90-х рр. XX ст.).

Нагадаємо, що сьогодні один з лідерів металургійного співробітництва України – знаменита «Криворіжсталь» – уже індійська за власником компанія (а свого часу сотні індійців навчались тут азам металургії, сотні радянських українських фахівців брали участь у спорудженні гіганта галузі у Бхілаї, куди експортувалось продукції на мільйони рублів), відомий Кремівський комбінат, значна частина робітників якого свого часу також навчалася на Криворіжсталі – на аукціоні за участю українських фінансистів. Гіганти металургії на зламі 1980–1990-х рр. стали колосами на глиняних ногах, долаючи наслідки болісного розриву «світової системи соціалізму», історія якої, у свою чергу, ще викликає багато питань, спонукаючи до пошуку.

Бібліографічні посилання

1. **Аксютин Ю. В.** Хрущёвская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953–1964 гг. / Ю. В. Аксютин. – М., 2004.
2. **Атанасова-Марчева И.** Тодор Живков – пѣтят кѣм властта. Политика и икономика в България 1953–1964 г. / И. Атанасова-Марчева. – София, 2000.
3. България в сферата на съветските интереси (Българо-руски научни дискусии). – София, 1998.
4. България и Русия през XX век. Българо-руски научни дискусии. – София, 2000.
5. **Вартаньян Э. Г.** Развитие сельского хозяйства Болгарии (1944–1990-е гг.): Социально-экономические и научно-организационные аспекты : автореф. дис. на соискание степени доктора ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история (новая и новейшая история)» / Э. Г. Вартаньян. – Краснодар, 2002.
6. **Давыдова Н. А.** Общественно-политическое развитие Болгарии в контексте международных отношений : автореф. дис. на соискание научной степени канд. ист. наук : спец. 07.00.15 «История международных отношений и внешней политики» / Н. А. Давыдова – М., 2007.
7. **Вачков Д.** Българският външен дълг 1944–1989. Банкрутът на комунистическата икономика / Д. Вачков, М. Иванов. – София, 2008.
8. **Владева Л.** Отношения между Болгарией и СССР в системе СЭВ, отражённые в фондах Центрального государственного архива (Болгария) / Л. Владева / Российско-болгарский круглый стол «Документы по истории Болгарии в российских архивах, документы по истории России в болгарских архивах». Программа. – М., 2009.
9. **Врублевский В. К.** Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды / В. Врублевский. – К., 1993.
10. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 4243, оп. 1, спр. 1351.
11. ДАДО. – Ф. 4243, оп. 4, спр. 586.
12. ДАДО. – Ф. 4243, оп. 4, спр. 1296.
13. ДАДО. – Ф. 4243, оп. 4, спр. 1298.
14. ДАДО. – Ф. 4243, оп. 4, спр. 1299.
15. ДАДО. – Ф. 4243, оп. 4, спр. 2218.
16. ДАДО. – Ф. 4243, оп. 4, спр. 3275.
17. ДАДО. – Ф. 4243, оп. 4, спр. 3857.
18. ДАДО. – Ф. 4243, оп. 4, спр. 6995.
19. ДАДО. – Ф. 4243, оп. 4, спр. 9439.
20. ДАДО. – Ф. 4521, оп. 2, спр. 2143.
21. ДАДО. – Ф. 4521, оп. 2, спр. 2198.
22. ДАДО. – Ф. 4521, оп. 2, спр. 2272.
23. ДАДО. – Ф. 4521, оп. 2, спр. 2307.

24. **Докашенко Г. П.** Українсько-болгарські освітянські зв'язки / Г. П. Докашенко // Болгарська школа повоєнного періоду: історичний аспект – Горлівка, 2008. – С. 227–252.
25. **Іванов Є. В.** Еволюція зовнішньої політики Болгарії в 1985–1991 рр. : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Є. В. Іванов. – О., 2007.
26. **Комар. Я. В.** Интернациональные связи СССР и Болгарии как условие трудовой миграции болгар в Донбасс / Я. В. Комар // Історичні і політологічні дослідження. – 2010. – № 1–2(43–44). – С. 277–282.
27. **Косенко О. В.** Архівна українця міжвоєнного періоду в Болгарії / О. В. Косенко // Архіви України. – 2011. – Вип. 2–3 (273): квітень-червень. – С. 204–211.
28. **Круглов В. А.** СССР и Болгария: социально-экономические и политические взаимоотношения (1944–1980 гг.) : автореф. дис. на соискание науч. степени доктора ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / В. А. Круглов. – Владикавказ, 2009.
29. **Курапова Е. Р.** Советско-болгарское научно-техническое и экономическое сотрудничество. Краткий обзор документов Российского государственного архива экономики / Е. Р. Курапова / Российско-болгарский круглый стол «Документы по истории Болгарии в российских архивах, документы по истории России в болгарских архивах». Программа. – М., 2009.
30. **Ляшко А. П.** Груз памяти. Трилогия. Воспоминания / А. П. Ляшко. – К., 2003.
31. **Мигев В.** Проблеми на аграрното развитие в България (1944–1960 г.) / В. Мигев. – София, 1998.
32. **Шелест Петро.** «Справжній суд історії ще попереду»: Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали / П. Шелест / за ред. Ю. Шаповала. – К., 2004.
33. **Петров Л. К.** Международно-правовые аспекты советско-болгарских и российско-болгарских отношений в 1980–2002 гг. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Люцкан Кирил Петров. – М., 2004.
34. **Попов А. Д.** Народная Республика Болгария как объект зарубежного туризма советских граждан / А. Д. Попов // Дриновський збірник. – Т. IV. – Х., 2011. – С. 302–309.
35. **Попов А. Д.** Трудящиеся Крыма на золотых песках Болгарии: страницы повседневной истории советского туризма / А. Д. Попов // IX Таврические научные чтения : сб. науч. ст. – Ч. 2. – Симферополь, 2009. – С. 46–51.
36. Советско-болгарские отношения. 1959–1969. Документы и материалы. – М., 1969.
37. Советско-болгарские отношения и связи. Документы и материалы. – Ноябрь 1917 – сентябрь 1944. – М., 1976.
38. Советско-болгарские отношения. 1944–1948 гг. Документы и материалы. – М., 1969.
39. Советско-болгарские отношения. 1948–1970. Документы и материалы. – М., 1974.
40. Советско-болгарские отношения. 1971–1976. Документы и материалы. – М., 1977.
41. Советско-болгарские отношения. 1977–1982. Документы и материалы. – М., 1985.
42. **Сохань П. С.** Очерки истории украинско-болгарских связей / П. С. Сохань. – К., 1976.
43. **Сохань П. С.** Социалистический интернационализм в действии (Украинская ССР в советско-болгарском экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве. 1944–1965 гг.) / П. С. Сохань. – К., 1969.
44. **Сохань П. С.** Украинская ССР в научно-техническом сотрудничестве стран социализма (1945–1970) / П. С. Сохань, В. М. Даниленко. – К., 1988.
45. **Сохань П. С.** Экономическое, научно-техническое и культурное сотрудничество СССР и НРБ и участие в нем Украинской ССР (1944–1970) : дисс. ... доктора ист. наук / Сохань Павел Степанович. – К., 1972.
46. **Тимошенко Ю. О.** Українсько-болгарські відносини в 90-х рр. XX ст. : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Ю. О. Тимошенко. – К., 2004.
47. **Хрущёв Н. С.** Время. Люди. Власть. (Воспоминания) : в 4 кн. / Н. С. Хрущёв. – М., 1999.

48. **Черний А. И.** Советско-болгарское интернациональное сотрудничество / А. И. Черний. – К., 1989.

49. **Черний В. А.** Интернациональное сотрудничество рабочего класса СССР и НРБ (первая половина 80-х годов) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история» / В. А. Черний. – Ужгород, 1989.

Надійшла до редколегії 13.01.2012

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930 (100) (075.8)

А. Г. Болебрух

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

НУЖНА ЛИ НАМ ИСТОРИЯ?

Розглянуто проблеми відносин між історичною наукою та сучасним суспільством.

Ключові слова: історична наука, суспільство, відносини, дискусія.

Рассмотрены проблемы отношений между исторической наукой и современным обществом.

Ключевые слова: историческая наука, общество, отношения, дискуссия.

The article shows the problems of relations between the historical science and the contemporary society.

Key words: historical science, society, relations, discussion.

Примерно с середины XX в. обозначился острый хронологический разрыв между состоянием гражданского общества (как зарубежного, так и отечественного, разница – в степени проявления качества) и ситуацией в исторической науке. Общество после второй мировой войны, которая своим бесчеловечием буквально потрясла массовое сознание, было перекинуто в иное бытийное пространство с иной системой ценностей и духовных ориентаций. Пространство оказалось настолько трудным для освоения, что попавшие по воле судьбы туда очень нуждались в объяснении того, что с ними произошло и где они оказались.

Первыми на эту жгучую социальную потребность откликнулись «по зову сердца» писатели. В художественной литературе это разочарование в прежних идеалах талантливо отразили Э. Хемингуэй, Д. Стейнбек, Э. Ремарк, Г. Белль, Б. Пастернак, К. Симонов, Б. Окуджава, В. Высоцкий, В. Дудинцев, А. Ахматова и др. Но не задача художников слова найти выход из крайне затруднительного положения. Их цель – по возможности точно обозначить симптомы общественно-го недуга, эмоционально пережить с народом выпавшие на его долю испытания.

Выяснить подлинные причины того, что совершилось, призвана была историческая наука, ведь ее сфера – прошлое, в котором скрыты истоки современных событий. Но историку проще выполнять свою миссию при спокойном, эволюционном движении общественной жизни. На крутом же ее повороте во второй половине XX в., когда произошел «сдвиг эпохи», подобный сдвигам «земных пластов» (В. Губайдулин), перед историей возникли задачи грандиозной сложности. Быстро их разрешить было невозможно: требовался коренной пересмотр, во-первых, прежних концепций отечественного и всемирного прошлого, а, во-вторых, – традиционных методов исторического познания. Кроме того, от историков (при помощи философов, социологов, политологов и т. д.) ожидали хотя бы гипотетических соображений о возможном образе будущего.

Постепенно, после определенной подготовительной работы, потребовавшей изрядной доли самокритики, историки сумели провести анализ прежних оценок минувшего. Открывшаяся картина пройденного человечеством пути не могла подпитать даже скромный социальный оптимизм и развеять туман в отношении грядущего. А потому исследовательский поиск ученых смещался в сторону эпистемологических приемов исторического познания в надежде отыскать скрытые закономерности исторического процесса. Знаменитая французская «Школа Анналов» в первые послевоенные десятилетия завоевала широкое признание в научной среде именно такими разработками.

Однако с 1970–1980-х гг. быстрыми темпами начали распространяться авангардистские течения, получившие общее название «постмодернизм». Его представители, несмотря на своеобразие позиций, сходились в скептическом отношении к достоверности исторического знания. Крайним выражением постмодернистского восприятия исторической науки является убеждение в ее неспособности познать истину, воспроизвести реальную картину событий прошлого [3, с. 12]. Более того, постмодернисты и их единомышленники стали утверждать, что истины как таковой нет, что существует плюрализм истин, что выводы, содержащиеся в исторических трудах, носят относительный характер, что вообще исторические сочинения – это разновидность беллетристики.

В противовес авангардистскому скепсису развивалось и все более крепло направление, целью которого была существенная трансформация исследовательских методов, обновление их «набора» в процессе конкретного познания прошлого. Положение, сложившееся в историографии, рассматривали М. А. Барг, А. Я. Гуревич, Ю. М. Лотман, Б. Г. Могильницкий, Л. П. Репина, А. Л. Ястребичская и др., но почти не затрагивали проблему социальной миссии истории. Правда, в новейшей монографии [4, с. 9–24] Л. П. Репина уделила этому сюжету достойное место.

Тем не менее, сфера «охвата» исследователей, особенно молодых, постмодернистскими подходами и положениями не уменьшается, а главное – между их приверженцами и сторонниками научного статуса истории плодотворный обмен мнениями, увы!, не налаживается. В итоге историческая наука, к сожалению, в немалой степени утрачивает так необходимое ей общественное признание как научной отрасли, призванной способствовать осмыслению причинно-следственных связей в неразрывной цепи прошлого – настоящего – будущего.

В такой ситуации проведение редколлегией журнала «Вопросы философии» круглого стола на тему: **«Знание о прошлом в современной культуре»** нельзя не признать в высшей степени актуальным. Участники (11 чел.) представляли разные точки зрения, но все сходились в понимании необходимости поднять престиж научно-исторических исследований. Во вступительных замечаниях редколлегия обосновала своевременность данного диспута: «Методологические проблемы исторического исследования – одна из наиболее дискуссионных тем современного познания. Сведение истории к нарративу, широкое распространение конструктивистских установок повлекли за собой релятивизацию знания о прошлом. Получили широкое распространение идеи конца истории, выхода из истории. Целью конференции было прояснить возможные позиции по ряду ключевых методологических походов к оценке исторического знания и способов исторического познания...» [2, с. 3–45].

Обсуждение открыл В. А. Лекторский (Институт философии, РАН), который обозначил три комплекса вопросов, касающихся гносеологии и социального предназначения исторической науки. Во-первых, это вопрос о том, нужна ли современному человеку история и в каком качестве; во-вторых, возможно ли при нынешней методологической и методической оснащенности достоверное научное знание о прошлом; и в-третьих, способны ли точные (логические, матема-

тические) методы обеспечить верификацию выводов исторического исследования. Если две последние проблемы затрагивают эпистемологический и инструментальный уровни исследовательской практики, то первая – место и роль исторических знаний в мировоззрении современного человека.

Какова же семантика новейшего понимания термина «мировоззрение»? Т. И. Ойзерман предложил такую трактовку: «Мировоззрение – систематическое единство многообразия обобщенных, непосредственно связанных с осознаваемыми интересами людей, убеждений относительно сущности природных или социальных явлений или же их совокупности» [5, с. 515]. Историческое знание, собственно, как важная составная часть мировоззрения, и способствует более глубокому осмыслению социальных явлений. М. Блок писал, что именно история «признается необходимой для полного развития homo sapiens..., любая наука будет казаться нам неполноценной, если она рано или поздно не поможет нам жить лучше. Как же не испытывать этого чувства с особой силой в отношении истории, чье назначение, казалось бы, тем паче состоит в том, чтобы работать на пользу человека, раз ее предмет – человек и его действия?» [1, с. 9, 10–11].

Действительно, во все века история сохраняла важное общественное значение, но также несомненно, что видоизменялась ее миссия под воздействием, во-первых, социальных запросов, во-вторых – внутренних эволюционных механизмов научного познания прошлого. В XXI же столетии, по словам В. А. Лекторского, возникло ощущение, что «складывающийся в мире тип культуры не нуждается в серьезном историческом знании».

Многие (пожалуй, большинство) участники круглого стола согласны с мнением М. Блока о социальной роли истории. Так, *А. Н. Медушевский* (журнал «Российская история») считает целью исторической науки «выявление новой информации о феномене человека и человечества, жизненно необходимой ему для определения перспектив своего места во вселенной, своей судьбы и путей выживания». Несколько ниже он выразил уверенность, что со временем историческая наука возвратит себе давно и заслуженно обретенную функцию учительницы жизни (*Historia est magistra vitae*).

Иную грань той же мысли отметил *Г. Г. Малинецкий* (Институт прикладной математики им. М. В. Келдыша, РАН): «...без истории у нас теряются системообразующие сущности. Мы позиционируем себя в отношении конкретных событий, в отношении неких персонажей. По сути, это система отсчета в социальном пространстве». Фактически выступавший вел речь о том, что исторический компонент социального мировосприятия способствует человеку стать сознательным гражданином и считать окружающую действительность продуктом предшествующего исторического развития. Правда, Г. Г. Малинецкий не уточнял механизм возникновения настоящего из прошлого, да и несправедливо было бы требовать от него то, что в науке не выяснено до сих пор (кроме, пожалуй, хронологической последовательности).

Ценные соображения о важности исторической науки для нашей эпохи высказал *Б. И. Пружинин* (журнал «Вопросы философии»). Если человек, говорил он, считает себя по культурным предпочтениям европейцем, то ему будет чрезвычайно сложно обойтись в интеллектуальной и практической жизни без научного знания о прошлом. Научные знания, подчеркнул *Б. И. Пружинин*, это «форма сохранения и трансляции культурного опыта», которая играет «весьма существенную роль в самоидентификации и консолидации обществ, в которых человек живет».

Практическое значение историческая наука приобрела в Европе, однако, сравнительно недавно, что, безусловно, свидетельствует о достижениях общественного развития на континенте. Для обществ иного типа цивилизации, подчеркнул *Б. И. Пружинин*, которые характеризуются стабильностью, которые ты-

сячелеттями не меняются, история как наука не нужна, ибо им для привычного существования более приемлемо мифологическое восприятие прошлого. Воспитательную функцию в таких социумах выполняет «не история как наука, а история как традиция». Динамичная же культура современной Европы нуждается в научном знании причин и следствий социального движения от прошлого к будущему через настоящее как неминуемой предпосылке его органичности. Хотя обитатели Европы и ощущают эту потребность «постольку, поскольку», тем не менее она проявляет себя подспудно при всяком непредвзятом анализе тех или иных неудач. Историческое знание как форма коллективной памяти, социальной мудрости и жизненного опыта и способно предупредить грубые ошибки или просчеты. Но эту функцию оно в состоянии выполнить при одном обязательном условии: «Научное историческое исследование, – утверждал *Б. И. Пружинин*, – предполагает хотя бы некоторую независимость историка от выполнения идеологически ориентированных социальных запросов... Ведь добытое исторической наукой знание влияет на формулирование «социального заказа», не дает ему полностью идеологизировать или мифологизировать историческую действительность. Социальный запрос может корректироваться именно под влиянием исторической науки как науки, нацеленной на объективность».

Именно это объективное, достоверное «историческое знание, знание о прошлом, опыт прошлого становится элементом планируемого рационального действия». Кроме того, «с недавних пор», по словам *Б. И. Пружинина*, появились возможности прогнозировать определенные социальные процессы при помощи исторического опыта (экологические, социальные, политико-экономические программы), но непременно – «достаточно точного и обязательно объективного знания», которое «вписывается в наши модели будущего» [1].

Мнение *Б. И. Пружинина* о прогностических возможностях исторической науки поддержал *Г. Г. Малинецкий*, напомнив, что в США, Германии, Франции, Индии и Китае уже существуют центры, занимающиеся всерьез моделированием истории. «И именно моделированием будущего, – сказал *Г. Г. Малинецкий*, – т.е. выяснением того, какие изменения в сегодняшнем дне могут изменить перспективу страны и мира через 20–30 лет». Прогнозы будущего на основе исторических исследований вызвали сомнения у *К. В. Хвостовой*. Отвечая ей, *Б. И. Пружинин* сообщил: «Есть достаточно обстоятельные и математически просчитанные исследования, каким образом регулировалась численность населения в средневековой Европе».

Оригинальный аргумент в пользу точности прогнозов историков привел *Г. Г. Малинецкий*; с изрядной долей юмора он заметил, что когда страна идет в будущее, «она строит Московский университет в тяжелые послевоенные годы. Или подземные дворцы метро в предвоенные годы. А когда переживает кризис, то в ней возводятся хоромы на Рублевке за четырехметровыми заборами».

Общественная роль исторической науки, совершенно понятно, во многом зависела от степени достоверности ее выводов и реальности картины прошлого. Поэтому на данном «круглом столе» немало внимания было уделено вопросу об исторической истине. Поиск истины свелся во многих выступлениях к обсуждению вопроса о качестве источниковой информации, степени ее соответствия реальности прошедшей эпохи, о надежности методики анализа свидетельств прошлого, о своеобразии выводов исторической науки в сравнении с выводами естествознания. Осознавая все сложности, возникающие перед учеными в ходе «добывания» достоверных знаний о минувшем времени, *В. А. Лекторский*, *А. Н. Медушевский*, *А. Л. Никифоров*, *Б. И. Пружинин* и др. доказывали обоснованность результатов исследований историков, высокий уровень их соответствия жизненной практике прошлого.

В ходе дискуссии выявились, однако, точки зрения, согласно которым историческое знание не может быть приравнено к естественнонаучному. Так, *К. В. Хвостова* обратила внимание присутствующих на то, что «сам исторический источник субъективен и отражает взгляды, интересы, предпочтения своего автора». В ответ *А. Н. Медушевский* привел следующие доводы: «Однако задача полноценного исследования состоит как раз в том, чтобы определить природу этой субъективности и тем самым ограничить ее пределы. В этой связи следует подчеркнуть различие таких понятий, как «интеллектуальный продукт» (в терминологии *А. Н. Медушевского*, «источник». – *А. Б.*) и «произведение» (т. е. «художественное произведение» или авторское сочинение без особого следования конкретным фактам. – *А. Б.*). Это близкие, но отнюдь не идентичные понятия». Объектом изучения в исторической науке, продолжал он, являются, конечно, «не какие-либо неопределенные единицы «дискурса» (которые невозможно установить и измерить), а целенаправленно созданные продукты интеллектуальной деятельности. Они представляют доступный непосредственному изучению реальный объект, который может стать предметом изучения, в том числе сравнительного и математического».

Аналогичные соображения изложил в своем выступлении *А. Л. Никифоров*: «История обладает своими методами установления истины – в этом отношении она похожа на любую другую науку. Верно, ее предмет ей непосредственно не дан, как он дан физику, химику или биологу. Исторiku дано не само прошлое, а лишь оставленные им следы в настоящем. Однако, изучая эти следы, он вполне способен создать правдивую картину прошлого. В конце концов, и физик судит о свойствах элементарных частиц по трекам в камере Вильсона, и астроном узнает о массах звезд по их гравитационному воздействию и т. д. Почему же этого не может делать историк?... У историка есть способы отсеять выдумки, предвзятые интерпретации и оценки, восстановить последовательность событий и т. д. Поэтому история способна дать более или менее истинную картину прошлого».

Тем не менее, представители естественных дисциплин и даже – исторической науки (например, *Г. Г. Малинецкий*, *В. К. Финн*, *К. В. Хвостова*) фактически не соглашались признать за историческим знанием статус научности, аналогичный естественнонаучному. В итоге на дискуссии возникла ситуация, когда ряд ее участников отрицал наличие исторической истины. *К. В. Хвостова*, в частности, ссылаясь на *Е. Топольского*, известного польского методолога, утверждала о существовании в исторических исследованиях плюралистичности истин: «Почему историческая истина должна совпадать с истиной в других науках? А дискуссии ведутся, в частности, по поводу понимания свидетельств источников, а также относительно содержания понятий современных исторических неформализованных концепций. Если бы существовала одна абсолютная истина, дискуссий бы не велось».

Понимание исторической истины в ходе полемики на «круглом столе» не отличалось определенностью и четкостью. В самом деле, никто из историков не может стать обладателем абсолютной истины по той или иной проблеме – результатом его личных исследований будет лишь приближение (более или менее близкое) к минувшей действительности «как она была в реальности». Поэтому следовало бы признать за историей право на выявление истинного знания, а речь вести о специфике этой истины. Такой определенности в выступлении *К. В. Хвостовой*, к сожалению, не было. Вследствие этого последовала критическая реакция *Д. Г. Лахути* (Российский государственный гуманитарный университет): «... если нет истины, в частности, исторической истины, то нет и лжи. Потому что ложь есть отклонение от истины. И тогда не имеет смысла вопрос о том, какое утверждение ближе к истине, дальше от истины... Тогда мы оказываемся в ситу-

ации чистой фейерабедовщины: anything goes, и нет никакой разницы между хронологией Фоменко и тем, чем занимаются серьезные историки...».

В. А. Лекторский после обмена мнениями по поводу исторической истины сказал: «Я считаю (как и многие другие философы), что истина говорит о том, что есть на самом деле. Если чего-то в действительности нет, то соответствующее высказывание не истинно, а ложно. Другой вопрос, каким способом можно истину добыть».

Тему об истине в истории несколько в ином ракурсе предложила рассмотреть М. А. Кукарцева (Дипломатическая академия МИД РФ): «Ключевой вопрос, который, я думаю, всех нас здесь соединил – а для чего мы вообще пишем историю? Для чего она вообще существует? Сюжетов как ответов на этот вопрос здесь, конечно, масса. Но один для меня совершенно очевиден: в любом случае мы делаем историю вовсе не для того, чтобы решать интеллектуальные головоломки о том, что такое прошлое и какие подходы к его решению могут быть предложены. По моему глубокому убеждению, история – не территория для упражнений в эпистемологии. Иначе нечто, что атрибутивно этой древней дисциплине, просто исчезнет в эпистемологических дебатах и размышлениях. Под этим «нечто» я имею в виду *экзистенциальные элементы истории*, без которых история превращается в однообразное тиканье часов». Подчеркивая нацеленность исторической мысли на осмысление реальной действительности, на необходимость разработки надежных способов отсеивания «истинной информации от слухов и фрагментов информационных сгустков», М. А. Кукарцева отметила (не везде достаточно обоснованно) дисциплинарную неопределенность исторической науки, совпадение некоторых ее черт с художественной литературой («риторические модусы текста»). Но сделала это не с целью отрицания самостоятельности истории, как это декларировали некоторые постмодернисты, а для выявления нерешенных вопросов философии и методологии исторического познания.

Ссылаясь на американского ученого А. Такера [8], М. А. Кукарцева выделила такую особенность работы историка, как достижение надежности и точности знания о прошлом: «Акцент Такера на *объяснении* свидетельства (источника. – А. Б.) высвечивает эпистемологический аспект работы историка, его обязанность исследовать свидетельства не в меньшей мере, чем конструировать репрезентации прошлого, что позволяет провести черту между собственно историческим исследованием и мифотворчеством, пропагандой и коммеморацией (активизацией памяти. – А. Б.) и пр.».

В то же время М. А. Кукарцева, солидаризируясь с Ф. Анкерсмитом [6], обратила внимание аудитории на такое специфическое свойство исторического научного текста, как субъективность, имея в виду обусловленную временем и личным расположением ученого к тем или иным сюжетам их созвучность с ценностными приоритетами современности.

Думается, заслуживает серьезного внимания и мнение М. А. Кукарцевой о применимости к научно-историческому исследованию математического метода (теоремы, правила) Байеса, сутью которого является введение критерия «наибольшего правдоподобия».

Оценивая в целом материалы данного «круглого стола», необходимо признать их несомненную полезность для дальнейших дискуссий по поднятым там вопросам. Целый ряд высказанных участниками соображений имеет несомненную теоретическую ценность, а их развитие может оказаться плодотворным и привести к обогащению методологического арсенала отечественной историографии. В заключение следует сказать, что основной вектор обсуждения актуальных проблем современного исторического знания в редакции «Вопросов философии» совпал с отчетливо обозначившимися в зарубежной исторической науке тенденциями трактовки ее социальной роли и гносеологического предназначения. Отме-

ченний вектор ясно проявився в роботах американського ученого П. Стирнса [7]. Раскрывая содержание его концепции, Л. П. Репина пишет в новейшей монографии: «Поставив вопрос «Для чего изучать историю?» в своей одноименной публикации, известный американский историк Питер Стирнс дал следующий набор ответов: изучение истории помогает понимать людей, человеческий опыт и происхождение изменений в обществе, дает почву для размышлений по поводу морали и доставляет эстетическое наслаждение, создает условия для самоидентификации и делает нас гражданами, развивает способность анализировать и оценивать многообразные свидетельства и их различные интерпретации, расширяет эрудицию и кругозор. Суммируя эти частичные ответы, он выносит вердикт: *предоставляя доступ к лаборатории человеческого опыта, знание истории является источником инноваций*». Приведа эти мысли П. Стирнса, Л. П. Репина сопровождает их весьма примечательной оценкой: «Пожалуй, об общественной пользе исторической науки лучше и короче не скажешь» [4, с. 15–16]. Со своей стороны мы вполне согласны с этой оценкой.

Библіографічні посилання

1. **Блок М.** Апология истории или ремесло историка / М. Блок. – М., 1973.
2. Знание о прошлом в современной культуре (материалы круглого стола) // Вопросы философии. – М., 2011. – № 8. – С. 3–45 (http://www.vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=Itemid=44).
3. **Копосов Н.** «Історія понять»: метод, дисципліна, наука / Н. Копосов // Ейдос. – К., 2011. – Вип. 5.
4. **Репина Л. П.** Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика / Л. П. Репина. – М., 2011.
5. Энциклопедия эпистемологии и философии науки. – М., 2009.
6. **Ankersmit F.** In Prise of Subjectivity? / Ankersmit F. // Historical Representation. – Stanford, 2004.
7. **Stearns Peter.** Why Study History? / Peter Stearns. – Washington, 2004.
8. **Tucker Avieser.** Our Knowledge of the Past: A Philosophy of Historiography / Avieser Tucker. – Cambridge – N.Y., 2004.

Надійшла до редколегії 12.11.2011

УДК 94(477):070

А. Г. Перетокін

Придніпровська державна академія будівництва та архітектури

МАТЕРІАЛИ ГАЛУЗЕВОЇ ПРЕСИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ПРОФЕСОРА ВОЛОДИМИРА КРУТІКОВА

Висвітлено проблему використання матеріалів галузевої преси як цінного джерела з економічної історії України в дослідженнях професора Володимира Крутікова.

Ключові слова: галузева преса, джерело історії, промисловий розвиток, економічна історія України, гірничо-металургійна галузь.

Освещена проблема использования материалов отраслевой прессы как ценного источника экономической истории Украины в исследованиях профессора Владимира Крутикова.

Ключевые слова: отраслевая пресса, источник истории, промышленное развитие, экономическая история Украины, горно-металлургическая отрасли.

© А. Г. Перетокін, 2012

ченний вектор ясно проявився в роботах американського ученого П. Стирнса [7]. Раскрывая содержание его концепции, Л. П. Репина пише в новейшей монографии: «Поставив вопрос «Для чего изучать историю?» в своей одноименной публикации, известный американский историк Питер Стирнс дал следующий набор ответов: изучение истории помогает понимать людей, человеческий опыт и происхождение изменений в обществе, дает почву для размышлений по поводу морали и доставляет эстетическое наслаждение, создает условия для самоидентификации и делает нас гражданами, развивает способность анализировать и оценивать многообразные свидетельства и их различные интерпретации, расширяет эрудицию и кругозор. Суммируя эти частичные ответы, он выносит вердикт: *предоставляя доступ к лаборатории человеческого опыта, знание истории является источником инноваций*». Приведа эти мысли П. Стирнса, Л. П. Репина сопровождает их весьма примечательной оценкой: «Пожалуй, об общественной пользе исторической науки лучше и короче не скажешь» [4, с. 15–16]. Со своей стороны мы вполне согласны с этой оценкой.

Библиографические ссылки

1. **Блок М.** Апология истории или ремесло историка / М. Блок. – М., 1973.
2. Знание о прошлом в современной культуре (материалы круглого стола) // Вопросы философии. – М., 2011. – № 8. – С. 3–45 (http://www.vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=Itemid=44).
3. **Копосов Н.** «Історія понять»: метод, дисципліна, наука / Н. Копосов // Ейдос. – К., 2011. – Вип. 5.
4. **Репина Л. П.** Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика / Л. П. Репина. – М., 2011.
5. Энциклопедия эпистемологии и философии науки. – М., 2009.
6. **Ankersmit F.** In Prise of Subjectivity? / Ankersmit F. // Historical Representation. – Stanford, 2004.
7. **Stearns Peter.** Why Study History? / Peter Stearns. – Washington, 2004.
8. **Tucker Avieser.** Our Knowledge of the Past: A Philosophy of Historiography / Avieser Tucker. – Cambridge – N.Y., 2004.

Надійшла до редколегії 12.11.2011

УДК 94(477):070

А. Г. Перетокін

Придніпровська державна академія будівництва та архітектури

МАТЕРІАЛИ ГАЛУЗЕВОЇ ПРЕСИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ПРОФЕСОРА ВОЛОДИМИРА КРУТІКОВА

Висвітлено проблему використання матеріалів галузевої преси як цінного джерела з економічної історії України в дослідженнях професора Володимира Крутікова.

Ключові слова: галузева преса, джерело історії, промисловий розвиток, економічна історія України, гірничо-металургійна галузь.

Освещена проблема использования материалов отраслевой прессы как ценного источника экономической истории Украины в исследованиях профессора Владимира Крутикова.

Ключевые слова: отраслевая пресса, источник истории, промышленное развитие, экономическая история Украины, горно-металлургическая отрасли.

© А. Г. Перетокін, 2012

The article is devoted to the problem of usage of branch press materials as a valuable source of the economic history of Ukraine in the researches by professor Volodymyr Krutikov.

Key words: branch press, source of history, industrial development, economic history of Ukraine, mining and metallurgical branches.

Актуальність статті обумовлена тим, що в українській історіографії на початку ХХІ ст. постало питання про розширення джерельної бази для всебічного висвітлення динамічних процесів індустріалізації в умовах модернізації. Періодична преса як історичне джерело зайняла належне місце у вивченні нової історії України, але регіональні галузеві періодичні видання, зокрема професійно-технічні журнали, використовувалися недостатньо. Отже, дослідження проблеми використання матеріалів галузевої преси в працях професора Володимира Крутікова є актуальним.

Новизна дослідження полягає в тому, що в ньому вперше здійснено спробу проаналізувати галузеві видання Донецько-Придніпровського регіону, присвячені гірничозаводській промисловості, та визначити роль і місце матеріалів регіональної галузевої преси в дослідженнях професора Володимира Крутікова.

Метою статті є проаналізувати та з'ясувати роль і значення галузевої періодичної преси в дослідженнях професора В. В. Крутікова. Згідно з метою статті необхідно вирішити такі завдання: охарактеризувати періодичні видання галузевої преси (гірничої та металургійної), які друкувалися в регіоні наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст.; проаналізувати використання галузевих періодичних видань у роботах професора В. В. Крутікова; визначити місце, роль та значення галузевої періодики як джерела з економічної історії України в дослідженнях професора В. В. Крутікова.

Об'єктом дослідження є періодична галузева преса гірничої та металургійної галузей промисловості Донецько-Придніпровського регіону кінця ХІХ – початку ХХ ст. Предмет дослідження – використання матеріалів періодичної галузевої преси гірничої та металургійної галузей промисловості Донецько-Придніпровського регіону кінця ХІХ – початку ХХ ст. в дослідженнях професора В. В. Крутікова.

Галузева преса є маловивченою проблемою, хоча її роль у суспільстві постійно зростає. Цілком зрозуміло, що актуальність цієї мало розробленої теми привертає до себе увагу дослідників. Одним з перших науковців, які відзначали важливість такого цінного джерела як періодична галузева преса, був В. В. Крутіков. У праці, присвяченій джерелам з соціально-економічної історії України періоду капіталізму, він підкреслює необхідність використання галузевих видань як вагомого джерела для вивчення історії [6, с. 122–129]. В останні роки з'являються праці, які вивчають періодичну пресу, зокрема галузеву періодику. Катеринославській періодичній пресі присвячені публікації Т. М. Ковальської, Н. М. Бикової, О. Д. Школьної [3; 1; 8]. Н. М. Бикова досліджувала типологію катеринославських періодичних видань кінця ХІХ – початку ХХ ст., а Т. М. Ковальська вивчала катеринославську пресу того ж періоду в контексті суспільно-історичного та культурного розвитку регіону [3, с. 190–195]. На особливу увагу заслуговує дослідження О. Д. Школьної, яке було присвячено спеціалізованій пресі як відображенню і чиннику господарського життя України. Авторка вивчала проблему на матеріалі періодичних видань Катеринославської губернії кінця ХІХ – початку ХХ ст. О. Д. Школьна у своїй роботі підкреслює, що потреба в спеціалізованій пресі виникла наприкінці ХІХ ст. з розвитком господарства, з появою читачів, що потребували оперативної та якісної фахової інформації. Як зазначила О. Д. Школьна, галузева періодика Катеринославської губернії свідчила про високий науковий потенціал місцевої інтелігенції. У дослідженні О. Д. Школьної

гірничя та металургійна періодична преса Катеринослава не вивчається окремо, а розглядається як один із підрозділів фахової періодики [8, 239–244].

Для нашого дослідження найбільш важливими джерелами є журнали, які видавалися у Харкові, а саме: «Южно-русский горный листок», «Горно-заводский листок», «Горно-заводское дело» (далі – ЮРГЛ, ГЗЛ, ГЗД). Ці видання відзначалися тим, що були не тільки професійно орієнтованими, а й відігравали суспільну роль.

Періодика – це історичне джерело, яке свідчить про громадське, суспільно-політичне, економічне та культурне життя нації [2, с. 18]. Періодичним виданням належить провідне місце у джерельній базі нової і новітньої історії. Особливе місце посідає галузева періодика, а саме технічні журнали. Періодичні видання як джерело мають комплексний, синтетичний характер: у них представлені різні форми інформації (документальна, поточно-хронікальна, особового характеру тощо). Преса характеризується оперативністю подання інформації про події, безпосередністю відображення останніх, що підвищує її джерельну цінність.

Бурхливий розвиток гірничої справи та гірничої науки в Російській імперії у XIX ст. обумовив появу першого гірничого галузевого видання «Горный журнал» у 1825 р. у Петербурзі. Пізніше, з розвитком гірничої справи в різних районах Російської імперії, з'явилися галузеві видання не тільки в Петербурзі і Москві, а й на Уралі, в Сибіру, на Кавказі і на Півдні Росії.

У контексті інтенсивного розвитку гірничої та металургійної промисловості формувалася вітчизняна регіональна галузева преса. В її діяльності проявлялися основні тенденції газетно-журнальної періодики того часу, а також специфічні риси. Ці риси були зумовлені низкою чинників: економічна та соціально-політична ситуація в регіоні, читацька аудиторія, культурний фон. У цих виданнях були рубрики, присвячені урядовим розпорядженням та указам, законам та законопроектам, тобто в них публікувалися всі важливі розпорядження уряду та закони, які стосувалися розвитку гірничої та металургійної промисловості. Гірничі інженери – фахівці галузі – публікували матеріали з іздів гірничопромисловців, які не тільки висвітлювали стан розвитку промисловості, а й порушували та вирішували всі болючі питання молодого промисловості Донецько-Придніпровського регіону. У галузевій пресі також друкувалися матеріали про досягнення вітчизняної та зарубіжної науки в гірничій та металургійній галузях промисловості. У кожному номері публікувалися статистичні дані про видобуток мінерального палива та руди, роботу заводів і копалень, про перевезення мінерального палива залізничним транспортом та інші дані.

Приватний професійно-технічний журнал ЮРГЛ видавався з 1880 р. до 1887 р. Редакційний комітет і друкарня знаходилися у Харкові. Редактором-видавцем першого регіонального галузевого технічного журналу був гірничий інженер М. Г. Яшевський. Йому вдалося зібрати невелику, але потужну, дієву групу гірничих інженерів-одномудців, які власним коштом друкували журнальні випуски. Серед них був А. Ф. Мевіус, представник технічної еліти, М. С. Авдаков, вугільний магнат, уповноважений з іздів гірничопромисловців. М. Г. Яшевський працював редактором цього видання сім років. Він раптово помер у 1886 р., але на початку 1887 р. вийшов останній номер журналу під редакцією його помічників.

Галузевий професійно-технічний журнал ГЗЛ виник з ініціативи гірничого інженера М. С. Авдакова через рік після того, як ЮРГЛ припинив свій випуск, а саме у 1888 р. Цей журнал проіснував до 1909 р. Це галузеве видання мало два статуси і двох редакторів. До 1903 р. це – приватний журнал, редактором якого був гірничий інженер С. М. Сучков. Виданням Ради з ізду ГЗЛ офіційно став у 1903 р., коли гірничий інженер М. Ф. фон Дітмар очолив редакційний комітет. До 1903 р. у редагуванні журналу брав участь редакційний комітет, до складу якого входив

ли відомі спеціалісти гірничої галузі: М. С. Авдаков, О. А. Ауербак, Д. І. Іловайський, В. М. Курбановський, М. М. Летуновський, А. Ф. Мевіус, А. В. Міненков, І. О. Стемпковський, Є. М. Таскін [4, с. 36–37].

За роки редакторства М. Ф. фон Дітмара видання ГЗЛ зазнало серйозних змін як друкований орган і стало помітним явищем у галузевій журналістиці України на початку ХХ ст. На ХХІІ з'їзді південних гірничопромисловців у 1897 р. було прийнято рішення про створення при Раді з'їздів спеціального відділу – статистичного бюро для збору даних, аналізу цих даних та перспективного планування видобутку та збуту вугілля, коксу, чавуну, заліза, сталі та металевих виробів [5, с. 717–718]. Із 1897 р. М. Ф. фон Дітмар обіймав посаду завідувача статистичного бюро.

Коли з'їзд гірничопромисловців перетворився на станово-представницьку організацію, його представники почали активно використовувати галузеву пресу. Це можна пояснити високим рівнем індустріалізації та появою читацької аудиторії, яка гостро потребувала оперативної технологічної, комерційної та соціальної інформації.

Статистичне бюро готувало дані, матеріали аналізувалися, подавалися у порівнянні, коментувалися, узагальнювалися. Як результат, читачі могли легко орієнтуватися в асортименті і цінах вітчизняної й іноземної гірничої та металургійної промисловості. Коментарі стану ринку М. Ф. фон Дітмара виділяються логічністю, науковістю, і в той же час витонченістю та дотепністю. За загальними визначеннями простежується скрупульозний аналіз причин та перспектив розвитку або регресу ринкових відносин. Аналіз аргументований, об'єктивний, економічно витриманий і опосередкований інтересами капіталу. Важлива історико-економічна інформація міститься в спеціальних порівняльних таблицях розвитку акціонерної справи.

З 1910 р. у Харкові почало виходити нове щотижневє галузеве видання ГЗД – орган Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, яке проіснувало до 1917 р. Редактором був М. Ф. фон Дітмар. Програма видання суттєво не відрізнялася від програми ГЗЛ, але з початком Першої світової війни виникли такі нові розділи-хроніки: війна та промисловість; хроніка торговельно-промислового життя; хроніка Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії. Отже, на сторінках ГЗД публікувалася інформація з економічних та організаційних питань, дослідження з теоретичних проблем гірничої справи, технічні новини. Програма видання складалася з урядових розпоряджень, наукових статей, бібліографії, кореспонденції, місцевих та різних вістей.

У монографії «Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період» В. В. Крутіков використовує галузеву пресу як важливе джерело вивчення економічної історії. Аналізуючи промисловий розвиток Донецько-Придніпровського регіону в 90-і рр. ХІХ ст., він звертається до матеріалів галузевого видання ГЗЛ. У журналі надавалася інформація про розширення видобутку вугілля й поставок його на кораблі Балтійського флоту й заводи, що обслуговували потреби флоту. На початку 1899 р. Морське міністерство відрядило на Донбас свого спеціаліста для збору відомостей про продуктивність копалень і перспективи їх розвитку, про типи й хімічні якості донецького вугілля [16, с. 3628]. Цей матеріал, опублікований у ГЗЛ, свідчить про розвиток вугільної промисловості й значне розширення ринку збуту донецького вугілля, яке конкурувало з англійським. Характеризуючи процес розвитку металургійної промисловості в 90-і рр. ХІХ ст., В. В. Крутіков також наводить матеріали галузевої преси. Так, у 1896 р. у виданні ГЗЛ було опубліковано повідомлення про закладку першої доменної печі Донецько-Юр'ївського металургійного заводу, яка через рік уже дала першу успішну плавку. Значна частина обладнання заводу була придбана в Бельгії та Ні-

меччині і за своїми характеристиками належала до останніх зразків західноєвропейської техніки. До початку XX ст. це підприємство ввійшло до числа п'яти провідних підприємств країни [15, с. 3167]. На заводах, які були введені в експлуатацію наприкінці XIX ст. в період піднесення, установлювались найбільш досконали повітродувні машини системи «Компаунд». На Донецько-Юріївському заводі вперше було здійснено живлення кожної домни окремою повітродувною машиною, яка давала економію витраченого палива в 30–40 % [14, с. 3148]. Як свідчать матеріали галузевої преси, використані В. В. Крутіковим у його монографії, у гірничій промисловості теж застосовувалися досягнення передової техніки й технології. Наприклад, на Богодухівському руднику Голубовського Берестово-Богодухівського Товариства вперше на Донбасі при поглибленні шахт були застосовані підземні насоси [13, с. 2925]. Для виявлення гримучого газу було запроваджено низку заходів, з метою поліпшення вентиляції рудників уведено штучну вентиляцію за допомогою системи центробіжних вентиляторів [7]. На шахті «Софія» Російсько-Донецького товариства кам'яновугільної і заводської промисловості була збудована механічна сортувальня вугілля з наступною промивкою. Добова продуктивність такої сортувальні становила 30 тис. пудів [13, с. 2925].

У главі, присвяченій формуванню гірничопромислової буржуазії України в пореформений період, В. В. Крутіков використав матеріали галузевого видання ГЗД, в якому були опубліковані спогади І. Л. Уманського. Бахмутський П гільдії купець розповів на сторінках галузевої преси про те, як він утворив пайове товариство для розробки Голубовського родовища. Рудник поступово нарощував свою виробничу потужність, що дозволило розширити ринок збуту мінерального палива [9, с. 9286–9288; 10, с. 9321–9323]. Матеріал, який був надрукований у галузевому виданні ГЗЛ, про найбільш відомого представника ділового світу О. К. Алчевського було також використано В. В. Крутіковим у дослідженні. На сторінках галузевого видання повідомлялося, що засновник найбільшого акціонерного товариства російської металургії – Донецько-Юріївського – кредитувався в багатьох російських банках і, не одержавши очікуваної позики з Державного банку під час світової кризи, покінчив життя самогубством. Так трагічно обірвалося життя видатного підприємця, яскравої особистості, багато в чому суперечливої [18, с. 4958]. Ця інформація підтверджує, що бурхливий розвиток важкої промисловості регіону був забезпечений запозиченням і впровадженням у виробництво досягнень закордонної техніки.

Для висвітлення проблем залізничного транспорту, митної політики, казенних замовлень та характеристики зовнішнього ринку В. В. Крутіков також звертався до матеріалів галузевої преси. Наприклад, у галузевому виданні ЮРГЛ повідомлялося, що влітку 1879 р. Донецька залізниця пройшла технічні випробування, а в жовтні того ж року дорогу було відкрито для руху на всій її відстані [20, с. 8]. У ГЗЛ була опублікована інформація про те, що влітку 1893 р. було відкрито вугільний склад у Константинополі. Це дозволило торгувати донецьким вугіллям, але донецькі підприємці не змогли достойно конкурувати з англійськими вуглепромисловцями, тому що ціни на англійське вугілля були нижчими і торгівля була краще організована [11, с. 1538]. Щодо робітничого питання, то галузева преса недостатньо приділяла йому уваги, тому зрозуміло, чому В. В. Крутіков, досліджуючи цю проблему, лише один раз посилається на матеріали галузевої преси. Галузеве видання ГЗЛ надавало інформацію про те, що зростання страйкового руху в Катеринославській губернії змусило уряд додатково призначити у цю губернію 187 поліцейських чинів [17, с. 3895].

Таким чином, можна зробити висновок, що з 80-х рр. XIX ст. формувалася та розвивалася регіональна галузева преса гірничозаводської промисловості. Саме в

цей час у Донецько-Придніпровському регіоні набула бурхливого розвитку гірничо-металургійна галузь промисловості, що обумовило актуальність галузевих видань. До редакційних комітетів журналів залучалися видатні підприємці, вуглепромисловці, науковці, інженери, техніки. Матеріали регіональної гірничо-заводської преси можна охарактеризувати як якісну фахову періодику, важливе джерело з соціально-економічної історії України. В. В. Крутіков плідно використовував матеріали галузевої гірничозаводської преси, яка виходила в Харкові наприкінці XIX – на початку XX ст., а саме журнали ЮРГЛ, ГЗЛ та ГЗД. В. В. Крутіков звертався до матеріалів галузевої преси, аналізуючи промисловий розвиток Донецько-Придніпровського регіону, процес формування гірничопромислової буржуазії, проблеми залізничного транспорту, митної політики, казенних замовлень, зовнішньої торгівлі та робітничого питання.

Бібліографічні посилання

1. **Быкова Н. М.** Типология Екатеринославских периодических изданий конца XIX – начала XX века / Н. М. Быкова // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Серія: Літературознавство та журналістика. – Вип. 2. – Д., 1998. – С. 185–187.
2. Історичне джерелознавство : підр. / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. – К., 2003.
3. **Ковальская Т. Н.** Екатеринославская пресса конца XIX – начала XX века в контексте общественно-исторического, культурного развития региона / Т. Н. Ковальская // Вестник Днепропетр. ун-та. Серія: Литературоведение и журналистика. – 1996. – Вип. 3. – С. 190–195.
4. **Крутіков В. В.** Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / В. В. Крутіков. – Д., 1992.
5. **Крутіков В. В.** Дитмар / В. В. Крутіков // Немцы России: энциклопедия: т. 1: А-И / редкол. : В. Карев (пред. редкол. и др.) – М., 1999. – С. 717.
6. **Крутіков В. В.** Источники по социально-экономической истории Украины периода капитализма (1861–1900) / В. В. Крутіков. – Д., 1980.
7. **Тиме И. А.** Современное состояние техники / И. А. Тиме // Горный журнал. – 1897. – Т. 1, кн. 1.
8. **Школьна О. Д.** Спеціалізована преса як відображення і чинник господарського життя регіону (на прикладі видань Катеринославської губернії кінця XIX – початку XX ст.) / О. Д. Школьна // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. VII всеукр. наук.-теорет. конф. – Л., 2002. – С. 239–244.
9. Горно-заводское дело (далі ГЗД). – 1914. – № 28. – С. 9286–9288.
10. ГЗД. – 1914. – № 29. – С. 9321–9323.
11. Горно-заводский листок (далі – ГЗЛ). – 1893. – № 10. – С. 1538.
12. ГЗЛ. – 1896. – № 10. – С. 2563.
13. ГЗЛ. – 1897. – № 10. – С. 2925.
14. ГЗЛ. – 1897. – № 23. – С. 3148.
15. ГЗЛ. – 1897. – № 24. – С. 3167.
16. ГЗЛ. – 1899. – № 1. – С. 3628.
17. ГЗЛ. – 1899. – № 14. – С. 3895.
18. ГЗЛ. – 1901. – № 10. – С. 4958.
19. Южно-русский горный листок. – 1880. – № 1. – С. 8.

Надійшла до редколегії 13.01.2012.

Ю. Н. Чекушина*Национальный горный университет (г. Днепропетровск)*

**ТЕМА РЕГИОНАЛЬНОГО ИНЖЕНЕРНОГО
ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В ИНТЕРПРЕТАЦИИ ПРОФЕССОРА
В. В. КРУТИКОВА И СОВРЕМЕННЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ**

Висвітлено головні наукові підходи до вивчення історії інженерного підприємництва Донецько-Придніпровського економічного району.

Ключові слова: регіональне інженерне підприємництво, меритократія, модернізація, гірничі інженери.

Освещены основные научные подходы к изучению истории инженерного предпринимательства Донецко-Приднепровского экономического района.

Ключевые слова: региональное инженерное предпринимательство, меритократия, модернизация, горные инженеры.

Main scientific approaches to studying the history of engineering entrepreneurship in Donetsk-Pridneprovsk economic region are highlighted in the article.

Key words: regional engineering entrepreneurship, meritocracy, modernization, mining engineers.

Первые работы, фрагментарно затрагивающие историю регионального предпринимательства России в целом и инженерного бизнеса южного индустриального района страны, т. е. центральной и юго-восточной Украины, в частности, появились еще в дореволюционное время [8]. В советской историографии эта проблема изучалась довольно схематично. И только в 80-х гг. XX в. в содержательном исследовании Л. Е. Шепелева были определены мотивы, цели, задачи и методы реализации государственной промышленной политики в отношении частного предпринимательства дореволюционной России. Персоналии большинства представителей инженерного бизнеса оказались вне поля зрения автора [18]. В начале 90-х гг. прошлого века украинский ученый В. В. Крутиков издал монографию, защитил докторскую диссертацию и стал фундатором исследования процессов формирования горнопромышленной буржуазии Донецко-Приднепровского экономического района, ее национального, социального, половозрастного и профессионального состава [9]. Методика научного анализа, которую применил профессор Крутиков, была использована киевским историком Т. И. Лазанской при установлении социального происхождения промышленной буржуазии Украины XIX в. [10]. Т. И. Лазанская в конце 90-х гг. XX в. подготовила фундаментальное исследование по истории предпринимательства в Украине на материалах торгово-промышленной статистики, расширив источниковую базу изучения проблемы [11]. Одновременно российский ученый А. Н. Боханов издал работу, посвященную истории деловой элиты России [2]. В 1992 г. в Петербурге состоялся международный colloquium историков, на котором выступил исследователь Дж. Маккей с сообщением на тему: «Развитие экономики и региональное предпринимательство в последний период Российской империи» [12]. Можно считать, что с этого момента в научный оборот было введено новое понятие.

В связи с возвращением постсоветской Украины к рыночной экономике на новом витке исторического развития, в начале XXI в. резко возросло количество теоретических исследований по истории ее экономики. Анализ научных публикаций показывает, что их авторы уточняют периодизацию, по-новому трактуют события, роль и значение действующих лиц [6].

Цель автора данной статьи – обобщить опыт научной постановки и разрешения проблемы истории регионального инженерного предпринимательства Украины. Объект исследования – научные труды профессора В. В. Крутикова, а также современных исследователей. Предмет исследования можно определить как процесс формирования и развития предпринимательства в Донецко-Приднепровском районе. Источниковая база статьи – это печатные труды представителей инженерного бизнеса, прежде всего, Н. С. Авдакова, А. А. Ауэрбаха, А. Ф. Мевуиса, А. В. Миненкова. Они были членами редакционных комитетов технических отраслевых журналов «Южно-русский горный листок», «Горно-заводский листок», «Горно-заводское дело». Их авторские материалы, отчеты о научных экспериментах, аналитические и полемические статьи, заметки, корреспонденции, доклады, статистические данные публиковались на страницах указанных изданий и также составили источниковую базу данной статьи.

В. В. Крутиков начал изучение истории горнопромышленной буржуазии спустя сто лет после того, как ее ряды в 70–80-х гг. XIX в. активно пополнили представители технической интеллигенции. Он считал, что высокий уровень профессиональной подготовки ее представителей сам по себе был надежной гарантией эффективности их предпринимательской деятельности. Но, по его мнению, представители технической интеллигенции в большинстве своем были существенно ограничены в финансовом плане. Относительная скудость личных денежных средств, отсутствие в стране отлаженной и надежной системы кредитования частной инициативы создавали препятствия для этой категории предпринимателей. Поэтому свои усилия представители технической интеллигенции прилагали к тому, чтобы принять участие в руководстве деятельностью различных акционерно-паевых предприятий, которые функционировали в тяжелой индустрии Донецко-Приднепровского района. По данным В. В. Крутикова, к концу XIX в. количество региональных акционерных обществ возросло в три раза. В начале XX в. на долю акционерных компаний горнопромышленного Юга приходилось более 96 % выплавки чугуна, около 77,5 % добычи угля и приблизительно 73,5 % добычи железной руды всей Российской империи [8, с. 35]. Как считают современные российские авторы историко-экономического анализа становления угольной промышленности страны, из тридцати крупнейших каменноугольных копей Донецкого бассейна только восемь находились в единоличном владении [5, с. 152]. Крупнейшими владельцами каменноугольных копей в Донбассе (до 60 % добычи минерального топлива) были французские и бельгийские компании. Они же контролировали около 95 % производства южнорусской металлургии [5, с. 151].

В 80–90 гг. XIX в. появились, как утверждал В. В. Крутиков, «централизованные потребители» угля и металла (промышленные предприятия, железные дороги, флот), что способствовало развитию акционерной формы собственности. На Юге России были распространены такие виды акционерных товариществ: полное, «на вере», на акциях и артель. В качестве дивидендов акционерам выплачивалось до 40 % прибыли на капитал [4]. Верхушка управляющих акционерными предприятиями, считал В. В. Крутиков, превратилась в экономическую элиту общества. Значительную часть директоров и членов правлений товариществ составляли представители так называемого «второго поколения собственников шахт и заводов». Они унаследовали места в правлениях или членство в рядах акционеров. К этому слою горнопромышленной буржуазии ученый относил А. К. Алчевского, Д. И. Иловайского, И. Л. Уманского [9, с. 35–36].

К другому слою В. В. Крутиков причислял «представителей технической интеллигенции, преимущественно горных инженеров, которые, закончив Горный институт, поступали на службу к частным предпринимателям... и постепенно скупали солидные пакеты акций, становясь влиятельными фигурами в промышлен-

ном мире страны» [9, с. 35–36]. Услугами российских технических специалистов, более компетентных в местных экономических вопросах, чем иностранные служащие, довольно часто пользовались зарубежные компании и фирмы со значительной долей иностранного капитала. Уже к середине 90-х гг. XIX в. должности управляющих, ответственных агентов и консультантов ряда крупных французских, бельгийских, немецких обществ занимали инженеры, позднее ставшие крупными предпринимателями (Н. С. Авдаков, А. А. Ауэрбах, А. М. и Ю. М. Горяиновы, М. Н. Кислянский, А. В. Миненков).

Представители третьей группы технической интеллигенции, согласно В. В. Крутикову, получив высшее специальное образование, поступали на государственную службу, а затем переходили в акционерные компании или основывали свои собственные предприятия. Наиболее известными членами этой группы были П. Н. Горлов, Ф. Е. Енакиев, А. Ф. Мевуус, Е. Н. Таскин [9, с. 37].

Современные украинские и российские исследователи регионального инженерного предпринимательства выделяют следующие аспекты его изучения: степень социальной мобильности технической интеллигенции; процесс вовлечения горнозаводских инженеров в предпринимательство; социальный статус инженеров-предпринимателей XIX – начала XX вв. [1]. Соглашаясь, автор данной статьи предлагает рассматривать вопросы инженерного бизнеса Донецко-Приднепровского района в связи с эволюцией региональной тяжелой промышленности на стыке XIX–XX вв. В свое время ученый-экономист Л. Б. Кафенгауз предложил стройную периодизацию, которой автор статьи частично воспользовался [7]. В итоге, периодизация истории регионального инженерного предпринимательства выглядит следующим образом: бифуркационный этап (1855–1885 гг.); этап капиталистической реконструкции (1885–1900 гг.); период депрессии и накопления капиталов (1900–1908 гг.); укрепление производственного и экономического потенциала (1909–1914 гг.); закрепление основ государственного монополистического капитализма (1914–1917 гг.) [5, с. 124–125].

На первом этапе инженерный бизнес, пережив «эмиссионно-грюндерскую лихорадку», «каменноугольную горячку» в 60–70-х гг. XIX в., превратился в серьезную социально-экономическую силу, способную оказывать давление на действия правительства. Для выработки экономических, организационных, социальных решений регулярно собирались съезды горнопромышленников Юга России, на которых обсуждались вопросы привлечения рабочей силы, железнодорожного строительства, горнозаводской статистики, развития металлургии, машиностроения и горного образования, таможенной защиты экспорта сырья и продукции, налаживания связи с правительственными органами. Учредителями и активными функционерами съездов были горные инженеры-предприниматели (Н. С. Авдаков, А. Ф. Мевуус, Е. Н. Таскин, Н. Ф. фон Дитмар, А. А. Ауэрбах, А. В. Миненков и др). Через органы отраслевой прессы, которые они сами основывали и финансировали, обращалось внимание общественности, правительственных кругов, работников отраслей на сложные вопросы государственного протекционизма, которые не решались десятилетиями.

В 80-х гг. XIX в. злободневными были вопросы выбора методов индустриализации и создания социальной инфраструктуры региона. В 1870 г. благодаря усилиям горнозаводской буржуазии была учреждена эмеритальная касса горных инженеров, работающих на частных предприятиях. Выдача эмеритуры за счет регулярных взносов финансово обеспечивала горных инженеров помимо пенсии (в случае прекращения трудовой деятельности или их семьи – в случае смерти) [15, с. 1031]. В 1881 г. было создано «Общество взаимного кредита горнопромышленников Юга России». Уполномоченными Съезда был учрежден банк в Харькове. В 1883 г. было создано «Общество пособия горнорабочим Юга России», а также кредитная организация для предпринимателей.

В этих условиях формировался региональный инженерный бизнес. В 80-х гг. XIX в. предпринимательскую деятельность начал горный инженер Н. Ф. фон Дитмар (1865–1919), открывший в Харькове машиностроительный завод по выпуску буровых инструментов, установок, труб, насосов, бетономешалок, вагонеток [3]. Одновременно он начал разработку угольного месторождения в Донбассе.

В 1873 г. начальник Луганского горного округа Н. Н. Летуновский (?–1903) принял предложение бахмутского купца и начал участвовать в разработке месторождений медных руд, которые находились в 12-ти верстах к востоку от Бахмута, у деревни Клиновских хуторов. В 1875 г. созданное им товарищество на вере построило медеплавильный завод, но результаты первых же плавок оказались не совсем удачными. Н. Н. Летуновский не оставил бизнес, а вместе с доктором А. В. Шейерманом основал товарищество по разработке Брянцевской соляной копи. В 1881 г. рудник был продан «Французскому обществу для разработки каменной соли в России». Продажа дала ему значительные денежные средства, и он, кроме соляного дела, занялся каменноугольной отраслью, сначала на Юге России, а затем, вместе с горным предпринимателем П. Н. Горловым – в Восточной Сибири. Кроме того, Н. Н. Летуновский участвовал в работе компании «Русское дело для химического извлечения золота» в Оренбургской губернии. Однако и то, и другое дело было для него убыточным [19, с. 189].

В 1879 г. горный инженер А. В. Миненков (1850–1913) случайно обнаружил месторождение киновари в районе сел Никитовка и Зайцево в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии. Современники писали, что он «поставил... добычу ртути на такую ступень технической законченности и совершенства, что от иностранцев... перенимать ничего не приходилось...» [17]. Самостоятельно развить ртутное производство до такой степени А. В. Миненкову бы не удалось. В 1886 г. с его помощью и участием другой горный инженер А. А. Ауэрбах (1844–1916) создал в тех местах ртутный комбинат и акционерное общество «Ртутное дело А. Ауэрбаха и К^о». В 1918 г. предприятие было национализировано.

На этапе капиталистической реконструкции Донецко-Приднепровского района началась ускоренная эволюция традиционного общества. Менялся патриархальный уклад предпринимательства. Современный российский исследователь И. В. Берснева в своих работах отстаивает положение, с которым трудно не согласиться. «Постепенно в ходе индустриализации техническая интеллигенция потеснила предпринимателей дореформенного типа, полагавшихся в основном на деловую сметку... менялся культурно-психологический облик предпринимателя», – утверждает она [1]. В свою очередь, инкорпорирование инженеров в предпринимательскую среду оказывало заметное влияние на процесс индустриализации. Утверждалась новая управленческая культура. Среди представителей инженерного бизнеса были ученые и преподаватели высших учебных заведений. Член правления Донецко-Юрьевского металлургического общества А. Ф. Мевуис (1820–1898) не только занимался научными исследованиями в области металлургии, но и учредил в Харьковском технологическом институте кафедру металлургии чугуна и стали. Его перу принадлежали первые учебники по чугунно-плавильному производству. В 1898 г. А. Ф. Мевуис издал «Технический француско-русский словарь» (64 тыс. слов), над созданием которого трудился 28 лет [16, с. 151–152].

А. А. Ауэрбах пришел в бизнес после того, как успешно защитил в Санкт-Петербургском горном институте диссертацию по геологии, изобрел аппаратный метод исследования минералов и прибор, который эффективно использовался в кристаллографии и геодезии. Одно время он преподавал в институте, но в 1871 г. принял приглашение французской компании и начал разрабатывать каменноугольные копи в Донбассе.

«Угольный король» Н. С. Авдаков (1847–1915) также был хорошо известен в научных кругах своими исследованиями месторождений полезных ископаемых. В 70-х гг. XIX в. он осуществил опытное техническое описание Рутченковского каменноугольного месторождения. Аналитические статьи Н. С. Авдакова по экономическим, социальным и политическим вопросам печатались на страницах отраслевой прессы Юга России. В 1897 г. он выступил соучредителем и стал одним из главных акционеров «Общества Брянских каменноугольных копей и рудников», затем занял пост председателя правления этого общества. Это было самое крупное предприятие в каменноугольной промышленности Юга России, основанное на иностранном капитале.

Одновременно Н. С. Авдаков, А. А. Ауэрбах и А. Ф. Мевуис принимали деятельное участие в работе Съезда горнопромышленников Юга России, уполномоченными которого были. А. Ф. Мевуис упорядочил горнозаводскую статистику, наладил отчетность предприятий об объеме добычи и вывоза минерального топлива и промышленного сырья, усовершенствовал методику расчетов норм топлива для разных районов и категорий потребителей Юга. Позднее его методика стала базовой для государственной статистической организации – Харьковского комитета по перевозкам минерального топлива [14, с. 3517]. Он же неоднократно избирался в комиссию выборных Съезда, был ее председателем.

В годы экономического кризиса 1900–1903 гг. и последующей депрессии наблюдалось некоторое снижение частной инициативы. Но это не распространялось на людей исключительной энергии. Таких, например, как Н. С. Авдаков. Он увеличил свой годовой доход акционера и менеджера до 400 тыс. руб. [18, с. 98–99]. Директор Рутченковского горнопромышленного общества, глава администрации генерального общества Макеевских железоделательных и стальных заводов, председатель общества Николаевских судостроительных заводов, – вот неполный перечень его руководящих постов в промышленности.

В 1904 г. Н. С. Авдаков и А. А. Ауэрбах разработали проект положения о Совете по горнопромышленным делам при министерстве земледелия и государственных имуществ. Этот Совет стал первым опытом введения в состав центральных правительственных учреждений выборных представителей от промышленности. Н. С. Авдаков десять лет представлял интересы южнорусских предпринимателей в Совете. В 1906 г. при его участии был учрежден Съезд представителей промышленности и торговли России, исполнительным органом которого он руководил.

Общественная деятельность инженера-предпринимателя Н. Ф. фон Дитмара состояла из должности председателя Совета Съезда горнопромышленников Юга России, а также редакторства двух отраслевых журналов, издаваемых Съездом. Он, также как Н. С. Авдаков, был членом Государственного совета от торгово-промышленной курии.

Можно утверждать, что в конце XIX в. в Донецко-Приднепровском районе произошло становление системы меритократии, то есть, капитализм начал трансформироваться в общество, где предполагался принцип выдвижения на руководящие посты наиболее способных людей, отбираемых из всех слоев. А. Ф. Мевуис, например, происходил из семьи горных специалистов. Мужчины семьи Ауэрбахов были медиками и геологами. Предки Н. Ф. фон Дитмара по отцовской линии были военными, а его отец служил на государственных и частных железных дорогах.

В период укрепления производственного и экономического потенциала Донецко-Приднепровского экономического района и до начала Первой мировой войны представители инженерного бизнеса «первой волны» постепенно отходили от дел, передавая управление компаниями сыновьям и родственникам. В тяжелые годы военного лихолетья и революции они один за другим ушли из жиз-

ни. Некоторые до конца поднимались по социальной лестнице (Н. С. Авдаков возглавлял военно-промышленный комитет). Когда утвердился государственно-монополистический капитализм, инженеры-предприниматели поддержали государственную политику.

Таким образом, история регионального инженерного бизнеса началась в условиях реформирования феодальной экономики. После 1917 г. она прервалась. Постановку научной проблемы инженерного предпринимательства Донецко-Приднепровского района осуществил украинский историк В. В. Крутиков. Современные исследователи продолжают ее разработку, обосновывая принципы изучения, персонифицируя региональный инженерный бизнес. Основные процессы, через призму которых рассматривается это историческое явление, следующие: модернизация, меритократия, региональное развитие.

Библиографические ссылки

1. **Берснева И. В.** Российское инженерное предпринимательство конца XIX – начала XX ст. (к истории проблемы) [Электронный ресурс] / И. В. Берснева. – Режим доступа: <http://history.machaon.ru/all/>
2. **Боханов А. Н.** Деловая элита России 1914 г. / А. Н. Боханов. – М., 1994.
3. Горнозаводское дело. – 1914. – № 2. – С. 27.
4. Горнозаводской листок. – 1897. – № 24. – С. 3169.
5. **Грунь В. Д.** История угледобычи в России / В. Д. Грунь, В. Е. Зайденварг, В. Г. Климник. – М., 2003.
6. **Захаров В. М.** Предпринимательство и предприниматели России. От истоков до начала XX в. (Центр политической и экономической истории России) / В. Захаров, А. Сорокин, А. Боханов. – М., 1997.
7. **Кафенгауз Л. Б.** Эволюция промышленного производства России. Последняя треть XIX – 30-е годы XX в. / Л. Б. Кафенгауз. – М., 1994.
8. **Котлецов А. А.** Русская буржуазия / А. А. Котлецов. – М., 1912.
9. **Крутиков В. В.** Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформенний період / В. В. Крутиков. – Д., 1992.
10. **Лазанська Т. І.** Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. І. Лазанська. – К., 1999.
11. **Лазанська Т. І.** Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. / Т. І. Лазанська // Укр. іст. журн. – 1996. – № 2. – С. 65–73.
12. **Маккей Дж.** Развитие экономики и региональное предпринимательство в последний период Российской Империи. / Дж. Маккей // Материалы междунар. colloquium историков. – СПб., 1922. – С. 27.
13. Сорокалетие деятельности Н. С. Авдакова // Горнозаводское дело. – 1913. – № 49. – С. 8190–8192.
14. Памяти А. Ф. Мевуса // Горнозаводской листок. – 1898. – № 20. – С. 3515–3519.
15. По поводу ожидаемого пересмотра устава эмеритальной кассы горных инженеров (записка горного инженера Г. О. Корвин-Круковского) // Горнозаводской листок. – 1891. – № 15. – С. 1031–1032.
16. **Чекушина Ю. М.** Мевіус А. Ф. – представник ділової еліти Донецько-Придніпровського індустріального регіону останньої чверті XIX ст. / Ю. М. Чекушина, А. Г. Перетокін // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: наук. щорічн. – Д., 2010. – Вип. 7. – С. 149–155.
17. Чествование Аркадия Васильевича Миненкова – 25 лет службы // Горнозаводской листок. – 1897. – № 2. – С. 3132.
18. **Шепелев Л. Е.** Царизм и буржуазия в 1904–1914 гг. Проблемы торгово-промышленной политики / Л. Е. Шепелев. – Л., 1987.
19. **Шейерман А. В.** О горносоляном промысле на юге России / А. В. Шейерман // Южнорусский листок. – 1880. – № 12. – С. 189–192.

Надійшла до редколегії 13.01.2012

Ю. А. Святець

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РІВНІ НАУКОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ ТА ВЛАСТИВОСТІ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Проаналізовано проблему інформаційної колізії в історичному дослідженні як комунікаційному процесі. Розкрито зміст голографічного та часового принципів історичного пізнання. Показано відповідність властивостей історичних джерел та рівнів наукової комунікації. Розглянуто форми інформаційної адекватності історичних джерел.

Ключові слова: інформація, історичне джерело, історичне дослідження, колізія, наукова комунікація, форми інформаційної адекватності.

Проанализирована проблема информационной коллизии в историческом исследовании как коммуникационном процессе. Раскрыт смысл голографического и временного принципов исторического познания. Показано соответствие свойств исторических источников и уровней научной коммуникации. Рассмотрены формы информационной адекватности исторических источников.

Ключевые слова: информация, исторический источник, историческое исследование, коллизия, научная коммуникация, формы информационной адекватности.

Problem of information clash in historical researching as in communicative process is analyzed in this article. The meaning of holographic and term concepts of historical cognition is cleared. The peculiarities of historical sources are presented in conformity with the levels of science communicating. The forms of adequate information in historical sources are analyzed here.

Key words: information, historical source, historical researching, clash, science communication, forms of adequate information.

Писемні свідчення можуть бути переповнені лакунами й спотвореннями немов патефонна платівка, яку полишили на сонці. Навряд чи існує письмове свідчення про *будь-яку* подію минулого, яке пояснює *все*, що відбулося. *Жоден* документ насправді не надає нам хоча б якогось достеменного уявлення про минуле...

Артур Філіпс. Єгиптолог.

Ну й хаос! Фальшивки, які є справжніми, й оригінали, які несуть облуду!

Рита Мональдї, Франческо Кормі. Secretum

Постановка даного запитання є наслідком спостережень за сучасними дослідженнями в історії, коли поряд із творами, де культ історичних джерел доведений до непорушного абсолюту й історики невід'ємно дотримуються їх змісту у своєму історіописанні, конкурують твори «постмодерністського» жанру, де автори наполягають на тому, що історик сам є творець джерела (подеколи, сам є джерелом) свого тексту. Доречно пригадати, що термін «історичне джерело», а спочатку просто «джерело», був уведений до наукового обігу в часи «Зерцал» і «Квітів» гуманістичної пори, коли історична наука, випростуючись в опозиції до клерикальної провіденціалістської парадигми, намагалася намацати міцний ґрунт для власного предмету пізнання. Поняття «джерело» тієї пори асоціюють з поняттям «документ». Основною проблемою за таких умов поставала потреба у підважен-

ні історіопису ґрунтовною доказовою базою. Чи не тому саме у ті часи так активізувалася діяльність щодо колекціонування та публікування документів античності та середньовіччя? Наріжний камінь наукової критики джерел закладений гуманістами ерудитської критичної школи Флавіо Бйондо та Лоренцо Валла. Заклик гуманістів «*ad fontes*» міг означати відмову від методу схоластики, який спотворював зміст і дух текстів античних авторів, бажання видобути історичну реальність, закарбовану в документах. Роль джерела з того часу стала настільки беззаперечною, що воно, як це, можливо, не парадоксально звучить, «затямарило» своїм матеріальним складником ідеальну компоненту дослідження. Значною мірою формуванню культу історичного джерела прислужився й позитивізм. Фетишизація історичного джерела сягнула апогею у XX ст.

Академік І. Д. Ковальченко визначав (1987 р.) історичні джерела як *носії інформації*, на підставі якої історик реконструює досліджувану суспільно-історичну реальність [5, с. 106]. Професор С. О. Шмідт дещо раніше (1983 р.) на IV Всесоюзній конференції з джерелознавства у Дніпропетровську запропонував визнати історичним джерелом все, що випромінює (рос. *источает*) історичну *інформацію*, будь-яке явище, що можна використати для пізнання минулого людського суспільства [12, с. 5]. Таке визначення наближене до уявлення М. Фуко (1969 р.) про історію як сферу опрацювання та застосування документальної матеріальності (книжок, текстів, оповідей, реєстрів, актів, споруд, інституцій, регламентацій, техніки, об'єктів, звичаїв тощо), наявних завжди і скрізь, у будь-якому суспільстві або у спонтанних, або в організованих, остаточних формах [11, с. 12]. Водночас М. Фуко стверджував, що документ не є довершеним інструментом історії, який повновладно можна було б уважати власне *пам'яттю* [11, с. 12].

Поняття «джерело» несвідомо асоціюється з терміном «знання». У зв'язку з цим К. Р. Поппер писав, що «звичка посылатися на джерело чого б то не було видається нам звичною для вченого та історика і, можливо, дещо несподівано з'ясувати, що цю звичку породили поети» [8, с. 25], причому самі «поети мали звичку говорити не тільки про божественні джерела свого натхнення, а й про божественні *джерела власних знань*» [8, с. 25]. Але, за твердженням Д. Юма, «якщо я запитую, чому ви вірите у певний факт..., то ви мусите навести мені якусь підставу, а цією підставою стає деякий факт, пов'язаний із першим» [14, с. 40]. Така рекурсія не може бути нескінченною і знання зрештою зіпреться на віру, оскільки «програма зведення усього знання до його *первинного джерела* (курсив наш. – Ю. С.) у спостереженні логічно нездійсненна: вона породжує регрес у нескінченність» [14, с. 46].

К. Р. Поппер стверджував, що філософська помилка філософської теорії первісних джерел полягає в тому, що вона недостатньо чітко розрізняє питання про джерела та питання про істинність. «Можливо в галузі історіографії ці два питання інколи збігаються. Питання про істинність якогось історичного твердження може бути вирішене винятково або головним чином лише у світлі походження певних джерел» [8, с. 49]. Проте це, на думку філософа, два відмінних питання, а істинність певного твердження або якоїсь *інформації* ми, як правило, з'ясовуємо не шляхом звернення до джерела або походження інформації, а простішим шляхом – з допомогою критичної перевірки самих стверджуваних фактів [8, с. 49].

У зв'язку з цим У. Еко наголошував: «Існування різноманітних кодів і субкодів, різноманітність соціокультурних обставин, у яких продукується повідомлення (коли коди адресата можуть відрізнятись від кодів адресанта), і ступінь ініціативи, яку виявляє адресат у створенні ресупозицій та відхилень, – усе це разом перетворює повідомлення (оскільки його прийняли і трансформували у *зміст висловлювання*) у порожню форму, якій можна приписати різноманітні можливі значення» [3, с. 25–26]. До того ж, на думку вченого, текст являє собою мережу різних повідомлень, які залежать від різних кодів і працюють на різних рівнях озна-

чування [3, с. 26]. Отже, У. Еко слідом за К. Поппером непрямо зазначають, що інформація, яку історик черпає з джерел не є чимось однорідним, монолітним і остаточним. Інакше кажучи, потрібна нам інформація є результат інтертекстуальності. На думку У. Еко, «немає тексту, який читали б незалежно від читацького досвіду, отриманого завдяки іншим текстам» [3, с. 47]. Можливо тут схована таємниця наукових відкриттів в історії, коли декілька істориків читають одні й ті ж джерела, але кожен з них робить з них власні відмінні висновки, адже «інтертекстуальні знання», за словами У. Еко, «можна розглядати як особливий випадок надкодування» і вони «встановлюють власні інтертекстуальні фрейми» [3, с. 47]. Більше того, вважає У. Еко, «навіть іконографічні фрейми ... допомагають читачеві зробити свій висновок: інтертекстуальні знання ... торкаються всіх семіотичних систем, з якими знайомий читач» [3, с. 47].

У певному зв'язку з цим Жак Деріда зауважив: «Якщо бриколажем називають необхідність для тексту запозичувати свої концепти з більш або менш послідовної чи зруйнованої спадщини, то треба говорити, що весь дискурс бриколагний» [2, с. 575]. Як приклад інтертекстуальності можна навести роздуми вченого довкола бриколажу обличчя: «Обличчя (*visage*) – це не просто лице (*face*) яке може бути поверхнею (*surface*) речей або мордою тварини, аспектом або виглядом. Воно – не тільки те, що (як цього вимагає етимологія) може бути *побаченим*, побаченим тому, що воно голе. Це також те, що бачить. Не так те, що бачить речі, – відношення теоретичне, – як те, що обмінюється поглядом. Лице є обличчям лише в ситуації віч-на-віч» [2, с. 192]. У навмисне наведеній довгій цитаті подано всю палітру інтертекстуальності (взаємопов'язаних запозичених уявлень і знань), якими повняться тексти конкретних джерел. Отже, наше прочитання тексту залежить від нашого досвіду і комплексу інтертекстуальних фреймів, що містяться в нашій пам'яті.

Іншими словами, ніхто не може сказати з певно достовірністю, якою мірою наші знання про минуле визначені винятково даними залучених нами історичних джерел. Історичне джерело сприймають як певний об'єкт (подію, річ або знак), який дає історикові інформацію про минуле. У більшості випадків історичні дослідження спираються на документи – писемні джерела. Основною ознакою кваліфікації дисертаційного або монографічного дослідження з історії вважають введення до наукового обігу нових (додаткових) *архівних* документів. Ніби зміна статусу документа на опублікований змінює *status-quo* самої інформації, потрібної історикові. Проте історичне дослідження формується не лише на підставі інформації писемних джерел. Умови побутування (культурна традиція, мова, освіта, режим харчування, ідеологія, релігія тощо) не може не правити за джерело історичного дослідження. Джерелом інформації для історика постає й відповідна етнічна ментальність або канони соціальної конгрегації. Наприклад, поява цехових статутів у Середньовіччі спричинене необхідністю формалізації стосунків у межах певного професійного соціуму. Історія свідчить, що соціуми зазвичай формуються завчасно до появи нормативних документів стосовно конституювання їх статусу. Так селянські господарства існували задовго до того, як сформувалася писемність. І навіть наявність документів, у яких міститься інформація про селянські господарства зовсім не гарантує вичерпного освітлення їхньої діяльності. Відомі лише лічені документи, наприклад, селянські щоденники, які дозволяють дослідити (мікро)історію окремих господарств. Але чи означає це, що ми не можемо із задовільною повнотою скласти собі уявлення про селянське господарство віддаленого часу? Більшість істориків швидше за все дадуть заперечну відповідь на таке запитання. Причина такого оптимізму в тому, що історія селянського господарства реконструюється насправді не на основі власне джерел, а завдяки *інформації*, наявної певною мірою в різних сферах сучасного суспільства – археологічних артефактах, природних ландшафтах, етнографічних традиціях та переказах,

засобах виробництва, системі харчування, актових та судових документах, спорудах і т. ін. Навіть жестикуляція та міміка, хореографія та мелодика можуть сприяти осягненню суті історичних подій та явищ, оскільки або були їх середовищем (їх сприяючим), або стали їх результатом.

Іншими словами, уявлення про минуле (як теперішнє в пам'яті) формується в результаті якнайширшого інформаційного потоку, обсяг та зміст якого визначається (задається) не лише і не стільки даними (повідомленнями) конкретних джерел. По-перше, наявність узгоджених символів у різних об'єктах (княжий замок, сільгоспреманиент, актові документи тощо) забезпечує аргументацію на користь достовірності (як я намагався показати, суто статистичній характеристиці [9, с. 160–168]) повідомлення. Але за таких умов обсяг інформації формується, швидше за все, не кумулятивно, а логістично, тобто обсяг інформації в результаті буде меншим, ніж сума її обсягів, що міститься в окремих об'єктах, з яких ми її черпаємо. По-друге, взаємне доповнення фактів, формування цілісного полотна минулого можливе на основі поодиноких згадувань. Зазвичай у такому разі кажуть про унікальність джерел або фактів. Але завжди актуальним залишається питання про достеменність такої інформації, оскільки ми маємо вкрай обмежені можливості її верифікації фактами інших джерел. У відповідь зазвичай називають інші (супровідні) чинники, так би мовити «здорового глузду» або системної логіки, непротирічності тверджень, задовільності для багатьох істориків певної логіко-лінгвістичної конструкції (тобто знову суто статистична характеристика). І ось колізія – сума інформації не збігається із сумою джерел. Але при цьому для нас *важлива* не кількість джерел і навіть не їх обсяг, а саме семантика (смісл) одержаної інформації.

Будь-яке історичне дослідження розпочинається з *ідеї* самого дослідження. Це означає, що власне джерело історичного дослідження міститься насамперед у самому історикові, у його нейромережній системі, яка за власною природою є інформаційною [7, с. 74–84]. Умберто Еко, наприклад, писав, що «ми змушені обмірковувати питання, чи справді людина вільна у своїх промовах, чи вільна вона повідомляти про все, що надумасться, або вона також задана певним кодом... Язик, її механізм, примушує говорити так, а не інакше, приписуючи ораторові мовити одне, а не інше. А якщо це так, то *справжнім джерелом* [курсив наш. – Ю. С.] та сховищем потенційної інформації слід вважати саме код..., який розглядають як систему ймовірностей, яка обмежує рівномірність джерела, але у свою чергу рівномірну по відношенню до небезкінечного, хоча й достатньо довгого ряду вибудованих на його основі повідомлень» [13, с. 86].

Отже, пізнання слід розглядати як комунікаційний процес. Інакше не здійсниться акт передавання-одержання інформації. А сама комунікація передбачає наявність принаймні трьох об'єктів, які її реалізують: *джерело* – носій – реципієнт. Носій існує у певному середовищі, завдяки якому фіксована інформація передається/зберігається певний час, тобто він не тотожний *джерелу* інформації. В історичній же науці відбулося ототожнення джерела та носія інформації, в результаті чого сформувалося поняття «історичне джерело», яке затьмарило собою справжнє джерело – безпосередню історичну реальність як основу неоднорідності *інформаційного поля*. Сам носій містить не тільки суто історичну інформацію. Можна виокремити принаймні шість її шарів: інформація носія (про історичний факт); автоінформація (про сам носій); комунікативна інформація (про спосіб передавання – комунікаційний канал); «атрибутивна» інформація (про спосіб «прочитання» – код); інформація про автора (особу, інституцію, громаду, суспільство тощо); інформація на носії (з'являється у процесі комунікації, життєвого циклу існування носія).

І ось тут з'ясовується, що історична реальність ніби автономна від носія (медіатора) інформації в розумінні історичного джерела. Тоді постає питання, як же

історик може дізнатися про історичну реальність, якщо вона відокремлена від історичного джерела? Можна переформулювати це питання: що забезпечує наявність інформації про минуле в існуючих нині об'єктах? Очевидно, що метафора «історичне джерело» не містить відповідей на такі запитання. «Річ у тім, що межі книги (розширимо – історичного джерела. – Ю. С.) ніколи не окреслені достатньо чітко: поза її назвою, поза її першими рядками та останньої крапки, поза її внутрішньою конфігурацією та формою, яка робить її автономною, існує система посилення на інші книги (джерела. – Ю. С.), інші тексти, інші фрази: вузол у великій мережі» [11, с. 37]. Так писав М. Фуко (1969 р.) задовго до самої ідеї Інтернет. Як тут не згадати, що ідея гіпертексту, гіперінформаційного простору в певний спосіб обіграна ще як «Вавилонська бібліотека» чи «Садок стежок, що розбігаються» Х. Л. Борхеса або як «Гра в класики» Х. Кортасара (1963 р.). Щоразу можна помітити, що наявність якогось документа або речі, створених у минулому, ще не є достатня основа для пізнання процесів минулого. «Нас не дивує той факт, що ми не розуміємо книжку, написану мовою, яку ми не опанували. Але ми дуже дивуємося (і навіть сердимося), коли не розуміємо твір мистецтва...» [6, с. 7]. Водночас, за твердженням Ю. М. Лотмана (1969 р.), ми прагнемо підключитися до певної системи комунікацій та отримати за її допомогою інформацію. «Без отримання, зберігання та передавання інформації неможливе життя людини – ні пізнання світу, ні організація людського суспільства» [6, с. 7–8].

Вище я намагався показати, що історичне дослідження як комунікаційний процес можливий завдяки такій метафорі, як «історичне джерело», а насамперед унаслідок тотальності інформації. Вона існує остільки, оскільки існують матеріальні об'єкти, які формують матеріальну неоднорідність Всесвіту, який став наслідком Великого Буму (*Big Bang*). Саме цю неоднорідність (різноманітність) слід вважати справжнім *джерелом інформації*. Саме тому одне з визначень терміна «інформація» (І. Д. Ковальченко) звучить як «відображена різноманітність явищ об'єктивного світу» [5, с. 108]. Тобто інформацію розглядають як результат реалізації властивості матерії до відтворення рис одних об'єктів до інших у відмінній формі внаслідок їх взаємодії (або комунікації).

Для з'ясування специфіки історичної інформації слід пам'ятати, що це перш за все *соціальна інформація*, яка в термінах теорії відображення постає як «аспект та результат відображення суспільством як самої соціальної форми руху матерії, так й усіх інших її форм, залучених до суспільного життя тією мірою, як їх використовує суспільство» [10, с. 194]. Комунікаційний процес у сфері соціального життя (з матеріалістичних позицій) є складною взаємодією об'єкта, суб'єкта та інформації. Об'єкт (річ, знак або дія [4, с. 117]) як певний прояв незалежної від суб'єкта дійсності править за основу – *історичне джерело* – для суб'єкта-дослідника. Сам же суб'єкт, взаємодіючи з оточуючою дійсністю, завжди прагне здобути *конкретну* інформацію, корисну для досягнення відповідної мети (принаймні для його життя).

Академік І. Д. Ковальченко зазначав, що поняття «інформація» використовують в історичній науці та в джерелознавстві у відмінному розумінні [5, с. 114]. У широкому тлумаченні, акцентував історик, *інформація* – це вся та множина повідомлень, які містяться в історичних джерелах. Водночас в історичній науці під інформацією зазвичай розуміють лише ту сукупність повідомлень та даних джерел, яка введена до наукового обігу й використовується для вивчення певних явищ і процесів, тобто інформація постає вже не як відображення сучасниками історичної реальності, а як діюче знання [5, с. 114]. Щоправда поняття «введення до наукового обігу» (власне як й «історичне джерело»), на мою думку, доволі метафоричні, оскільки вочевидь складно назвати чіткі критерії такої події. Зокрема, чи достатньо звичайного згадування або лишень посилення у своєму дослідженні якогось документа (пам'ятки), щоб можна було вважати його введеним до нау-

кового обігу? Чи є достатньою умова обов'язкової археографічної публікації? Чи процес обігу передбачає масове звертання, згадування та посилення на відповідний документ (пам'ятку)? Чи означає «відкриття» ще одного історичного джерелаявність підстав для формування нового знання про минуле? Якщо цей додатковий документ (пам'ятка) містить уже відому інформацію, то чи можемо його назвати історичним джерелом? Адже він є вже інформаційно надлишковим? Як бачимо, класичне розуміння «історичного джерела» містить низку *колізій*, під якими пропоную розуміти наявність протиріч у конкуренції за інформаційні ресурси для історичного дослідження. Йдеться про справжній парадокс сучасного історичного дослідження, коли доступ до необхідної інформації зумовлений не предвічними канонами музи Кλέω, а принципами наукової комунікації. Можна назвати два основних з них – голографічний (просторовий) та часовий (максимальної швидкості).

Голографічний принцип найдоречніше репрезентувати відомим афоризмом Б. Шоу, який полюбляв повторювати професор В. В. Підгасцький: «Якщо ви маєте яблуко й у мене є яблуко і якщо ми обміняємося цими яблуками, то у вас і в мене залишиться по одному яблуку. А якщо у вас є ідея і мені не бракує ідеї і ми обміняємося цими ідеями, то кожен з нас стане володарем двох ідей». Наукова інформація, у т.ч. й історична, розподілена відповідно до цього «*ефекту Шоу*» в сучасному науковому соціумі з таким розпорошенням, що практично неможливо виявити джерело певного наукового повідомлення. За будь-якої спроби розшукати таке джерело ми змушені будемо вдатися до необмеженої рекурсії вглиб століть. Але чи стане від цього ґрунтовнішою ідея або інформація, що її породила? Наукова інформація до того ж не тільки запам'ятовується (і почасти забувається) людським мозком та передається від людини до людини, у т.ч. і за допомогою сучасних технічних засобів зберігання та каналів комунікацій. Множина інформаційних повідомлень у сховищах системи наукових комунікацій насправді може сприйматися, хоча й з обмеженнями, спричиненими часовими інформаційними перешкодами, як велика голограма (інформаційний простір), в усіх пунктах якої міститься сукупна (саме сукупна, а не нагромаджена) наукова інформація. Оскільки історичну науку слід розглядати як складову частину соціальної (наукової) комунікації, то голографічний принцип наукової інформації є принципом поведінки в соціальній системі. Це не наукова інформація «поводиться» у такий спосіб, а історик як дослідник одержує або сприймає (фактично фільтрує та відбирає) наукову (історичну) інформацію в системі наукових комунікацій [1, с. 128].

Голографічний принцип постає насамперед як просторовий. Структури пам'яті системи наукової комунікації і є просторове зображення. Будь-яку одиницю інформації завжди можна отримати з будь-якого місця [1, с. 128], подібно до того як фрагмент розбитої голограми може подати зображення речі, щоправда із втратою чіткості. У такий спосіб знання у будь-якому пункті готове для використання. Але голографічний запис водночас постає і як процес, завдяки якому загалом можливий сам цей принцип. Спеціалісти стверджують, що цей процес є незворотним. Наукова інформація постійно нагромаджується, внаслідок чого виникає її *надлишок* як у реципієнтів, так і на запам'ятовуючих (зберігаючих) засобах. До того ж наукова інформація «поводиться» так, щоб у *стислий час* досягти адекватного адресата. Коректніше буде сказати, що це дослідники (у т.ч. й історики) поводяться так, щоб якнайшвидше здобути необхідну релевантну інформацію. Гарантований доступ до інформації саме тієї миті, коли вона найбільше потрібна вченому в перебігу пошуків, є неабияким чинником, який сприяє заощадженню часу наукової роботи. Спеціалісти зауважують, що наукова інформація не обов'язково досягає адресата (реципієнта) безпосередньо як світловий промінь. Тобто найшвидший шлях доступу до інформації зовсім не слід розуміти як найкоротший [1, с. 129–133].

Історичне джерелознавство напрацювало (принаймні сформулювало) комплекс критеріїв вивчення джерел – достеменність, справжність, автентичність, репрезентативність, повнота, упередженість, надійність і т. ін. Але, за словами К. Р. Поппера, названі критерії не суть специфічні проблеми історика [8, с. 47]. На думку філософа, не ці риси забезпечують надійність дослідження. Адже при появі сумнівів щодо достовірності (достеменності) певного твердження, ми шукаємо незалежного його підтвердження (непротирічності), а не його джерела [8, с. 46]. Один і той самий документ залежно від знакової ситуації може прислужитися джерелом як для знання, так і для забобонів подібно до того як затемнення Сонця чи Місяця або наближення комети може задовольнити професійні інтереси астронома й викликати погані знамення в очах релігійного фанатика, невіглаха чи неофоба.

Унаслідок зовнішньої критики можна запропонувати чимало аргументів на користь того, що певне «джерело» має риси автентичності, справжності, неупередженості й т. ін. Проте це не запобігає від неправдивої інформації (дезінформації) як це часто-густо трапляється в перебігу воєнних дій (аби спантеличити супостата). Але від цього цінність такого «джерела» насправді може бути не меншою за правдивий документ, оскільки власне існування саме такого повідомлення є результат (рефлексія) певної події, тобто справжнього *джерела* повідомлення. Художні твори (тексти) зазвичай не відповідають вимогам правдивості, повноти та достовірності. Проте Г. Шліман «виявив» Трою саме завдяки літературному твору. Хроніку подій XX ст. можна відновлювати за постановами та рішеннями партії більшовиків та радянського уряду, а можна на основі газетних публікацій, щоденників або усної історії. Як бачимо голографічний принцип наукової комунікації (пізнання) забезпечує доступ до необхідної інформації. Епістолярну спадщину можна опановувати в архівних та музейних фондах, проте це не позбавляє можливості вивчати листування на основі їх археографічних публікацій. Посилаючись на авторитетного автора як джерело достовірності нас у край рідко цікавить, чи вийшов друком його твір як книжка, як журнальна стаття чи газетна публікація, як депонований рукопис чи як Інтернет-ресурс. Історик зрештою абстрагується від «естетствування» зовнішніми рисами носія інформації (історичного джерела), його матеріалу та знакової системи (синтаксису). Водночас первинність і вторинність виступають автономними атрибутами по відношенню до семантики повідомлень. Зазвичай історик не завдає собі клопоту з перевіркою достеменності джерел, згаданих у творах попередника. Така «експертиза» здійснюється в край рідко і визначена обмеженням колом спеціалістів, які працюють у вузькій тематичній сфері.

Наведені аргументи, на мою думку, наочно свідчать про реальність колізії в історичних дослідженнях, а також про невідповідальність автора «історичного джерела» за семантику вміщеної до нього інформації (згадаймо хоча б принцип інтертекстуальності). «Упаковка» не відповідає за свій зміст. Вона виконує низку функцій (охоронну, транспортну, рекламну, гедонічну, організаційну тощо), які лише побіжно стосуються семантики вміщеного до неї повідомлення. Про землетрус, цунамі або повінь у сучасних умовах як і в минулому можна довідатися на основі різних медіаторів – від ландшафтних змін (загибель Помпеї) до відеороликів у *YouTube*. Іншими словами історик насправді мусить піклуватися про «чистоту» інформації, якою він оперує, а не «привабливістю» її «пакування» (носія). Історика більшою мірою має цікавити адекватність інформації та історичної реальності, а не питання несуперечливості носія та інформації. Тим більше, що носій як обов'язковий учасник комунікації забезпечує її внаслідок кількарівневої взаємодії з користувачем (споживачем – реципієнтом – істориком): фізичної, каналної, мережної, транспортної, сеансової, даталогічної та прикладної.

Фізичний рівень визначає функціональні властивості фізичного середовища (матеріалу) носія (медіатора) інформації. Це за суттю зовнішні риси – матеріальна основа, конструкція і т. ін. Аналіз цього рівня дає початкове уявлення про час створення (появи) конкретного артефакту, оскільки кожному історичному періоду відповідає певний технологічний та інтелектуальний (і соціальний) рівень, який формує його закономірність або принципову неможливість існування, тобто його *автентичність*.

Канальний рівень «відповідає» за *надійність* та *достеменність* передавання інформації певним комунікаційним каналом, який відповідає фізичному складнику носія, а також визначає правила доступу до каналу. Саме завдяки цьому рівню можливі контроль і корегування перекрученого (спотвореного) повідомлення, застосування методів відновлення інформації, забезпечення управління потоком історичних даних (наприклад, формування добірки документів або артефактів). Зокрема, археографічну публікацію (книжку – на фізичному рівні) верифікують оригіналами документів (сховище, колекція – на фізичному рівні). Витравлений фрагмент листа-підтвердження (аркуш паперу або сувій пергаменту – на фізичному рівні) можливо відновити за первинним документом (знову ж таки – папір або пергамент) або за автентичним записом до книги судових справ чи книг великокнязівської або королівської канцелярії (рукописна книга – на фізичному рівні), або ж сучасними засобами рентгенівського чи хімічного аналізу (речовина – на фізичному рівні).

Комунікаційні канали поділяють на детерміновані та недетерміновані. У *детермінованих* системах середовище передавання розподіляється між вузлами за допомогою спеціальних засобів. Наприклад, фонограма передається завдяки симуляції коливань повітря, фотографія – на основі використання властивостей світлових променів і т. ін. *Недетерміновані* канали розповсюдження повідомлень передбачають конкуренцію за середовище передавання. Наприклад, зміст літературного твору (у т. ч. й історичних джерел) можна передавати шляхом доставки книг торговельною мережею, через бібліотечні колектори, публікацією у періодиці або в Інтернет, зрештою як у романі Рея Бредбері «451° за Фаренгейтом» з вуст до вуст (аудіокнига).

Канальний рівень передбачає також дискретне або нерозривне (невпинне) подання інформації. *Дискретно кодовану* інформацію здебільшого сприймають послідовними порціями, як наприклад текст або піктограми. *Нерозривна* інформація формується з ущільнених у часі дискретних фрагментів як кінофільм, що сприймається як потік (струм), утворений множиною дискретних кадрів, які стрімко змінюють один одного.

Мережний рівень відповідає за маршрутизацію повідомлень, визначаючи шлях від одного пункту (системи) до іншого. За найпереконливішу ілюстрацію можуть правити листи, що як специфічні носії зазвичай безпосередньо визначають і автора, і адресата, а також спосіб доставки – поштовими засобами, тобто послідовним передаванням від одного вузла до іншого. Книжка, спрямована від автора до читача, так само долає багатоетапний шлях через редактора, видавця, друкаря, продавця, бібліотекаря, листоношу. Архівний документ, що має відмінне від опублікованого цільове призначення, також проходить низку «вузлів» – від фондоутворювача (разом з тим і в його структурах) повз експертів до сховища, а далі зі сховища через архівних працівників до читача (історика). Уся система архівних закладів з їхніми сховищами як відомо формує Національний архівний фонд, який функціонує відповідно до моделі інформаційної мережі, де певні документи містяться у відповідних вузлах – архівосховищах. Те саме можна сказати й про Національний музейний і бібліотечний фонди. Фактично цей рівень відповідає за *повноту* та *репрезентативність* інформації історичних джерел.

Транспортний рівень забезпечує власне передавання (проходження) інформації у такий спосіб, щоб відокремити пошуковця-історика (читача, дослідника) від фізичних та функціональних особливостей мережі наукових комунікацій (досліджень). Зокрема, історик насправді не обов'язково знає, як технічно організована робота архіву при наданні йому доступу до конкретної одиниці зберігання, як вона інвентаризована у сховищі, на якому поверсі це сховище розташоване, як здійснюється пошук справ та доставка їх до абонентської (читальної) зали. Така інкапсуляція забезпечує *своєчасність* інформації історичних джерел.

Сеансів рівень забезпечує взаємодію (роботу) історика як дослідника безпосередньо з носієм повідомлення, надає засоби організації комфортного доступу до інформації (мікрофот, світлокопіювальний пристрій, проектор, сканер, монітор і т. ін.). Фактично цей рівень відповідає за *повноту синтаксису* (сукупності знаків) історичного джерела, а відтак за його *оригінальність* та *правдивість*.

Даталогічний рівень або рівень подання даних здійснює конвертацію повідомлень з одного формату (рукопис, зображення, фонограма, відеореєстр і т. ін.) у формат, зручний для сприйняття реципієнтом. На цьому рівні історик використовує різні синтаксичні таблиці (алфавітну, фонічну, цифрову тощо) для транскрибування, транслітерації, агрегації, декодування тощо. Іншими словами, на цьому рівні відбувається дешифрування послідовності повідомлень за допомогою певного коду, відомого адресату або такого, що неявно наявний у самому повідомленні. Головною метою цього рівня є переведення послідовності знаків у змістовні повідомлення, зрозумілі читачеві (глядачеві, слухачеві). На цьому етапі відбувається відбір повідомлень, які потрапляють до предметного поля історика відповідно до тематики його вивчення, оскільки саме їх семантика формує розуміння їх змісту. «При цьому ... відбувається перехід зі *світу сигналів*, обчислюваних у фізичних одиницях, до *світу смислу*, описуваного у поняттях денотації та конотації» [13, с. 85]. Тут головну роль відіграє код, який є справжнім джерелом та зберігачем потенційної інформації [13, с. 86]. У зв'язку з цим можна навести класичний приклад, описаний У. Еко, коли фразу «*I vitelli dei romani sono belli*» можна прочитати й латинською й італійською мовами з відповідними відмінними значеннями. Учений зазначив, що автор, формулюючи таке речення, був певен, що його читатимуть як латинський вислів, але наш сучасник може прочитати його і відповідно до італійського мовлення. «У такому разі ми маємо справу щодо дешифрування, яке вважаємо «хибним» лише відповідно до намірів відправника повідомлення, але в жодному разі не помилковою, і, навпаки, цілком законною, з огляду на його адекватність коду» [13, с. 88]. Отже даний рівень забезпечує *релевантність* інформації історичних джерел відповідно до потреб історика.

Нарешті останній, *прикладний*, рівень забезпечує безпосереднє сприйняття або трансляцію істориком інформації з повідомлення, отриманого з каналу на носіях (з історичних джерел), опрацювання її відповідними методами та засобами. Фактично це рівень, коли історик як отримувач повідомлення з історичного джерела з'ясовує (ухвалює рішення) щодо *корисності* його для відповідного дослідження, оскільки не все те, що є зрозумілим, годиться для використання у конкретній ситуації.

Як бачимо, історика зрештою цікавить не саме «джерело», а саме відповідність його змісту (повідомлення) образу того об'єкта минулого, який дослідник прагне пізнати. Іншими словами, історика цікавить насамперед *інформаційна адекватність*, яка може мати прояв у трьох формах: синтаксичній (фізичній), семантичній (смысловій) та прагматичній (прикладній).

Синтаксичну адекватність (фільтр «Отримано») пов'язують зі сприйняттям формально-структурних характеристик відображення безвідносно до змістовних та споживчих аспектів досліджуваних об'єктів-носіїв. На цьому етапі беруть до

уваги саме ті елементи (складники такого комунікаційного процесу як пізнання), які формують предметний простір так званої зовнішньої критики історичного джерела, серед яких можна назвати визначення типу носія та способу фіксації інформації, засобів та швидкості їх передавання, засобів зберігання та забезпечення надійності фіксації, системи кодів, надійність і точність перетворення цих кодів під час ретрансляції (доставки до історика як споживача інформації) тощо. Таку адекватність забезпечує складний комплекс рівнів комунікаційного процесу – від фізичного до сеансового.

Семантична адекватність (фільтр «Зрозуміло») виражає відповідність образу знака та репрезентованого ним історичного об'єкта. Семантичний аспект має прояв у тому разі, якщо наявна узгодженість (спільність) кодів автора (джерела) повідомлення та історика як реципієнта, коли більша частина їх тезаурусів (словників) і фреймів збігається. Семантична адекватність слугує формуванню поняття та уявлень, установленню змістовних зв'язків (денотації та конотації) між кодами подання інформації. Таку адекватність виявляють на даталогічному рівні наукової комунікації.

Прагматична адекватність означає відповідність інформації (не повідомлення!) меті дослідження або вивчення. Прагматичні властивості (фільтр «Корисно») мають прояв лише за наявності єдності інформації, реципієнта (у нашому разі, історика) та мети комунікаційного процесу (дізнатися/донести щось конкретне). Прагматичний аспект інформації містить аксіологічну та актуальну компоненти. «Інформація з'являється в результаті того, що знайдене рішення, розв'язок перетворює вихідну двозначну, «відкриту» ситуацію у цілком визначену» [13, с. 100].

Найважливішим аспектом «історичних джерел» слід назвати *якість інформації*, під якою розуміють комплекс властивостей, що зумовлюють можливості її використання істориком у дослідженні. Можливість та ефективність «застосування» інформації визначають такими її *споживчими характеристиками* якості, як репрезентативність, змістовність, повнота, доступність, актуальність, своєчасність, стабільність, точність, достеменність та цінність. Ці характеристики є результатом різних рівнів подання інформації в об'єктах, які прийнято називати «історичними джерелами». Розуміння походження кожної з них, на мою думку, дозволить не тільки чіткіше їх визначати, а й гарантувати обґрунтованість висновків історичного дослідження.

Бібліографічні посилання

1. **Бониц М.** Научное исследование и научная коммуникация / М. Бониц; пер. с нем. Р. С. Гиляревского; отв. ред. А. И. Михайлов. – М., 1987.
2. **Дерида Ж.** Письмо та відмінність / Ж. Дерида; пер. з фр. В. Шовкун; наук. ред. перекладу О. Шевченко. – К., 2004.
3. **Еко У.** Роль читача. Дослідження з семіотики текстів / У. Еко; пер. з англ. М. Гірняк. – Л., 2004.
4. **Иванов Г. М.** Методологические проблемы исторического познания / Г. М. Иванов, А. М. Коршунов, Ю. В. Петров. – М., 1981.
5. **Ковальченко И. Д.** Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – М., 1987.
6. **Лотман Ю. М.** Люди и знаки / Ю. М. Лотман // Лотман Ю. М. Семиосфера. – СПб., 2004.
7. **Полевой Н. А.** Основные характеристики имитационной нейросетевой модели развития теории истории / Н. А. Полевой // Круг идей: алгоритмы и технологии ист. информатики: тр. 9-й конф. Ассоциации «История и компьютер» / под ред. Л. И. Бородинки, В. Н. Владимирова. – М., 2005.
8. **Поппер К. Р.** Предположения и опровержения: рост научного знания / К. Р. Поппер. – М., 2004.

9. **Святець Ю. А.** Фальсифікація та дезінформація в історичних джерелах / Ю. А. Святець // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Серія: Історія та археологія. – Д., 2011. – Вип. 19.
10. **Урсул А. Д.** Проблемы информации в советской науке: филос. очерки / А. Д. Урсул. – М., 1975.
11. **Фуко М.** Археологія знання / М. Фуко. – К., 2003.
12. **Шмидт С. О.** Источниковедение в кругу других научных дисциплин и вопросы классификации источников (Постановка вопроса) / С. О. Шмидт // Актуальные пробл. источниковедения и спец. ист. дисциплин: тез. докл. 4-й Всесоюз. конф. Днепропетровск, 31 окт. – 2 нояб. 1983. – М., 1983.
13. **Эко У.** Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У. Эко; пер. с итал. В. Г. Резник, А. Г. Погоняйло. – СПб., 2004.
14. **Юм Д.** Исследование о человеческом познании: соч. в 2 т. / Д. Юм. – М., 1996. – Т. 2.

Надійшла до редколегії 30.12.2011

УДК 930.2

С. В. Чирук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

МЕТРИЧНІ КНИГИ СТАРОШВЕДСЬКОЇ ЛЮТЕРАНСЬКОЇ КОЛОНІЇ XVIII – ПОЧАТКУ XX ст. ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРИЧНОЇ ДЕМОГРАФІЇ

Проаналізовано інформаційний потенціал комплексу метричних книг Старошведської лютеранської колонії як джерела історичної демографії.

Ключові слова: метричні книги, персональні книги, кистер, Старошведський округ, природний рух населення, достовірність даних.

Проанализирован информационный потенциал комплекса метрических книг Старошведской лютеранской колонии как источник исторической демографии.

Ключевые слова: метрические книги, персональные книги, кистер, Старошведский округ, естественное движение населения, достоверность данных.

This article is devoted analysing of parish registers of Gammalsvenskby Lutheran colony as a source for historical-demographic research.

Key words: parish registers, personal books, küster, Gammalsvenskby district, vital statistic, data reliability.

Великий потенціал метричних книг для використання у статистичному аналізі природного руху населення було усвідомлено та оцінено дослідниками ще у XIX ст. За відсутності регулярного обліку населення з боку держави, саме церковний облік, представлений на території колишньої Російської імперії у вигляді метричних книг, був для перших вітчизняних статистиків єдиним джерелом знань з демографічного розвитку населення як на великих територіях, так і по окремих губерніях та повітах. Матеріали, запозичені із цього виду джерел, слугували для утворення зведеної статистики, для чого використовувалися документи різних конфесій та віросповідань [5, с. 10].

Однаке, стан статистичної науки на даному історичному етапі, а також специфіка збору та узгодження отриманої інформації, призводили до того, що увага науковців зосереджувалася на отриманні формалізованих даних [5, с. 13].

Упродовж тривалого часу у вітчизняній історичній науці метричні книги взагалі не використовувалися у якості джерел, навіть після становлення історичної

9. **Святець Ю. А.** Фальсифікація та дезінформація в історичних джерелах / Ю. А. Святець // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Серія: Історія та археологія. – Д., 2011. – Вип. 19.
10. **Урсул А. Д.** Проблемы информации в советской науке: филос. очерки / А. Д. Урсул. – М., 1975.
11. **Фуко М.** Археологія знання / М. Фуко. – К., 2003.
12. **Шмидт С. О.** Источниковедение в кругу других научных дисциплин и вопросы классификации источников (Постановка вопроса) / С. О. Шмидт // Актуальные пробл. источниковедения и спец. ист. дисциплин: тез. докл. 4-й Всесоюз. конф. Днепропетровск, 31 окт. – 2 нояб. 1983. – М., 1983.
13. **Эко У.** Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У. Эко; пер. с итал. В. Г. Резник, А. Г. Погоняйло. – СПб., 2004.
14. **Юм Д.** Исследование о человеческом познании: соч. в 2 т. / Д. Юм. – М., 1996. – Т. 2.

Надійшла до редколегії 30.12.2011

УДК 930.2

С. В. Чирук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

МЕТРИЧНІ КНИГИ СТАРОШВЕДСЬКОЇ ЛЮТЕРАНСЬКОЇ КОЛОНІЇ XVIII – ПОЧАТКУ XX ст. ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРИЧНОЇ ДЕМОГРАФІЇ

Проаналізовано інформаційний потенціал комплексу метричних книг Старошведської лютеранської колонії як джерела історичної демографії.

Ключові слова: метричні книги, персональні книги, кістер, Старошведський округ, природний рух населення, достовірність даних.

Проанализирован информационный потенциал комплекса метрических книг Старошведской лютеранской колонии как источник исторической демографии.

Ключевые слова: метрические книги, персональные книги, кистер, Старошведский округ, естественное движение населения, достоверность данных.

This article is devoted analysing of parish registers of Gammalsvenskby Lutheran colony as a source for historical-demographic research.

Key words: parish registers, personal books, küster, Gammalsvenskby district, vital statistic, data reliability.

Великий потенціал метричних книг для використання у статистичному аналізі природного руху населення було усвідомлено та оцінено дослідниками ще у XIX ст. За відсутності регулярного обліку населення з боку держави, саме церковний облік, представлений на території колишньої Російської імперії у вигляді метричних книг, був для перших вітчизняних статистиків єдиним джерелом знань з демографічного розвитку населення як на великих територіях, так і по окремих губерніях та повітах. Матеріали, запозичені із цього виду джерел, слугували для утворення зведеної статистики, для чого використовувалися документи різних конфесій та віросповідань [5, с. 10].

Однаке, стан статистичної науки на даному історичному етапі, а також специфіка збору та узгодження отриманої інформації, призводили до того, що увага науковців зосереджувалася на отриманні формалізованих даних [5, с. 13].

Упродовж тривалого часу у вітчизняній історичній науці метричні книги взагалі не використовувалися у якості джерел, навіть після становлення історичної

демографії як окремої галузі досліджень. Це пояснювалося, з одного боку, складністю обробки значного масиву інформації, а з іншого – відсутністю відповідного теоретичного та методологічного підґрунтя. Лише згодом було виявлено можливості для отримання з них нових даних, розроблені методи їх обробки. Та у вітчизняній історіографії такі дослідження і досі є доволі спорадичними, хоча інтерес до міждисциплінарних студій постійно зростає [4, с. 138–139].

Навіть за умов наявності документів перед дослідниками постає чимало проблем, пов'язаних із правильною інтерпретацією джерел, адже, хоча метричні книги і відображають інформацію про природний рух населення, та залишаються, в першу чергу, актами реєстрації культових подій. Дослідниками вже ставилися питання достовірності даних, що знайшли відбиток у документах цього типу, а також факторів, які могли призвести до викривлення інформації, але свої особливості при укладанні джерел є у кожному приході, а також у різні історичні періоди [11]. У зв'язку із цим, такі документи вимагають до себе ретельного критичного підходу, який би враховував як умови їх формування, так і особливості внутрішньої структури джерел.

У статті зроблено спробу виявлення метричних книг, які містять інформацію по Старошведській лютеранській колонії у Дніпровому пониззі за період з кінця XVIII по початок XX ст. Опис та аналіз окремих частин цього масиву документів у різні часи було зроблено О. Лойтом та Н. Тіббертом [26, с. 23–49], О. Князевою [13, с. 161–162], Ю. Маліцькою [17, с. 12–13], однак, на сьогоднішній день повний аналіз усього комплексу метричних книг зі Старошведському приходу відсутній, а у наявних дослідженнях він робився або побіжно, або під кутом тематики дослідження, тобто був неповним і часто не зачіпав історико-демографічного аспекту.

Виявлення та опис усього комплексу метричних книг Старошведської лютеранської колонії допоможе внести ясність у суперечливі моменти в історіографії цього поселення, стане підґрунтям для проведення відповідного історико-демографічного дослідження, яке б висвітлювало розвиток колонії від часів її створення до фактичного занепаду. Завдяки джерелознавчому аналізу вищезазначених документів з огляду на історико-демографічний аспект можна буде знизити ризик помилок при обробці джерел і проведенні підрахунків.

Суттєву допомогу у вивченні умов формування метричних книг Старошведської колонії, а також місця їх перебування, може зробити невеликий екскурс в історію колонії, у тому числі у зв'язку із її церковним підпорядкуванням.

Сформована у 1782 р. шведськими переселенцями з острова Дагьо у Лівонії (сучасна Естонія), Старошведська колонія стала першою іноземною колонією в Херсонському повіті. Тут переселенцям гарантувалися всі права і вольності, забезпечувалися умови для поселення: надавалася земля, житла, будувалася церква, гарантувалося відправлення служби Божої рідною мовою [15; 19; 27, с. 501; 38]. Із цією метою з Фінляндії було запрошено пастора Іоанна Адольфа Європеуса, який прибув до колонії у 1784 р. та покинув її у 1788 р. [9; 26, с. 25–26]. Саме він розпочав у колонії ведення метричних книг, які згодом продовжувались кістерами – вихідцями із колонії, – але у край нерегулярно.

За умов відсутності у колонії власного пастора та можливості надати йому кваліфіковану заміну, ведення метричних книг у Старошведському стало нерегулярним і проводилося на неналежному рівні. У цей період, до 1810 р., лютеранські приходи Російської імперії напряму підпорядковувалися Юстиц-колегії, яка, зі свого боку, через їх віддаленість і розпорошеність не мала змоги вести контроль за якісним укладанням метричних книг [2, с. 74; 13, с. 66–69]. Свої корективи у такий стан речей для лютеранських колоній Південної України намагалася внести Контора опіки над новоросійськими іноземними колоністами, яка у 1801 р. видала спеціальну інструкцію «Для внутрішнього розпорядку і управління новоросійськими іноземними колоніями». Остання, у тому числі, вимагала

від пасторів точного ведення метричних списків та передбачала регулярне (кожні півроку) подання зведеної статистичної інформації щодо населення до Контори опіки над новоросійськими іноземними колоністами, а звіди – до Юстиц-колегії [13, с. 68–69]. І хоча можна прийти до висновку, що у певний спосіб (наприклад, кістером та обер-шульцем колонії) інформація, час від часу, все-таки збиралася, адже подібні відомості у матеріалах Контори опіки новоросійськими іноземними колоністами присутні [73], однак, самі тільки директивні методи докорінно змінити ситуацію не могли, а отже, вести мову про регулярне ведення метричних книг у Старошведській колонії на початку XIX ст. навряд чи можливо.

Радикальний злам у цьому питанні відбувся тільки після утворення Генеральної євангельсько-лютеранської консисторії у 1832 р., яка взяла на себе роль контролюючого органу у церковних питаннях та питаннях церковного діловодства і документообігу серед лютеран та протестантів у Російській імперії. До складу консисторії входило вісім консисторських округів. Ситуацію у лютеранських та протестантських приходах у Південній Україні контролював Петербурзький консисторський округ, утворений у листопаді 1833 р. [13, с. 51–53].

Саме у цей час Старошведська колонія увійшла до складу лютеранського приходу Йозефсталь (сьогодні входить до складу м. Дніпропетровська), і, починаючи з 1833 р., записи щодо мешканців Старошведського можна знайти у метричних книгах цього приходу [36]. Після утворення приходу виникли нові складнощі, пов'язані з його надзвичайною розпорошеністю та великими відстанями, які кожного разу доводилося долати пастору для того, щоби побачити свою паству та здійснити необхідні обряди. З огляду на це, він відвідував Старошведську колонію лише 1–2 рази на рік [18, с. 54; 37, с. 168]. Безперечно, у такій ситуації пастор не міг повністю розраховувати на власні сили у частині ведення метричних книг, але необхідно визнати, що попри складнощі йому все-таки вдалося налагодити у приході їх регулярне заповнення [36].

Майже постійна відсутність пастора, безперечно, не могла задовольняти мешканців колонії. Цілком закономірними стали вимоги щодо утворення окремого, Старошведського, лютеранського приходу, що і відбулось у 1861 р. [13, с. 162]. З цього часу почали вестися його власні метричні книги [35].

До приходу, окрім Старошведського, входили також сусідні німецькі лютеранські колонії. З огляду на те, що Старошведське було центром колоністського округу і мало власну церкву, саме у цьому населеному пункті і мешкав новий пастор. Утім, стан дерев'яної будівлі церкви, зведеної ще наприкінці XVIII ст. був украй незадовільним. Постійно виникало питання про побудову нової церкви, яку планувалося звести у найближчій німецькій колонії. Це могло призвести до втрати Старошведським статусу парафіяльного центру, що спонукало мешканців колонії до налагодження контактів зі шведами Фінляндії та з метрополією з метою збору коштів для побудови окремої від німців церкви [21], що, зрештою, таки відбулося у 1885 р. [22].

Починаючи з кінця XIX – початку XX ст. серед мешканців Старошведського почало зростати незадоволення умовами життя у Південній Україні, що спонукало полишати поселення. Найбільша хвиля еміграції відбулася вже за радянських часів, у 1929-му р., коли Старошведське полишила більша частина його мешканців [14]. Утім, оселившись у Швеції, емігранти не змогли пристосуватися до умов життя та ведення господарства у цій країні. У Швеції, на о. Готланді, залишилися лише невелика частка вихідців зі Старошведського, тоді як більша частина із них знайшла притулок у Канаді [34].

Під час переїзду частина метричних книг, які зберігалися у церкві Старошведського, була вивезена пастором Крістофером Гоасом до Швеції. Окрім того, вже в еміграції у Швеції до 1947 р. емігранти продовжували вести метричні книги.

Таким чином, можна умовно розподілити масив метричних книг по Старошведському на три блоки, які охоплюють життя колонії на початку її існування – наприкінці XVIII ст., у роки розквіту; у другій половині XIX ст. та напередодні масової еміграції мешканців із селища на початку XX ст. При цьому необхідно зважати, що, розглядаючи окремі блоки документів, необхідно послуговуватись не просто хронологічним принципом, а виходячи із історії їх формування. Тобто, якщо до одного блока документів уходять матеріали іншого періоду, розглядати їх необхідно разом, що допоможе уникнути плутанини, яка неодмінно виникла б у протилежному випадку.

Перші метричні книги Старошведської колонії входять до комплексу джерел, який буде умовно позначено «Шведською колекцією». Щодо цих документів у дослідників можна знайти найбільшу частину різночитань, саме тому хочеться приділити їм особливу увагу. До «Шведської колекції» можна умовно зарахувати ті документи, які було вивезено зі Старошведського пастором Крістофером Гоасом, а також утворено безпосередньо у Швеції. Таким чином, колекція складається із двох частин – документів кінця XVIII – початку XIX ст., та документів кінця XIX – початку XX ст.

Особливо цінним її робило те, що до її складу входила перша метрична книга Старошведської лютеранської колонії, укладена у 1784–1788 рр. пастором Іоанном Адольфом Європеусом. Вона зберігалася в «Інституті мови та фольклору» (Institutet för språk och folkminnen) в Упсалі до 1958 р., коли була опублікована О. Лойтом та Н. Тіббертом у книзі «Gammalsvenskbydokument» [26]. На сьогоднішній момент, місцезнаходження документу невідоме. У бібліотеці «Інституту мови та фольклору» збереглася лише каталожна картка із припискою, що книга зникла з друкарні [35, 1873, № 828-14/194]. Консисторського екземпляру вона не мала. Таким чином, публікація О. Лойта та Н. Тібберта на сьогоднішній день є єдиним джерелом, яке відображає кількість народжених, померлих та тих, що уклали шлюб у Старошведській колонії за період кінця XVIII ст.

Разом із першою метричною книгою Старошведської колонії авторами також було опубліковано інші метричні книги (різних років) – парафіяльні екземпляри та документи невідомого походження [26].

На жаль, попри цікавий аналіз джерел та спробу визначити за почерком осіб, що робили записи в різні роки, а також корисні зауваження для дослідників, у публікації було порушено первинну структуру джерела. Так, у ній окремо зазначаються діти пастора І. А. Європеуса та окремо народжені і охрещені у певному році від охрещених у тому ж році, але народжених у попередні роки [26]. Усі записи перекладені шведською мовою, тоді як укладачі самі повідомляють, що записи велися також і іншими мовами [26, с. 28–35].

Ураховуючи те, що походження деяких книг, які, швидше за все, являють собою чернеткові записи, які, за відсутністю пасторів, велися третіми особами, сумнівною є і повнота наведених у книгах даних. Таким чином, в історико-демографічному дослідженні, приймати до уваги можна тільки дані метричної книги І. А. Європеуса (1784–1788 рр.). Усі інші матеріали можуть використовуватися тільки у історико-генеалогічних розвідках. Документи ж після 1833 р. мають консисторські екземпляри, що зберігаються в РГИА [13, с. 162], які є оригінальними джерелами, а отже основну увагу варто приділити їм, використовуючи дані публікації О. Лойта та Н. Тібберта лише для перевірки окремих фактів (наприклад, правильності прочитання імен та прізвищ).

Окрім даних метричних книг та посімейних списків, які також входять до цього комплексу джерел, частина документів Старошведського зберігається у регіональному архіві у м. Вісбю на о. Готланд – Вісбю Ландсархіві (Visby Landsarkiv) [29–33]. Серед цих документів – щорічна книга іспитів (1875–1794 рр.), метрична книга із записами про народжених, померлих та тих, що уклали шлюб (1876–

1896), список мешканців Старошведського та списки народжених і померлих у різні роки, списки мешканців Старошведського за різні роки (1795–1876), народжені та охрещені у Старошведському приході (1892–1906). А також: народжені та охрещені у Старошведському приході (1907–1919), записи про народжених (1900–1912) та тих, що уклали шлюб (за різні роки протягом 1920–1928 рр.), списки народжених та померлих (1920–1921), приходно-видаткова книга (1915 р.), метричні книги, які велися в еміграції. Загалом 13 справ. Доступ до сканованих копій можна отримати on-line, оформивши підписку на сайті інформаційної служби королівського архіву (Riksarkiv) – SVAR (<http://www.svar.ra.se>). Із документів у вільному доступі перебувають лише п'ять справ. Решта підпадає під закон про збереження особистих даних і не може розповсюджуватися [12, с. 99–100].

Справи № 2, 3, 4 являють собою не метричні книги, а чернетки т. зв. «персональних книг», які зустрічаються у поодиноких випадках. У цих книгах пастор вів облік населення по окремих домогосподарствах, фіксуючи окремі події в житті їхніх членів (народження, хрещення, смерті, відспівування, а також того, коли людина прибула та відбула).

Формуляр був мінливим, готувався власноруч (розлінієний від руки). У книзі чимало виправлень, дописок і умовних позначок. Справу № 2 вирізняє особлива графа – оцінки за навчання, які пастор вносив навпроти кожного імені (читання, писання, арифметика, Слово Боже) [30].

Ураховуючи те, що персональні книги пов'язані із метричними книгами (в останніх нерідко робилася позначка про номер людини у персональній книзі), а також те, що вони представлені по окремих домогосподарствах, ці книги є надзвичайно цінними для відтворення історії родин, генеалогічних досліджень. Дослідження цих чернеткових записів може пролити світло на «лабораторію» пастора, пояснити деякі особливості його підходу щодо ведення обліку населення.

Справа № 1 не відноситься до метричних книг (щорічна книга іспитів), але містить демографічну інформацію щодо окремих осіб (дати народжень), а отже може слугувати у якості допоміжного матеріалу [29].

Справа № 5 являє собою пізніші виписки щодо народжених у Старошведському за роки з 1892 р. по поч. 1907 р. [33]. Утім, при співставленні даних виписок із метричними книгами відповідних періодів із Державного архіву Херсонської області (ДАХО) [8–10] помітна істотна різниця щодо кількості народжених, яких, у справі № 5 набагато менше.

Отже, документи «Шведської колекції», які зберігаються у Вісбю Ландсакрхіву, є надзвичайно цінним матеріалом для історико-демографічних та генеалогічних досліджень, певні застереження викликають дані, наведені у справі № 5, оскільки вони містять значні розходження із документами ДАХО [8–10] відповідного періоду. Окрім того, невідомо з якою метою було укладено цей список, а отже, і якою логікою послуговувався пастор під час створення документа.

Щодо документів, опублікованих у збірнику О. Лойта та Н. Тібєрта, жодних сумнівів щодо достовірності та повноти даних не викликає лише книга, укладена І. А. Європеусом. Стосовно опублікованих метричних книг початку XIX ст., існують сумніви щодо повноти наведених у них даних, оскільки ці документи склалися майже безконтрольно, а отже долучати їх можна лише побіжно – з метою з'ясування окремих прізвищ, у генеалогічних дослідженнях та при відтворенні історії сімей. На превеликий жаль, окремі документи не можна порівняти з оригіналами, консисторські копії інших зберігаються у фондах Російського державного історичного архіву і є бажанішими для використання, тому що наведена у них інформація, завдяки їх автентичності, на відміну від публікації чернеток із порушеною структурою джерела, викликає більше довіри. Друга частина комплексу метричних книг села Старошведського представлена консисторськими копіями, що з 1833 р. направлялися до Генеральної євангельсько-лютеранської консисто-

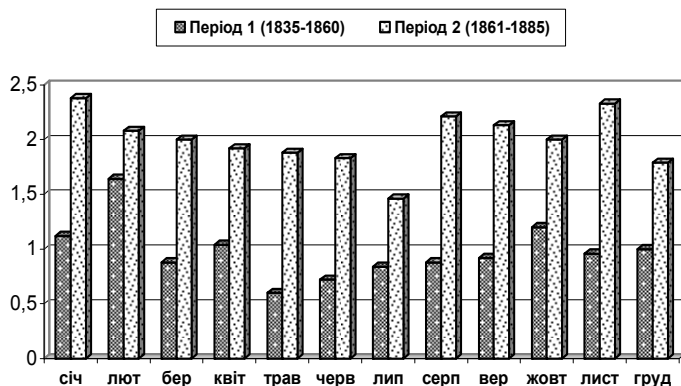
рії у Санкт-Петербурзі та на сьогоднішній день перебувають у фондах Російського державного історичного архіву [13, с. 162]. Відскановані копії документів певний час були доступні для користування на сайті за електронною адресою www.familyserch.org. На сьогодні доступ до копій документів можна отримати у Цentraх сімейної історії Церкви Ісуса Христа святих останніх днів.

Цей блок метричних книг хронологічно поділяється на два періоди: 1833–1860 рр. (час перебування колонії у складі лютеранської парафії Йозефсталь) та 1861–1885 рр. (після виокремлення Старошведського приходу). В обох масивах документів наявні невеликі лакуни – у першому масиві (1833–1860 рр.) відсутня метрична книга за 1849 р. [36], у другому масиві (1861–1885 рр.) – за 1870 р. [14–37].

Метричні книги парафії Йозефсталь та Старошведського лютеранського приходу велися німецькою мовою, готичним курсивом, т. зв. Current алфавітом, який необхідно використовувати для їх адекватного прочитання. Більшість формулярів метричних книг була надрукована друкарським способом, готичним шрифтом.

Метричні книги парафії Йозефсталь для Старошведської лютеранської колонії не використовувалися для історико-демографічних досліджень. Про метричні книги Старошведського лютеранської парафії частково згадує у своєму дослідженні О. Князева [13, с. 162].

Через те, що за часів уходження Старошведського до парафії Йозефсталь пастор не мав можливості часто його відвідувати, записи про народження, охрещення, одруження та смерть, частіше за все, збиралися кістером і вже потім записувалися до книги уповноваженою особою. Останнє могло призвести до викривлення даних, великих пропусків між народженнями у зв'язку із прив'язкою дати народження до дати хрещення, тобто до того часу, коли пастор відвідував колонію. Упродовж періоду, коли Старошведська колонія входила до приходу Йозефсталь, дійсно спостерігався пік народжень на початку та наприкінці року, втім, після співставлення цих даних із даними за час існування окремого Старошведської парафії, коли пастор був присутній у колонії постійно, було виявлено, що в цей період спостерігалася схожа тенденція народжень (див. рис.).

Тобто збільшення народжень в осінньо-зимовий період і їх істотне зниження в літні місяці, що, скоріш за все, пояснюється особливостями господарювання або причинами соціального чи культурного характеру. Таким чином, можна прийти до висновку, що серйозних викривлень, які б унеможливили використання метричних книг приходу Йозефсталь у історико-демографічному дослідженні, пастором допущено не було.

Оскільки пастор фіксував дані лише раз на рік, їх обсяг у книзі за цей рік був неповним і продовжувався у книзі за наступний рік із зазначенням дати на-

родження та охрещення [36]. Таким чином, послуговуючись записами метричної книги за певний рік, неможливо просто підрахувати кількість народжених та померлих за цей час. Необхідно уважно зважати на дати народження та смерті, долучати метричні книги попереднього року. Останнє означає, що за наявності лакуни, як це було у випадку 1849 р., втрачається значимість даних не тільки за цей рік, але за минулий – 1848 р., який також виявляється представленим не в повному обсязі.

Записи у списку народжених по кожній колонії пастор робив окремо, що значно полегшує роботу з їх пошуку, на відміну від записів про одруження та смерть, які робилися у загальному списку. В деяких книгах сторінки вишиті криво, що не дає можливості точно співставити хрещених батьків. З метричних книг стає зрозумілим, що, на відміну від німців, більшість шведів не мали власних прізвищ, а замість прізвищ використовувалися по батькові із допискою – сон (у випадку чоловіків) та – доттір (у випадку жінок). Цікаво, що у новонароджених дівчат пастор іноді ставив суфікс – сон замість – доттір. Окрім того, у випадку народжених пастор час від часу приписував їм по батькові від імені батька, а іноді – від імені дідуся [36]. Цей факт може свідчити про те, що у випадку, коли разом із ім'ям народженої дитини вписувалось по батькові, утворене від імені її дідуся, батько дитини був неповністю правоздатним, тобто, маючи власну родину, не був головою домогосподарства. Таким чином, це може допомогти у підрахунках домогосподарств, що буде корисним для досліджень у царині соціальної історії та історії родини (перевірити достовірність цього припущення можна тільки із долученням інших джерел, які б містили інформацію щодо кількості родин у селищі та за умов укладання ретельного метричного списку).

Сказати про кількість шлюбів по колонії також важко, адже деякі шведи переїжджали до інших колоній, у списку ж одружених не зазначалося їх місце проживання.

У метричних книгах Старошведського лютеранського приходу (1861–1885) починають фігурувати прізвища шведів. Народжені у Старошведському у списку більше не виносяться окремо [35] (хоча О. Князева стверджує протилежне) [13, с. 162]. Їх можна знайти по графі батьків, де зазначалося їх місце проживання (приміром – Крістіан Крістіансон, Шведендорфський колоніст). Оскільки пастор безпосередньо мешкав у колонії, у метричній книзі за один рік він встигав повністю вписати народжених, померлих та одружених, збільшує довіру до наведених даних у період з 1861 по 1885 рр. Метричні книги цього періоду можуть повноцінно використовуватись як джерело для історичної демографії.

На жаль, місцезнаходження метричних книг Старошведського лютеранського приходу, починаючи з 1886 р. та закінчуючи 1898 р. невідоме. Вони б мали перебувати у фондах Центрального державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі, де, здебільшого, перебувають метричні книги лютеранських парафій відповідного періоду. Втім, за повідомленням О. Князевої, консисторські копії метричних книг по Старошведській лютеранській парафії у фондах цього архіву відсутні [13, с. 162].

Третій блок метричних книг по Старошведській парафії репрезентований приходськими копіями метричних книг з 1899 р. по 1914 р., (з лакунами за 1900, 1901, 1902 рр.), які зберігаються у Державному архіві Херсонської області [8–10]. Це досить рідкісний випадок збереження парафіяльних екземплярів за цей період, оскільки для цього на місцях не було відповідних умов. Особливу цінність метричним книгам Старошведської парафії зазначеного періоду надає той факт, що їх консисторські копії не збереглися.

Хоча ці документи вже оброблялися дослідниками, проте, у наукових дослідженнях, у тому числі, історико-демографічних, досі не використовувалися. У зв'язку із законодавчими змінами до церковного діловодства, які відбулися в

Російській імперії в 1891 р., ці книги велися російською мовою [13, с. 71]. Одна-че, наявність особливостей при транскрибуванні шведських імен та прізвищ не може призвести до викривлень при співставленні цих свідчень із німецькомовними даними метричних книг більш ранніх періодів. Кількість імен і прізвищ, що використовувалися шведами у Старошведському, була досить обмеженою, тому при роботі з документами не може бути значних різночитань, які б призвели до плутанини між різними особами та родинами.

Народжені та померлі з різних поселень у цих метричних книгах указувалися мішано, у загальній масі. Одна-че, виокремити мешканців Старошведського дозволяє графа «місце народження», що міститься у формулярі списку народжених. У списку померлих зазначалося місцепроживання померлого в графі «ім'я» – для дорослої людини, або разом із іменами батьків – для померлої дитини [8–10].

Списки одружених продовжували залишатися малоінформативними у зв'язку із тим, що не зазначалося місцепроживання шлюбних партнерів. Ситуація радикально змінилася починаючи з 1914 р. У метричній книзі одружених за цей рік було наведено інформацію не тільки про місцепроживання, але і про батьків заручених [10]. Це допомагає співставити дані по окремих родин, та, на жаль, це останній документ у третьому блоці метричних книг зі Старошведського і єдиний, який містить подібні свідчення.

Загалом, документи цього періоду викликають довіру, не містять значних помилок і можуть повноцінно використовуватися в історико-демографічному дослідженні.

Підсумовуючи, треба зробити кілька узагальнених зауважень щодо особливостей використання метричних книг Старошведської лютеранської колонії в історико-демографічних дослідженнях. Так, необхідно звертати увагу на місце проживання особи, яке вказувалося в інформації про батьків. Це важливо, оскільки деякі родини зі Старошведського можна знайти в інших колоніях і навпаки – деякі мешканці у Старошведському мали німецькі прізвища або взагалі не були шведами. Для правильної ідентифікації родин необхідно звертати увагу не тільки на прізвище (якщо воно є), а нерідко на ім'я та по батькові чоловіка, а також ім'я, по батькові і дівоче прізвище дружини. Разом узяті ці свідчення практично унеможливають випадкові співпадиння і дають змогу правильно визначити родину. У метричних книгах Старошведського лютеранського приходу (1861–1885) пастори, схоже, самі зустрічалися із подібною проблемою, тому для внесення ясності біля деяких імен та прізвищ батька ставили позначку римськими цифрами, здебільшого – I та II [35; 36].

Хронологічна послідовність велася за датами хрещення, а не народження. Отже, при підрахунку народжених за рік, треба зважати на те, що іноді хрещення могло відбутися через кілька місяців після народження, а то і через кілька (1 або 2) років (у дуже рідкісних випадках), а значить, «зсувалася» в часі і позначка про народження.

Відкладення хрещення нерідко свідчило про слабкість дитини. Таке немовля часто хрестили на дому. Якщо дитина була охрещена на дому через тривалий час після народження, її нерідко можна знайти у списках померлих у цьому або наступному році.

Підказкою при підрахунках для дослідника може стати сам формуляр, але, послуговуючись ним, пастор також, хоча й зрідка, міг допускати помилки (відмітка випадково могла бути поставлена не у тій графі, дівчинка могла бути вказана хлопчиком, живий – померлим або навпаки). Тому необхідно ретельно звіряти списки померлих та народжених, тим паче, що померлих немовлят пастор часто взагалі міг не відмітити у списку народжених.

Особливу увагу слід приділити дошлюбним статевим стосункам. У цьому питанні між шведськими та німецькими селянами існували суттєві відмінності. Се-

ред шведського селянства дошлюбні статеві стосунки вважалися цілком прийнятними [3; 20]. Батьки зазвичай, знали, хто є батьком дитини і не боялися, що шлюб, через ті або інші обставини, не буде укладений. Здебільшого, шлюби укладалися під час вагітності, але бували випадки, коли шлюб запізнювався (наприклад, – з економічних причин) і на світ народжувалася позашлюбна дитина. У таких випадках був відомий батько дитини і його ім'я фіксувалося у метричній книзі в дужках або дописувалося поряд як ім'я чоловіка [35; 36].

Відкритим залишається питання щодо достовірності даних про народження у Старошведському наприкінці XIX – початку XX ст., наведених у документі № 5 «Шведської колекції» [33]. Перевірити чи ці дані є більш чи менш достовірними за наведені у графі «Місце народження» формуляра метричних книг народжень, які зберігаються у Державному архіві Херсонської області [8–10], можна застосувавши методи демографічного моделювання народжуваності (шляхом співставлення даних документів із показниками моделі), для чого потрібно залучення інших джерел, які дозволили б реконструювати вікову структуру населення, смертність та загальну чисельність населення, що є надзвичайно кропітким та складним завданням.

Іншим питанням, яке може бути вирішеним лише із залученням додаткових джерел (укладання метричного списку, застосування методів відтворення історії родин) є перевірка гіпотези щодо неповної правоздатності (їхній підпорядкованості голові домогосподарства) батьків тих дітей, які зазначалися у списку народжених із застосуванням по батькові, утвореному від імені дідуся.

Загалом, можна прийти до висновку, що, хоча виявлені метричні книги по Старошведській лютеранській колонії у Південній Україні не покривають повністю весь період від її створення до початку XX ст., проте обіймають 67 років її існування, що робить їх цілком репрезентативними для історико-демографічного дослідження. Існує можливість для проведення поперечного аналізу – співставлення та порівняння показників на різних етапах існування поселення. Щодо інформації з 1833 по 1885 рр., то вона містить лакуни лише за три роки, а отже цілком може бути використана для повздовжнього демографічного аналізу і дати уявлення про демографічний розвиток колонії загалом. Певну допомогу можуть надати свідчення метричних книг «Шведської колекції». Вони можуть застосовуватися у генеалогічних дослідженнях та при відтворенні історії родин.

Збереження метричних книг за різні етапи існування колонії є рідкісним випадком, а отже може використовуватися як приклад демографічного розвитку лютеранських колоній у Південній Україні.

Бібліографічні посилання

1. Антонов Д. Н. Метрические книги России XVIII – начало XX века / Д. Н. Антонов, И. А. Антонова. – М., 2006.
2. Безносова О. Религиозные движения в Березанских колониях Херсонской губернии в XIX ст. / О. Безносова // Наук. вісн. Миколаїв. нац. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського: зб. наук. пр. – Миколаїв, 2011. – Вип. 3.30: Історичні науки. – С. 72–88.
3. Березина Т. А. Шведы / Т. А. Березина // Рождение ребёнка в обычаях и обрядах стран зарубежной Европы. – М., 1999. – С. 423–437.
4. Владимиров В. Н. Метрические книги как источник по истории народонаселения Алтайского края / В. Н. Владимиров, В. В. Плодунова, И. Г. Силина // Компьютер и ист. демография: сб. науч. тр. – Барнаул, 2000. – С. 137–164.
5. Гузенков С. Г. Метричні книги як джерело з історичної демографії Південної України другої половини XIX – початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Гузенков Сергій Григорович. – Запоріжжя, 2005.
6. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 134, оп. 1, спр. 4, арк. 16.
7. ДАДО. – Ф. 134, оп. 1, спр. 204, арк. 12–13.

8. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. 323, оп. 1, спр. 1. – 289 арк.
9. ДАХО. – Ф. 323, оп. 1, спр. 2. – 305 арк.
10. ДАХО. – Ф. 323, оп. 1, спр. 3. – 80 арк.
11. **Дьячков В. Л.** Декабрьские рождения. К вопросу о роли религиозного фактора в демографическом поведении традиционного крестьянства. Тамбовская губерния – XIX – начало XX в. / В. Л. Дьячков, В. В. Канищев // Круг идей: электронные ресурсы ист. информатики: тр. 8-й конф. Ассоциации «История и компьютер». – М., 2003. – С. 317–341.
12. **Карапетянц И. В.** Архивы Швеции / И. В. Карапетянц. – М., 2009.
13. **Князева Е. Е.** Метрические книги Санкт-Петербургского консисториального округа как источник по истории лютеранского населения Российской империи XVIII – начало XX века : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.09 / Князева Елена Евгеньевна. – СПб., 2004.
14. **Коник Ю. О.** Рееміграція шведського населення Херсонського округу в 1929 р. за документами Державного архіву Херсонської області / Ю. О. Коник // Південний архів. – Херсон, 2002. – Вип. 9. – С. 60–62.
15. **Кулинич І. М.** Як і коли з'явилися шведські колонії в Південній Україні / І. М. Кулинич // Укр. іст. журн. – 1995. – № 1. – С. 118–121.
16. **Лойт А.** Переселение шведов из Эстонии на Украину в конце XVIII века / А. Лойт // Скандинав. сб. – Таллин, 1988. – Т. 32. – С. 104–116.
17. **Маліцька Ю. Г.** Акліматизація шведських мігрантів на півдні Російської імперії / Ю. Г. Маліцька // Грані. – Д., 2010. – № 1. – С. 12–14.
18. **Маліцька Ю. Г.** Акультурація естонських шведів у мультикультурному середовищі півдня Російської імперії (1781 р. – I пол. XIX ст.): міжетнічні відносини із сусідами / Ю. Г. Маліцька // Наук. пр. іст. ф-ту Запорізького нац. ун-ту. – Запоріжжя, 2010. – Вип. 28. – С. 52–56.
19. **Писаревский Г.** Переселение шведов с острова Даго в Новороссийский край / Г. Писаревский // Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке. (по неизданным архивным документам). – М., 1909. – С. 221–226.
20. Шведы // Брак у народов Северной и Северо-Западной Европы / Г. И. Анохин, Т. А. Березина, Ю. В. Иванова [и др.]. – М., 1990. – С. 44–56.
21. Ännu engång Gammalsvenskby // Folkvännen. – 1883. – № 285. – S. 2.
22. Från Gammalsvenskby i Ryssland // Finland. – 1885. – № 5. – S. 2.
23. Gammalsvenskby // Folkvännen. – 1883. – № 103. – S. 1–2.
24. **Hedman J.** Historien om Gammalsvenskby och svenskarna i Ukraina [Електрон. ресурс] / J. Hedman, L. Åhländer. – Stockholm: Norstedt, 2003. – Режим доступу: URL: http://lettuce.tapor.uvic.ca/cocoon/journals/scancan/article.htm?id=rudling_1_15.
25. **Johanna Ståhlberg.** Лист від 02.11.2011.
26. **Loit A.** Gammalsvenskbydokument / A. Loit, N. Tiberg. – Uppsala: Lundequistska bokh., 1958. – 236 s.
27. **Malitskaya J. G.** The peculiarities of appearance of Swedish colony in the South of Russia empire at the last quarter of 18th century / J. G. Malitskaya, L. S. Kopteva // Факультет укр. й іноземної філології та мистецтвознавства: матер. студент. наук. конф. (квітень, 2006). – Д., 2006. – С. 500–503.
28. **Neander H.** Gammalsvenskby [Електрон. ресурс] / H. Neander // Nordisk familjebok. Konversationlexikon och realencyklopedi. – Stockholm, 1923. – В. 35. – S. 1212–1213. – Режим доступу: URL: <http://runeberg.org/nfco/0629.html>.
29. Riksarkivet. Landsarkivet i Visby. Gammalsvenskbys kyrkoarkiv. Husförhörsbok. Ett fåtal anteckningar efter 1878. Den sista anteckningen 1889. SE/ViLA/23094/1: [Електронний ресурс] – Режим доступу: URL: <http://www.svar.ra.se/svarimagnettransfer>.
30. Riksarkivet. Landsarkivet i Visby. Gammalsvenskbys kyrkoarkiv. Församlingsbok. Födda, konfirmerade, vigda döda. SE/ViLA/23094/2: [Електронний ресурс] – Режим доступу: URL: <http://www.svar.ra.se/svarimagnettransfer>.
31. Riksarkivet. Landsarkivet i Visby. Gammalsvenskbys kyrkoarkiv. Förteckning över «Svenskbyborna i Gammalsvenskby, södra Ukraina, jämte förteckningar över födda och döda under olika år». SE/ViLA/23094/3: [Електронний ресурс] – Спосіб доступу: URL: <http://www.svar.ra.se/svarimagnettransfer>.
32. Riksarkivet. Landsarkivet i Visby. Gammalsvenskbys kyrkoarkiv. Lista över bönder i Gammalsvenskby 1821. Kyrkobok år 1821(avskrift). Lista över byborna 1831. Kyrkobok

år 1831 (avskrift). Lista över byborna 1856. Kyrkobok år 1856 (avskrift). Mantalslängden 5 augusti 1795 (avskrift). Lista över bönder i Gammalsvenskby 1876 enligt 1876 års kyrkobok. SE/ViLA/23094/4: [Електронний ресурс] – Режим доступу: URL: <http://www.svar.ra.se/svarimagnettransfer>.

33. Riksarkivet. Landsarkivet i Visby. Gammalsvenskbys kyrkoarkiv. Avskrift av kyrkoboken över födda och döpta i Gammalsvenskby församling. SE/ViLA/23094/5: [Електронний ресурс] – Режим доступу: URL: <http://www.svar.ra.se/svarimagnettransfer>.

34. **Rudling P. A.** Ukrainian Swedes in Canada: Gammalsvenskby in the Swedish-Canadian Press 1929–1931 / P. A. Rudling // Scandinavian-Canadian Studies. – 2005. – Vol. 15. – P. 62–90: [Електронний ресурс] – Режим доступу: URL: http://scancan.net/article.pdf?id=rudling_1_15.

35. Russia, Lutheran Church Book Duplicates, 1833-1885./ Kherson / Kherson / Alt-Shwedendorf: Alt-Shwedendorf: Birth, marriages, deaths: 1861–1875: [Електронний ресурс] – Режим доступу: URL: <http://familysearch.org/pal:MM9.3.1>.

36. Russia, Lutheran Church Book Duplicates, 1833-1885 / Ekaterinoslav / Novomoskovsk / Josefstal: Birth, marriages, deaths: 1833–1860: [Електронний ресурс] – Режим доступу: URL: <http://familysearch.org/pal:MM9.3.1>.

37. **Russwurm C.** Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehtlands und auf der Insel Runö / C. Russwurm. – Reval, 1885. – 375 s. : [Електронний ресурс] – Режим доступу: URL: <http://books.google.com/books?id=v6IBAAAAQAAJ>.

38. **Wendell H.** Från svenskar i Ryssland / H. Wendell // Folkvänner. – 1881. – № 27. – S. 1–2.

Надійшла до редколегії 31.01.2012

УДК [330.59:37-051](447)«18»

Е. В. Долецький

*Євпаторійський інститут соціальних наук
Республіканського вищого навчального закладу
«Кримський гуманітарний університет» (м. Ялта)*

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ВЧИТЕЛЯ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

Досліджено матеріальний аспект життя пересічного шкільного вчителя Таврійської губернії XIX ст. шляхом зіставлення його заробітної плати та реального споживчого кошика. Проведено компаративний аналіз рівнів життя педагогів тих часів та сучасних.

Ключові слова: видатки, вчитель, дохід, заробітна плата, мікроісторія, повсякденна історія, преїскурант, споживчий кошик, ціни.

Исследован материальный аспект жизни среднестатистического школьного учителя Таврической губернии XIX ст. путем сопоставления его заработной платы и реальной потребительской корзины. Проведен компаративный анализ уровня жизни педагогов того времени и современных.

Ключевые слова: расходы, учитель, доход, заработная плата, микроистория, повседневная история, преїскурант, потребительская корзина, цены.

In the article is given the analysis of financial life of average Tavrick province teacher in XIX century. The main instrument of reflection of this life is comparison of teacher's salary and his real consumer basket. The special attention in the article is spared to comparing of living standards 150 years ago to the modern standards.

Key words: consumer basket, everyday history, expenses, microhistory, personal income, price-list, prices, salary, teacher.

© Е. В. Долецький, 2012

år 1831 (avskrift). Lista över byborna 1856. Kyrkobok år 1856 (avskrift). Mantalslängden 5 augusti 1795 (avskrift). Lista över bönder i Gammalsvenskby 1876 enligt 1876 års kyrkobok. SE/ViLA/23094/4: [Електронний ресурс] – Режим доступу: URL: <http://www.svar.ra.se/svarimagnettransfer>.

33. Riksarkivet. Landsarkivet i Visby. Gammalsvenskbys kyrkoarkiv. Avskrift av kyrkoboken över födda och döpta i Gammalsvenskby församling. SE/ViLA/23094/5: [Електронний ресурс] – Режим доступу: URL: <http://www.svar.ra.se/svarimagnettransfer>.

34. **Rudling P. A.** Ukrainian Swedes in Canada: Gammalsvenskby in the Swedish-Canadian Press 1929–1931 / P. A. Rudling // Scandinavian-Canadian Studies. – 2005. – Vol. 15. – P. 62–90: [Електронний ресурс] – Режим доступу: URL: http://scancan.net/article.pdf?id=rudling_1_15.

35. Russia, Lutheran Church Book Duplicates, 1833-1885./ Kherson / Kherson / Alt-Shwedendorf: Alt-Shwedendorf: Birth, marriages, deaths: 1861–1875: [Електронний ресурс] – Режим доступу: URL: <http://familysearch.org/pal:MM9.3.1>.

36. Russia, Lutheran Church Book Duplicates, 1833-1885 / Ekaterinoslav / Novomoskovsk / Josefstal: Birth, marriages, deaths: 1833–1860: [Електронний ресурс] – Режим доступу: URL: <http://familysearch.org/pal:MM9.3.1>.

37. **Russwurm C.** Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehtlands und auf der Insel Runö / C. Russwurm. – Reval, 1885. – 375 s. : [Електронний ресурс] – Режим доступу: URL: <http://books.google.com/books?id=v6IBAAAAQAAJ>.

38. **Wendell H.** Från svenskar i Ryssland / H. Wendell // Folkvänner. – 1881. – № 27. – S. 1–2.

Надійшла до редколегії 31.01.2012

УДК [330.59:37-051](447)«18»

Е. В. Долецький

*Євпаторійський інститут соціальних наук
Республіканського вищого навчального закладу
«Кримський гуманітарний університет» (м. Ялта)*

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ВЧИТЕЛЯ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

Досліджено матеріальний аспект життя пересічного шкільного вчителя Таврійської губернії XIX ст. шляхом зіставлення його заробітної плати та реального споживчого кошика. Проведено компаративний аналіз рівнів життя педагогів тих часів та сучасних.

Ключові слова: видатки, вчитель, дохід, заробітна плата, мікроісторія, повсякденна історія, преїскурант, споживчий кошик, ціни.

Исследован материальный аспект жизни среднестатистического школьного учителя Таврической губернии XIX ст. путем сопоставления его заработной платы и реальной потребительской корзины. Проведен компаративный анализ уровня жизни педагогов того времени и современных.

Ключевые слова: расходы, учитель, доход, заработная плата, микроистория, повседневная история, преїскурант, потребительская корзина, цены.

In the article is given the analysis of financial life of average Tavrick province teacher in XIX century. The main instrument of reflection of this life is comparison of teacher's salary and his real consumer basket. The special attention in the article is spared to comparing of living standards 150 years ago to the modern standards.

Key words: consumer basket, everyday history, expenses, microhistory, personal income, price-list, prices, salary, teacher.

© Е. В. Долецький, 2012

Таврійська губернія у XIX ст. була однією з найвіддаленіших провінцій Російській імперії, тому життя у цій провінції мало особливий локальний зміст. Учителі, які працювали у кримських школах та ліцеях, далеко від скандалів та мод далекої столиці, жили у специфічному побутовому темпі. Цікаво, що їх щоденні справи та турботи, проблеми та утруднення у педагогічній сфері того часу насправді подібні до проблем теперішніх педагогів.

Тому для сучасної історичної науки такі мікроісторичні дослідження мають дуже важливе значення, бо надають змогу побачити найрізноманітніші аспекти життя вчителів того часу: заняття, доходи і витрати, харчування, дозволя, громадське життя та ін. Таке «повсякденне» знання є своєрідним ключем до розуміння історичної дійсності не тільки однієї соціальної верстви, а й історичної епохи в цілому. Воно дає можливість порівняти умови, в яких жили кримські вчителі 150 років тому з умовами сьогоденних днів, виявити пізнавальні деталі педагогічного життя тоді й у наш час.

Мікроісторичні дослідження, хоч і є достатньо новими в історичній науці, вже набули певної популярності в науковому середовищі в 60–70 рр. XX ст. завдяки публікаціям таких найбільш видатних істориків-антропологів, як Карло Гінзбург [3], Наталі Девіс [12], Джовані Леві [22], Ле Руа Лядюрі [19] і Ханс Медік [20].

Чи не вперше термін «мікроісторія» був використаний в праці Ферана Броделя, але він надав йому вторинного значення, називаючи лише поверховим шаром справжньої історії: «На поверхні ми стикаємося з історією подій, що міститься в стислих межах часу: це – мікроісторія» [20, с. 193]. Повноцінним життям метод мікроісторії наповнив італійський вчений Карло Гінзбург у дослідженні «Сир і хробаки. Картина життя одного мірошника, який мешкав у XVI ст.», де поставив питання щодо взаємодії макро- і мікроісторії та висловив думку, що в умовах кризи європоцентризму доцільність вивчення саме «великої історії» ставиться під сумнів, викликаючи потребу в зміні історичного досвіду [3].

Сутність самого метода деталізував інший італійський вчений – Джовані Леві: «Історики не проводять дослідження сіл, вони проводять дослідження в селах» [20, с. 196]. Таким чином він позначив, що історичні реконструкції та інтерпретації, здійснені завдяки концентрації на обмеженому просторі спостереження, будь то село, частина міста, соціальна група, навіть одна чи декілька осіб, надають якісне розширення можливостей історичного пізнання, закликаючи вивчати життя невеликих історичних об'єктів ніби під мікроскопом.

Також дуже корисними для розвитку методики мікроісторії стало дослідження Ханса Медіка, де він проаналізував повсякденне життя невеликого швабського селища біля хребта Юра [20]. На основі широкого кола джерел архівних та особистих колекцій, дослідник вивчав такі аспекти життя селян, як релігійні погляди, ставлення до заможності, праці, приватної власності, аналізував статистику смертності та народжуваності, матеріальний побут. Одним з висновків дослідження Медіка стало введення такого поняття, як «швабський менталітет», який протипоставлений загальноновживаному в історичній науці терміну «протестантської етики», яка, на думку Макса Вебера, набула поширення в Німеччині у період Реформації і, як наслідок, породила «дух капіталізму». На думку Медіка, швабським селянам не властивий цей «дух». Навіть більше, їх ставлення до приватної власності обмежувалося лише інтересами її поступового нагромадження без використання у торговому обороті тощо. Автор підкреслює, що такий менталітет не тільки не виявляє «дух капіталізму», а й стримує його, принаймні у Швабії цього періоду [20, с. 198].

Важливим висновком Ханса Медіка слід назвати його тезу, що мікроісторія дає можливість виділити специфічний, відмінний характер історичного розвитку тієї чи іншої провінції, регіону, області, міста, села або й соціальної верстви, влас-

тивості певного локального явища. На нашу думку, дослідження історії міського життя Таврійської губернії XIX ст. потребує саме такого методу.

На жаль, мікроісторичні аспекти життя Таврійської губернії XIX ст. украй обмежено відображено в поодиноких історико-педагогічних та правознавчих працях кримських науковців. Якоюсь мірою ці питання було розглянуто в дослідженнях з історії освіти Криму й Таврійської губернії Л. Я. Барабашкиної [1], В. Ю. Ганкевича [2], В. Григор'янца [4], В. Н. Даниленка [5], С. Г. Кащенко [15], В. І. Корольова [16], В. А. та М. В. Кутайсових [17], А. В. Кучерганської [18], К. В. Шумського [21] та ін.

Отже, актуальність даної теми зумовлена, насамперед, важливістю постановки питання про повсякденне життя кримського вчителя XIX ст. для сучасної історико-антропологічної науки, зокрема, для історії повсякденності XIX ст; по-друге, не меншою важливістю для соціально-педагогічної науки; по-третє, можливістю перейняти досвід гуманітарної політики часів Російської імперії в освітній сфері Криму.

Метою даної статті є відновлення картини повсякденного життя звичайного вчителя Таврійської губернії. За завдання ми ставимо з'ясувати рівень життя таврійського педагога у XIX ст. на основі компаративного аналізу споживчого кошика, доходів та видатків учителя того часу.

Стаття написана переважно на основі документів фондів Державного архіву Автономної Республіки Крим: фонд № 100 «Дирекція народних училищ Таврійської губернії попечителя Одеського навчального округу, м. Сімферополь Таврійської губернії» [8], фонд № 101 «Інспекція народних училищ попечителя Одеського навчального округу, м. Сімферополь Таврійської губернії» [9], фонд № 26 «Канцелярія Таврійського губернатора» [6], фонд № 27 «Таврійське губернське правління» [7], фонд № 518 «Євпаторійська міська дума» [10], фонд № 681 «Євпаторійська міська управа» [11], що містять репрезентативну інформацію про роботу і стан навчальних закладів Таврійської губернії, прейскуранти продовольчих товарів у різних містах Таврії, зарплатні відомості, звіти таврійських канцелярій тощо.

Одним з адекватних засобів відображення щодення вчителя Таврійської губернії XIX ст. вважаємо споживчий кошик, розрахований на середній достаток. Учителі різних навчальних закладів отримували платню від 300 до 350 крб. на рік. Зокрема найбільш оплачуваними були Іванівська і Михайлівська школи Євпаторійського повіту.

Для з'ясування рівня матеріального становища таврійського вчителя можна порівняти такі дані: зарплату в 300 крб. на рік отримував фельдшер; помічник судді міг заробляти близько 360 крб.; охоронець або садівник отримували 180–190 крб. Найвищий оклад у місті був у мирових суддів – від 500 до 2600 крб. і додатково близько 700 крб. – на квартиру та утримання; голова міської управи отримував 1500 – 2000 крб., його секретар – 1000 крб. Особливою категорією були працівники будівельної сфери. Їхня праця, як правило, оплачувалася поденно. Чорнороб без кваліфікації отримував від 80 коп. до 1 крб. на день, тесля – від 1,20 крб. до 2,50 крб., столяр – від 1,50 крб. до 2,50 крб. [7, оп. 1, спр. 6582, арк. 5; спр. 6923, арк. 11; спр. 7418, арк. 13]. Такими були деякі заробітки в Таврійській губернії XIX ст.

Зіставимо дохід вчителя з його споживчим кошиком, який містить продукти, необхідні для нормальної життєдіяльності.

До переліку продуктів уходив, насамперед, хліб, який складав основу раціону людини того часу. Найбільше споживали пшеничний хліб – у середньому по 2 кг на особу на тиждень. Його вважали основним і коштував він приблизно від 3 до 3,5 коп. за фунт (російський фунт дорівнював 409 г.). Житнього хліба вжива-

ли менше, хоча він був кориснішим і поживнішим, та коштував від 1 до 2 коп. [7, оп. 1, спр. 6923, арк. 11].

З м'ясних продуктів у 50–60-х рр. XIX ст. найбільший попит мала яловичина, тому вона постійно наявна в продуктових преїскурантах. За неї платили від 4 коп. до 10 коп. за фунт. Телятина, яку зазвичай використовували для приготування делікатесних страв, до продажу, а відтак і до преїскурантів, потрапляла вкрай рідко, оскільки попиту в провінції на неї не було. У 70–90-х рр. XIX ст. баранина склала конкуренцію яловичині. Ціна на таке м'ясо коливалася від 5,5 коп. до 10 коп. за фунт. Баранина в Криму була одним з основних споживчих продуктів. Навіть на гербі Євпаторії зображена голова барана.

Кримчани вживали й сало – приблизно по 100–180 г на тиждень. Перевагу віддавали саме баранячому лою, адже чималий відсоток населення складали татари-мусульмани. Платили за лой від 12 до 15 коп. за фунт.

Незважаючи на те, що Крим омивається двома морями, з рибою у Таврії були чималі проблеми – вкрай рідко її можна було побачити на ринках. І в преїскурантах її можна зустріти не часто. Лише в лічених випадках можна виявити в документах свідчення про продаж кефалі та осетрини. Севрюги в морі було обмаль, про що свідчать зафіксовані в деяких документах скарги рибалок. Фунт кефалі коштував 6 коп., десяток оселедців – 30 коп., осетрина і білуга – від 24 коп. до 40 коп. за фунт.

Крупи, попри відносно високу вартість, людині з середнім заробітком були цілком доступні. Ціна на гречку коливалася від 3,5 коп. до 5,5 коп. за фунт і цей продукт не мав істотного попиту. Пшоно ж, яке називали «народною кашею» за доступність і поживність, коштувало від 2 до 3 коп. за фунт [7, оп. 1, спр. 6582, арк. 5; спр. 6923, арк. 11; спр. 7418, арк. 13; спр. 7597, арк. 5].

Особливо вартісним було пряжене вершкове масло, за яке таврійці віддавали по 20–50 коп. за фунт. Але з появою в Криму маргарину, заповзятливі торговці активно намагалися видати його за коров'яче масло. Тому було запроваджено стандарт, відповідно до якого маргарин дозволяли реалізовувати винятково в чорних банках з великим надписом «маргарин» літерами білого кольору [11, оп. 1, спр. 236, арк. 21].

У продаж надходили соняшникова і конопляна олії. Конопляна олія була поживнішою за соняшкову і коштувала в середньому 16 коп. за фунт. Соняшникової олії виробляли більше, хоча вона і містила менше жирів, а коштувала приблизно 16,5 коп. за фунт. Особливою була оливкова олія, або, як її тоді називали, – дерев'яна. Вартість її була високою, тому не кожен міг собі дозволити платити по 25 коп. за фунт. Це була, свого роду провінційна розкіш, яку вживали з особливими блюдами.

Молоко коштувало близько 15 коп. за штоф (1,3 л.) або близько 8 коп. за літр. Його завжди можна було купити «з рук». Яйця продавали тільки сотнями вартістю від 1,2 коп. до 1,3 коп. за штуку. Сир у Криму робили з овечого молока і коштував він близько 12 коп. за фунт [7, оп. 1, спр. 6923, арк. 11; спр. 7418, арк. 13].

З овочів найбільший попит був на картоплю – кримські землі не дуже родючі для пшениці, але ідеальні для овочівництва. Та й ціну вона мала цілком доступну – від 1,3 коп. до 2 коп. фунт, тобто 45 коп. за пуд (16 кг). При цьому простий робітник отримував до 1 крб. на день. Білокачанна капуста також коштувала недорого: 5–7 коп. за пуд.

Серед приправ і добавок не було особливої різноманітності. Увесь Крим використовував сакську сіль вартістю 15 коп. за пуд, яка не поступалася за корисністю ретельно очищеній шотландській солі ціною у 20 коп. за пуд. Чорний перець коштував він 30–50 коп. за фунт. І за лаврове листя правили значну ціну – по 40 коп. за фунт [11, оп. 1, спр. 316, арк. 17].

Цукор тоді продавали великими конусоподібними кусками вагою в пуд або кілька пудів і називали рафінадом. Він був найдорожчим – по 11 крб. за пуд. Бідніше населення споживало «мелюс» – твердий жовтого кольору погано оброблений цукор. Коштував він приблизно 6–8 крб за пуд. Цукор-пісок надходив до продажу рідше, але коштував так само.

Неабияк популярними були міцні спиртні напої, які таврійці споживали в численних трактирах. Купувати напої в тарі не завжди було вигідно: відро (12 л.) 40 % російської горілки коштувало від 4,60 до 5,60 крб – чималі на ті часи гроші [7, оп. 1, спр. 6582, арк. 5; спр. 6923, арк. 11; спр. 7418, арк. 13; спр. 7597, арк. 5].

Вина також були недешевими. Пляшку (0,77 л.) мадери можна було придбати за 3 крб., десертного червоного вина – 1,25 крб. Помітно дешевшим було кримське сухе червоне вино – 75 коп. за пляшку, а казінське і бельбекське – по 2 крб. за відро. Цікаво, що велика кількість продавців вина в Криму були татарського походження.

Пиво було представлено декількома видами: пильзенське, березневе, найдорожчі – темний англійський портер і віденське світле пшеничне. Пляшка його коштувала від 7 до 20 коп. Цей напій вживали переважно влітку. У 1874 р. у м. Євпаторії була відкрита власна броварня, але в 1882 р. гості міста зауважували на його «огидну» якість.

Чай надходив до продажу переважно двох найменувань – кяхтинський і кантонський. Це були сорти чорного чаю китайського виробництва. Різниця в ціні між ними була незначною: кантонський коштував від 1,80 до 2,00 крб за фунт, кяхтинський – від 1,60 до 1,80 крб [7, оп. 1, спр. 6582, арк. 5; спр. 6923, арк. 11; спр. 7418, арк. 13; спр. 7597, арк. 5].

Також у вмісті споживного кошика необхідно врахувати видатки на придбання деяких побутових товарів.

Мило (так зване російське, яке ще називали тваринним) коштувало 14–15 коп. за фунт. Іноземне мило продавали по 20 коп. за фунт. До продажу надходило як рідке, так і тверде імпортоване мило. Але найдорожчим було турецьке парфумоване мило, яке коштувало 3,25 крб. Такий миючий засіб мало хто міг собі дозволити.

Газ купували за ціною від 3 коп. до 4,2 коп. за фунт. Але зазвичай користувалися сальними свічками жовтого відтінку вартістю 14–15 коп. за фунт. Воскові свічки коштували дорожче і надходили до продажу вкрай рідко. Сірники також були не з дешевих товарів і мали ціну 10 коп. за коробку.

З постачанням води в Криму до 30-х рр. ХХ ст. завжди були неабиякі проблеми. За питну воду доводилося сплачувати грубі гроші, оскільки міська влада часто віддавала всі колодязі на відкуп, позбавляючи жителів безкоштовної води. Діжка води обсягом 35 відер (430 л.) коштувала 25–35 коп. [7, оп. 1, спр. 6923, арк. 11; спр. 7418, арк. 13].

Приміщення зазвичай опалювали дровами та вугіллям. Дрова також були дефіцитним товаром у Криму. Гарба дров мала високу ціну – приблизно 2,50–3,00 крб. Значно вигідніше було опалювати кам'яним вугіллям, за яке платили від 25–30 коп. за пуд., тоді як за дерев'яне – 45–50 коп. Незважаючи на високу вартість доставки від пристаней таврійці в другій половині ХІХ ст. вважали за найкраще обігрівати приміщення саме вугіллям [11, оп. 1, спр. 316, арк. 17].

Вартість помешкання оцінювалася залежно від багатьох чинників. Здебільшого мешканці Криму не часто будували власні будинки, вважаючи за краще винаймати квартири, що було дешевше і не прив'язувало до місцевості.

Наприклад у Євпаторії, яка здобула статус курортного міста, оселитися можна було в одному з трьох готелів. «Росія» славилася порівняно пристойними

40 кімнатами вартістю від 1 до 5 крб за добу. Готель «Центральний» пропонував 60 номерів за ціною від 50 коп. до 3 крб. А готель «Європейський» числом у 15 номерів відігравав другорядне значення [13].

Приватні ж квартири коштували від 10 до 18 крб на місяць (про кількість кімнат домовлялися окремо, але зазвичай вказана вартість відповідала одній великій кімнаті). Можна було орендувати 2 кімнати за 50 крб на рік на правах постійного клієнта [14].

У результаті обчислення споживчого кошику на основі зазначених цін ми отримали такі результати. На одну особу на тиждень видатки на харчування становили у 1860 р. – 1,39 крб, а у 1894–1895 рр. – 1,77 крб. Різниця становить 38 коп., але слід врахувати серйозне знецінення грошей, яке супроводжувало російську економіку з 1860-х рр. Ця інфляція підвищувала ціни, а також і заробітні плати, але не в критичному відриві один від одного, тому різницю в цих 38 коп. житель того часу навряд чи відчув на побутовому повсякденному рівні.

У другій половині XIX ст. пересічний вчитель витрачав на продукти харчування в середньому 87–89 крб без урахування інших видатків. Опалювання, вода, сплата за винаймання квартири обходилося приблизно у 150–190 крб. Оскільки вчитель отримував 350 крб на рік, то у нього залишалося приблизно 70–90 крб, за які можна було купувати одяг (коштував загалом, недорого) і навіть деякі предмети розкоші.

Крім того, вчителі не обмежувалися винятково шкільною зарплатнею. Зазвичай додаткові кошти вони заробляли приватним репетиторством, що додавало деяку суму до зарплати. Це заохочувалося владою і самою школою.

Зіставлення величини заробітної плати та споживчого кошика вчителя Таврійської губернії XIX ст. дозволяє дійти таких висновків. Сім'я з двох пересічних учителів, які додатково займалися репетиторством, могла порівняно безбідно прожити, дозволяючи собі навіть деякі предмети розкоші. У Сакській школі, наприклад, учителька вишивання, дружина місцевого вчителя отримувала 300 крб на рік, а її чоловік – 350 крб. При такому розрахунку все необхідне для життєдіяльності сім'ї міг забезпечити один з членів подружжя, тоді як другий заробляв на інші речі.

Якщо порівняти ці дані з сучасними, то можна легко дійти висновку, що вчительського окладу у 1000 грн на місяць з урахуванням винагороди за класне керівництво, вистачить на помітно меншу кількість продуктів та послуг.

Наприклад, якщо сучасний вчитель раптом витратить усю свою річну зарплату на яловичину, то отримає її приблизно 340 кг на рік. Таврійський же вчитель XIX ст. отримував би того ж продукту на рік майже 3000 кг, тобто майже у 9 разів більше. Співвідношення за вартістю хліба масою 600 г, яке сьогодні сукупно становить приблизно 3400 хлібин на рік, у XIX ст. складало приблизно 6000 хлібин. Якщо порівняти забезпеченість таким продуктом, як сало, то сучасний вчитель отримає близько 450 кг сала, а вчитель XIX ст. – майже 2500 кг. Співвідношення з молока складає 2400 літрів сьогодні до 3800 літрів півтора століття тому. Порівняння з іншими продуктами дасть приблизно такий же маловтішний результат. Додамо до цього непорівнянну вартість нерухомого майна, а також сучасні побутові технічні засоби, без яких не можливе нормальне щоденне життя вчителя XXI ст.

На жаль, у наших нинішніх умовах учитель веде життя з майже порожнім споживчим кошиком без можливості будувати реальні плани на майбутнє. Заробітна плата пересічного вчителя в Україні фактично нижча за офіційний прожитковий рівень.

Таким чином, у результаті цього мікроісторичного дослідження, можна дійти висновку, що у другій половині XIX ст. рівень економічного добробуту пересіч-

ного шкільного вчителя практично за всіма показниками був помітно вищий, ніж сьогодні, а його заробітної плати було достатньо, щоб наповнити споживчий кошик усім необхідним для нормального життя і навіть дозволити собі деякі предмети розкоші.

Бібліографічні посилання

1. **Барабашкина Л. Я.** К вопросу об истории народного образования в Крыму на рубеже XIX–XX веков. Симферопольская мужская казенная гимназия / Л. Я. Барабашкина, И. В. Ковалев, С. А. Решетов // Культура Крыма на рубеже веков (XIX–XX вв.) : матер. республ. науч. конф. – Симферополь, 1993.
2. **Ганкевич В. Ю.** Крымскотатарские коранические школы – мектебе / В. Ю. Ганкевич // Педагогика. – 1998. – № 1.
3. **Гинзбург К.** Сыр и черви. Картина мира одного мельника, жившего в XVI в. / К. Гинзбург; пер. с итал. М. Л. Андреева, М. Н. Архангельской. – М., 2000.
4. **Григорьянц В.** Из истории армянской школы в Крыму / В. Григорьянц // Голубь Масиса. – 1998. – № 3.
5. **Даниленко В. Н.** Интеллектуальный потенциал Крыма в XIX – начале XX вв. / В. Н. Даниленко // Культура Крыма на рубеже веков (XIX–XX вв.) : матер. республ. науч. конф. – Симферополь, 1993.
6. Державний архів Автономної республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф. 26: Канцелярія Таврійського губернатора. 1803–1917. – (36 262 од. зб.).
7. ДААРК. – Ф. 27: Таврійське губернське правління. 1792–1920. – (44 993 од. зб.).
8. ДААРК. – Ф. 100: Дирекція народних училищ Таврійської губернії попечителя Одеського навчального округу, м. Симферополь Таврійської губернії. 1809–1913. – (2 560 од. зб.).
9. ДААРК. – Ф. 101: Інспекція народних училищ попечителя Одеського навчального округу, м. Симферополь Таврійської губернії. 1869–1900. – (64 од. зб.).
10. ДААРК. – Ф. 518: Євпаторійська міська дума: 1853–1873. – (974 од. зб.).
11. ДААРК. – Ф. 681: Євпаторійська міська управа. 1873–1920. – (1 740 од. зб.).
12. **Дэвис Н. З.** Дамы на обочине. Три женских портрета XVII века / Н. З. Дэвис; пер. с англ. Т. Доброницкой. – М., 1999.
13. Из мемуаров профессора И. Осипова (1883–1905) // Трибуна. – 1992. – № 12. – С. 1.
14. Из путеводителя 1894 г. Головинский Н. Город и его окрестности // Трибуна. – 1992. – № 13. – С. 1.
15. **Кашенко С. Г.** Система образования и религиозные верования немецкого населения Крыма (конец XIX – начало XX в.) / С. Г. Кашенко // Изв. Крымск. республ. краеведч. музея. – 1994. – № 5.
16. **Королёв В. И.** Общая полиция Крыма и северной Таврии во второй половине XIX – начале XX вв. (кадровый состав и условия службы) / В. И. Королёв // Историческое наследие Крыма. – 2004. – № 4. – С. 64–67.
17. **Кутайсов В. А.** Евпаторийская мужская гимназия / В. А. Кутайсов, М. В. Кутайсова // Берега Тавриды. – 1995. – № 1.
18. **Кучерганская А. В.** Роль земств в развитии начального образования в Таврической губернии во второй половине XIX века / А. В. Кучерганская // Культура народов Причерноморья. – 1997. – № 2.
19. **Ле Руа Ладюри.** Э. Монтайю, окситанская деревня (1294–1324) / Э. Ле Руа Ладюри. – Екатеринбург, 2001.
20. **Медік Х.** Мікроісторія / Х. Медік; пер. Т. І. Дубнікової // THESIS. – 1994. – Вип. 4. – С. 193–202.
21. **Шумский К. В.** Учебная часть в Таврической духовной семинарии / К. В. Шумский // Крымский архив. Ист.-краеведч. и литературно-философский журн. – Симферополь, 2001. – № 7.
22. **Levi G.** On Microhistory / G. Levi // New Perspectives on Historical Writing. – Oxford, 1991. – P. 93–113.

Надійшла до редколегії 30.01.2012

УДК 930.2:281.9 [291.68] (477.5) «180/184»

Я. А. Івлєва

*Євпаторійський інститут соціальних наук
Республіканського вищого навчального закладу
«Кримський гуманітарний університет» (м. Ялта)*

СТАТИСТИЧНІ ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ ПРАВОСЛАВНИХ СЕКТАНТІВ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Розглянуто особливості статистичних джерел, виявлено основні групи статистичних документів з історії духоборів, молокан і скопців Таврійської губернії в першій половині XIX ст. З'ясовано механізм збирання та обробки статистичної інформації в регіоні, визначено рівень її достовірності.

Ключові слова: статистичні джерела, архівні документи, сектантство, духобори, молокани, скопці, Таврійська губернія.

Рассмотрены особенности статистических источников, выявлены основные группы статистических документов по истории духоборов, молокан и скопцов Таврической губернии в первой половине XIX в. Выяснен механизм сбора и обработки статистической информации в регионе, определен уровень ее достоверности.

Ключевые слова: статистические источники, архивные документы, сектантство, духоборы, молокане, скопцы, Таврическая губерния.

The features of statistical sources are considered, the main groups of statistical documents on the history of the Doukhobors, the Molocans and the Skopets of Taurian province in the first half of 19th century are detected. The mechanism for collecting and processing statistical information in the region is elucidated, the level of its authenticity is described.

Key words: statistical sources, archival documents, sectarianism, the Doukhobors, the Molocans, the Skopets, Taurian province.

Статистичні джерела як особливий вид джерел мають важливе значення для вивчення історичних явищ і процесів. Вони охоплюють досить різноманітні за змістом і формою носії відомостей, що виникли внаслідок масових обстежень, описів, переписів, запровадження стандартизованого обліку та звітності. Ці джерела включають багато різновидів, кожен з яких має свої характерні риси та особливості [21, с. 374].

Статистичні джерела за умови належного наукового їх використання дозволяють доволі точно простежити процеси, що відбувалися в минулому суспільства. Статистика дає змогу встановити не тільки чисельність населення, а й з'ясувати вік, народжуваність і смертність, заняття, рівень добробуту, етнічний склад, розселення та ін., а також – найважливіше для нас – конфесійну приналежність. Статистичні джерела не лише висвітлюють чисельність сектантів у Таврійській губернії, а й дозволяють узагальнити це явище у межах регіону, у цифрових показниках засвідчують масштаби та динаміку поширення сект духоборів, молокан і скопців. А разом з іншими історичними джерелами статистика дозволяє всебічно та об'єктивно розкрити історію таврійських православних сект.

З самого початку особливістю статистичних джерел було свідоме їх створення із заздалегідь визначеною метою. Ці джерела виникли внаслідок практичних потреб суспільства і влади. У Російській імперії статистичну інформацію збирали з метою виявити стан розвитку різних сфер життя. Це у свою чергу давало можливість оцінювати ефективність ухвалених владою рішень і спонукало до їхнього вдосконалення. У першій половині XIX ст. статистика в Росії перебувала на ста-

дії свого становлення. У різних регіонах імперії процес формування статистичних джерел (а відтак їх зміст і обсяг) був нерівномірним. Таврійська губернія не стала винятком.

Дослідженню можливостей статистичних джерел сьогодні приділяють увагу багато вчених-джерелознавців [1; 21; 23–24]. Вивченню статистичних джерел з історії Таврійської губернії присвятили свої праці кримські дослідники [2; 22]. Науковці розглядають як опубліковані джерела, так і матеріали, що досі залишаються неопублікованими і перебувають на зберіганні в архівах. Зауважимо, що з проблеми таврійського сектантства досліджуваного часу статистичні джерела представлені передусім архівними документами, які систематизовано містять дані щодо духоборів, молокан і скопців, не розрізняючи їх. Це пояснюється тим, що царський уряд не бачив суттєвих відмінностей між цими сектами та пропонував звітувати про їх загальну чисельність (нарівні з іншими інакодумцями, зокрема старовірами). Загалом названі секти православного походження у першій половині XIX ст. становили помітне явище суспільно-політичного та релігійного життя Таврійської губернії. Їх представники оселилися в краї на початку століття і до 1840-х рр. не тільки розгорнули там активну проповідницьку діяльність, а й відіграли помітну роль у господарському освоєнні регіону і неабияк посприяли поживленню в ньому суспільного життя.

Статистичні джерела з історії духоборів, молокан і скопців Таврійської губернії у першій половині XIX ст. представлені всепідданнішими звітами губернаторів, статистичними таблицями та поіменними списками сектантів. Звіти губернаторів логічніше було б визначити як описово-статистичні джерела, оскільки вони супроводжуються значною текстовою частиною. Однак стосовно православних сектантів текст звітів включає лише перерахування чисельності населення сектантів у різних місцях Таврійської губернії, тому їх можна віднести до статистичних джерел. Що ж до статистичних таблиць, то маємо підстави відносити їх до справочинних джерел, однак вважаємо доцільним віднести їх саме до статистичних, оскільки це єдині джерела з історії таврійських сектантів, які в концентрованому вигляді надають детальну статистичну інформацію стосовно духоборів, молокан і скопців.

Оскільки особливості складання статистичних документів зумовлювалися метою збирання інформації, а влада була зацікавлена в детальній регламентації майже всіх сфер життя суспільства, то сектанти мали пріоритетне місце у спектрі питань, щодо яких збирали статистичні дані. Широкомасштабне збирання відомостей було покладено на МВС, до якого з початку XIX ст. стали надсилати *губернаторські звіти* (з 1838 р. їх подавали безпосередньо імператору). Звіти мали складатися щорічно, але з огляду на певні події надходження їх було нерегулярним. Так, наприклад, на початку 1830 р. Таврійський губернатор отримав з департаменту поліції виконавчої МВС розпорядження з вимогою надіслати до міністерства звіти за 1826 та 1827 рр., на що й повідомив, що вони не були складені через труднощі, пов'язані з війною та епідемією чуми [3, арк. 1–2]. Звіти губернаторів відклалися переважно у фондах РДІА, у місцевих архівосховищах копії звітів збереглися епізодично.

Формуляр цих документів складався з трьох розділів (у різні часи кількість їх змінювалася): суд, поліція; господарство; загальні відомості. Інформація про сектантів зосереджувалася в останньому розділі. Пункти звіту, які стосувалися інакодумців, зазвичай були сталими. Повідомлялося про місця проживання сектантів, головні події їхнього життя, перехід у православ'я; наводилися статистичні дані. Більш важливими для нас є додані до звітів таблиці з цифровими показниками еволюції чисельності сект. Вони подавалися у відомості № 25, формуляр якої включав чотири колонки: у першій наводилися назви повітів, а в трьох інших – відомості щодо розкольників і сектантів. Кількість духоборів і молокан

позначали в останній колонці – «*неприемлющих священство и непоклоняющихся иконам*». Відповідно до кожної категорії подавалася чисельність чоловічого та жіночого населення. Майже кожна таблиця супроводжувалася примітками, де доволі детально пояснювалися зміни у кількісному складі сектантів і окремо наводили число і локалізацію скопців у губернії. Інформативними є документи 1840-х рр. щодо переселення духоборів до Закавказзя. Зокрема, за даними звітів протягом 1841–1845 рр. було переселено 4988 духоборів [8, арк. 61 зв.–62; 9, арк. 29; 10, арк. 83 зв.; 11, арк. 36 зв.], однак у звіті за 1845 р. підсумовано, що загалом було виселено з губернії 4996 осіб (а 293 духобори перейшли у православ'я) [11, арк. 37]. Хоча й розбіжності в цифрах є незначними, дані звітів все ж таки потребують перевірки. Також документи вказують на переселення молокан до Закавказзя (зокрема, у 1844–1845 рр. виїхало з губернії 1063 особи [10, арк. 83; 11, арк. 77]).

Найпотужніший пласт статистичних документів щодо православних сект Таврійської губернії першої половини XIX ст. складають *статистичні таблиці*, що зберігаються у фондах Державного архіву в Автономній Республіці Крим. Таблиці мали назву «*відомостей щодо старообрядців і розкольників різних згод і сект*», які щорічно подавали на ім'я імператора. Складання відомостей зі статистичними даними про сектантів у всіх губерніях було ініційоване височайшим повелінням від 26 лютого 1826 р. Цей документ зобов'язував губернаторів щороку до 1 січня надавати до МВС відомості щодо чисельності старообрядців і сектантів [25, с. 99]. Таврійський губернатор з цього приводу також отримав циркуляр міністра внутрішніх справ, у якому підкреслювалася необхідність збирати дані таємним чином, залучаючи до процесу збирання інформації посадовців і священників різних міст і сіл губернії [12, арк. 4–4 зв.].

Ця ж необхідність таємно збирати відомості (аби ці дії не дійшли до відома сектантів) повторювалася в циркулярі міністра від 29 березня 1826 р. [12, арк. 6]. Він також зобов'язував губернаторів подавати дані не додержуючись річного терміну, а одразу по отриманні цих даних з кожного повіту (такі справи належали до термінових, що проявлялося в позначці на конверті «у власні руки таємно»).

Згодом вийшло височайше повеління від 3 липня 1826 р. про ліквідацію Особливої канцелярії міністра внутрішніх справ і створення III відділення Власної його величності канцелярії. Унаслідок цього губернатори отримали циркуляр від 9 серпня 1826 р., згідно з яким вони мали надсилати статистичні відомості до III відділення імператорської канцелярії, а до МВС надавати копії документів [25, с. 99].

Таким чином, з 1826 р. почали складати відомості, що стосувалися вже безпосередньо сектантського питання. Поданню відомостей про старообрядців і сектантів зазвичай передував рапорт губернатора на ім'я імператора, у якому повідомлялося про надсилання відомості. Засвідчена копія відомості разом із супроводжувальним відношенням губернатора направлялася до МВС.

Основою для складання відомості з чисельністю сектантів по губернії були дані, отримані від повітових чиновників. Періодично губернатор нагадував їм про необхідність подання таких документів, іноді навіть неодноразово. Для них термін подання відомостей визначався до 5 грудня [12, арк. 7 зв.]. Від кожного місцевого посадовця губернатору надсилався рапорт, навіть якщо в місті або повіті не було сектантів. У разі наявності поселень останніх додавалася відомість про їх чисельність.

Загалом у фонді канцелярії Таврійського губернатора виявлено 135 рапортів, поданих від повітових органів влади (5 із них дублюються), а також 69 відомостей зі статистичними даними щодо духоборів, молокан і скопців (ще три відомості виявлено щодо таврійських старообрядців).

Основними авторами рапортів були Феодосійський поліцмейстер, начальник ногайців, земські справники (окремої уваги заслуговує діяльність Мелітопольського справника) і городничі. Хронологічно рапорти охоплюють майже всю другу чверть XIX ст., переважна їх частка припадає на 1833–1834, 1841, 1850–1851 рр. Загалом рапорти є малоінформативними (за окремими винятками), переважно вони лише повідомляли про подання відомості, іноді – про причини затримки подання відомостей та хід збирання даних. Майже половина рапортів (65) присвячена оповіщенню губернатора про відсутність у певних містах і повітах сектантського населення. Аналіз змісту рапортів показав, що протягом першої половини XIX ст. сектантів зовсім не було в Євпаторії, Бахчисараї, Карасубазарі; Євпаторійському, Перекопському, Феодосійському повітах тощо.

Конкретні цифрові дані щодо чисельності сектантів містяться у щорічних відомостях. До циркуляру від 26 лютого 1826 р. додавався зразок відомості, який довгий час був сталим [12, арк. 5]. У назві обов'язково вказувалися губернія та рік складання. Сама відомість включала такі пункти: 1) «Старообрядцов приемлющих священство»; 2) «Раскольников разных сословий неприемлющих священства, но поклоняющихся иконам»; 3) «Духоборцов, Малаканов и Иконоборцов, неприемлющих священства и непоклоняющихся иконам»; 4) «Субботников или Жидов, приемлющих вместо крещения обрезание»; 5) «Скопцов». Пункти розподілялися окремо для міст і повітів. Указані групи інакодумців розподілялися також за соціальним статусом – «різних станів» і «поміщицьких селян», по кожній з цих категорій подавалася чисельність чоловічого та жіночого населення.

Пізніше формуляр відомостей змінювався, насамперед це стосується відомостей повітових органів влади (особливо Мелітопольського земського суду). Вочевидь, такі зміни вносилися у відповідь на динамічні процеси, що проходили в сектантському середовищі (зокрема, виселення їх за межі Таврійської губернії). Так, формуляр відомостей по Мелітопольському повіту за 1831, 1832, 1833, 1834, 1836 рр. характеризується наявністю п'яти колонок: назва поселень (духоборських і молоканських); кількість населення на початок поточного року; число прибулих; кількість померлих або навернених в православ'я; чисельність на кінець поточного року. Логічно, що останній показник мав бути однаковим з другим показником у відомості на наступний рік, однак це в документах простежується не завжди.

Схожим є формуляр відомостей по м. Сімферополь за 1834 р., який включає 4 колонки: чисельність населення на початок поточного року; число нових сектантів; загальна кількість; число навернених у православ'я. Такий же формуляр характерний для числа сектантів по м. Бердянську за 1836 р.

Для одного й того ж року – 1841 – маємо відомості різних повітових органів влади, складені за відмінними формулярами. Зокрема, відомість Оріховської міської поліції складена за зразком 1826 р., однак не містить останнього пункту (дані щодо скопців) [18, арк. 2]. Відомість Дніпровського земського суду першим пунктом подає дані стосовно скопців, другим – безпопівців, далі характеризує розкольників із поміщицьких селян та, нарешті, кількість розкольницьких церков, скитів і монастирів (з кількістю осіб в старообрядницькому монастирі) [18, арк. 6–6 зв.]. Ще більш цікавою є відомість щодо сектантів Мелітопольського повіту, яка окремо виділяє духоборів, молокан і шалапутів (скопців), локалізуючи їх певними місцями проживання, причому чисельність населення подана за статевою ознакою. Крім того, останньою колонкою наведені дані про кількість молитовних будинків сектантів та їх розташування, а в примітках зазначено, що в інших поселеннях сектанти моляться в приватних будинках або хлівах [18, арк. 21 зв.–22]. Відомість Алешковського городничого хоча й додержується розподілу іншодумців на поміщицьких селян та сектантів різних станів, однак по суті наводить іменний список старообрядців і скопців із позначенням їхнього віку [18,

арк. 24]. Загальна відомість по Таврійській губернії виокремлює лише сектантів різних станів і подає дані за окремими течіями (6 позицій) по містах і повітах губернії [18, арк. 32].

Крім того, 1841 р. датується відомість щодо народжених, померлих і повернутих у православ'я розкольників з числа казенних селян, подана Таврійською палатою державного майна [18, арк. 36 зв.–37]. Цей документ є надзвичайно інформативним (і єдиним з-поміж усіх виявлених статистичних джерел). Відомість містить 7 питань обліку із позначенням округу та волості; чисельності населення на 1 січня 1841 р.; кількості народжених в 1841 р.; у тому ж році померлих; навернених у православ'я; висланих за Кавказ у 1841 р.; чисельності населення на 1 січня 1842 р. За цими показниками населення диференційоване на окремі секти (цікаво, що старообрядці в документі не названі) та за статевою ознакою. Загальна чисельність сектантів за даними відомості складає 6941 осіб. Важливо, що відомість указує на число виселених у Закавказзя духоборів – 794 особи (з числа першої партії переселенців). За даними відомості, місця поселення духоборів і молокан зосереджувалися в Мелітопольському окрузі, а скопців – у Дніпровському.

Наприкінці першої половини XIX ст. у відомостях стала усталеною традиція розподіляти статистичні дані за окремими сектами (попівці; безпопівці; молокани, духобори, іконоборці; суботники та жидуючі; скопці, шалапути та інші, хто дотримуються скопечтва; загальна чисельність). Такі відомості виявлені для м. Алешки за 1850 р., Бердянського повіту за 1850–1851 рр. та загалом Таврійської губернії за 1850 р.

Загалом виявлені нами внаслідок архівної евристики щорічні відомості, подані від повітових органів влади Таврійській губернії, охоплюють 1827, 1830–1834, 1836, 1841, 1850 рр. [4–7; 12–13, 16–19]. Крім того, віднайдено дві відомості зі статистичними даними щодо сектантів м. Феодосії (датовані 1827 і 1831 рр.) [14–15]. За даними відомостей чисельність сектантів була незначною у Сімферополі, Феодосії, Перекопі, Оріхові, Алешках, Сімферопольському повіті. Компактні ж і значні за чисельністю поселення духоборів і молокан зосереджувалися переважно в Мелітопольському повіті, де вони й були поселені в першій чверті XIX ст. Цей факт детально ілюструють відомості, подані від Мелітопольського земського справника. Загальні відомості по Таврійській губернії (на ім'я імператора) виявлено в кількості восьми й датуються вони 1830–1834, 1836, 1841 і 1850 рр.

Зазначимо, що використання цих відомостей для дослідника православних сект створює низку труднощів. По-перше, сектанти показані у відомості разом зі старообрядцями (попівцями і безпопівцями – відповідно перший і другий пункти), що створює певну плутанину й утруднює їх облік. Цей факт свідчить про те, що влада не бачила особливих відмінностей між старообрядцями й сектантами (це позначилося й у назві документа – *«старообрядцы и раскольники разных согласий и сект»*). По-друге, духобори та молокани об'єднані в одній номінації (крім того, туди ж включені іконоборці) за критерієм невизнання ними інституту священства й відкидання необхідності поклоніння іконам. Це утруднює визначення їх чисельності за окремими сектами, що можна зробити лише за наявності вказівок на локалізацію їх поселень (духоборських і молоканських). До того ж, назви «молокани» і «іконоборці» в документах першої половини XIX ст. часто ототожнювалися. По-третє, відомості рясніють арифметичними помилками щодо загальної чисельності населення, що помітно знижує рівень достовірності інформації. На цьому аспекті слід зупинитися детальніше.

Достовірність інформації, що подавалася до Петербурга, дозволяє з'ясувати зіставлення даних відомостей городничих і справників з даними загальних відомостей по губернії. Безумовно, більшої довіри заслуговують цифрові дані, представлені в документах повітових органів влади (тобто ті, що збиралися на місцях). Вони є первинними по відношенню до загальних відомостей по всій губер-

нії, що склалися вже в губернаторській канцелярії. Однак аналіз цих відомостей показав, що не завжди земські справники точно виконували арифметичну дію додавання, виводячи загальну суму. Так, у відомості щодо чисельності сектантів по Мелітопольському повіту в 1831 р. справник помилково визначив загальну кількість духоборів і молокан – 4198 осіб (2054 чоловіків й 2144 жінок) [5, арк. 13–13 зв.]. За нашими підрахунками – на основі даних відомості – в повіті проживало 3890 духоборів і молокан (1934 чоловіків і 1956 жінок). Ці дві помилки були механічно перенесені до загальної відомості по Таврійській губернії [5, арк. 14 зв.–15], таким чином замість 4323 осіб (2159 чоловіків і 2164 жінок) у відомості помилково визначена загальна кількість – 4531 особа (2279 чоловіків і 2252 жінок). Цікаво, що наступного року у відомості по Мелітопольському повіту одна помилка виправлена й зазначено правильне число, а друга знову ж механічно перенесена, що відбилося в загальних підрахунках [6, арк. 23–13 зв.].

Так само неточно підраховано дані у відомості по Мелітопольському повіту за 1834 р. – чисельність чоловічого населення в поселеннях духоборів визначена з помилкою в 30 осіб (2087 замість 2057) [16, арк. 2–2 зв.], яка також перенесена до загальної відомості по губернії [16, арк. 25 зв.–26]. У відомості за 1836 р. помилка є менш значною – різниця складає всього три особи (за відомістю в Мелітопольському повіті проживало 2232 чоловіки-духобори, за нашими підрахунками – 2229) [17, арк. 3]. У відомості Бердянського земського суду помилка в підрахунках молоканського населення складає 12 осіб (замість 1381 чоловіків і 1430 жінок указано 1391 і 1432 відповідно) [19, арк. 21 зв.–22]. Інші органи повітової влади працювали сумлінніше – в поданих від них відомостях помилок майже не виявлено (не дивно, з огляду на невелику кількість сектантів у інших повітах).

Наступним етапом обробки статистичних даних було узагальнення їх у канцелярії Таврійського губернатора. Ця процедура також не завжди була точною. Так, у відомості по Таврійській губернії за 1836 р. губернатор завищив кількість розкольників і сектантів – 4953 особи (2501 чоловік і 2452 жінки) [17, арк. 15–15 зв.], а за нашими підрахунками – 4920 осіб (2486 чоловіків і 2434 жінки). Цікаво, що в окремих випадках дані відомостей занижувалися, наприклад, при визначенні чисельності скопців у губернії в 1841 р. (у відомості зазначено лише три особи [18, арк. 32], тоді як у поіменних списках їх значиться 32).

На жаль, перевірити всі дані в загальних відомостях за 1834, 1836, 1841, 1850 рр. неможливо, оскільки у справах немає окремих відомостей від повітових органів влади. Так, за 1834 р. немає відомості по м. Перекопу; за 1836 р. – по Дніпровському та Сімферопольському повітах й м. Перекопу; за 1841 р. – по Дніпровському повіту, м. Феодосії; за 1850 р. – по м. Бердянську. І навпаки, за відсутністю загальної відомості по Таврійській губернії за 1851 р. документи повітових органів влади набувають особливої цінності.

Таким чином, щорічні відомості про сектантів є досить інформативними, однак, на жаль, вони представлені далеко не за всі роки. Крім того, у документах доволі часто зустрічаються помилки та неточності, що потребує пильної уваги дослідників.

Поіменні списки сектантів є важливою складовою комплексу статистичних джерел. І хоча вони є менш інформативними, ніж статистичні таблиці, списки мають визначальне значення для розгляду історії таврійських православних сект. Принципово, що документи подають склад населення за окремими сектами. Щодо скопців списки містять дані за такими ознаками: ім'я, прізвище, вік, час і обставини оскоплення. Важливо, що разом з цим обов'язково вказувалося, чи були скопці засуджені та якими судовими інстанціями. Стосовно духоборів і молокан поіменні списки репрезентовані переліками народжених та померлих. Вони вказують на місце події, вік (для померлих), дату й наявність свідків (для народжених). На-

приклад, за даними списків, у 1841 р. у Таврійській губернії проживало 32 скопці [18, арк. 7–7 зв., 34]; того ж року народилося 134 духобори та 162 молокани [18, арк. 52–65 зв.], відповідно померло 113 й 101 [18, арк. 40–50]. А поіменний список 1852 р. налічував двох скопців (чоловіка та жінку віком 65 і 83 роки відповідно) у м. Алешках, які були оскоплені ще в 1818 р. [20, арк. 5]. Окрему підгрупу документів складають списки переселенців, які прибували до губернії й виселялися за її межі. Вони відображають статевовіковий склад сектантів і регіони поширення сект.

Таким чином, статистична звітність місцевих органів влади перед вищими інстанціями була доволі розвиненою. Це відбилося в наявності цілих блоків архівних справ, в яких вміщено відомості про чисельність таврійських сектантів. Вони стосуються всіх трьох сект (духоборів, молокан і скопців) і характеризують чисельність їх представників за низкою показників: прізвищ та імен, статі, віку, сімейного стану, місць розселення тощо. Попри деякі неточності та плутанину, виявлені в документах (унаслідок обробки статистичної інформації), загалом вони мають важливе значення для висвітлення історії сектантства Таврійської губернії. Залучення цих документів до джерельної бази дослідження сектантської тематики допоможе відтворити цілісну картину функціонування сект духоборів, молокан і скопців на території Таврійської губернії в першій половині XIX ст.

Бібліографічні посилання

1. **Атаманенко В.** Документи Литовської Метрики як джерело вивчення еволюції джерел статистичного характеру / В. Атаманенко // Наук. записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2009. – Вип. 17. – С. 5–19.

2. **Бобков В. В.** Розвиток статистичних досліджень в Таврійській губернії в XIX – на початку XX століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Бобков. – Д., 2004.

3. Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі – ДААРК). – Ф. 26, оп. 1, спр. 5910, 4 арк.

4. ДААРК. – Ф. 26, оп. 1, спр. 6488, 24 арк.

5. ДААРК. – Ф. 26, оп. 1, спр. 7127, 16 арк.

6. ДААРК. – Ф. 26, оп. 1, спр. 8267, 28 арк.

7. ДААРК. – Ф. 26, оп. 1, спр. 9984, 30 арк.

8. ДААРК. – Ф. 26, оп. 1, спр. 13167, 148 арк.

9. ДААРК. – Ф. 26, оп. 1, спр. 14015, 48 арк.

10. ДААРК. – Ф. 26, оп. 1, спр. 14476, 103 арк.

11. ДААРК. – Ф. 26, оп. 1, спр. 15011, 83 арк.

12. ДААРК. – Ф. 26, оп. 4, спр. 241, 16 арк.

13. ДААРК. – Ф. 26, оп. 4, спр. 253, 5 арк.

14. ДААРК. – Ф. 26, оп. 4, спр. 398, 3 арк.

15. ДААРК. – Ф. 26, оп. 4, спр. 447, 3 арк.

16. ДААРК. – Ф. 26, оп. 4, спр. 528, 26 арк.

17. ДААРК. – Ф. 26, оп. 4, спр. 657, 17 арк.

18. ДААРК. – Ф. 26, оп. 4, спр. 829, 65 арк.

19. ДААРК. – Ф. 26, оп. 4, спр. 1280, 37 арк.

20. ДААРК. – Ф. 26, оп. 4, спр. 1372, 9 арк.

21. Історичне джерелознавство : підр. / Я. С. Калакура (кер. авт. кол.), І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. – К., 2003.

22. **Непомнящий А. А.** История и этнография народов Крыма: Библиография и архивы (конец XVIII – начало XX века) / А. А. Непомнящий; отв. ред. Л. А. Дубровина, вступ. ст. В. Ф. Шарапы. – Симферополь, 2001.

23. **Привалко Т. В.** Обліково-статистичні джерела з історії дворянства лівобережної України кінця XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Т. В. Привалко. – К., 2007.

24. **Святець Ю. А.** Українське селянське господарство в роки нової економічної політики (статистичні джерела та методи дослідження) : автореф. дис. ... докт. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Ю. А. Святець. – Д., 2008.

25. Собрание постановлений по части раскола. – СПб., 1858.

Надійшла до редколегії 30.01.2012

УДК 930.272

Ю. Г. Стенько

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПРОБЛЕМИ ЕВОЛЮЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПАЛЕОГРАФІЇ В ІСТОРІОГРАФІЇ XIX–XX ст.

Проаналізовано спеціальну історичну літературу щодо загального розвитку палеографії на теренах України, з'ясовано відмінності українського, білоруського та російського скоропису.

Ключові слова: палеографія, скоропис, письмо, літери, історія.

Проанализирована специальная историческая литература о развитии палеографии на просторах Украины, выяснены отличия украинской, русской и белорусской скорописи.

Ключевые слова: палеография, скоропись, письмо, буквы, история.

The special historical literature on progress of paleography on open spaces of Ukraine is analysed, differences Ukrainian, Russian and Belorussian cursive writings are found out.

Key words: paleography, cursive writing, handwriting, letters, history.

Питання про час виникнення писемності на Русі давно цікавить істориків. Для відповіді на це питання використовуються відомості, що містяться в писемних джерелах (літописах, вістях іноземців), а також археологічні джерела.

Метою статті є простежити, як у вітчизняній історіографії відбувалося дослідження українського письма. Актуальність теми полягає в тому, щоб з'ясувати, чи достатньо вивчене питання про формування, становлення та еволюціонування українського письма на сучасний момент розвитку української науки.

Із XI ст. починається літописання і, зокрема, в «Повести временных лет» передається зміст договорів Київської держави з Візантією, князів Олега в 911 р. й Ігоря в 944 р. Договірні відносини з греками, згідно зі свідченнями літопису, були і раніше: у 876 р. було укладено договір з греками [5]. Договори укладали і з іншими народами, наприклад, князя Володимира з волзькими болгарами, про якого згадує Київський літопис під 985 і 1006 рр. У договорі 911 р. згадується про вживання русичами письмових заповітів, у договорі 944 р. – про надання грамот руським кораблям, що вирушали до Візантії [4]. До XI ст історична наука відносить виникнення писемної пам'ятки права «Русская правда» (1030–1040 рр. «Правда Ярослава», 1054, 1074 рр. – «Правда Ярославичей») [18; 19]. Із XI ст. до нас дійшли такі пам'ятки писемності, як Остромирове Євангеліє (1056, 1057 гг), та збірки повчальних статей 1073, 1076 рр., пам'ятка староруської епіграфіки Тмутараканський камінь, з надписом про вимір ширини Керченської протоки (1068 р.) [10].

Наведені дані свідчать про те, що писемність існувала вже в цей період і використовувалася і як засіб запису, і як засіб обміну кореспонденцією (листування),

24. **Святець Ю. А.** Українське селянське господарство в роки нової економічної політики (статистичні джерела та методи дослідження) : автореф. дис. ... докт. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Ю. А. Святець. – Д., 2008.

25. Собрание постановлений по части раскола. – СПб., 1858.

Надійшла до редколегії 30.01.2012

УДК 930.272

Ю. Г. Стенько

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПРОБЛЕМИ ЕВОЛЮЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПАЛЕОГРАФІЇ В ІСТОРІОГРАФІЇ XIX–XX ст.

Проаналізовано спеціальну історичну літературу щодо загального розвитку палеографії на теренах України, з'ясовано відмінності українського, білоруського та російського скоропису.

Ключові слова: палеографія, скоропис, письмо, літери, історія.

Проанализирована специальная историческая литература о развитии палеографии на просторах Украины, выяснены отличия украинской, русской и белорусской скорописи.

Ключевые слова: палеография, скоропись, письмо, буквы, история.

The special historical literature on progress of paleography on open spaces of Ukraine is analysed, differences Ukrainian, Russian and Belorussian cursive writings are found out.

Key words: paleography, cursive writing, handwriting, letters, history.

Питання про час виникнення писемності на Русі давно цікавить істориків. Для відповіді на це питання використовуються відомості, що містяться в писемних джерелах (літописах, вістях іноземців), а також археологічні джерела.

Метою статті є простежити, як у вітчизняній історіографії відбувалося дослідження українського письма. Актуальність теми полягає в тому, щоб з'ясувати, чи достатньо вивчене питання про формування, становлення та еволюціонування українського письма на сучасний момент розвитку української науки.

Із XI ст. починається літописання і, зокрема, в «Повести временных лет» передається зміст договорів Київської держави з Візантією, князів Олега в 911 р. й Ігоря в 944 р. Договірні відносини з греками, згідно зі свідченнями літопису, були і раніше: у 876 р. було укладено договір з греками [5]. Договори укладали і з іншими народами, наприклад, князя Володимира з волзькими болгарами, про якого згадує Київський літопис під 985 і 1006 рр. У договорі 911 р. згадується про вживання русичами письмових заповітів, у договорі 944 р. – про надання грамот руським кораблям, що вирушали до Візантії [4]. До XI ст історична наука відносить виникнення писемної пам'ятки права «Русская правда» (1030–1040 рр. «Правда Ярослава», 1054, 1074 рр. – «Правда Ярославичей») [18; 19]. Із XI ст. до нас дійшли такі пам'ятки писемності, як Остромирове Євангеліє (1056, 1057 гг), та збірки повчальних статей 1073, 1076 рр., пам'ятка староруської епіграфіки Тмутараканський камінь, з надписом про вимір ширини Керченської протоки (1068 р.) [10].

Наведені дані свідчать про те, що писемність існувала вже в цей період і використовувалася і як засіб запису, і як засіб обміну кореспонденцією (листування),

тобто вона була покликана задовольнити зростаючі потреби державного і приватного життя, що ускладнювалися. Зародження писемності і її розвиток – тривалий процес, пов'язаний з діяльністю багатьох людей впродовж довгого історичного періоду.

Однією з галузей знань, що опікуються дослідженням письма, є палеографія, на головних аспектах якої ми і зосередимо увагу в цій статті. Що ж таке палеографія? Що вона вивчає? Коли саме з'явилася? Які етапи розвитку має? З якими країнами пов'язана українська палеографія?

У сучасних історичних словниках слово «палеографія» виводять від грец. *palaios* – старий, давній і *grapho* – пишу. Її визначають як спеціальну історичну дисципліну, що вивчає давню писемність, еволюцію, характерні особливості правильного прочитання текстів, встановлення їх належності [14].

Однак російський вчений В. Н. Щепкін подав дещо відмінне визначення палеографії. Він зазначив, що палеографія є допоміжна історична дисципліна історико-філологічного напрямку, яка досліджує писемні пам'ятки ззовні з метою визначити час та місце їх виникнення [18; 19].

Відомий російський фахівець Я. В. Черепнін у праці «Русская палеография» визначав палеографію як одну з допоміжних історичних дисциплін, що вивчає зовнішні ознаки рукописних пам'яток [16].

На думку І. А. Шляпкіна палеографію не можна виділяти в окрему науку, оскільки наука має свою наукову ділянку, де вона має бути панівною і обґрунтованою, а саме таких засад наукової легітимності палеографії бракує. Як стверджував І. А. Шляпкін, у палеографії відсутні власні наукові методи, тому її слід визначати саме як допоміжну дисципліну, яка проте має неабияке значення для роботи з рукописами. Зокрема дослідник визначав палеографію як дисципліну, що спеціалізується на вивченні техніки давнього письма та визначенні часу появи надпису чи виготовлення рукопису [17].

Історики стверджують, що палеографія як окрема дисципліна виникла в Європі у XVIII ст. Уперше термін увів у вжиток французький учений Б. Монфокон у своїй праці «Про грецьку палеографію», який виокремив її з дипломатики (історична дисципліна, що вивчає форми, автентичність, юридичну достовірність історичних документів і грамот) [1]. Об'єктами вивчення палеографії називають зовнішні ознаки рукописів, засоби письма, графіку та її еволюцію, особливості накреслення літер, матеріал, на якому написано документ (пергамент, береста, папір), знаряддя письма (гусяче чи металеве перо, олівець тощо), фарби, чорнило, художні елементи рукописів (орнаменти, заставки, кінцівки, мініатюри), філіграні (водяні знаки) тощо [19]. Такі дослідження дають змогу здійснити атрибуцію тексту (встановлення автора), його правильне прочитання, з'ясування його достовірності, визначити місце і час появи документа, розкрити його зміст [18].

Предметом дослідження української палеографії є пам'ятки української писемності. Українська палеографія тісно пов'язана з розвитком російської та білоруської палеографії, оскільки мала єдиний корінь письма і упродовж століть залишалася спільною і дуже близькою його графічна основа. Як стверджує І. А. Шляпкін, метод палеографічних досліджень полягає у вивченні всіх зовнішніх ознак рукопису, порівнянні й співвіднесенні їх між собою, а також встановленні відповідності до конкретного історичного періоду [17].

На думку В. В. Панащенко, крім методів і прийомів дослідження власне палеографії (аналіз особливостей графічного оформлення літер) тут застосовуються методи й прийоми дослідження інших дисциплін і наук, передусім лінгвістики тексту (аналіз орфографії та пунктуації мови), мистецтвознавства (вивчення орнаментів, мініатюр) [14], фізики й хімії (датування органічних матеріалів для письма за допомогою радіоактивних ізотопів, хімічний аналіз складу чорнила й фарб, використання різного проміння для читання вицвілих текстів або їх частин), а також комп'ютерних технологій [13].

Палеографія допомагає правильному прочитанню текстів, установленню часу, місця створення й авторства недатованих, нелокалізованих та анонімних пам'яток, виявленню підробок, підтвердженню автентичності текстів [15].

Спостереження над особливостями письма і практичне застосування їх у різних народів дуже давні. Так, на теренах України викриття підробок грамот як практичне застосування палеографії починається з XV ст. У граматичі Л. Зизанія 1596 р. міститься зауваження про особливості кириличної орфографії [12], а в граматичі 1619 р. М. Смотрицького – міркування про особливості давньої графіки й правопису [11].

Формування палеографії як теоретичної дисципліни в Україні відбувалося з XIX ст. Особливого розвитку вона набула в наш час завдяки виданням пам'яток української мови, літератури, історії. Дослідження мистецтва скорописного письма проводили В. Мітченко [9; 10], Л. Коць-Григорчук [7] та інші.

Відомий український історик, архівіст і палеограф І. Каманін (1850–1901) присвятив свою працю «Палеографічний ізборник» вивченню української (південно-руської) палеографії [6]. Заслуга І. Каманіна та інших вітчизняних учених полягає в тому, що в XIX – на початку XX ст. вони визначили головні напрями дослідження рукописних матеріалів. Їхні науково-теоретичні узагальнення зумовили утвердження палеографії як наукової дисципліни зі своїм чітко окресленим об'єктом дослідження. У XX ст. було значно розширено тематичні межі досліджень з палеографії. Вивченню цінної наукової пам'ятки – графіті на стінах Софії Київської – присвячено праці С. Висоцького [2]. Дослідженню в галузі філігранознавства, зокрема систематизації паперу і філіграней на українських землях, присвячено праці О. Мацюка [8].

І. А. Шляпкін запропонував розподіляти палеографію за системами письма і мовами, які ними користуються, на грецьку, латинську, арабську, індійську, кириличну (слов'янську), вірменську, грузинську тощо [17]. У слов'янській палеографії залежно від алфавітів, якими писано рукописи, виділяють глаголичну, кириличну і латинську палеографії. Східнослов'янські рукописи написані переважно кирилицею. Кирилична палеографія поділяється, у свою чергу, на східнослов'янську і південнослов'янську [15].

В українській історіографії визначено три основні етапи розвитку слов'янського письма: устав, півустав і скоропис.

Устав визначають як ранній тип письма кириличних рукописів. Цьому типу письма властиві такі визначальні риси: літери розміщуються точно між двома рівнобіжними лініями, за межі яких виходять лише д, з, р, у, х, ц, щ; літери прямовисні, геометричні, з правильними прямими лініями та заокругленнями; їхня середня ширина наближається до висоти (таким чином вони майже вписуються у квадрат); відстані між літерами великі; поділу на слова нема; окрім небагатьох титл, надрядкових знаків майже нема; відступи між літерами менші, деякі літери нахилиються вправо, і з'являються «акценти».

Історики стверджують, що заміна пергаменту папером та потреби судочинства спричинили збільшення попиту на книжки від XIII ст. та прискорення темпу писання, що виявилось у втраті ретельної геометричності, викривленні та нахилі прямих частин літер і спрощенні певних літер: так виник перехідний тип письма, так званий, великий півустав, літери якого далі зменшувалися й звужувалися, і, таким чином, у XV – на початку XVI ст. уже переважав півустав, а в XVI–XVII ст. прийшов скоропис [13]. Але устав з особливою графікою ще використовується у церковних книгах. Наприклад, за спостереженням В. Н. Щепкіна, у Пересопницькому Євангелії (1556–1561) надрядкові літери й акценти схожі на півуставні, а у Крехівському апостолі (1563–1572) – великий півустав близький до уставу [18].

Еволюцію письма найбільш переконливо можна відстежувати безпосередньо на ілюстраціях графом відповідних літер. На рис. 1 можна побачити, що на-

писання літер уставу змінювалося від каліграфічної чіткості XI ст. до певної «рухливості» знаків XIII ст. Впадає також в око, що з часом збільшується варіативність написання літер, жорсткий «стандарт» поступово перестає бути універсальним.

Напівустав – різновид письма давніх кириличних рукописів, що виник на основі уставу як його спрощений варіант для забезпечення зрослої потреби в книгах у зв'язку з розвитком культурного життя суспільства та інтенсифікацією суспільних відносин. Напівустав, на думку фахівців, розвиваючись у напрямі спрощення написання літер, забезпечував більшу зручність і швидкість письма, оскільки відбувся відхід від строгої геометричності, довершеної правильності уставу [14]. У східних слов'ян напівустав з'явився у XIV ст. на основі уставу XIV ст. і, зберігаючи його основні риси, надавав йому простішого практичного вигляду. Вживався напівустав спочатку в ділових документах, потім поширився на літературу всіх стилів.

	XI в	XII в	XIII в
А	А А А А А	А А А А А	А А А А А
Б	Б Б Б Б Б	Б Б Б Б Б	Б Б Б Б Б
В	В В В В В	В В В В В	В В В В В
Г	Г Г Г	Г Г Г Г	Г Г Г Г Г
Д	Д Д Д Д Д	Д Д Д Д Д	Д Д Д Д Д
Е	Е Е Е Е Е	Е Е Е Е Е	Е Е Е Е Е
Ж	Ж Ж Ж Ж Ж	Ж Ж Ж Ж Ж	Ж Ж Ж Ж Ж
З	З З З З З	З З З З З	З З З З З
И	И И И И И	И И И	И И И И И
І	І І	І І І	І І І
К	К К К К К	К К К К К	К К К К К
Л	Л Л Л Л Л	Л Л Л Л Л	Л Л Л Л Л
М	М М М М М	М М М М М	М М М М М
Н	Н Н Н Н Н	Н Н Н Н Н	Н Н Н Н Н
О	О О О	О О	О О О О
П	П П П П	П П П П П	П П П П П
Р	Р Р Р Р Р Р Р	Р Р Р Р Р Р Р	Р Р Р Р Р Р Р
С	С С С С С	С С С С С	С С С С С
Т	Т Т Т Т	Т Т Т Т	Т Т Т Т Т

Рис. 1. Палеографічна таблиця уставу XI–XIII ст. (взято з [14])

У	У у У у У у	У у У у У у	У у У у У у
Ф	Ф ф Ф ф Ф ф	Ф ф Ф ф	Ф ф Ф ф Ф ф
Х	Х х Х х Х х	Х Х х х х	Х х Х х Х х
Ω	Ω ω Ω ω	Ω Ω Ω Ω	Ω Ω Ω Ω
Ц	Ц ц Ц ц Ц ц	Ц Ц Ц ц Ц ц	Ц ц Ц ц Ц ц
Ч	Ч ч Ч ч Ч ч	Ч Ч Ч Ч Ч Ч	Ч ч Ч ч Ч ч
Ш	Ш ш Ш ш	Ш ш ш ш	Ш ш ш
Щ	Щ щ Щ щ	Щ щ щ щ	Щ щ щ щ
Ъ	Ъ ъ Ъ ъ Ъ ъ	Ъ ъ Ъ ъ Ъ ъ	Ъ ъ Ъ ъ Ъ ъ
Ы	Ы ы Ы ы Ы ы	Ы ы Ы ы Ы ы	Ы ы Ы ы Ы ы
Ь	Ь ь Ъ ъ Ъ ъ	Ь ь Ъ ъ Ъ ъ	Ь ь Ъ ъ Ъ ъ
Ѣ	Ѣ ѣ Ѣ ѣ Ѣ ѣ	Ѣ ѣ Ѣ ѣ Ѣ ѣ	Ѣ ѣ Ѣ ѣ Ѣ ѣ
Ю	Ю ю Ю ю Ю ю	Ю ю Ю ю Ю ю	Ю ю Ю ю Ю ю
Ѧ	Ѧ Ѧ Ѧ Ѧ Ѧ Ѧ	Ѧ Ѧ Ѧ Ѧ Ѧ Ѧ	Ѧ Ѧ Ѧ Ѧ Ѧ Ѧ
Ѩ	Ѩ Ѩ Ѩ Ѩ Ѩ Ѩ	Ѩ Ѩ Ѩ Ѩ Ѩ Ѩ	Ѩ Ѩ Ѩ Ѩ Ѩ Ѩ
Ѭ	Ѭ Ѭ Ѭ Ѭ Ѭ Ѭ	Ѭ Ѭ Ѭ Ѭ Ѭ Ѭ	Ѭ Ѭ Ѭ Ѭ Ѭ Ѭ
Ѯ	Ѯ Ѯ Ѯ Ѯ Ѯ Ѯ	Ѯ Ѯ Ѯ Ѯ Ѯ Ѯ	Ѯ Ѯ Ѯ Ѯ Ѯ Ѯ
Ѱ	Ѱ Ѱ Ѱ Ѱ Ѱ Ѱ	Ѱ Ѱ Ѱ Ѱ Ѱ Ѱ	Ѱ Ѱ Ѱ Ѱ Ѱ Ѱ
Ѳ	Ѳ Ѳ Ѳ Ѳ Ѳ Ѳ	Ѳ Ѳ Ѳ Ѳ Ѳ Ѳ	Ѳ Ѳ Ѳ Ѳ Ѳ Ѳ
Ѵ	Ѵ Ѵ Ѵ Ѵ Ѵ Ѵ	Ѵ Ѵ Ѵ Ѵ Ѵ Ѵ	Ѵ Ѵ Ѵ Ѵ Ѵ Ѵ

Продовження рис. 1.

У науковій літературі з палеографії визначають такі відмінності напівуставу від давнішого уставу: менша стрункість письма та каліграфічність; послаблення уваги до виписування окремих деталей літер; зменшення розміру букв; більша розкутість руху пера.

Водночас у напівустанові втрачається обов'язковий характер уставного письма: прямі лінії допускають кривизну; заокруглені не є правильними дугами; написання літер, які втрачають пропорційність, допускає значну варіантність; проміжки між ними стають неоднаковими; кількість скорочень і надрядкових знаків значно зростає [14].

За характером письма розрізняють український напівустав старший і молодший, каліграфічний півустав, діловий півустав, біглий півустав [14].

У XV–XVII ст. напівустав використовувався поряд із скорописом. Рукописний напівустав послужив за основу при створенні слов'янського друкарського шрифту [14].

Скоропис – третій за часом тип письма. Питання конкретного тлумачення змісту цього терміна, а звідси і походження скоропису до нашого часу залишається однією із невирішених проблем. Скоропис як форма кириличного письма трансформувалася з напівуставу в другій половині XIV ст. Скоропис вживали зокрема в канцеляріях і приватному справочинстві. Поступово він видозмінився до форм, з яких у XIX ст. постало новочасне ручне письмо [3].

А	а а а α δ α λ а а а	Ф	ф ф ф ф ф ф ф
Б	б б б б б б б	Х	х х х х х х х х
В	в в в в в в в в	Ѡ	Ѡ Ѡ Ѡ Ѡ Ѡ Ѡ Ѡ
Г	г г г г г г г	Ц	ц ц ц ц ц ц ц ц
Д	д д д д д д д д д	Ч	ч ч ч ч ч ч ч ч ч
Е	е е е е е е е е е	Ш	ш ш ш ш ш ш ш ш
Ж	ж ж ж ж ж ж ж ж ж	Щ	щ щ щ щ щ щ щ щ
С	с с с с с с с с с	Ъ	ъ ъ ъ ъ ъ ъ ъ ъ ъ
З	з з з з з з з з з	Ы	ы ы ы ы ы ы ы ы
И	и и и и и и и и и	Ь	ь ь ь ь ь ь ь ь ь
І	і і і і і і і і і	Ѣ	Ѣ Ѣ Ѣ Ѣ Ѣ Ѣ Ѣ Ѣ Ѣ
К	к к к к к к к к к	Ю	ю ю ю ю ю ю ю ю ю
Л	л л л л л л л л л	Ѧ	Ѧ Ѧ Ѧ Ѧ Ѧ Ѧ Ѧ Ѧ Ѧ
М	м м м м м м м м м	Ѩ	Ѩ Ѩ Ѩ Ѩ Ѩ Ѩ Ѩ Ѩ Ѩ
Н	н н н н н н н н н	Ѫ	Ѫ Ѫ Ѫ Ѫ Ѫ Ѫ Ѫ Ѫ Ѫ
О	о о о о о о о о о	Ѭ	Ѭ Ѭ Ѭ Ѭ Ѭ Ѭ Ѭ Ѭ Ѭ
П	п п п п п п п п п	Ѯ	Ѯ Ѯ Ѯ Ѯ Ѯ Ѯ Ѯ Ѯ Ѯ
Р	р р р р р р р р р	Ѱ	Ѱ Ѱ Ѱ Ѱ Ѱ Ѱ Ѱ Ѱ Ѱ
С	с с с с с с с с с	Ѳ	Ѳ Ѳ Ѳ Ѳ Ѳ Ѳ Ѳ Ѳ Ѳ
Т	т т т т т т т т т	Ѵ	Ѵ Ѵ Ѵ Ѵ Ѵ Ѵ Ѵ Ѵ Ѵ
У	у у у у у у у у у	Ѷ	Ѷ Ѷ Ѷ Ѷ Ѷ Ѷ Ѷ Ѷ Ѷ

Рис. 2. Палеографічна таблиця напівуставу XIV ст. (взято з [14])

І. Каманін поділив історію розвитку українського шрифту на три періоди.

Перший період (кінець XV – початок XVI ст.). Для цього періоду прийнято термін «уставний скоропис», який запропонував І. Срезневський. У той час українське письмо було вільне від усілякого стороннього впливу і в способах писання йшло за традиціями Візантії, довго зберігаючи в собі характер уставного скоропису (на відміну від російського тогочасного скоропису, що рано зазнав зовнішніх впливів, можливо, східних, унаслідок чого виробилася згодом нерівність і гачкуватість) [6].

Другий період (друга половина XVI ст.) характеризується тенденцією до злитого написання слів: значна похиленість літер, загинання кінців літер праворуч, кінець однієї літери більше зближується з початком наступної. Але справжня сув'язь іще лише вироблялася. Частішало винесення окремих літер угору, над рядок.

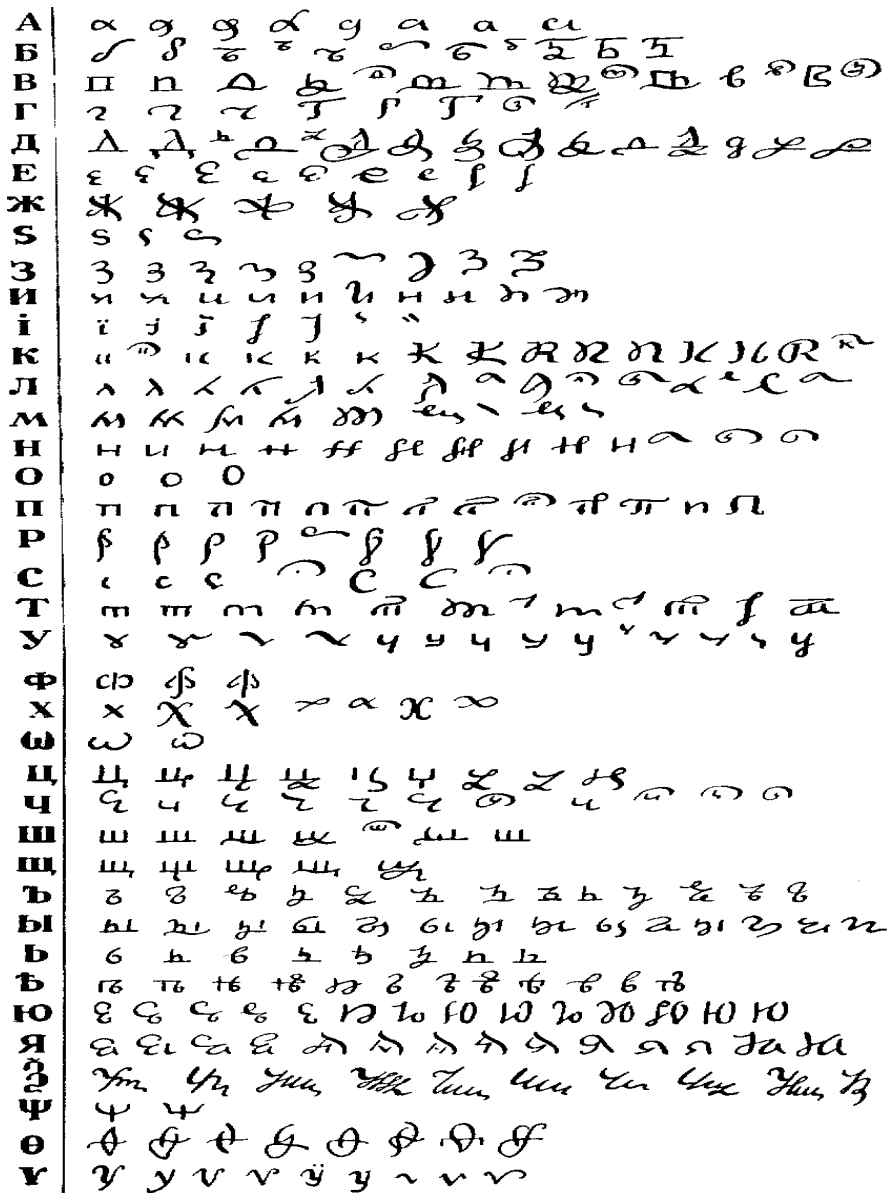

Рис. 3. Палеографічна таблиця скоропису XVII ст. (взято з [14])

Букви невеликого розміру – всі майже однакової висоти (тоді як у російському скорописі літери різнилися шириною та розмахом при різній висоті). Активізувався процес появи нових форм літер. У кінці другого періоду посилився вплив західноєвропейської каліграфії, що прийшла в Україну через Польщу.

Відмінною рисою третього періоду (кінець XVI – середина XVIII ст.) стала поява в письмі нового характеру, що розвинувся в українських школах, заснованих православними братствами. Відкривалися Острозька, Володимирська, Київська, Луцька школи. Чистопис став одним із основних предметів викладання [13]. Сформувалися нові почерки: Київський, Острозький, Чигиринський (козацький). Це був час найвищого розквіту українського скоропису, що органічно вписався в простір культури бароко [9].

Український скоропис відрізняється від російського та білоруського як різними начерками одних і тих самих літер, так і характером письма. Зокрема, у вивченні давньоруського, російського, українського та білоруського письма палеографи досліджували в більшій мірі книжне письмо більш раннього періоду. Відповідно пояснюється той факт, що детально вивчали ранні типи письма [18].

В цій невеличкій статті, безумовно, не можна висвітлити всі аспекти розвитку письма на території України. З'ясування специфіки українського письма, зокрема скоропису, потребує практичної роботи з рукописними документами XIV–XVI ст., що є предметом наших подальших досліджень.

Бібліографічні посилання

1. Бернар де Монфокон: біографія [Електронний ресурс] / Режим доступу: URL: <http://www.people.su/ua/76998>.
2. **Высоцкий С. А.** Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI–XVII вв.) / С. А. Высоцкий. – К., 1976.
3. **Гадзяцкий С. С.** Русская скоропись XV–XVIII вв.: учеб.-метод. пособ. / С. С. Гадзяцкий, А. Т. Николаева. – М., 1974.
4. **Грушевський М.** Найдавніша Київська літопись / М. Грушевський // Історія України-Руси: у 12 т. – К., 1991. – Т. 1. – С. 579–601.
5. **Иконников В. С.** Опыт русской историографии: в 2 т. / В. С. Иконников. – К., 1891–1908.
6. **Каманин И. М.** Главные моменты в истории развития южно-русского письма в XV–XVIII вв. / И. М. Каманин // Палеографический изборник. Материалы по истории южно-русского письма в XV–XVIII вв. – К., 1899.
7. **Коць-Григорчук Л.** Написи на творах українського середньовічного малярства (лінгвістичне та палеографічне атрибутування) / Л. Коць-Григорчук // Зап. Наук. тов-ва ім. Т. Шевченка. – Л., 1990. – Т. 221: Праці філологічної секції. – С. 210–236.
8. **Мацюк О. Я.** Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.) / О. Я. Мацюк. – К., 1974.
9. **Мітченко В.** Естетика українського скоропису / В. Мітченко // Укр. світ. – 1992. – № 2. – С. 34–35.
10. **Мітченко В.** Мистецтво скоропису в просторі українського бароко / В. Мітченко // Укр. світ. – 1992. – № 1. – С. 24–25.
11. **Німчук В. В.** Києво-Могилянська академія і розвиток української лінгвістики XVII – XIX ст. / В. В. Німчук // Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів. – К., 1988.
12. **Німчук В. В.** Систематичний підручник церковнослов'янської мови «Граматика словенська» Л. Зизанія / В. В. Німчук // Зизаній Л. Граматика словенська / Л. Зизаній. – К., 1980.
13. Палеографія [Електронний ресурс] / Режим доступу: URL: <http://histua.com/slovník/p/paleografiya>.
14. **Панашенко В. В.** Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст.: на матеріалах Лівобережної України / В. В. Панашенко. – К., 1974.
15. **Ференц Н. С.** Основи літературознавства [Електронний ресурс] / Н. С. Ференц. – Режим доступу: URL: http://pidruchniki.ws/15840720/literatura/osnovi_literaturoznastva_-ferents_ns.

16. Черепнин Я. В. Русская палеография: учебн. пособ. для вузов / Я. В. Черепнин. – М., 1956.
17. Шляпкин И. А. Русская палеография. По лекциям, читанным в Императорском С.-Петербургском археологическом институте. Перепечатано с изданий слушателей 1905–1907 гг. с разрешения, но без просмотра автора / И. А. Щепкин. – СПб., 1913.
18. Щепкин В. Н. Русская палеография / В. Н. Щепкин. – М., 1967.
19. Щепкин В. Н. Учебник русской палеографии / В. Н. Щепкин. – М., 1918.

Надійшла до редколегії 31.01.2012

УДК 930.2

О. Ю. Димніч

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СУСПІЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РАДЯНСЬКИХ ЛЮДЕЙ ТА МІСЦЕВА ПРЕСА 1986 р. (РЕЗУЛЬТАТИ ПІЛОТНОГО КОНТЕНТ-АНАЛІЗУ)

Методом контент-аналізу досліджено газети «Днепр вечерний» в період з 01.01.1986 по 30.06.1986 на предмет наявності невирішених проблем, які потенційно могли викликати тривогу в людини.

Ключові слова: радянська преса, соціальний страх, контент-аналіз.

Методом контент-анализа проведено исследование газеты «Днепр Вечерний» в период с 01.01.1986 г. по 30.06. 1986 г. на предмет наличия нерешенных проблем, которые потенциально могли вызвать тревогу у человека.

Ключевые слова: советская пресса, социальный страх, контент-анализ.

The research newspaper «Dnepr Vecherniy» was made by the method of content analysis since the period of 01.01.1986 to 30.06.1986 for revealing indecision problem which can cause the person's anxiety.

Key words: soviet press, social fear, content analysis.

Якщо погодитися з твердженням, що саме свідомість формує буття, то корінь сучасного стану речей потрібно шукати в нашому минулому. А творять «сучасну історію» нашої держави ті люди, свідомість яких більшою мірою формувалася в радянську добу, зокрема, за часів перебудови. Український соціолог І. Набруско зазначає: «Процес перетворення пересічного глядача в хазяїна власного життя є надзвичайно складним для пострадянського українця, який за останнє сторіччя дуже дорого платив за висловлювання власної позиції» [9, с. 127].

Багато фахівців досліджували радянську історію з різних аспектів. Серед них багато і тих, хто, в першу чергу, вивчав пресу як один з найпотужніших чинників, що впливали на свідомість людей. Бо, як каже визначний історик, сучасник Великої французької революції Едмунд Берк, літератори, особливо, коли вони діють організовано і в одному напрямі, потужно впливають на громадську думку. В умовах незалежності України цю тему вивчали В. Й. Здоровеш, В. О. Карпенко, Ю. В. Колісник, Б. В. Потятиник, Є. В. Різун, М. І. Скуленко та ін.

У нашому дослідженні ми ставимо за мету дослідити, чи існували в умовах радянського суспільства, яке декларувало соціальні гарантії та захист людини від можливих природних, техногенних або соціальних загроз, передумови для формування у людей відчуття соціального страху.

Як досліджуваний період ми взяли відрізок часу з 01 січня 1986 р. по 30 червня 1986 р. Це період, під час якого (26 квітня 1986 р.) сталася чи не найбільша

16. Черепнин Я. В. Русская палеография: учебн. пособ. для вузов / Я. В. Черепнин. – М., 1956.
17. Шляпкин И. А. Русская палеография. По лекциям, читанным в Императорском С.-Петербургском археологическом институте. Перепечатано с изданий слушателей 1905–1907 гг. с разрешения, но без просмотра автора / И. А. Щепкин. – СПб., 1913.
18. Щепкин В. Н. Русская палеография / В. Н. Щепкин. – М., 1967.
19. Щепкин В. Н. Учебник русской палеографии / В. Н. Щепкин. – М., 1918.

Надійшла до редколегії 31.01.2012

УДК 930.2

О. Ю. Димніч

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СУСПІЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РАДЯНСЬКИХ ЛЮДЕЙ ТА МІСЦЕВА ПРЕСА 1986 р. (РЕЗУЛЬТАТИ ПІЛОТНОГО КОНТЕНТ-АНАЛІЗУ)

Методом контент-аналізу досліджено газети «Днепр вечерний» в період з 01.01.1986 по 30.06.1986 на предмет наявності невирішених проблем, які потенційно могли викликати тривогу в людини.

Ключові слова: радянська преса, соціальний страх, контент-аналіз.

Методом контент-анализа проведено исследование газеты «Днепр Вечерний» в период с 01.01.1986 г. по 30.06. 1986 г. на предмет наличия нерешенных проблем, которые потенциально могли вызвать тревогу у человека.

Ключевые слова: советская пресса, социальный страх, контент-анализ.

The research newspaper «Dnepr Vecherniy» was made by the method of content analysis since the period of 01.01.1986 to 30.06.1986 for revealing indecision problem which can cause the person's anxiety.

Key words: soviet press, social fear, content analysis.

Якщо погодитися з твердженням, що саме свідомість формує буття, то корінь сучасного стану речей потрібно шукати в нашому минулому. А творять «сучасну історію» нашої держави ті люди, свідомість яких більшою мірою формувалася в радянську добу, зокрема, за часів перебудови. Український соціолог І. Набрус-ко зазначає: «Процес перетворення пересічного глядача в хазяїна власного життя є надзвичайно складним для пострадянського українця, який за останнє сторіччя дуже дорого платив за висловлювання власної позиції» [9, с. 127].

Багато фахівців досліджували радянську історію з різних аспектів. Серед них багато і тих, хто, в першу чергу, вивчав пресу як один з найпотужніших чинників, що впливали на свідомість людей. Бо, як каже визначний історик, сучасник Великої французької революції Едмунд Берк, літератори, особливо, коли вони діють організовано і в одному напрямі, потужно впливають на громадську думку. В умовах незалежності України цю тему вивчали В. Й. Здоровеш, В. О. Карпенко, Ю. В. Колісник, Б. В. Потятиник, Є. В. Різун, М. І. Скуленко та ін.

У нашому дослідженні ми ставимо за мету дослідити, чи існували в умовах радянського суспільства, яке декларувало соціальні гарантії та захист людини від можливих природних, техногенних або соціальних загроз, передумови для формування у людей відчуття соціального страху.

Як досліджуваний період ми взяли відрізок часу з 01 січня 1986 р. по 30 червня 1986 р. Це період, під час якого (26 квітня 1986 р.) сталася чи не найбільша

техногенна катастрофа ХХ ст. – аварія на ЧАЕС. Своєю несподіваністю і масштабістю вона мала б розворушити громадську думку, викликати певну реакцію в пресі і якісно змінити її зміст і акценти. Тобто за силою і якістю реакції ЗМІ на цю подію (або майже цілковитою її відсутністю) можна також дійти певних висновків щодо «чутливості» радянських ЗМІ до змін у соціальному середовищі та рівня їх залежності від панівної ідеології. Тобто цей період, на нашу думку, допомагає відтворити загальну картину свідомості людей в умовах мирного існування і у випадку несподіваних та небезпечних обставин.

Методом контент-аналізу вивчено 150 номерів газети «Днепр вечерний», що вийшли друком у період з 01.01.1986 р. по 30.06.1986 р. з метою виявлення на шпальтах цього часопису палітри й акцентуації невирішених проблем, які потенційно могли викликати соціальну тривогу в дніпропетровчан.

Тема соціального страху (не вдаючись до тонкощів психологічного аналізу не будемо розрізняти поняття страху і тривожності) не є новою в історико-філософському відношенні. Часто з поняттям страху ми асоціюємо якусь одномоментну подію чи інформацію, яка є безпосередньою його причиною, але нехтуємо цілою низкою факторів, які непомітно, поступово, але неухильно проростають у свідомості людини певним занепокоєнням і дискомфортом. Соціальне середовище в таких його проявах, як, наприклад, непрацюючі ліфти багатоповерхівок, черги в крамницях, переповнений транспорт, не меншою мірою, ніж будь-яке інше, формує у людини стан тривожності. Ці, не завжди свідомі, страхи згодом починають керувати поведінкою людини і суспільства в цілому.

Аналізуючи різні форми державного устрою, ще Спіноза дійшов висновку, що деякі з них можуть триматися переважно на страху (монархія), інші – заперечують страх як засіб пригнічення людей (республіка). Монтеск'є, вивчаючи питання державного устрою, принципи і форми правління, визначає страх як засіб реалізації деспотичного виду правління: «Як республіці потрібна доброчесність, а монархії – гідність, так деспотичному уряду потрібен страх. У доброчесності він не потребує, а гідність була б для нього небезпечною» [8, с. 166].

Які суспільні явища можуть репрезентувати соціальний страх? С. Цвейг писав так: «Для тих, хто не хоче підкорятися насильству над своїм сумлінням, існує лише три шляхи: можна відкрито боротися проти державного терору і стати мучеником; ...щоб зберегти одночасно внутрішню свободу і життя, можна ззовні підкоритися і приховувати свою власну думку; третім виходом залишається еміграція: спроба врятувати внутрішню свободу неушкодженою з держави, де її переслідують і піддають опалі, в іншу землю, де вона може дихати без перешкод» [12, с. 374–375]. Звідси, про реальне існування соціального страху, за Цвейгом, свідчать: відсутність відкритих опозицій, наявність вільної або невільної еміграції, наявність прихованої опозиції, поступове зникнення вільної наукової і культурної діяльності, деформація людських відносин, мережа репресивних органів, що психологічно і фізично знищують інакодумців [1, с. 120].

Будь-хто відчуває одночасний страх перед зовнішньою силою, яка претендує на поглинання його індивідуальності, з одного боку, й страх за малу потужність власних якостей, які спрямовані на поглинання іншого суб'єкта, з іншого [1, с. 124]. Таким чином, наявність соціального страху можна простежити за багатьма показниками, всю сукупність яких можна розподілити на дві основні групи: соціальна захищеність і наявність загрози ззовні. Ці роздуми було покладено в основу використаної нами в даному дослідженні методики контент-аналізу.

При вивченні матеріалу за одиницю тексту ми обрали один текстовий матеріал газети, який мав викликати у читача відчуття невпевненості, незахищеності, тривоги або страху за власне спокійне існування (або існування суспільства в цілому), тобто висвітлена проблема привносила або могла привнести відчуття дискомфорту в житті звичайних людей.

За змістовну одиницю взято певну окрему проблему за такими категоріями:

1. *«Со всех широт»* (самоназва рубрики) – до неї зараховані всі змістовні одиниці, які дають інформацію про життя держав капіталістичного табору в негативному її висвітленні (соціальні проблеми, агресивність уряду, збройні сутички, небезпека ядерної війни).
2. *«За эффективный труд и здоровый быт»* (самоназва рубрики) – побутові проблеми, неналежна організація гідного відпочинку, проблеми якості товарів та послуг.
3. *«Бой тем, кто мешает нам строить и жить»* (самоназва рубрики) – боротьба з тими, чії дії не вписуються в загальноприйняті соціальні норми.
4. *«Трезвость – норма жизни»* (самоназва рубрики) – асоціальні наслідки нанесення шкоди здоров'ю від зловживання алкоголем.
5. *«Статистика ДТП, служба «01» информирует»* – загрози життю і здоров'ю людей, матеріальні збитки від порушень правил дорожнього руху та громадського порядку.
6. *«Природа»* – природоохоронні заходи та висвітлення екологічних проблем.
7. *«Здоровье»* – динаміка та структура захворюваності населення та система охорони здоров'я і лікування.
8. *«Транспорт»* – проблеми руху транспорту, чіткого графіку.
9. *«Школа и жизнь»* – сімейні проблеми.
10. *«Откровенный разговор: за честный и чистый облик партийца»* – проблеми «моральної стійкості» правлячої верхівки та рядових комуністів.

Наведена сукупність змістовних одиниць вичерпує палітру проблем, що висвітлювалися на шпальтах газети «Днепр вечерний» в означений нами період. Змістовні одиниці взаємно виключають одна одну і є надійними. Звісно, що вичерпне визначення змістовних одиниць, яке виключає будь-які розбіжності в трактуванні, можливе лише при розв'язуванні дуже простих задач. Окрім того, при збільшенні тонкощів при градації змістовних одиниць збільшується і кількість розбіжностей при їх віднесенні до певної категорії різними дослідниками. Але, водночас, якщо занадто укрупнити змістовні одиниці, то аналіз грубішає, перетворюється на схему, втрачаються важливі нюанси.

Одиницею розрахунків була площа, яку займала змістовна одиниця на газетній шпальті (деякі відмінності в розмірі шрифтів при розрахунках не враховувались, але всі змістовні одиниці, які наведені більш дрібним шрифтом, виділені в узагальненій таблиці даних). Усі отримані дані було зведено до узагальнюючої таблиці, на основі якої зроблено графіки і діаграми.

Спираючись на результати дослідження, які є, на нашу думку, кількісно обґрунтованими, можна підтвердити висновки попередніх дослідників і додати певні яскраві й показові деталі.

Дійсно, горбачовська політика гласності і демократизації, яка у зазначений період поступово зміцнювала свої позиції, зменшувала вплив цензури в інформаційному просторі. Але радянська суспільна модель ще залишалась дієвим чинником виховання громадян різних поколінь. Суспільна свідомість, віддзеркалена тодішніми засобами інформації, починаючи від шкільних підручників, науково-популярних видань, преси й закінчуючи теоретичними працями в наукових виданнях, була значно заідеологізованою. Радянські мас-медіа виступали дієвим чинником уніфікації суспільної свідомості, приведення соціуму до обмеженого, шаблонного мислення. Тому преса 1986 р. ще сповнена гаслами, безальтернативними судженнями, однозначністю і суворістю оцінок у всьому, що виходить за межі радянських канонів буття. Проте як слабкий подих свободи ми знаходимо в

ній чимало матеріалів, які вже висвітлюють і власні, внутрішні недоліки. Звісно, вони надаються у більш світлих фарбах, але все ж таки теж відображають паростки страху, породженого соціальною незахищеністю. До таких матеріалів можна віднести як рубрики статей («Откровенный разговор: за честный и чистый облик партийца», «Закон и мы», «Мораль», «Сигнал»), так і поодинокі матеріали про реальні факти із щоденного життя людей. А якщо до цього додати низку матеріалів про зовнішні загрози (ядерна війна, агресивність урядів капіталістичного табору тощо), то стає очевидним, що тодішня людина знаходилась немов під спільним вогнем «своїх» і «чужих». Цю тезу можна підтвердити нашими результатами частотного аналізу комплексу суспільних проблем, що знайшли своє відображення на шпальтах газети «Днепр вечерний» за першу половину 1986 р. (рис. 1).

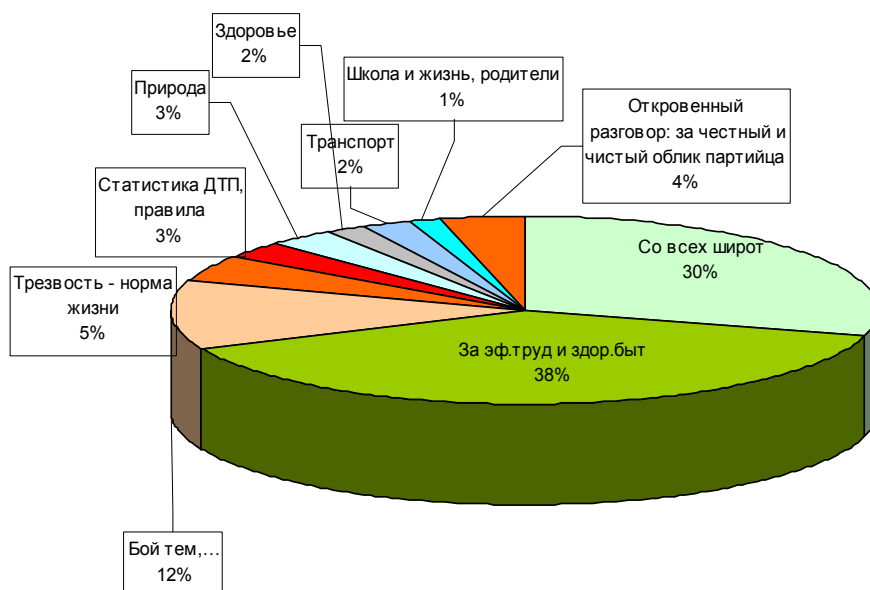

Рис. 1. Розподіл суспільних проблем (змістовних одиниць) за обсягом уваги (площею публікацій) у газеті «Днепр вечерний» за період з 01.01.1986 по 30.06.1986

На рис. 2 відображена пріоритетність проблем залежно від місця їх розташування на шпальтах газети. За психологічними властивостями сприйняття й уваги читача в чотиришпальтній газеті за першою шпальтою, яка привертає найбільшу увагу, йде четверта, третя, а потім вже друга.

Тому, враховуючи й загальну площу, що займає відповідна рубрика, найбільш вигідні позиції мають такі: «Со всех широт», «Трезвость», «Бой тем, кто мешает нам строить и жить». Рубрика «За эффективный труд и здоровый быт» хоча і займала неабияку площу, але розташовувалася переважно на другій сторінці, що говорить про свідоме применшення значущості цієї теми. Це ж можна сказати і про серію матеріалів під назвою «Откровенный разговор: за честный и чистый облик партийца». Водночас на першій сторінці місцевого (провінційного) видання найчастіше вмішували матеріал з розділу «Со всех широт». Цей пошук ворогів є характерним для будь-якої тоталітарної системи. Події ж 26 квітня (аварія на ЧАЕС) не вплинули на зміст і характер інформації місцевої газети. Це може свідчити про слабкий зв'язок преси з реальним життям, про її заідеологізованість й упередженість.

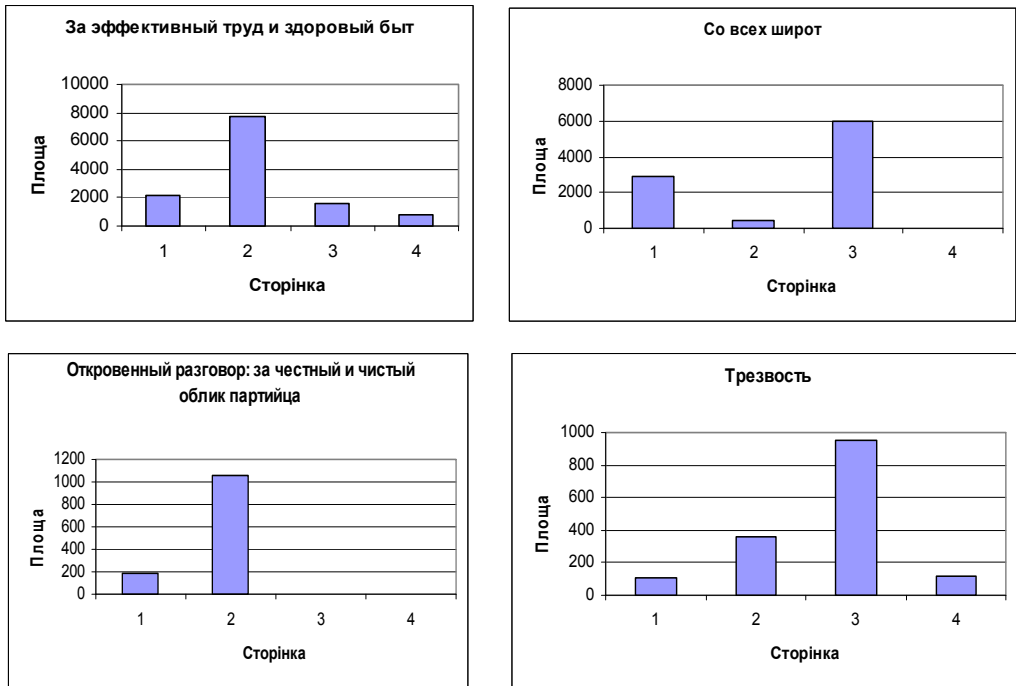

Рис. 2. Розташування рубрик на сторінках газети «Днепр вечерний» у період з 01.01.1986 по 30.06.1986

Таким чином, результати дослідження наочно показали доречність і коректність застосування контент-аналізу для досягнення поставленої нами мети. Завдяки отриманим результатам і можливості їх графічної інтерпретації фактично було підтверджено твердження істориків-дослідників щодо стану свідомості (конкретно стану тривожності або страху) звичайної радянської людини на початковому етапі перебудови. Зокрема, ми в ході даного дослідження з'ясували, що преса все ще акцентувала увагу перш за все на зовнішні загрози, переорієнтовуючи читача з внутрішніх щоденних проблем і реальних побутових турбот на зовнішні – насправді, менш важливі для пересічної людини. Більше того, на шпальтах місцевої газети не знайшли належного відображення такі резонансні події національного масштабу, як техногенна катастрофа на ЧАЕС.

Бібліографічні посилання

1. Андрусенко В. А. Социальный страх (опыт философского анализа) / В. А. Андрусенко. – Свердловск, 1991.
2. Буховец О. Г. Математика в исследовании общественного сознания: крестьянские приговоры и указы 1905–1907 гг. / О. Г. Буховец // Число и мысль : сб. – М., 1986. – Вып. 9.
3. Иванов В. Ф. Техніка оформлення газети: курс лекцій / В. Ф. Иванов. – К., 2000.
4. Карпенко В. Інформаційна політика та безпека: [Електронний ресурс] / В. Карпенко // Зародження незалежної української преси у надрах компартійної системи. – Режим доступу: URL: <http://ukrlife.org/main/karp/bezpeka4.htm>. – 2008. – 27 лип.
5. Красильников С. А. Методические указания к курсу «История СССР. Источниковедение» по теме «Контент-анализ как метод исследования социальных процессов: опыт применения и перспективы использования историками» / С. А. Красильников. – Новосибирск, 1985.
6. Красильников С. А. Периодическая печать Сибири в период Октября в системе политической пропаганды: к постановке проблемы и методов исследования / С. А. Кра-

сильников // Книжное дело Сибири и Дальнего Востока в годы строительства социализма. – Новосибирск, 1984.

7. **Миронов Б. Н.** История в цифрах / Б. Н. Миронов. – Л., 1991.

8. **Монтескье Ш.** Избранные сочинения / Ш. Монтескье. – М., 1955.

9. **Набруско І.** Засоби масової інформації та громадська думка: проблеми транзитного суспільства в Україні / І. Набруско // Розвиток демократії в Україні : матер. міжнар. наук. конф. (Київ, 29 вересня – 1 жовтня 2000 р.). – К., 2001.

10. **Потятиник Б.** Тоталітарна журналістика : текст лекцій / Б. Потятиник. – Л., 1991.

11. **Різун В.** Маси : тексти лекцій / В. Різун. – К., 2003.

12. **Цвейг С.** Совесть против насилия. Кастеллио против Кальвина / С. Цвейг // Цвейг С. Очерки. – М., 1985.

Надійшла до редколегії 31.01.2012

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 902/904

І. Ф. Ковальова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КАТАКОМБНІ ПОХОВАННЯ ПІВНІЧНОСТЕПОВОГО ПОДНІПРОВ'Я З ОЛТАРЯМИ

На підставі вивчення так званих «розтирачів» інгульської катакомбної культури запропоновано їх віднесення до культових артефактів – олтарів.

Ключові слова: олтар, розтирач, катакомба, інгульська культура.

На основании изучения так называемых «терочников» ингульской катакомбной культуры предлагается их отнесение к культовым артефактам – алтарям.

Ключевые слова: алтарь, терочник, катакомба, ингульская культура.

On the basis of study of so-called «grinders» of ingul'ska catacomb culture the author offers their attributing to cult artefacts – altars.

Kew words: altar, grinder, catacomb, ingul'ska culture.

Поховальний катакомбний обряд не лише становить головне джерело як культурно-диференційна ознака, зміна котрої за всіма законами археологічної методики повинна розглядатися як свідчення появи нового населення, відмінного за своїми традиціями від попереднього – «ямного», – а й забезпечує можливість реконструкцій соціальних відносин та релігійних уявлень. Серед інших культур бронзової доби регіону саме катакомбним культурам належить особливе місце завдяки тому, що в їх похованнях, по-перше, виразно простежується диференціація за розмірами та складністю поховальних споруд (трудомісткість витрат суспільної праці), підготовкою тіла до поховання і наступними обрядовими діями із ним, зокрема моделюванням черепів, посмертною трепанацією, перепохованням та віртуальним похованням у так званих кенотафах.

По-друге, об'єм та склад супроводжуючого інвентарю звичайно містить підстави для визначень прижиттєвого «статусу» похованих, а також досить змістовну інформацію про світоглядні уявлення, втілені у обрядовості.

По-третє, катакомбні культури, зокрема інгульська, належать до тих сінполітейних утворень, розвиток котрих проходив під відчутним впливом давньосхідних та середземноморських цивілізацій, що збільшує можливості застосування порівняльно-типологічного методу в дослідженнях соціальної та ідеологічної сфер.

Об'єктом нашого дослідження обрано своєрідні кам'яні вироби конічно-усіченої форми, обмежуючі площини котрих, за даними трасологічного вивчення, не несуть на собі свідчень використання в якості знаряддя – ковадла або розтирача, – до яких їх звичайно відносять. Останні походять із катакомбних поховань північностепоного Подніпров'я і відомі за його межами, однак відсутність

висновків стосовно сфери їх використання обмежує можливість залучення до категорії олтарів, якими ми вважаємо ці вироби.

Перш ніж перейти до опису комплексів із олтарями, зупинимось на характеристиці соціально-престижних ознак, за котрими здійснюється стратифікація катакомбного суспільства. У праці «Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов» нами до останніх було віднесено: розміри та складність поховальної конструкції; наявність індивідуальних насипів чи досипок; вироби з металу та їх репертуар; наявність возів чи їх частин; присутність у похованнях вістрів стріл, луків; наявність булав та сокир; портретування черепів; присутність людських жертвоприношень [5, с. 76–87]. Наведений перелік відповідає більшості ознак для виділення соціально неординарних поховань, наявних у сучасній історіографії [1; 13; 14]. Цій темі, зокрема, присвячено також численні праці С. Ж. Пустовалова, які побудовані за матеріалами катакомбних культур України [17–23]. Їх вигідно відрізняє оперування значними серіями: 12 територіальних масивів, 1200 поховань катакомбної спільності, з котрих 685 використано при розробці питань соціальної ієрархії. Це дозволило С. Ж. Пустовалову запропонувати власну модель соціального ладу у межах двох ареалів – східно- та західнокатакомбного, – простежити чинники економічного підйому катакомбного суспільства Причорномор'я (інгульської культури), визначити для останньої існування «єдиного складного соціально-історичного організму» з ознаками «пізнього вождіства», основою якого була станово-кастова система [23, с. 8, 145]. У плані нашої теми С. Ж. Пустоваловим до переліку «елітарних» речей було додано жезли або посохи та близькі їм за значенням бронзові стрекала. З особистих прикрас поименовані очілля чи діадеми [23, с. 39–40].

Окремо було розглянуто поховання з моделюванням лица за черепом та розпис камер як свідчення існування знакової системи [18; 20]. По східному регіону катакомбної спільності у працях С. М. Санжарова [24] та В. І. Мельника [15] наводяться також нові цікаві деталі поховальної обрядовості. Однак, як впливає із подальшого, ними не вичерпується перелік артефактів, що мали пряме відношення до культової практики.

Нижче пропонується наше визначення виробів з каменю сталої, конічно-усіченої форми, які звичайно фігурують під назвою розтирачів, як олтарів, що належать до складу культових предметів у соціально-значущих похованнях.

Перша публікація за темою відбулася у тезах Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії» у м. Луганську у 2001 р. [11, с. 306–308]. Обмеженість тексту не дозволяла навести опис пам'яток, в котрих було знайдено олтарі; відсутність петрографічних визначень позначилася на якості аналізу матеріалу та техніки обробки. На жаль, відгуки на публікацію авторіві невідомі, тобто є підстави вважати, що вона пройшла непоміченою, що спонукає до публікації нової, розгорнутої версії.

На даний час кількість знахідок олтарів збільшилася з 12 до 22, що, на наш погляд, засвідчує рідкісність цих предметів. Територіально знахідки розподілено таким чином: 7 походять з Орільсько-Самарського межиріччя, 10 – з Криворіжжя, ще 5 знайдено у Дніпровському Надпоріжжі. Єдиним типом поховальної споруди для всіх була катакомба із круглою або овальною вхідною ямою та овальною чи сегментовидною камерою з Т-образною системою сполучення.

С. Ж. Пустоваловим ґрунтовно розглянуто зв'язок між розмірами камер і соціальним статусом похованих у них [17, с. 15]. За наведеною ним таблицею, катакомби, що розглядаються, відповідають 3–6, 10 групам. Якщо виходити з того, що для Подніпров'я С. Ж. Пустоваловим відмічена загальна тенденція до зменшення розмірів поховальних споруд у порівнянні із молочанською групою інгульської культури, то нижченаведені розміри є дещо вищими за стандартні.

Чотири поховання виявилися парними: три – дорослого і дитини; одне – двох дітей. В одному випадку (Зелений Гай, кург. 1, похов. № 14) поховання підлітка супроводжувалося розрізненими кістками дорослого. В одинадцяти катакомбах знаходилися поодинокі поховання дев'яти дорослих та двох дітей. У двох випадках олтар знайдено у кенотафі. У положенні кістяків переважає простягнуте на спині із руками вздовж тулуба при відсутності сталої орієнтації, що пов'язано із кільцевим розміщенням могил у насипу. Відхилення, зокрема зігнутість ніг у колінах, спостерігаються звичайно у парних похованнях, що пов'язано із необхідністю розміщення двох кістяків у камері. Так, у похованні Богданівка 4.7.5 при положенні кістяка дорослого на спині ноги виявилися слабо зігнутими колінами вліво, що було пов'язано із необхідністю звільнити площу для вміщення дитячого поховання. Ще у двох випадках (Зелений Гай 1.14 та Мар'янське 2.4.7) поховані лежали на спині із нахилом на правий бік, лицевим відділом черепа до входу у камеру із ледь зігнутими в колінах ногами.

Наведемо опис найбільш типових поховань, досліджених під час робіт археологічної експедиції ДНУ в Дніпропетровській області.

Зелений Гай Криворізького району. Курган 1 споруджений для основного ямного поховання № 9, з котрим пов'язаний кільцевий кромлех і первинний насип, до котрого зроблено три, також ямні, досипки [9, с. 14, рис. 3]. З рівня останньої впущено всі 5 катакомбних поховання, розміщених на схилах насипу за дугою від 110 до 270 градусів.

Катакомбне поховання № 14 простежено на рівні камери. Площа дна 2,2 x 1,6 м, внутрішня стінка заокруглена, колодязь прилягав зі сходу. Дно камери закривала багатощарова підстилка органічного походження, в котрій зафіксовано луб та шкіру. Поховання належало підлітку, кістяк котрого лежав черепом на південь, на спині із нахилом на правий бік, лицем до входу у камеру. Права рука простягнута, ліва зігнута і покладена на таз. Ноги ледь зігнуті в колінах, стопи в положенні «на боці». Перед лицем стояла дерев'яна напівсферична чаша, в 0,12 м від котрої знаходилася купка деревного вугілля діаметром 0,1 м. На рівні колін стояв кам'яний олтар. На лівому стегновому суглобі знайдено кременне знаряддя – кінцевий скребок на відщепі (рис. 1.1).

Олтар конічно-усіченої форми виготовлено з діориту; обидві площини не мають слідів використання в якості знаряддя. Висота – 4 см, діаметри площин – 4,5–6 см. (рис. 1.2).

Під північною стінкою камери було знайдено череп, реберні кістки та хребці дорослої людини та кременний відщеп. Відсутність слідів порушень поховання підлітка свідчить про навмисне руйнування кістяка дорослого. Можливо, маємо випадок жертвопринесення людини. Достовірні випадки людських жертвопринесень було зафіксовано у ряді неординарних катакомбних поховань Орільсько-Самарського межиріччя [5, с. 78–79].

Катакомбне поховання № 11 кургану 5 [9, с. 49–50, рис. 17] теж підпадає під визначення соціально-неординарного. Камеру розмірами 2,1 x 1,6 м до поховання було «очищено» вогнем, про що свідчать кіптява на стінах та шар вуглеців від хмизу на дні, котрий було перекрито органічною підстилкою без слідів дії вогню. Першим відбулося поховання чоловіка, посткраніальний кістяк котрого лежав простягнуто на спині без якихось слідів руйнування. Відокремлений череп покладено на грудний відділ потилицею на схід. Привертає увагу незвичайна масивність та зріст похованого (рис. 1.4).

Зліва і частково на ньому знаходився ще один кістяк. Звертає увагу недбалість, з якою відбувалося розміщення тіла у камері. З підзахороненням знайдено неорнаментований горщик поганого випалу (рис. 1.5). Обидва кістяки не мали слідів фарбування. Посипка вохрою концентрувалася перед входом до камери, де було розміщено інвентар, який належав чоловічому похованню. До останнього

входили: олтар зі світло-сірої мармуризованої породи із напівсферичною у розрізі заглибиною діаметром 1,8 см у центрі верхньої площини, висотою 7 см, діаметрами верхньої та нижньої площин 8–12 см (рис. 1.6); кам'яна сокира ромбічної форми, із круглим у перетині обушком і прямим лезом (рис. 1.7); відбійник з гальки (рис. 1.4–8).

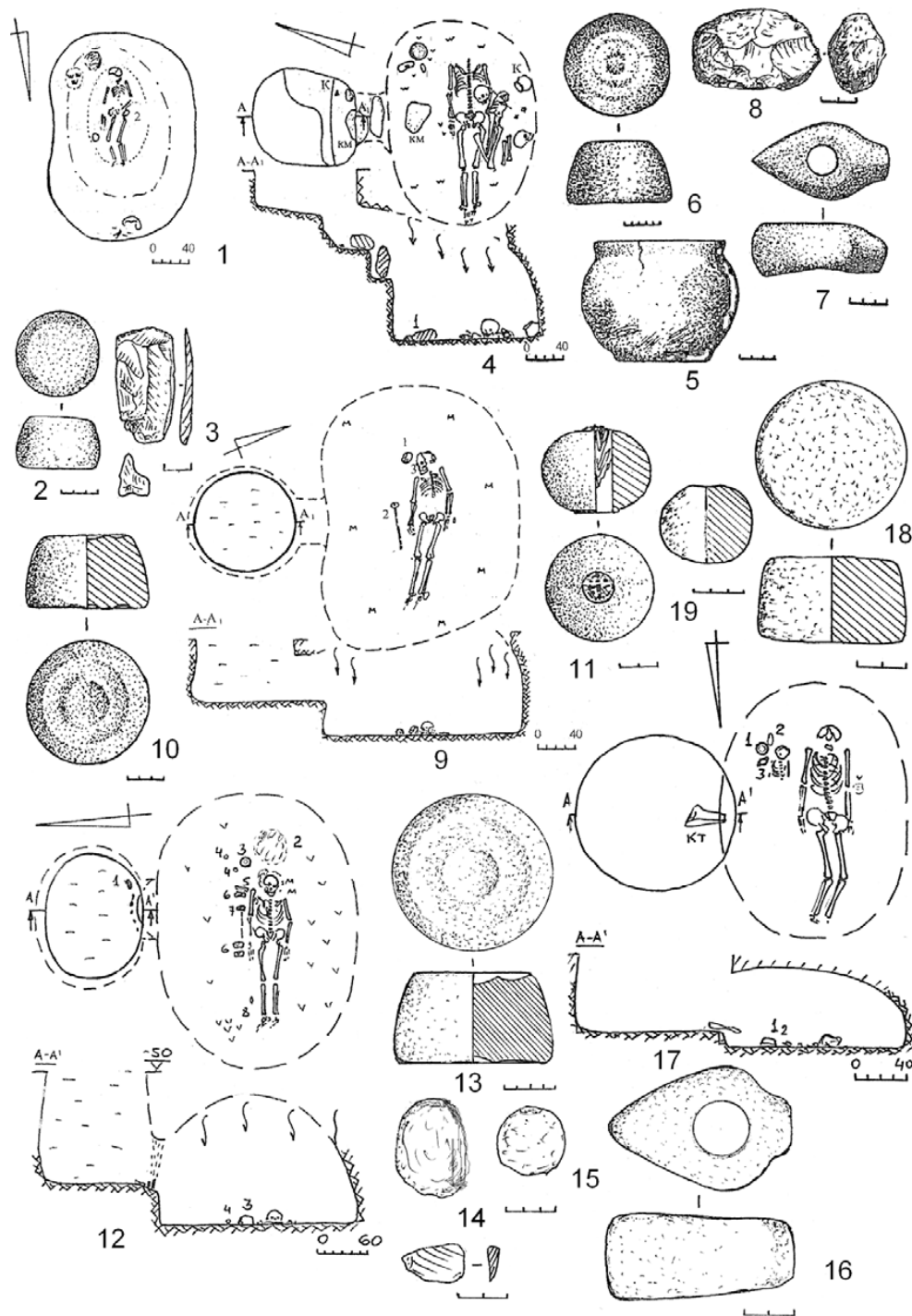

Рис. 1. Катакомбні поховання з олтарями

Зелений Гай: к. 1, п. 14–1–3; к. 5, п. 11–11–4–8; к. 6, п. 4–9–11.

Василівка: гр. 2, к. 5, п. 4–12–16. Богданівка: гр. 4, к. 7, п. 5–17–19.

Ще одне катакомбне поховання із олтарем відкрито у складі цієї ж групи у кургані 6 [9, с. 62, рис. 21]. Поховання № 4 здійснено у камері незвичайно великих розмірів – 3 x 2,1 м, дно котрої посипано крейдою. Кістяк дорослого чоловіка лежав на спині зі щільно зведеними ногами, що передбачає навмисне зв'язування; руки, простягнуті вздовж тулуба, покладено долонями донизу. Орієнтований на північний захід череп звернуто лицевим відділом до входу у камеру. Під ним знаходився дерев'яний підголівник, густо посипаний вохрою. Вохра також розсіяна по дну камери навколо стоп. Ліва очна орбіта була заповнена сумішшю каоліну з шамотом. Під крижовими кістками знаходилася пляма органіки жовтого кольору (рис. 1.9). Справа від черепа, впритул до підголівника, стояв гранітний олтар слабо-конічної форми із заглибиною діаметром 4 см у центрі верхньої площини. Розміри: висота 6,1 см, діаметри площин 8–9 см. (рис. 1.10)

Поруч із правицею похованого знаходилася булава на дерев'яному держаку довжиною 40 см, верхній торець котрої прикрашено декоративними бронзовими заклепками і згорнутими з листа клинами, які функціонально підсилювали кріплення держака. Наверх, виготовлене із мармуру, мало круглу, ледь сплюснуту з полюсів форму із обідком навколо каналу. Поруч із лівою долонею похованого лежала трубчаста кістка вівці (рис. 1.11).

Не менш цікавими, з погляду на ознаки елітарності, виявилися поховання із олтарями інших районів, зокрема Дніпровського Надпоріжжя. У складі курганної групи 2 поблизу с. Василівки Солонянського району Дніпропетровської обл. досліджено курган 5, споруджений для основного ямного поховання № 7 [10, с. 31, рис. 9]. Перша досипка до первинного насипу належить однокультурному із ним ямному похованню № 6. Друга – пов'язана із впуском катакомбного поховання № 1, для якого зроблено локальну досипку, що на 10 м подовжила насип у південному напрямку. Наступні катакомбні поховання № 4 та № 5 також супроводжувалися локальними досипками, внаслідок чого діаметр кургану досяг 50 м при висоті 5 м.

Поховання № 4 мало у складі інвентарю олтар та інші престижні артефакти. Вхідний колодязь розмірами 1,55 x 1,2 м поширювався до 1,8 x 1,3 м на рівні дна, встановленого на глибині 3,4 м; прохід до камери було закладено п'ятьма дошками. Камеру розмірами 3,3 x 2,4 м орієнтовано широтно, дно посипано вохрою тьмяно-червоного кольору. Кістяк чоловіка у віці 35–40 рр. лежав на спині у східній орієнтації з простягнутими вздовж тулуба руками та випрямленими у суглобах ногами. Під черепом знаходився підголівник з дерева і трави, щедро посипаних вохрою. За черепом знаходилась посудина з так званої кальцитової (нантронітової) маси, що використовувалась для катакомбного посуду ритуального призначення [7, с. 48]. За формою – це типова круглодонна миска інгульської АК з рельєфним орнаментом у вигляді поясків та меандру, з двома вушками із наскрізним вертикальним каналом. Справа від черепа стояв олтар з граніту типової конічно-усіченої форми. На верхній площині позначені два рельєфних концентричних кола, на нижній – одне навкруги круглої заглибини (рис. 1.12). Поруч з олтарем лежали два овальних оброблених знаряддя з вапняку, які за формою та розмірами відповідали заглибинам на поверхнях олтаря, тобто могли застосовуватися у комплексі із ним. Там же знайдено сферичний виріб з граніту, в котрому вбачаємо розпочату обробкою булаву (рис. 1.14–15).

На рівні правого плечевого суглоба похованого на дні камери розчином вохри яскраво-червоного кольору нанесено зображення двох людських стоп, звернутих «носками» до входу у камеру. Довжина обох становить 24 см, максимальна ширина – 8 см. Зверху правої стопи лежав яйцеподібний виріб з такої ж за кольором вохри. Під праву руку покладено кам'яну сокиру на дерев'яному держаку довжиною 30 см. Сокира підромбічної форми з коротким обушком і прямим лезом належить до розповсюдженого типу, довжина – 8,5 см, висота – 4,2 см, діаметр провухи – 2,5 см. (рис. 1.16). Зображення другої пари стоп нанесене в такий же

спосіб, але без чіткого дотримання відповідності оригіналу, знаходилося на рівні правого стегна похованого та мало розміри 20 x 10 см. Чисельність робіт, в котрих розглядається семантика цих зображень, звільняє від повторювань [7, с. 47].

Розглянуті поховання віднесено до 1-ої групи, котра відрізняється помітно підвищеними показниками розмірів камер, наявністю досипок до насипу, тобто значних витрат суспільної праці на оформлення місця поховання і підготовку тіла до переходу «на той світ» – рисами, котрі засвідчують високий прижиттєвий стан. Увесь склад напутнього інвентарю відзначено соціально-престижним змістом, тому наявність у ньому виробу суцього господарського призначення, яким є розтирач, до того ж пов'язаного із жіночою сферою виробництва, – супротив логіки.

До другої групи віднесено поховання у камерах, які мали менший, ніж у вищерозглянутій групі, розмір камер, але серед речей, що супроводять небіжчиків, присутні такі престижні вироби, як булави та олтарі.

Богданівка-84, група 4, курган 7, поховання № 5. Єдине катакомбне поховання, впущене до первинного насипу ямного кургану. Камера розміром 2 x 1,4 м овальної форми сполучалась із круглим у плані колодязем, у закладі котрого знайдено лопатку корови. Поховання парне – дорослої людини (стать не визначено) та дитини 3–5 років. Обоє похованих покладено на спині у південній орієнтації, ноги дорослого кістяка трохи зігнуто (таке враження, що тіло не вміщувалося), від кістяка дитини вціліла лише верхня частина (рис. 1.17).

Поруч із черепом дитини стояв олтар із дрібноструктурного вапняку. Нижня площина рівна, верхня – трохи опукла, розміри площин – 5,4 та 4,7 см, висота – 4,2 см. (рис. 1.18). Поруч знаходилися дві кулясті заготовки з вапняку. На рівні лівого ліктьового суглоба дорослого знайдено гранітну заготовку (рис. 1.19) під булаву [12, с. 74].

Третю групу утворюють поховання, в котрих є олтарі, але відсутні булави чи сокири. Наведемо приклади. Мар'янське, Апостолівський р-н Дніпропетровської обл., група 2, курган 4, поховання № 5. Катакомба із круглим колодязем та сегментовидною камерою розмірами 2 x 1,3 м. Кістяк дорослого лежав на спині – правому боці із схрещеними у колінах ногами. Поховання супроводилося кам'яним олтарем зі слідами червоної вохри на верхній площині, ритуальною посудиною з кальцитової маси (дві ознаки, властиві підвищеному соціальному статусу) та звичайним глиняним горщиком з комірцевими вінцями. Олтар слабо конусо-усіченої форми, верхня площина увігнута, нижня – рівна; розміри 6,5–8,3 см, висота 5,5 см [3, с. 50–51, рис. 94–97].

У сусідньому кургані 5, похованні № 4 також знайдено олтар, який супроводив простягнутий на спині кістяк дорослого чоловіка, із слідами фарбування вохрою. Інший інвентар відсутній [3, с. 57, рис. 107–108].

Останню групу становлять катакомбні могили – кенотафи, в яких відсутні сліди поховання, але наявні деякі обрядові риси – посипка вохрою чи крейдою дна камери, вміщення до неї напутньої їжі у вигляді кісток тварин тощо. Речові знахідки вкрай рідкісні, за винятком олтарів, котрі займають притаманне їм у звичайних катакомбах положення. Наприклад, с. Котовка Магдалинівського району Дніпропетровської обл, група 1, курган 11, поховання № 18. Катакомба із круглим колодязем та овальною камерою розмірами 1,7 x 1,2 м. По дну посипка крейдою та вохрою. Кістяк відсутній. Єдиною речовою знахідкою був олтарик із пісковика підтрапецієвидної у перетині форми, розмірами площин 4,5–6,5 см, висотою 3 см [8, с. 39–40].

Вищерозглянуті поховання переконливо засвідчують притаманність поховальному обряду населення інгульської катакомбної культури вживання рухомих (переносних) кам'яних олтарів стандартної конічно-усіченої форми. Розміри олтарів варіюють: висота – від 3 до 7,5 см; діаметр верхньої площини – від 4 до 9,7 см; нижньої – від 5 до 13 см. За межами серії, що розглядається, знахо-

дяться екземпляри з гранованими бічними поверхнями [4, с. 106]. Спостерігається стабільність у розміщенні олтарів у камерах стосовно похованих – завжди під стіною із входом і справа від черепу. Спосіб використання олтарів засвідчують заглибини на поверхні площин у вигляді концентричних кіл, залишених розтиранням якихось достатньо м'яких речовин, за аналогією із приготуванням напоїв типу соми, згадуваних у «ведичній» літературі, скоріш за все – органічних. В одному випадку на бічній поверхні олтаря знаходився жолобок, пристосований для збирання рідини, що утворювалася внаслідок тертя.

Для обґрунтування культової належності розглянутих вище предметів нами залучаються знахідки олтарів в інших археологічних культурах регіону. Перші свідчення походять з могил енеолітичної постмаріупольської культури, в яких присутні виготовлені із каоліно-вохрової маси вироби циліндричної чи конічно-усіченої форми. Останні визначено нами як олтарі, котрі становлять важливу культуруутворюючу ознаку пам'яток названої культури [6; 7]. В якості аналогії їм розглядаються вироби діжкоподібної форми з каоліну, пофарбованого вохрою, знайдені у храмах Овчарово в Болгарії [27, с. 357].

В ямних похованнях теж зафіксовано присутність олтарів. Так, у похованні Кисличувата 2.4.11 у Дніпровському Надпоріжжі знайдено чудово оброблений прямокутний кам'яний блок зі слабо опуклою верхньою площиною. За обрядовими ознаками поховання відноситься до неординарних, за хронологією – належить до III (пізнього) стратиграфічного горизонту, за Д. Л. Тесленком [26, с. 162]. Не виключено, що вівтарями є також якась частина так званих розтирачів, але в кожному окремому випадку необхідне трасологічне вивчення.

У культурах пізньобронзової доби регіону (бабинській та зрубній) знахідки такого типу відсутні. Разом з тим, заслуговують на увагу так звані «ступочки» сабатинівської культури. У літературі їх прийнято порівнювати за ретельною технікою обробки поверхонь з «булавами, кам'яними сокирами, особливо різноманітно представленими в катакомбній культурі». І. М. Шарафутдінова припускає, що «ступочки» мали культове призначення, і навіть знаходить зв'язок між ними та кам'яними виробами «у формі яйця», які могли слугувати товкачами, що підтверджується співпадінням розмірів та однорідністю вохрового пофарбування [28, с. 132–134, рис. 53]. Цю ж традицію ми бачимо у скіфо-сарматський час, коли в якості замінників олтарів у могили клали кам'яні таці. Останні визначаються як «універсальні олтарі чи жертвовники» і використовувалися у ритуальних цілях. Вони присутні у соціально виділених похованнях у сполученні з іншими предметами сакрально-магічного призначення – дзеркалами, навершнями, жертвними ножами та ін. [2, с. 93]. На думку К. Ф. Смирнова, савроматські таці, які виступають в якості олтарів, використовувалися для різноманітних релігійних дій. Деякі олтарі утримували червону та білу «святищенну» речовину [25, с. 166].

Вищерозглянуте дозволяє нам з достатньою впевненістю інтерпретувати конусоподібні катакомбні «розтирачі» як олтарі і пов'язати їх знаходження в могилах із неординарним соціальним статусом похованих. Визначення місця останніх у соціальній ієрархії катакомбного суспільства в кожному окремому випадку вимагає врахування усієї сукупності ознак, які властиві неординарним похованням. Так, у похованнях першої групи, атрибутами котрих є зброя, можна вбачати представників вищої військово-аристократичної страти, в той час як поховання в невеликих за трудомісткістю могилах, однак із дотриманням усіх ритуальних ознак, другої групи могли належати служителям культу або сакрально виділеним особам.

Бібліографічні посилання

1. Алексин В. А. К вопросу о методике реконструкции социальной структуры по данным погребального обряда / В. А. Алексин // Предмет и объект археологии и вопросы методики археологических исследований. – Л., 1975. – С. 49–53.

2. **Бессонова С. С.** Об элементах скифского обряда в архаическом некрополе Ольвии / С. С. Бессонова // Проблемы археологии Северного Причерноморья (к 100-летию основания Херсонского музея). – Херсон, 1991. – С. 92–99.
3. **Волкобой С. С.** Исследование археологических памятников в зоне строительства оросительной системы в совхозе им. Ильича и колхозе им. Жданова Апостоловского р-на 1978 г. / С. С. Волкобой. – Звіт за 1978 р.
4. **Дергачев В. А.** Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы / В. А. Дергачев. – Кишинев, 1986.
5. **Ковалева И. Ф.** Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов (по материалам культур бронзового века Левобережной Украины) / И. Ф. Ковалева. – Д., 1983.
6. **Ковалева И. Ф.** Север Степного Поднепровья в энеолите – бронзовом веке / И. Ф. Ковалева. – Д., 1984.
7. **Ковалева И. Ф.** Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины) / И. Ф. Ковалева. – Д., 1989.
8. **Ковалева И. Ф.** Археологические исследования в зоне строительства Магдалиновской оросительной системы в 1981 г. / И. Ф. Ковалева, З. П. Марина, В. А. Ромашко. – Д., 1981.
9. **Ковалева И. Ф.** Курганы энеолита-бронзы в Криворожском течении Ингульца / И. Ф. Ковалева, З. П. Марина, В. А. Ромашко. – Д., 2003.
10. **Ковалева И. Ф.** Раскопки курганов в Днепровском Надпорожье / И. Ф. Ковалева, С. Е. Мухопад, В. Н. Шалобудов // Проблемы археологии Поднепровья. – Д., 1995. – С. 4–35.
11. **Ковальова І. Ф.** Про так звані вітварі у катакомбних похованнях / І. Ф. Ковальова, М. В. Маркіна // Матеріали Всеукраїнської наук. конф. «Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії». – Луганськ, 2001. – С. 306–308.
12. **Марина З. П.** Отчет об археологических исследованиях в зоне подработок шахт Западного Донбасса / З. П. Марина, В. А. Ромашко. – Д., 1984.
13. **Массон В. М.** Первые цивилизации / В. М. Массон. – Л., 1989.
14. **Массон В. М.** Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии) / В. М. Массон. – Л., 1976.
15. **Мельник В. И.** Особые виды погребений катакомбной общности / В. И. Мельник. – М., 1991.
16. **Мухопад С. Е.** Отчет: Археологические исследования в зоне орошения в совхозе «Коминтерн» Криворожского района / С. Е. Мухопад. – Д., 1988.
17. **Пустовалов С. Ж.** Возрастная, половая и социальная характеристика катакомбного населения Северного Причерноморья: (По материалам погребального обряда) / С. Ж. Пустовалов; АН Украины, Ин-т археологии. – Препринт. – К., 1992.
18. **Пустовалов С. Ж.** Моделирование лица по черепу у населения ингульской катакомбной культуры / С. Ж. Пустовалов // Stratum+. – Кишинев; СПб; Одесса, 1999. – № 2. – С. 104–118.
19. **Пустовалов С. Ж.** О возможности реконструкции сословно-кастовой системы по археологическим материалам / С. Ж. Пустовалов // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Вып. V. – Запорожье. – С. 21–32.
20. **Пустовалов С. Ж.** О росписях на дне катакомб ингульской культуры и о проблемах этносоциальной реконструкции катакомбного общества Северного Причерноморья / С. Ж. Пустовалов // Доно-Донецкий регион в эпоху средней и поздней бронзы. – Воронеж, 1998. – С. 22–51.
21. **Пустовалов С. Ж.** До реконструкції соціального організму за матеріалами катакомбних пам'яток Північного Причорномор'я / С. Ж. Пустовалов // Поховальний обряд давнього населення України. – К., 1991. – С. 104–122.
22. **Пустовалов С. Ж.** Знакова система населення інгульської катакомбної культури та проблема появи писемності у Північному Причорномор'ї / С. Ж. Пустовалов // Наукові записки НА УКМА. – К., 2000. – Т. 18. – С. 19–40.
23. **Пустовалов С. Ж.** Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я / С. Ж. Пустовалов. – К., 2005.
24. **Санжаров С. Н.** Охра в изобразительной деятельности племен эпохи средней бронзы Донетчины / С. Н. Санжаров // СА. – 1989. – № 2. – С. 97–107.
25. **Смирнов К. Ф.** Савроматы / К. Ф. Смирнов. – М., 1964.

26. **Тесленко Д. Л.** Ямна культура Дніпровського Надпоріжжя та Правобережного Передstepу (аналіз поховального обряду) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.04 / Тесленко Дмитро Леонідович. – К., 1999.
27. **Тодорова Х.** Каменно-медната епоха в Бългaрия (V хилядолетия пр. н. е.) / Х. Тодорова. – София, 1977.
28. **Шарафутдинова И. Н.** Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы / И. Н. Шарафутдинова. – К., 1982.

Надійшла до редколегії 04.01.2012

УДК 902/904

О. В. Харитонова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ТОРГІВЛЯ ГУТНИМ СКЛОМ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ XVII–XVIII ст.

Розглянуто питання торгівлі гутним склом на українських землях XVII–VIII ст. із залученням археологічного матеріалу.

Ключові слова: торгівля, гутне скло, імпорт, археологічна пам'ятка.

Рассмотрены вопросы торговли гутным стеклом в украинских землях XVII–XVIII вв. с привлечением археологического материала.

Ключевые слова: торговля, гутное стекло, импорт, археологический памятник.

The author considers the questions of Hutta glass trade in Ukrainian land in 17–18 c. using archaeological material.

Key words: trade, Hutta glass, import, archaeological monument.

Про торгівлю гутними скляними виробами знаходимо свідчення як у документальних, так і в наративних джерелах. Книги Львівського Ставропігійського братства початку XVII ст. донесли до нас відомості про закупівлю посуду. Записи фіксують ціну виробів і зазначають мету купівлі – «на вітання» духовним особам під час урочистостей [11, с. 72]. Є відомості цього часу, що скляний посуд (фляші, четвертні (кварті), скляниці) продавався у Львові в будках, де торгували пивом. Зафіксовані свідчення про торги чернігівськими скляними виробами, до того ж високої якості, що відбувалися в різних місцях Лівобережної України вже у першій половині XVIII ст. Під 1767 р. фіксуються згадки про торги склом у різних місцях Лівобережжя: м. Мглині, м. Ніжині, м. Козельці, м. Опішному, с. Млинах Опішнянської сотні, м. Городище Миргородського полку, м. Стародубі [3]. На ярмарки, що були 1783 р. у м. Носівці, купці, серед іншого, привозили «черепаную и склянную посуду изъ полку Черниговского и сотни Моровской» («Описание Черниговского Наместничества»). У Ніжині 1780 р. декілька приїжджих купців продавали кришталевий посуд (Архів Чернігівського Губернського Правління, д. «военным», 1780 р.), у Стародубі 1781 р. було со «стекломъ будокъ 4»; у м. Середині крамниць «з різним крамом і склом було 16» (А. Лазаревский «Описание старой Малоросии», «Описание Новгородсеверскаго Наместничества») [10]. В історіографії питання щодо торгівлі гутним склом спеціально не розглядалося, однак, певні аспекти висвітлені в роботах, присвячених соціально-економічній проблематиці українських земель XVII–XVIII ст. [6; 7; 8; 10; 12; 14; 15].

26. **Тесленко Д. Л.** Ямна культура Дніпровського Надпоріжжя та Правобережного Передstepу (аналіз поховального обряду) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.04 / Тесленко Дмитро Леонідович. – К., 1999.
27. **Тодорова Х.** Каменно-медната епоха в Бългaрия (V хилядолетия пр. н. е.) / Х. Тодорова. – София, 1977.
28. **Шарафутдинова И. Н.** Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы / И. Н. Шарафутдинова. – К., 1982.

Надійшла до редколегії 04.01.2012

УДК 902/904

О. В. Харитонова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ТОРГІВЛЯ ГУТНИМ СКЛОМ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ XVII–XVIII ст.

Розглянуто питання торгівлі гутним склом на українських землях XVII–VIII ст. із залученням археологічного матеріалу.

Ключові слова: торгівля, гутне скло, імпорт, археологічна пам'ятка.

Рассмотрены вопросы торговли гутным стеклом в украинских землях XVII–XVIII вв. с привлечением археологического материала.

Ключевые слова: торговля, гутное стекло, импорт, археологический памятник.

The author considers the questions of Hutta glass trade in Ukrainian land in 17–18 c. using archaeological material.

Key words: trade, Hutta glass, import, archaeological monument.

Про торгівлю гутними скляними виробами знаходимо свідчення як у документальних, так і в наративних джерелах. Книги Львівського Ставропігійського братства початку XVII ст. донесли до нас відомості про закупівлю посуду. Записи фіксують ціну виробів і зазначають мету купівлі – «на вітання» духовним особам під час урочистостей [11, с. 72]. Є відомості цього часу, що скляний посуд (фляші, четвертні (кварті), скляниці) продавався у Львові в будках, де торгували пивом. Зафіксовані свідчення про торги чернігівськими скляними виробами, до того ж високої якості, що відбувалися в різних місцях Лівобережної України вже у першій половині XVIII ст. Під 1767 р. фіксуються згадки про торги склом у різних місцях Лівобережжя: м. Мглині, м. Ніжині, м. Козельці, м. Опішному, с. Млинах Опішнянської сотні, м. Городище Миргородського полку, м. Стародубі [3]. На ярмарки, що були 1783 р. у м. Носівці, купці, серед іншого, привозили «черепаную и склянную посуду изъ полку Черниговского и сотни Моровской» («Описание Черниговского Наместничества»). У Ніжині 1780 р. декілька приїжджих купців продавали кришталевий посуд (Архів Чернігівського Губернського Правління, д. «военным», 1780 р.), у Стародубі 1781 р. було со «стекломъ будокъ 4»; у м. Середині крамниць «з різним крамом і склом було 16» (А. Лазаревский «Описание старой Малоросии», «Описание Новгородсеверскаго Наместничества») [10]. В історіографії питання щодо торгівлі гутним склом спеціально не розглядалося, однак, певні аспекти висвітлені в роботах, присвячених соціально-економічній проблематиці українських земель XVII–XVIII ст. [6; 7; 8; 10; 12; 14; 15].

Швидкому розвитку склоробства сприяли умови, що склалися в Україні внаслідок входження до Російської імперії, на той час могутньої централізованої держави. Реформи в галузі економіки, державного управління, культури, які енергійно запроваджував Петро I, викликали загальне промислове піднесення, що охопило також російське і українське склоробство. Чернігівщина стала найважливішим осередком українського склоробства. На початку XVIII ст. тут нараховувалося понад 120 підприємств. З'явилися гуті на півдні Лівобережжя, де у той час посилювався процес колонізації степових просторів [1]. Засобом поширення скла була торгівля, яка завжди є індикатором стану продуктивних сил. Чернігівські, волинські і подільські гуті задовольняли місцевий попит і одночасно працювали на більш широкий ринок. Вони надсилали столове начиння і аптекарський посуд до Варшави, Риги, Вільно, в Білорусію, Румунію, Туреччину і навіть у Німеччину [9, с. 61 – 63]. Продовжувалася торгівля українським склом і в Росії [4]. Якщо спочатку зустрічаємо більше підприємств вільних селян і рядового козацтва, то незабаром їх витісняють гуті, які належали представникам привілейованих станів [9, с. 18, 19, 116].

Слід звернути увагу на характер імпортованих скляних виробів. Коштовні, оздоблені розписною емаллю та грануванням, виготовлені в майстернях острова Муроно поблизу Венеції скляні вироби цінувалися в усій Європі на вагу золота. Львів як значний центр міжнародної торгівлі мав тісні зв'язки з Італією, зокрема із Венецією [7]. Як повідомляє Н. Бакланова, в торгівлі Московської держави XVII ст. важливу роль відігравав привізний посуд. Серед золотого, срібного, кам'яного, кришталевого був також скляний, «венеційський». Увесь цей посуд за своїм призначенням уживався лише у великі свята як гарний і дорогий сувенір, привезений з-за кордону, придбаний у Росії у купців-чужинців або подарований за службові заслуги [6, с. 74 – 80]. Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. попит на скляні вироби зріс, збільшилося їх виробництво за рахунок зростання чисельності гут, мануфактур та заводів, а також зростання обсягу виготовлених на них виробів. Це привело до змін характеру збуту скла. Гуті, виробляючи ординарну товарну продукцію, продавали її на місці приїжджим купцям, які звалися «склярами», пізніше «баришниками» та на замовлення, для чого, наприклад, було створено каталоги на містечкових ярмарках та у спеціалізованих лавках, котрі існували в багатьох містах [15]. У цей період скло стало доступним не тільки простим міським, але й сільським жителям, що приїжджали на містечкові ярмарки. Є відомості, що вже у першій половині XVII ст. скло українських гут вивозилося великими партіями до Москви та інших міст Московського царства [13, с. 50]. Торгівля українським склом наприкінці XVII ст. у Москві стає постійним явищем, а обсяги її свідчать про розквіт гутництва.

Наприкінці XVIII ст. чернігівські гуті досягли високого розвитку стосовно різноманітності своїх виробів. Обіг деяких з них і вказівки на ринки збуту свідчать про те, що виробів було дуже багато. На гуті, яку заснував Корецький, у 1723 р. зберігалася «всякої посуду простого скла возов з двадцять» Блешнівська гута 1781 р. виробляла до 270 тис. предметів зі скла; обіг Олександрівської гуті на той час досягав 1,5 тис. руб., а Воронівської до 1 тис. руб., до того ж на ній виробляли до 2 тис. кіп скляних виробів (тобто 120 тис. речей). Деякі Злинські гуті виробляли до 5 тис. кіп (300 тис.) виробів. Певні уявлення щодо асортименту та обсягів виробництва скла на лаврських гутах дає перелік продукції Хотилівської гуті за 1768 р. У цьому році вона виробила 3095 речей загальною вартістю 164,61 крб. Асортимент скляного посуду складався із 160 десятиквартирних сулій, 160 фляш, 35 глеків, 100 кухлів, 100 штофів, 100 склянок, 140 рюмок та чарок, 100 екземплярів дрібного аптечного посуду. 240 предметів було виготовлено з кришталевого скла (20,8 крб.), інші – із звичайного скла «зеленої води» [9, с. 192]. Решту продукції гуті – 2,1 тис. виробів на суму 143,8 крб. – складало ві-

конне скло різного розміру та гатунку, зокрема, 640 виробів були виготовлені з білого поташного скла (120 крб.), тоді як «шиби зеленые прозорчистые» – 1550 виробів коштували 23,8 крб. Дуже значний відсоток у річному обсязі продукції Хотилівської гуті віконного скла (близько 71 % всіх виробів та 87,4 % їх загальної вартості) віддзеркалює одну з головних тенденцій останнього етапу розвитку українського гутництва, пов'язану з його пристосуванням до умов капіталістичної конкуренції [12].

Збували чернігівські гуті свої вироби, окрім губернських міст (Семенівка, Ропськ, Горськ, Стародуб, Мглин), до Харкова, Глухова, Гадяча, Зінькова, Ярославля, Дорогобужа, Рильська, В'язьми, Смоленська, Орла та Білгорода [14, 29–36]. До цього переліку увійшли тільки ті місця збуту скляних виробів чернігівських гут, про які ми зустріли свідчення за 1781 р. Список цей, зрозуміло, неповний, але й він говорить про те, наскільки широко розходилося скло з Чернігівщини. Торги скляними виробами, до того ж високої якості, відбувалися в різних місцях Лівобережної України вже у першій половині XVIII ст.

Облік гутної продукції відбувався не поштучно, а копами, що свідчить про велику кількість виробів. Копя скла була умовною одиницею; вона охоплювала різну кількість однорідного товару залежно від його місткості, форми, складності виробництва тощо. У копі нараховувалось звичайно 5 відерних сулій чи банок, 10 піввідерних, 20 чвертьвідерних (загальною місткістю 60 л), 30 півтораквартирних, 40 квартирних (загальною місткістю 12 – 15 л) тощо. У калькуляції цін розписних та інших орнаментованих виробів за одиницю також правила копа. В Українському державному музеї етнографії та художнього промислу АН України у Львові зберігаються пляшки і кухлик з олійним розписом. На паперових етикетках цих виробів є надпис польською мовою: «Скло Снятинське ординарне гранатур мальоване 30 на копу. Ціна за копу 2 зл. р. 80 цент». Ціна вказана в австрійській валюті – золоторейнських і крейцерах (центах), згідно курсу 1772 р. У 1757 р. на Радутинській фабриці кришталю Мальцевих (Брянський повіт) в одну копу входило 20 штофів загальною місткістю 24 л, або 25 півштофів місткістю 15 л [3, с. 52]. Мірою віконного скла слугувала скринька або ящик.

Скляний посуд займав значне місце в побуті запорізького козацтва. Матеріали з досліджених археологічних пам'яток XVII–XVIII ст. свідчать, що певна кількість привізних скляних виробів потрапляла до їхнього побуту [2]. Однак, слід підкреслити, що саме «потрапляла», як привезений товар або військова здобич. На Запоріжжі побутовали скляні вироби, що походили з гут Правобережної та частково Лівобережної України, Росії, та зарубіжних країн. Беручи до уваги той факт, що функціонування гут залежало насамперед від географічних умов: наявності поблизу лісу, річки, сировинних ресурсів, існування гут на власне запорізькій землі було неможливим. Тому зосередимося на центрах виробництва скла, знахідки якого є типовими для території Вольностей.

Лише в другій половині XVII ст. з'являються гуті, які при виготовленні продукції орієнтувалися на певний стиль, розрахований на запити козацтва. Виникають вони на Київщині, Чернігівщині та Полтавщині і тільки на кінець XVII ст. – на Слобожанщині (гута охтирського полковника І. Перекрестова, «заводи» ізюмського полковника Ф. Шидловського) [1].

Під кінець XVIII ст. на Лівобережжі працювало близько 25 гут. Їх будували здебільшого промисловці-гутники і майстри-орендарі на землях магнатів і шляхти, монастирів і (на Лівобережжі) козацької старшини. Маючи підтримку з боку цих землевласників (чимало з них мали свої власні гуті), а також з боку гетьманської адміністрації (особливо за гетьманування І. Мазепи), скляна промисловість все більше поширювала мережу своїх підприємств. На гутах вироблялося віконне скло, різноманітний посуд (зокрема аптечний), пляшки тощо, а також кришталеве та оптичне скло. Ці вироби вивозилися до Московщини, Білорусі, Польщі та При-

балтики. Скляна промисловість у формі гут найбільше поширюється у XVIII ст., зокрема на Чернігівщині; загалом на Лівобережній Україні працювало близько 100 гут (майже всі на території Стародубського й Ніжинського полків).

Торгівля на запорозьких землях козаків була дуже розвинена, цьому сприяло як розташування території, так і природні шляхи сполучення [8, с. 187 – 190]. Можна сказати, що торгівля Польщі, Литви, України і Південної Росії XVII–XVIII ст. певною мірою велася за посередництва запорозьких козаків. Ці шляхи сполучення були насамперед природними – річки, а також так звані «одвічні» шляхи, головними з котрих були Муравський і Чорний з їх боковими гілками [16, с. 194].

На місці поселень на землях козацтва знайдено багато фрагментів типового скляного посуду – штофів, фляг і дзбанків, барилиць. Тому більш детально розглянемо знахідки гутного скла з найбільш інформативних та цікавих досліджень археологічних пам'яток цього часу: містечка Самарі – Новобогородицької чи Богородицької фортеці, поселення в урочищі Попов мис поблизу селища Стара Ігреня, містечка Китайгорода, Полтавської фортеці, Цареборисівської фортеці та Батурина – гетьманської столиці за часів Мазепи. Знахідки гутних скляних виробів представлені фрагментами основних функціонально-типологічних категорій: посудин для зберігання рідин та сипких речовин (кварти, штофи, напівштофи, пляшки, фляги, баклаги, глеки з ручкою, молочники, карафки, барилиця, банки,), столового посуду (склянки, стопки, кухлі з ручкою, кубки, чарки, келихи, бокали), посуду для індивідуального вжитку (тарілки, цукорниці, вази-кошики для цукру, сільнички, перечниці), аптечного посуду, вікон, дрібних скляних виробів (чорнильниці, свічники, дзеркала, гало, прикраси, скляні вставки) [5].

Таким чином, скляний посуд може слугувати інформативним джерелом для більш досконалого вивчення духовно-культурних, матеріальних процесів та явищ у соціумі з одного боку (історичний аспект) та датуючим матеріалом – з іншого (археологічний аспект).

Бібліографічні посилання

1. Багале́й Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства / Д. И. Багале́й. – Х., 1886.
2. Ковальова І. Ф. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарі та Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко. – Д., 2007.
3. Крюков П. Очерк мануфактурно-промышленных сил Европейской России, служащий текстом промышленной карты / П. Крюков. – СПб., 1853.
4. Курц Б. Г. Сочинение Кильбургера о русской торговле в царствование Алексея Михайловича / Б. Г. Курц. – К., 1915.
5. Харитонova О. В. Скло козацьких пам'яток України XVII–XVIII ст.: джерелознавчий аспект : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Харитонova Олена Вікторівна. – Д., 2010.
6. Бакланова Н. А. Привозные товары в Московском государстве во второй половине XVII в. / Н. А. Бакланова // Труды гос. ист. музея. – М., 1928. – Вып. IV. – С. 74–80.
7. Гошко Ю. Г. Промисли й торгівля в українських Карпатах XIV–XIX ст. / Ю. Г. Гошко. – К., 1991.
8. Ковальова І. Ф. Свідчення міжнародної торгівлі козацької доби з Присамар'я / І. Ф. Ковальова // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава. – 2/2002 – 1/2003. – С. 187–190.
9. Модзалевський В. Л. Гути на Чернігівщині / В. Л. Модзалевський; за ред. з передм. М. Біляшівського. – К., 1926.
10. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні / О. О. Нестеренко – К., 1959, 1962.
11. Петрякова Ф. Українське гутне скло / Ф. Петрякова – К., 1975.
12. Пономарьов О. М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України в XVIII ст. / О. М. Пономарьов. – Л., 1971.

13. **Рожанківський В. Ф.** Українське гутне художнє скло / В. Ф. Рожанківський. – К, 1959.
14. **Січинський В.** Нариси з історії української промисловості / В. Січинський. – Л., 1838.
15. **Швыдько А. К.** Социально-экономическое развитие Украины в XIV – середине XVIII ст. / А. К. Швыдько – Д., 1988.
16. **Яворницький Д. І.** Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький : у 3 т. – К., 1990.

Надійшла до редколегії 04.01.2012

УДК 902/904

В. М. Шалобудов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

МОНЕТИ ІЗ ЗАКРИТИХ КОМПЛЕКСІВ НОВОБОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ: ПІДСТАВИ НУМІЗМАТИЧНОГО ПЕРЕДАТУВАННЯ

Розглянуто нові знахідки срібних дротяних копійок із закритих комплексів Новобогородицької фортеці, що надає підстави для нумізматичного передаткування останніх.

Ключові слова: нумізмати́ка, дротяні копійки, закриті комплекси, фортеця.

Рассмотрены новые находки серебряных проволочных копеек из закрытых комплексов Новобогородицкой крепости, что дает основания для нумизматической передатировки последних.

Ключевые слова: нумизмати́ка, проволочные копейки, закрытые комплексы, крепость.

The author considers new finds of silver wire copecks from closed complexes of Novobogoroditskaya fortress, that gives ground for their numismatic redating.

Key words: numismatics, wire copecks, closed complexes, fortress.

Експедицією НДЛ археології та історії Придніпров'я ДНУ імені Олеся Гончара протягом 2002 – 2011 рр. проводилися дослідження Новобогородицької (Богородицької) фортеці та її посаду. За означений період було виявлено понад 700 різночасових монет, значний відсоток з котрих походить із закритих комплексів, тобто будівель, господарчих ям тощо [1, с. 191 – 200]. У багатьох випадках саме монети слугували датуючим фактором, тому їм завжди приділялася відповідна увага дослідників [4, с. 214–226; 3, с. 83–86]. Тим не менш останні знахідки змушили нас ще раз звернутися до цього питання.

У польовий сезон 2011 р. з метою уточнення планування житлової забудови ділянки біля «Самарських» воріт було продовжено розкоп V з умовною назвою «Митниця» (рис. 1).

У південно-східному напрямку (прирізка 1) досліджено площу 84 м², на якій зафіксовано залишки наземної будівлі, що отримала порядковий № 13. Розміри останньої 3,5×3,0 м, повздовжня орієнтація: північний захід – південний схід. У східному куті збереглися залишки відкритого вогнища підковоподібної форми, заглибленого на 0,2 м. Час існування будівлі встановлено за мідними російськими монетами, молодша з котрих – «п'ять копійок» Катерини II – 1770 р. карбування.

13. **Рожанківський В. Ф.** Українське гутне художнє скло / В. Ф. Рожанківський. – К, 1959.
14. **Січинський В.** Нариси з історії української промисловості / В. Січинський. – Л., 1838.
15. **Швыдько А. К.** Социально-экономическое развитие Украины в XIV – середине XVIII ст. / А. К. Швыдько – Д., 1988.
16. **Яворницький Д. І.** Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький : у 3 т. – К., 1990.

Надійшла до редколегії 04.01.2012

УДК 902/904

В. М. Шалобудов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

МОНЕТИ ІЗ ЗАКРИТИХ КОМПЛЕКСІВ НОВОБОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ: ПІДСТАВИ НУМІЗМАТИЧНОГО ПЕРЕДАТУВАННЯ

Розглянуто нові знахідки срібних дротяних копійок із закритих комплексів Новобогородицької фортеці, що надає підстави для нумізматичного передаткування останніх.

Ключові слова: нумізмати́ка, дротяні копійки, закриті комплекси, фортеця.

Рассмотрены новые находки серебряных проволочных копеек из закрытых комплексов Новобогородицкой крепости, что дает основания для нумизматической передатировки последних.

Ключевые слова: нумизмати́ка, проволочные копейки, закрытые комплексы, крепость.

The author considers new finds of silver wire copecks from closed complexes of Novobogoroditskaya fortress, that gives ground for their numismatic redating.

Key words: numismatics, wire copecks, closed complexes, fortress.

Експедицією НДЛ археології та історії Придніпров'я ДНУ імені Олеся Гончара протягом 2002 – 2011 рр. проводилися дослідження Новобогородицької (Богородицької) фортеці та її посаду. За означений період було виявлено понад 700 різночасових монет, значний відсоток з котрих походить із закритих комплексів, тобто будівель, господарчих ям тощо [1, с. 191 – 200]. У багатьох випадках саме монети слугували датуючим фактором, тому їм завжди приділялася відповідна увага дослідників [4, с. 214–226; 3, с. 83–86]. Тим не менш останні знахідки змушили нас ще раз звернутися до цього питання.

У польовий сезон 2011 р. з метою уточнення планування житлової забудови ділянки біля «Самарських» воріт було продовжено розкоп V з умовною назвою «Митниця» (рис. 1).

У південно-східному напрямку (прирізка 1) досліджено площу 84 м², на якій зафіксовано залишки наземної будівлі, що отримала порядковий № 13. Розміри останньої 3,5×3,0 м, повздовжня орієнтація: північний захід – південний схід. У східному куті збереглися залишки відкритого вогнища підковоподібної форми, заглибленого на 0,2 м. Час існування будівлі встановлено за мідними російськими монетами, молодша з котрих – «п'ять копійок» Катерини II – 1770 р. карбування.

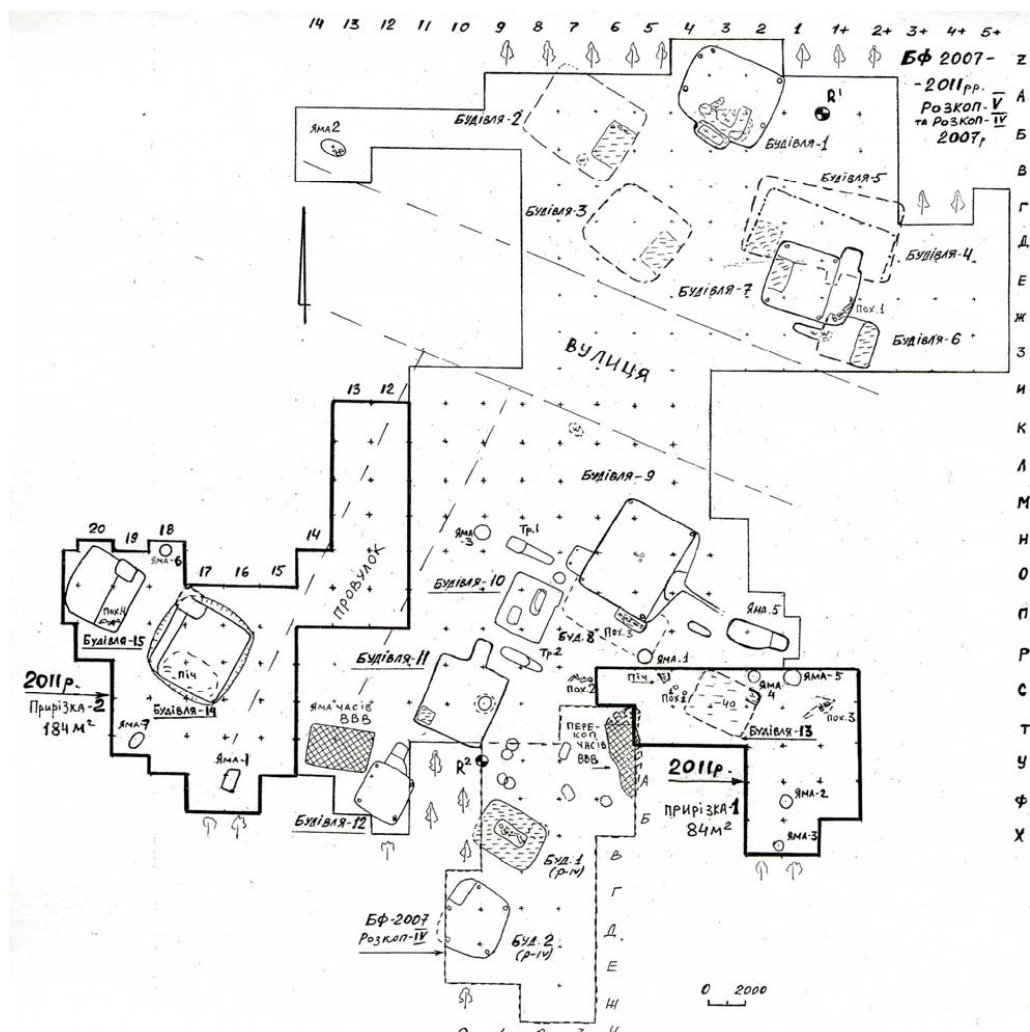

Рис. 1. План розкопу V із позначенням відкритих у 2011 р. нерухомих об'єктів

Прирізка 2 поширила розкоп V у західному напрямку на 184 м². Нею встановлена наявність вулиці, яка відходила від дороги, що вела до «Самарських» воріт. На захід від неї відкрито два житла-землянки та три господарські ями. Будівля № 14 розмірами 5,8×5,2 м і глибиною 2,7 м, довгою віссю орієнтована північний схід – південний захід. В її південно-західній частині виявлено залишки розібраної печі, від котрої залишилися биті та цілі коробчасті кахлі з сюжетом «букет» на лицьовій пластині і уламки формованої цегли. Землянка довгий час залишалася відкритою, про що свідчить наявність чорноземного затьоку, у котрому знайдений череп літньої жінки без нижньої щелепи. На глибині 1,9 м уздовж південної стінки залишено приступок, який слугував за лежанку. Вхід мав вигляд колодязя із рештками драбини. На дні і заповненні нижньої частини землянки знайдені численні фрагменти від глиняного та скляного посуду. Серед них залізні вістря козацького спису, сокира, лемех плуга, терка, кайдани, бронзовий натільний хрест, три люльки та монети кримського і російського карбування. Найраніші з монет – дротяні копійки Петра I, найпізніші – п'ятаки Катерини II 1764 та 1765 рр. Особливо цікавим виявилось житло за № 15, розташоване поруч з житлом № 14. Землянка № 15 розмірами – 4,1×4 м, кутами орієнтована за сторонами світу. Заповнення котловану суттєво різнилося за кольором, зокрема вздовж схід-

ної стінки переважав мішаний з супіссю перевідкладений ґрунт, в якому знайдено кістяну застібку, дротяну копійку Петра I та полушку 1735 р., уздовж західної – однорідний слабогумусований ґрунт без культурних знахідок. За різницею у ґрунті вдалося встановити техніку риття котловану – із поділом на дві частини. Виходячи з цього, землянку не добудовано. Роботи у східній частині було припинено на глибині 1,6 м від сучасної поверхні, у зв'язку з необхідністю її використання під поховання людини – чоловіка середнього віку (рис. 2.1). Скелет лежав на животі, із неприродно деформованим грудним відділом, головою на схід і був присипаний вапном та деревним вугіллям. На рівні лівої тазової кістки знайдено згорток тканини рідкого полотняного плетіння (можливо гаманця), в якому були зіплені окислами міді монети.

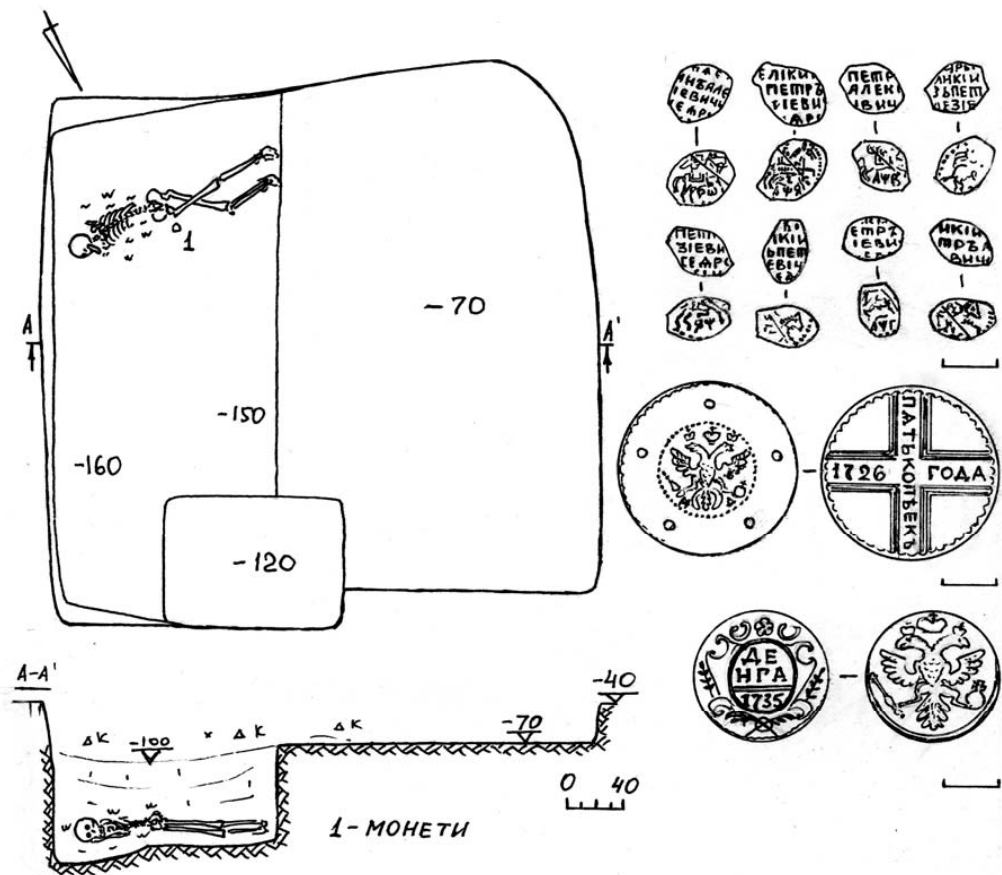

Рис. 2. План та розріз землянки 15 на Розкопі V

1 – Поховання з монетами; 2 – 4 – Зразки монет з гаманця небіжчика

Після реставрації встановлена наявність 21 срібної дротяної копійки Петра I, 3 мідних п'ятаків 1726, 1729 рр., 4 монет «денга» 1731 та 1735 рр (рис. 2. 2 – 4.). У зв'язку з присутністю в єдиному закритому комплексі монет різних часів карбування, зокрема дротяних копійок, час побутування котрих звичайно обмежується 20-ми рр. XVIII ст., виникає необхідність перегляду існуючого датування. Слід згадати, що срібні дротяні копійки карбувалися паралельно з мідними до кінця 1717 р., коли в січні 1718 р. за наказом царя їх виготовлення було припинено, вони викуповувалися у населення за мідні гроші і до обігу вже не повертали. Неодноразово видавалися накази про покарання в разі використання населенням старої срібної монети та встановлювалися жорсткі строки обміну, які декілька разів подовжувалися.

Російські дротяні копійки, карбовані з високоякісного срібла, охоче приймалися населенням українських земель, але здебільшого осідали в скарбах або використовувалися у якості сировини ювелірами при виготовленні окладів ікон та іншого церковного начиння. В обігу на загал оберталася розмінна західноєвропейська монета низької проби, яка від довготривалого обігу стиралася («гладкі гроші»). Під час правління Петра I робилися неодноразові спроби стабілізувати український грошовий ринок [2, с. 135].

Пам'ятаючи невдалі спроби впровадження мідної монети при Олексії Михайловичі Петро I після реформи 1700 р. вимушено карбував паралельно нову мідну монету та дротяні срібні копійки старого зразка ще чотирнадцять років. Якщо на землях Російської імперії останні були лише гарантією мідної монети, котра дала змогу задовольнити гостру потребу в розмінних грошах, то на українських землях лише російське високоякісне срібло викликало довіру населення. Знахідка досить значної кількості срібних дротяних копійок у гаманці разом з мідними монетами 1735 р. переконливо свідчить, що мешканці Новобогородицької фортеці віддавали перевагу цій монеті, незважаючи на офіційну заборону, аж до середини 30-х рр. XVIII ст. Це надає підстави по-новому поглянути на уподобання українського грошового ринку, що слід враховувати під час датування закритих археологічних комплексів із срібними дротяними копійками Петра I на землях Вольностей запорозьких.

Бібліографічні посилання

1. **Ковальова І. Ф.** Про сучасний стан житлової забудови Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Д., 2011. – С. 191–200.
2. **Спасский И. Г.** Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк / И. Г. Спасский. Изд. 4-е. – Л., 1970.
3. **Шалобудов В. М.** Місце нумізматичних знахідок у вирішенні питань датування поселень Нижнього Присамар'я / В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я. – Д., 2008. – С. 83–86.
4. **Шалобудов В. М.** Підсумки обробки нумізматичних знахідок з Нижнього Присамар'я / В. М. Шалобудов // Вісник Дніпропетр. ун-ту. – № 6. – Серія: Історія та археологія. – Вип. 15. – Д., 2007. – С. 214–226.

Надійшла до редколегії 04.01.2012

І. О. Кривий*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара***АНОТОВАНИЙ ОГЛЯД ДОКТОРСЬКИХ І КАНДИДАТСЬКИХ
ДИСЕРТАЦІЙ З ІСТОРИЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ,
ЗАХИЩЕНИХ У ДНІПРОПЕТРОВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ
УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА У 2010 Р.**

Висвітлено зміст актуальних наукових проблем, вивчених та проаналізованих здобувачами наукового ступеня доктора та кандидата історичних наук.

Ключові слова: дисертація, теоретичні положення, методи, принципи, новизна, практичне значення, публікації.

Освещено содержание актуальных научных проблем изученных и проанализированных соискателями ученой степени доктора и кандидата исторических наук.

Ключевые слова: диссертация, теоретические положения, методы, принципы, новизна, практическое значение, публикации.

The scientific issues is lighted up studied and analysed the competitors of graduate degree of doctor and candidate of historical sciences.

Key words: disertation, theoretical pozition, methods, principles, novelty, practical value, publikation.

У 2010 р. спеціалізована вчена рада провела 10 засідань, на яких відбувся захист 1 докторської та 14 кандидатських дисертацій. Докторська дисертація захищена за спеціальністю – 07.00.02 – всесвітня історія.

Серед 14 дисертацій: за спеціальністю 07.00.01 – історія України – захищено 10 дисертацій; за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія – 3; за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни – 1 дисертаційна робота. Докторська та 13 кандидатських дисертацій написані державною мовою. Одна кандидатська дисертація, виконана у Таврійському національному університеті ім. В. І. Вернадського, написана російською мовою.

Короткий аналіз дисертацій, розглянутих спеціалізованою вченою радою

Докторська дисертація

Венгер Наталія Вікторівна. «Менонітське підприємство та модернізація Півдня Російської імперії (1789–1917)» – 07.00.02 – всесвітня історія.

Робота виконана на кафедрі всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Науковий консультант доктор історичних наук, професор Троян Сергій Станіславович, завідувач кафедри міжнародних відносин і країнознавства Рівненського інституту слов'янознавства Київського славистичного університету.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Дятлов Володимир Олександрович, Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка, проректор з наукової частини; доктор історичних наук, професор Кудряченко Андрій Іванович, Інститут європейських досліджень НАН України, директор; доктор історичних наук, професор Мордвінцев В'ячеслав Михайлович, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, кафедра російської історії, завідувач кафедри.

Новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що вперше в українській історіографії автор презентує явище менонітського етнічного підприємни-

цтва, доводить значущість феномена як фактора економічного розвитку і модернізаційних процесів на Півдні Російської імперії.

У науковому дослідженні доведено, що серед факторів переселення конгрегацій до Росії були не лише релігійні утиски, але й наміри отримати більш сприятливі економічні можливості, що відповідало комплексним завданням державної колонізації.

Автор обґрунтувала теоретичне положення, що іноземних колоністів (включаючи менонітів), слід розглядати як окремий соціальний субстан Російської імперії, а також аргументувала, що громади колоністів, наділені правом самоврядування, були своєрідними замкненими мікрогромадянськими колективами, у межах яких стимулювалася особиста відповідальність і приватна ініціатива.

Для розуміння особливостей розвитку окремих етнічних груп (включаючи менонітську), аналізу економічної та культурної ситуації в умовах колонізації, було запропоновано модель «окремих економічних зон» (ОЕЗ) – певним чином побудованих соціально-економічно-територіальних структур – та доведено, що ОЕЗ менонітських колоній забезпечувала сприятливі, майже надконкурентні умови розвитку менонітських колоній та соціальних практик, поширених на їх території, включаючи підприємництво.

Обґрунтовано, що впродовж всього періоду, який досліджується, території колоній були найактивнішими підприємницькими зонами регіону, чому сприяла адміністративна реформа 1871 р.

У дисертації сформульовано поняття «образ етнічної групи» та простежено розвиток феномена на прикладі менонітської спільноти впродовж періоду, що досліджується, та розкрито негативні та позитивні обставини розвитку підприємництва в умовах Ліквідаційного законодавства, активність підприємницької еліти в умовах соціального конфлікту та сплеску націоналізму.

Матеріали дисертації та наукові висновки можуть бути використані для розробки нових концептів соціально-економічного розвитку Російської імперії, а також суміжних їм тем європейської історії у роботах з історії індустріальної спадщини регіону, для зміни експозиції заводських музеїв, історія яких донині сфокусована на антагонізмі між промисловцями та робітниками.

Основні положення роботи представлені у 2 монографіях та 22 наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях. Результати дослідження також оприлюднені у виступах на наукових конференціях, що проходили в Україні, Росії, США, Канаді, про що свідчать відгуки на автореферат дисертації.

Кандидатські дисертації

Бабічева Олена Сергіївна. «Анархізм та повстанський рух в Центральній та Південно-Східній Україні в період національно-демократичної революції (1917 – 1921 рр.)» – 07.00.01 – історія України.

Робота виконана на кафедрі історії України Дніпродзержинського державного технічного університету.

Науковий керівник доктор історичних наук, професор Ветров Радій Іванович, Дніпродзержинський державний технічний університет, кафедра соціології та історії України, професор кафедри.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Солдатенко Валерій Федорович, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса, НАН України, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу соціально-політичної історії; кандидат історичних наук, доцент Архірейський Дмитро Володимирович, Академія митної служби України, кафедра філософії та соціально-політичних дисциплін, доцент кафедри.

Актуальність теми дисертації обумовлена розробкою складної, важливої проблеми, яка давно вивчається, однак ще і на сьогодні залишається дуже суперечливою і дискусійною.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що на основі різноманітної джерельної бази зроблено детальний аналіз діяльності анархістів та керованого ними повстанського руху в період революції 1917–1921 рр. у Центральній та Південно-Східній Україні. Автор дослідила ті аспекти, які меншою мірою висвітлені в історичній літературі, або, з погляду новітніх досягнень, можуть і мають бути скореговані у висновках і узагальненнях.

У науковій праці з'ясовано, що на відміну від традиційної історіографії радянських часів, яка розглядала повстанський рух, очолюваний анархістами, як контрреволюційний, антибільшовицький, бандитський, як окреме, ізольоване явище, показано, що він насправді був масовим селянським революційним рухом.

Дисертантка визначила специфіку анархо-комуністів та керованих ними повстанських формувань у Центральній та Південно-Східній Україні в революційний період 1917–1921 рр. у контексті загальноросійського анархістського руху, дослідила діяльність найбільш розповсюдженого та впливового в цьому регіоні анархістського напрямку – анархо-комунізму, який й обумовив особливу міць та масовість повстанського руху. У дисертації розкрито діяльність анархо-комуністів у великих промислових містах Центральної та Південно-Східної України. О. С. Бабічева узагальнила значення створення у 1918 р. анархістами краю Конфедерації «Набат» на поширення та поглиблення анархізму та повстанського руху в цьому регіоні. Вона зробила детальний аналіз вершини діяльності анархо-комуністів та керованого ними повстанського руху у буреломному 1919 р. проти Директорії, радянської влади та Денікінщини, створення анархістами так званої бездержавної держави «Махновії» та дослідила її суспільно-політичний устрій.

Значне місце у дисертації відведено аналізу причин поразки повстанського руху під проводом анархістів у регіоні наприкінці революційної доби.

Основні результати дослідження можуть бути використані як емпіричний та науковий матеріал для подальших досліджень з означеної проблеми, а також при розробці спецкурсів та навчально-методичних посібників, у практичній викладацькій роботі.

За темою дисертації автором опубліковано 15 праць, з яких 10 статей у фахових виданнях. Результати дослідження апробовано на низці міжнародних, всеукраїнських і регіональних конференцій.

Безносів Олександр Інокентійович. «Суспільно-політичне життя німецького та менонітського населення Півдня України (1917–1929 рр.)» – 07.00.01 – історія України.

Робота виконана на кафедрі всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Науковий керівник кандидат історичних наук, професор Бобилева Світлана Йосипівна, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, кафедра всесвітньої історії, професор кафедри; Центр українсько-німецьких наукових досліджень, науковий керівник.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Котляр Юрій Вадимович, Чорноморський державний університет імені Петра Могили, кафедра історії, завідувач кафедри; кандидат історичних наук, доцент Шевчук Микола Андрійович, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Інститут соціальних наук, кафедра історії та світової політики, завідувач кафедри.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що дисертант на основі аналізу ґрунтовної історіографічної бази вперше провів комплексне дослідження сутності і особливостей основних етапів суспільно-політичного життя німецького та менонітського населення Півдня України у 1917–1929 рр., проаналізував його участь у громадянській війні, специфіку політики «воєнного комунізму» в колоністських поселеннях, події голоду 1921–1922 рр. серед німецьких колоністів,

вплив земельної проблеми на економічний розвиток та суспільно-політичні настрої німців і менонітів. Він простежив діяльність німецьких союзів та їх роль у житті населення, процес створення і функціонування німецьких національних сілрад і районів, розвиток радянської німецькомовної преси, особливості перебігу конфесійного життя колоністського населення у 20-ті рр. XX ст. та вплив на нього антирелігійної політики комуністичної влади. Автор кваліфіковано проаналізував історіографічну та джерельну базу дослідження, на основі якої вивчив питання участі німців-колоністів та менонітів у збройній боротьбі в роки громадянської війни, розкрив зміст та результати більшовицької політики «воєнного комунізму» в німецьких та менонітських колоніях.

У дисертації досліджено масштаби та наслідки голоду 1921–1922 рр. серед німецьких колоністів, а також показана роль у боротьбі з ним закордонних організацій допомоги. Всебічно вивчено виникнення земельної проблеми в колоніях та специфіку заходів влади щодо її розв'язання, досліджена діяльність німецьких союзів, показана їх роль і місце в політичному та економічному житті колоністів. Дисертант охарактеризував процес створення та діяльність національних адміністративно-територіальних одиниць регіону і дослідив історію окремих німецьких національних районів.

Практична значимість дисертаційного дослідження полягає у систематизації та узагальненні матеріалу стосовно суспільно-політичного розвитку німецько-менонітського населення Півдня України в 1917–1929 рр. Його результати можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць з політичної історії нашої держави, розробці нових курсів з новітньої історії України, всесвітньої історії та історичного краєзнавства для студентів вищих навчальних закладів, ураховані державними установами при вирішенні проблем міжнаціонального характеру.

Матеріали дисертації знайшли відображення в 48 авторських публікаціях, здійснених в Україні, Росії та Німеччині, 11 з яких опубліковані у фахових виданнях, затверджених ВАК України. Висновки та результати дослідження пройшли належну апробацію на 12 міжнародних наукових конференціях.

Бойков Олег Юрійович. «Церковно-релігійні структури в духовному і соціокультурному житті Півдня України кінця XIX – початку XX ст.» – 07.00.01 – історія України.

Робота виконана на кафедрі українознавства Херсонського національного технічного університету.

Науковий керівник доктор історичних наук, професор Сусоров Віктор Дмитрович, Херсонський національний технічний університет, кафедра українознавства, завідувач кафедри.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Ігнатуша Олександр Миколайович, Запорізький національний університет, кафедра історії України, професор кафедри; кандидат історичних наук, доцент Андрєєв Віталій Миколайович, Херсонський державний університет, кафедра, всесвітньої історії та історіографії, завідувач кафедри.

У роботі показано особливості історіографічного процесу та визначено недостатній рівень наукової розробки досліджуваної проблеми.

Автором зазначено, що за релігійною ситуацією Південь дещо відрізнявся від інших регіонів унаслідок багатонаціональності краю та поліконфесійності. Наявність цих факторів зумовлювала можливість створення унікального соціуму, який визначав характер економічного, суспільного, політичного та культурного розвитку. Дисертант підтвердив, що різні категорії та прошарки населення Півдня України неоднаково ставилися до питання релігії та церковної організації як до єдиного елементу, так і у вигляді окремих складових. Доказано, що незважа-

ючи на спільні соціальні риси, такі прошарки були диференційованими за етнічною та релігійними ознаками.

О. Ю. Бойков підкреслив, що на кінець XIX – початок XX ст. найпоширенішою, але водночас і найменш активною в суспільно-політичному розумінні категорією продовжувало залишатися селянство, яке в силу свого національного та природного менталітету намагалося зміцнити своє відгороджене від міської культури і всього, що з нею пов'язано, становище. Сталими залишалися й позитивні патріархальні погляди на релігію та церкву. У науковому дослідженні показано, що у зазначений період відбулося остаточне становлення інтелігенції, яка поєднувала в собі селянські і міські риси. Усе це відобразилося і в поглядах та переконаннях щодо місця релігії та церковно-релігійних структур у житті суспільства.

Автор довів, що протестантизм, зокрема й сектантство як чинник духовного і культурного розвитку, мав досить значний вплив на формування свідомості населення Півдня України.

Основні результати дослідження можуть бути використані як емпіричний та науковий ґрунт для подальших досліджень з даної проблематики, а також при розробці спецкурсу та навчально-методичних посібників, у практичній викладацькій роботі.

За темою дисертації автором опубліковано 7 праць, з яких 5 статей у фахових виданнях. Результати дослідження апробовано на міжнародній, а також низці всеукраїнських і регіональних наукових конференціях.

Бушин Віктор Сергійович. «Південноукраїнське повітове місто кінця XVIII – початку XX століття: формування міського середовища Павлограда». – 07.00.01 – історія України.

Робота виконана на кафедрі історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Науковий керівник доктор історичних наук, професор Журба Олег Іванович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, кафедра історіографії, джерелознавства та архівознавства, завідувач кафедри.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Швидько Ганна Кирилівна, Національний гірничий університет, кафедра історії та політичної теорії, професор кафедри; доктор історичних наук, доцент Чорний Дмитро Миколайович, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, кафедра українознавства, професор кафедри.

Актуальність теми дисертаційного дослідження обумовлена недостатньою вивченістю урбаністичних процесів, що мали місце в повітових центрах Південної України, які становили основний кількісний масив міських поселень регіону.

Наукова новизна дослідження визначається самою постановкою і розробкою проблеми генези, формування та еволюції повітового міста в контексті регіональних урбанізаційних процесів. Автор уперше в українській історіографії дослідив цю тему. У роботі показано особливості історіографічного процесу та визначено недостатній рівень наукової розробки досліджуваної проблеми, а також обґрунтовано визначено поняття «типове південноукраїнське повітове місто» та з'ясовано його пересічні риси.

В. С. Бушин довів, що одним з найбільш типових південноукраїнських повітових міст був Павлоград та встановив, що на місці сучасного Павлограда послідовно виникали такі населені пункти, як: зимівник Матвія Хижняковського (1770–1775 рр.), державна військова слобода Матвіївка (1775–1781 рр.), державна військова слобода Луганська (1781–1783 рр.).

Разом з тим, дисертант визначив, що наприкінці 70-х – у першій половині 80-х рр. XVIII ст. послідовно утворювалося три повітових центри з назвою Пав-

лоград: Павлоград I (Павлоград на Кальміусі – 1778–1779 рр.), Павлоград II (Павлоград на Солоній – 1780–1783 рр.) і Павлоград III (Павлоград на Вовчій).

Основні результати дослідження можуть бути використані як теоретичний ґрунт для подальших досліджень з даної проблематики, а також при розробці спецкурсів та навчально-методичних посібників, у практичній викладацькій роботі. За темою дисертації автором опубліковано 9 праць, з яких – одна індивідуальна монографія, 4 статті у фахових виданнях.

Захарова Наталя Сергіївна. «Співробітництво України і Ради Європи у сфері реформування історичної освіти у 1995–2005 рр.» – 07.00.01 – історія України.

Робота виконана на кафедрі української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор Шляхов Олексій Борисович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, кафедра української історії та етнополітики, завідувач кафедри.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Кульчицький Станіслав Владиславович, Інститут історії України НАН України, завідувач відділу історії України 20–30-х рр. XX ст.; доктор історичних наук, доцент Бородін Євген Іванович, Дніпропетровський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, перший заступник директора.

Актуальність теми дисертаційного дослідження обумовлена процесом реформування системи середньої освіти України у напрямі її адаптації до європейських стандартів, а також недостатньою увагою у вітчизняній історичній науці до вивчення питань розвитку середньої освіти в Україні на рубежі XX–XXI ст. і міжнародного співробітництва в гуманітарній сфері.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що дисертанткою вперше в сучасній українській історіографії здійснено комплексне дослідження співробітництва України і Ради Європи у сфері реформування історичної освіти у 1995–2005 рр., охарактеризовано стан наукової розробки та джерельну базу даної теми, висвітлено форми співробітництва та його вплив на створення і вдосконалення програми та підручників з історії України для середньої школи.

На підставі аналізу документів Ради Європи з'ясовано, що метою її діяльності з реформування історичної освіти є створення можливостей для заохочення громадян до вивчення європейської культурно-історичної спадщини, що необхідно для забезпечення єдності, взаєморозуміння та збереження спільних цінностей, доказано, що співпраця України і Ради Європи у сфері історичної освіти протягом досліджуваного періоду здійснювалася на міжнародному, регіональному і двосторонньому рівнях та відбувалася у формі семінарів і спільних проектів з видання навчальних посібників.

Н. С. Захарова проаналізувала програму з історії для 12-річної школи, запроваджену у навчальний процес у 2005 р., та довела, що її зміст відповідає основним рекомендаціям Ради Європи щодо викладання історії, а також охарактеризувала зміни, яких зазнавали підручники з історії у нашій державі, та навела аргументи на підтвердження суттєвого впливу на їх зміст рекомендацій і настанов Ради Європи.

Матеріали дисертації можуть бути використані у науковій роботі в якості ориєнтиру для поглиблених досліджень з проблем сучасної історії України в галузі культури. У науково-педагогічній діяльності матеріал дисертаційного дослідження може використовуватися при підготовці до лекційних і семінарських занять з таких дисциплін, як історія України і спеціальних курсів з історії міжнародних відносин, історії суспільної думки, методики викладання історії.

За темою дослідження дисертанткою опубліковано 11 праць, з яких 5 статей – у виданнях, внесених ВАК України до переліку фахових. Публікації відображають зміст представленого до захисту дисертаційного дослідження, відповідають встановленим вимогам та свідчать про самостійність наукових здобутків Н. С. Захарової. Основні положення дисертації також оприлюднені на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях та науково-практичних семінарах.

Лучка Людмила Миколаївна. «Бібліотеки у культурно-освітньому просторі Катеринославщини другої половини XIX – початку XX ст.» – 07.00.01 – історія України.

Робота виконана на кафедрі історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Науковий керівник доктор історичних наук, професор Світленко Сергій Іванович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, кафедра історії України, професор кафедри, декан історичного факультету.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Новальська Тетяна Василівна, Київський національний університет культури та мистецтв, кафедра книгознавства і бібліотекознавства, завідувач кафедри, декан факультету культурології; кандидат історичних наук Абросимова Світлана Вікторівна, Дніпропетровський національний історичний музей імені Д. І. Яворницького, провідний науковий співробітник.

Актуальність теми дисертаційного дослідження обумовлена тим, що в українській історіографії дана тема не була предметом системного розгляду. Проте, поглиблене її дослідження диктується тим, що розгляд бібліотек як складової культурно-освітнього простору великого регіону Катеринославщини є важливим з погляду не тільки культурної історії, а й усвідомлення загальних модернізаційних процесів, що відбувалися у другій половині XIX – початку XX ст., та впливали на розвиток бібліотечної мережі.

У дисертації до наукового обігу вперше введено 42 справи 25 фондів шести архівів України та Росії, які допомогли виявити цілісну картину розвитку бібліотечної мережі Катеринославщини.

Автором розглянуто процес розвитку бібліотек регіону на різних історичних етапах від 60-х рр. XIX ст. до 1917 р., показано його динаміку, виділено позитивні та гальмівні чинники впливу, реконструйовано діяльність цілої низки діячів нашого краю.

Л. М. Лучка розробила типолого-видову класифікацію бібліотек різного підпорядкування, підґрунтям якої стали відомі радянські та сучасні вітчизняні класифікації.

На підставі аналізу порівняльно-історичних даних розкрила багатоаспектну діяльність Катеринославської губернії через аналіз фондових зібрань, читацького контингенту та бібліотечного персоналу.

Вона з'ясувала, що бібліотеки виконували культурно-освітню місію у культурно-духовному просторі Катеринославщини та відігравали першорядну роль у поширенні знань, підвищенні рівня грамотності, розповсюдженні інформації та залежали від економічного розвитку губернії.

Основні результати наукового дослідження можуть бути використані у подальшому вивченні регіональної історії та національно-культурних процесів XIX – початку XX ст., у підготовці лекційних курсів, спецкурсів з історії української культури, інтелектуальної історії та формування української модерної нації. Окремі матеріали стануть корисними в процесі вивчення постатей українського культурно-освітнього руху.

За темою дисертації автором опубліковано 14 праць, з яких 7 – у фахових виданнях, затверджених переліками ВАК України, одна стаття у співавторстві.

Маліцька Юлія Геннадіївна. «Естонські шведи на Півдні Російської імперії: міграція, адаптація, та акультурація переселенців-колоністів 1781–1871 рр.» – 07.00.02 – всесвітня історія.

Робота виконана на кафедрі всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Науковий керівник кандидат історичних наук, професор Бобилева Світлана Йосипівна, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, кафедра всесвітньої історії, професор; Центр українсько-німецьких наукових досліджень, науковий керівник.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Калашников Віктор Михайлович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, кафедра міжнародного права та порівняльного правознавства, завідувач кафедри; кандидат історичних наук, доцент, Задерейчук Іван Панасович, Кримський юридичний інститут Одеського державного університету внутрішніх справ, кафедра теорії та історії держави і права, заступник начальника кафедри.

Актуальність дисертаційного дослідження визначається важливістю вивчення та висвітлення міграційних процесів, які є потужними факторами, що обумовлює перебіг глобальних подій і визначає соціокультурну складову розвитку людства; апробацією міждисциплінарного синтезу гуманітарного знання в дослідженні нелінійної (багатовимірної) історії шведської етнічної спільноти; потребою вписати історію естонських шведів у етнічну історію України.

Ю. Г. Маліцька презентувала історію нової колонізаційної групи Півдня Російської імперії уперше до наукового обігу на основі чинної сукупності джерел вітчизняного та іноземного походження. Автор з'ясувала та висвітлила передумови та причини міграції естонських шведів на Південь російської імперії, а також спростувала тезу про їх адміністративно-примусове переселення.

У дисертації розкрито особливості іноземної колонізації та переселенських заходів російського уряду в контексті імперської політики Росії протягом XVIII ст. та з'ясовано і висвітлено передумови, причини та хід міграції естонських шведів острова Дагьо на Південь Російської імперії. Дисертанткою підкреслено об'єктивні та суб'єктивні чинники процесу адаптації та приживаності шведських переселенців на Півдні російської імперії.

Автор простежила міжетнічні взаємини шведських переселенців із сусіднім населенням регіону та дослідила соціально-економічну інтеграцію шведських колоністів у контексті розвитку південноросійського регіону.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що основні положення, теоретично-концептуальний і фактичний матеріал та висновки дисертаційної роботи можуть бути використані у працях з етнічної історії Російської імперії, для написання робіт з історії колонізації, національних меншин України та Східної Європи, заселення України та Півдня Російської імперії, історії естонських шведів і шведських діаспор у світі. Матеріали дисертації можуть бути застосовані для підготовки загальноісторичних та спеціальних курсів з української та всесвітньої історії, етнопсихології, етнографії та краєзнавства Півдня України.

За темою дисертації автором одноосібно опубліковано сім наукових статей, із них шість – у виданнях, внесених ВАК до переліку наукових фахових видань України.

Позднякова Інна Сергіївна. «Цензурна політика в радянській Росії у 1917–1929 рр.» – 07.00.02 – всесвітня історія.

Робота виконана на кафедрі російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Науковий керівник доктор історичних наук, професор Іваненко Валентин Васильович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, ка-

федра російської історії, завідувач кафедри, проректор з науково-педагогічної роботи, заслужений діяч науки і техніки України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Ченцов Віктор Васильович, Академія митної служби України, ректор; кандидат історичних наук Подкур Роман Юрійович, Інститут історії України НАН України, відділ регіональних проблем, старший науковий співробітник.

Наукова новизна дослідження визначається тим, що вона є однією з перших у вітчизняній історіографії узагальнюючих праць, в якій здійснено комплексне дослідження початкового етапу існування радянської цензурної системи. Дисертацією виявлено специфічні риси радянської цензури в період її становлення та централізації, встановлено та охарактеризовано техніку перегляду рукописів і методи, за допомогою яких здійснювалася радянська цензурна політика у видавничій сфері, розкрито специфіку цензурної практики в різних галузях культури і громадського життя, також виявлено та обґрунтовано основні методи тиску влади на приватно-кооперативні видавництва, проаналізовано форми співпраці цензурних установ з карально-репресивними органами.

У дисертації детально проаналізовано історіографічну спадщину та джерельну базу дослідження, розкрито понятійно-термінологічний апарат, вивчено основні складові початкового етапу формування радянської цензурної системи більшовицькою владою, а також розкрито зміст цензурної політики у видавничій сфері протягом досліджуваного періоду. Здобувачка здійснила порівняльний аналіз змісту «Переліків відомостей, що становлять таємницю та заборонені до поширення з метою охорони політико-економічних інтересів», розроблених Головлітом РСФРР упродовж 20-х рр. XX ст.

І. С. Позднякова дослідила кадровий склад низового цензурного апарату та довела, що кадрова політика партійно-державного керівництва була одним із механізмів впливу на цензурні інституції. Крім того, у роботі з'ясовано, що нормативна база, якою керувалися цензори у своїй практичній роботі, включала циркуляри, інструкції, розпорядження, переліки заборонених до поширення тем, зміст яких указує на політичний характер радянської цензури.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що окремі наукові положення, висновки, введені до обігу документи та матеріали можуть бути враховані в процесі написання узагальнюючих праць з історії СРСР та УРСР. Отримані результати та висновки можна використовувати також під час викладання навчальних курсів з історії у вищій школі.

Результати дослідження відображено у 7 публікаціях автора, 6 з яких опубліковано у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Поплавський Олег Олександрович. «Донецько-Криворізька радянська республіка: історико-політичний аспект» – 07.00.01 – історія України.

Робота виконана на кафедрі російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Науковий керівник доктор історичних наук, професор Іваненко Валентин Васильович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, кафедра російської історії, завідувач кафедри, проректор з науково-педагогічної роботи, заслужений діяч науки і техніки України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, доцент Турченко Галина Федорівна, Запорізький національний університет, кафедра історії України, професор кафедри; доктор історичних наук, професор Удод Олександр Андрійович, Інститут історії України НАН України, відділ української історіографії, завідувач відділу.

Актуальність дисертації обумовлена необхідністю наукового осмислення історичного минулого розвитку окремих регіонів України з позицій національного

державотворення, творчого використання досвіду власної історії з метою вироблення пріоритетів державної та регіональної політики сьогодні.

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що автором уперше в сучасній вітчизняній історіографії здійснено комплексне дослідження однієї з маловивчених проблем історії української національно-демократичної революції, а саме історії існування Донецько-Криворізької радянської республіки (ДКРР) з моменту її створення і до припинення діяльності.

О. О. Поплавський розглянув хід наукового осмислення теми в історичній літературі та здійснив класифікацію документів джерельної бази, на яких ґрунтуються інтерпретації історичних подій і явищ, висновки й узагальнення.

У дисертації реконструйовано цілісну картину створення та існування Донецько-Криворізької республіки, всебічно проаналізовано історичні витоки та умови появи регіональних утворень у період становлення південноукраїнського регіону як економічної та політичної складової Російської імперії та відтворено динаміку формування нової крайової автономії і механізму її управління.

На прикладі діяльності органів влади ДКРР досліджено пріоритети у політиці більшовиків щодо розгортання революційних перетворень у всіх сферах життя. Аналіз нормативних документів, прийнятих більшовиками упродовж всього нетривалого періоду існування ДКРР, дозволив автору розкрити специфіку встановлення радянської влади в регіоні.

О. О. Поплавський узагальнив досвід дезінтеграції України, вчиненої російськими більшовиками за підтримки їх місцевих прихильників наприкінці 1917 – на початку 1918 рр., що може стати цінним вихідним матеріалом при аналізі сучасних відцентрових тенденцій у державі, формуванні виваженої регіональної політики.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання її фактичного матеріалу та концептуальних підходів під час написання наукових праць, а також при підготовці підручників і навчальних посібників з історії України.

Основні результати дослідження знайшли відображення у 7 публікаціях автора, з яких 5 є фаховими.

Сливенко Вячеслав Альбертович. «Державна політика у сфері боротьби з кримінальною злочинністю на Півдні України в 1921–1923 рр.» – 07.00.01 – історія України.

Робота виконана на кафедрі російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Науковий керівник доктор історичних наук, професор Іваненко Валентин Васильович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, кафедра російської історії, завідувач кафедри, проректор з науково-педагогічної роботи, заслужений діяч науки і техніки України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Бут Олександр Микитович, Донецький національний університет, кафедра історії слов'ян, професор кафедри; кандидат історичних наук, доцент Іщенко Ігор Васильович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, кафедра політології, доцент кафедри.

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що автор уперше в сучасній українській національній історіографії здійснив комплексне дослідження процесу становлення та реалізації державної політики у сфері боротьби з кримінальною злочинністю в одному з найбільших регіонів України в 1921–1928 рр.

Автор проаналізував динаміку злочинності в регіоні і відтворив вплив голоду, повстанського руху, безробіття, соціально-демографічних чинників на структуру і рівень криміналізації населення Півдня України. У роботі доведено, що найбільш негативний вплив на повсякденне життя краю справляла професійна

злочинність, яка фактично не була подолана протягом непу, а лише, як свідчать дані, трималася під контролем на відносно стабільному рівні.

Дисертант проаналізував процес формування системи правоохоронних органів як складової частини державної політики щодо боротьби з кримінальними елементами на Півдні України в період непу, дослідив правоохоронні функції надзвичайних органів влади та механізм розбудови української міліції.

Цілком закономірно відзначено такі особливості формування нормативно-правового поля боротьби зі злочинністю, як класово-ідеологічний характер кримінального законодавства 1922–1927 рр. та посилена увага до категорії «державних злочинів», унаслідок чого захист державних інтересів став пріоритетним порівняно з правами людини та громадянина.

Здобувач розглянув процес становлення та розвитку основних форм та методів боротьби правоохоронних структур зі злочинністю та встановив, що двоїста внутрішня політика влади до відновлення приватного сектора господарської діяльності значно ускладнювала роботу правоохоронних та надзвичайних органів на початковому етапі їх існування.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання її фактичного матеріалу та концептуальних підходів під час написання наукових праць, а також при підготовці підручників і навчальних посібників з історії України.

Основні результати дослідження знайшли відображення у 9 публікаціях автора, з яких 5 є фаховими.

Трепчачова Оксана Дмитрівна (Держава Ізраїль). «Окупаційний режим та єврейське населення Дніпропетровщини 1941–1943 рр.» – 07.00.01 – історія України.

Робота виконана на кафедрі історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Науковий керівник доктор історичних наук, професор Болебрух Анатолій Григорович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, кафедра історіографії, джерелознавства та архівознавства, професор кафедри.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Чайковський Анатолій Степанович, Національна академія внутрішніх справ, начальник навчально-наукового і методичного центру; доктор історичних наук, професор Якунін Віктор Кузьмич, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, кафедра української історії та етнополітики, професор кафедри; кандидат історичних наук Борисов Владислав Леонідович, Український державний хіміко-технологічний університет, кафедра історії та українознавства, доцент кафедри.

Актуальність дисертаційного дослідження полягає в тому, що воно заповнює відчутну прогалину в історіографії важливої та складної проблеми в історії Другої світової війни і представляє аналіз голокосту в Дніпропетровській області.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що дисертантка уперше провела комплексне дослідження окупаційного режиму в Дніпропетровській області як прояв голокосту. У процесі дослідження вдалося отримати нові дані про економічну та пропагандистську політику окупантів, про жертви єврейського населення на Дніпропетровщині, а також уперше було розглянуто і проаналізовано дії євреїв, які могли розглядатися як Протистояння.

О. Д. Трепчачова кваліфіковано проаналізувала історіографічну та джерельну базу дослідження, ввела до наукового обігу архівні матеріали Інституту Яд Вашем (Ізраїль). У дисертації окреслено основні напрями та особливості становлення «нового німецького порядку» на Дніпропетровщині в питаннях антисемітської пропаганди і антиєврейської економічної політики.

Автор вивчила та проаналізувала міжнаціональні відносини (у єврейській перспективі) на території області в період окупації, а також дослідила процес

створення нацистською адміністрацією машини знищення і отримала нові дані про кількість єврейських жертв Голокосту в даному регіоні.

Практична значимість дисертаційного дослідження полягає в тому, що його основні положення, фактичний матеріал, наукові висновки можуть бути використані для підготовки наукових досліджень з проблеми нацистського геноциду по відношенню до громадян України в період Другої світової війни, при написанні підручників і методичних посібників, зокрема при підготовці лекційних курсів історії України, «Історія голокосту», «Історія єврейського народу» і низки інших спецкурсів. Крім цього, результати даної роботи можуть бути використані в місцевих засобах масової інформації, для виховної роботи у ВНЗ та школах області.

Матеріали дисертації знайшли відображення в 3 авторських публікаціях, які опубліковані у фахових виданнях, затверджених ВАК України. Висновки та результати дослідження пройшли належну апробацію на наукових конференціях кафедри історіографії та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара в 2004–2006 і 2009 рр. Апробацією результатів дослідження також можна вважати спецкурс, створений на основі матеріалів дослідження, який викладається автором у Кримському Гуманітарному університеті.

Хапасв Вадим Вадимович. «Візантійський Херсон у другій половині X – першій половині XI ст.: проблема руйнування міста» – 07.00.02 – всесвітня історія.

Робота виконана на кафедрі історії міжнародних відносин Чорноморської філії Московського державного університету імені М. В. Ломоносова.

Науковий керівник кандидат історичних наук Миц Віктор Леонідович, НАН України, Кримський філіал інституту археології, провідний науковий співробітник.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Петрова Елеонора Борисівна, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, кафедра історії стародавнього світу та середніх віків, професор кафедри; доктор історичних наук, професор Ковальова Ірина Федорівна, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, кафедра історіографії, джерелознавства та архівознавства, професор кафедри.

Актуальність теми дисертаційного дослідження обумовлена тим, що у вітчизняній та зарубіжній історіографії немає спільної думки щодо причин руйнування візантійського Херсона у згаданий період. Версії про військово-політичні або природні причини цієї події не мають переконливого обґрунтування. Наукова новизна дослідження визначається самою постановкою і розробкою проблеми з'ясування справжніх причин та наслідків руйнування міста. Із моменту відходу з Херсона раті київського князя Володимира місто залишалося незруйнованим.

Автор показав, що руйнування Херсона у другій половині X – першій половині XI ст. було масштабним і всеосяжним: знищені житлові споруди, храми, розташовані на м'яких ґрунтах або схилах рельєфу, пошкоджені або зруйновані ділянки оборонних стін, побудованих на піску або скельному обриві; під час катастрофи уціліли храми і резиденції, побудовані на міцній скельній основі.

На основі кореляції датуваль руйнування візантійського Херсона за різними джерелами автор вважає найбільш вірогідним часом руйнування міста перше десятиліття XI ст. і наводить переконливі аргументи на користь того, що причиною руйнування Херсона став чорноморсько-кримський землетрус; його руйнівну дію на Херсон можна гіпотетично оцінити у 8 балів за шкалою MSK-64.

На підставі аналізу порівняльно-історичних, археологічних та етнографічних даних показано, що після катастрофи рубежу X–XI ст. жителі Херсона відмовилися від технологій житлового будівництва, які раніше застосовувалися, і перейшли до зведення садиб з використанням антисейсмічних будівельних прийомів

т. зв. «Анатолійського» стилю. У дисертації доведено, що відновлення міста йшло планомірно і достатньо активно, але потребувало довготривалих зусиль. Північний район був повністю забудований лише у XIII ст., доля Західного району в завершальний період історії міста залишається дискусійною; проте, Центральна, Північно-Східна і Південно-Східна частини були відновлені відносно швидко.

Крім того, події, що відбувалися у візантійському Херсоні у другій половині X – першій половині XI ст. розглянуто автором у контексті політичної історії Візантії того часу, а також взаємовідносин Візантії та Київської Русі.

Основні результати дослідження можуть бути використані як теоретичний ґрунт для подальших досліджень з даної проблематики, а також у створенні нових музейних експозицій, підготовці тематичних екскурсій, вузівських та шкільних підручників.

За темою дисертації автором опубліковано 13 праць, з яких 3 статті у фахових виданнях, затверджених переліками ВАК України, 1 стаття у зарубіжному (російському) фаховому виданні.

Харитонova Олена Вікторівна. «Скло козацьких пам'яток України XVII–XVIII ст. – джерелознавчий аспект» – 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

Дисертація виконана на кафедрі історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Науковий керівник доктор історичних наук, професор Ковальова Ірина Федорівна, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, кафедра історіографії, джерелознавства та архівознавства, професор кафедри.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Шаповалов Георгій Іванович, Запорізький національний технічний університет, кафедра українознавства, професор кафедри; директор Запорізького краєзнавчого музею; доктор історичних наук, професор Швидько Ганна Кирилівна, Національний гірничий університет, кафедра історії та політичної теорії, професор кафедри; доктор історичних наук, професор Савчук Варфоломій Степанович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, кафедра фізики, професор кафедри.

Актуальність теми дисертації зумовлена відсутністю у вітчизняній історичній науці спеціальних розробок, присвячених обраній пошукачкою проблематиці. Використання інформаційних можливостей предмета дослідження, у даному випадку гутного скла, як археологічного і водночас історичного джерела, відкриває широкі перспективи для розгляду об'єкта вивчення у всій сукупності його внутрішніх парламентів та їх відношення до зовнішніх умов, у яких він функціонував.

Наукова новизна дисертації визначається здійсненням критичним і логічним аналізом виробів українського гутного скляного виробництва та імпорту XVI–XVIII ст. із залученням масових джерел з археологічних досліджень пам'яток козацької доби.

Оригінальна постановка наукової проблеми, яка вперше досліджується на базі комплексного використання джерел, дозволила дослідниці обґрунтувати концепцію місцевого виробництва скла та визначити його специфіку. Автор довела існування центрів скляного виробництва на українських землях за козацьких часів та простежила залежність українського скла від загальних тенденцій європейської та східної «моди»; визначила місце гутних скляних виробів у імпорті та експорті України XVII–XVIII ст. У дисертації розглянуто соціальне середовище ймовірних споживачів та замовників, а також розроблено класифікацію гутних виробів та запропоновано критерії їх датування і уперше узагальнено наявні колекції.

Основні результати дисертації можуть бути використані для отримання підстав до уточнення датування культурних комплексів та шарів пам'яток XVII–

XVIII ст. Результати дослідження можуть бути застосовані у системі середньої та вищої освіти, а також при розробці курсів з історії України та краєзнавства. Здобувач має 11 опублікованих праць за темою дисертації, з них 3 статті у провідних наукових фахових виданнях, визначених ВАК України.

Чорнобай Павло Олексійович. «Формування технічної інтелігенції на Катеринославщині наприкінці XIX – на початку XX ст.» – 07.00.01 – історія України.

Робота виконана на кафедрі історії та політичної теорії Національного гірничого університету.

Науковий керівник доктор історичних наук, професор Швидько Ганна Кирилівна, Національний гірничий університет, кафедра історії та політичної теорії, професор кафедри.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Турченко Галина Федорівна, Запорізький національний університет, кафедра історії України, професор кафедри; доктор історичних наук, професор Савчук Варфоломій Степанович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, кафедра фізики, професор кафедри.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що дисертант на основі ґрунтовної історіографічної та джерельної бази провів комплексне дослідження формування технічної інтелігенції різних категорій на Катеринославщині наприкінці XIX – на початку XX ст., простежив процес зміни іноземних вітчизняними технічними кадрами, проаналізував історію відкриття вищих та середніх технічних навчальних закладів, їх еволюцію, проекти реорганізації, участь технічної інтелігенції у пропаганді серед робітників освітніх знань.

Сукупність історіографічної та джерельної бази дозволили дисертантові повному поставити та розв'язати комплекс наукових проблем.

Автором охарактеризовано зростання промислового розвитку Катеринославщини наприкінці XIX – на початку XX ст., визначено потребу краю у технічних кадрах різного рівня та проаналізовано процес відкриття та діяльність середніх та вищого технічних навчальних закладів на Катеринославщині для підготовки вітчизняних інженерно-технічних кадрів.

П. О. Чорнобай висвітлив джерела і шляхи формування вітчизняної технічної інтелігенції промислової Катеринославщини, визначив загальні тенденції кількісних і якісних змін її складу та показав форми гуртування представників вітчизняної технічної інтелігенції у корпоративні об'єднання. У роботі розкрито роль технічної інтелігенції у пропаганді природничо-наукових та технічних знань серед робітників заводів та шахт Катеринославщини. Ідеї, наукові положення, висновки й фактичний матеріал можуть бути використані під час підготовки наукових та науково-популярних праць з історії України та історії м. Дніпропетровська і території колишньої Катеринославщини, розробки спеціальних і загальних курсів для студентів вищих навчальних закладів.

Сформульовані в дисертації положення, висновки та узагальнення логічно вмотивовані й аргументовані. За темою дисертації автором опубліковано одну невелику книгу обсягом 76 сторінок, 7 статей у фахових виданнях. Матеріали дисертації знайшли повне відображення в публікаціях автора. Висновки та результати дослідження пройшли належну апробацію на міжнародних, всеукраїнських і міжвузівських наукових конференціях.

Усі дисертації затверджено.

Надійшла до редколегії 13.01.2012